શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈનગ્રંથમાળા પુ. ૪૬

શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો

લેખક :
ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ, તર્કાલંકાર
સ્વ. મુનિરાજ શ્રીહિમાંશુવિજયજી

સંપાદક :
વ્યાખ્યાતૃચૂડામણિ-શાસનદીપક
મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી

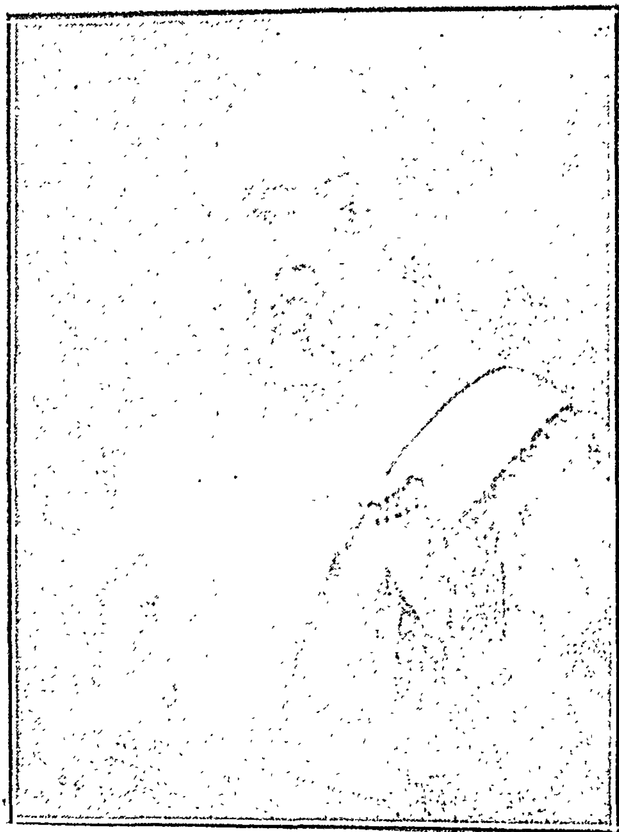
વીર સં ૨૪૬૪ ધર્મ સં. ૧૬ સં. ૧૯૯૪

મૂલ્ય ૧-૮-૦

પ્રકાશક :
દીપચંદ બાંઠીયા
મંત્રી : શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા
છોટા શરાફા, ઉજ્જૈન (માલવા)

મુદ્રક :
ભીમશંકર મોહનલાલ દ્વિવેદી
પ્રભાત પ્રેસ, ડેન્સો હોલ, કરાચી

સ્વ. શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ

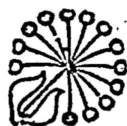
A. M. A. S. B: H. M. A. S. I: H. M. G. O. S.

અનુક્રમણિકા

संस्कृत-प्राकृत विभाग

हिन्दी विभाग

ગુજરાતી વિભાગ

" તેઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વિગેરે ભાષાઓમાં પ્રવીણ હતા. અનેક શાસ્ત્રોના અવગાહી હતા. પ્રાચીન શોધખાતામાં પ્રીતિવાળા હતા. અનેક લેખો લખવાથી જૈન અને જૈનેતરોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ...ચરિત્ર પાળવામાં પૂરેપૂરા તત્પર હતા. અન્ય જનોને ચારિત્રના આદર્શ રૂપ હતા. વક્તા હતા, કવિ હતા, લેખક હતા, અને જો આયુષ્ય વિશેષ હત, તો જૈન શાસનને દીપાવે તેવા હતા."

'જૈનધર્મ પ્રકાશ' પુ. ૫૩, અંક ૨જો.

"मृत्यु पर्यन्त बराबर आप ज्ञानवृद्धि और धर्म साधनामें लगनपूर्वक कार्य करते रहे। सर्वतोमुखी ज्ञानकी अभिलाषा आपकी अमर सहचरी थी। जो आपके सम्पर्कमें आये हैं, वे आपकी ज्ञानशक्ति, निरभिमानता, और शोधक वृत्तिका प्रभाव प्रदर्शित किये बिना नहीं रह सकते। लेखन और वक्तृत्व शक्तिका भी आपमें अच्छा विकास हुआ था। संस्कृतमें काव्य प्रणयनकी भी आपकी योग्यता बडी विकसित थी।........"

'ओसवाल नवयुवक' वर्ष ८, संख्या १

"આટલી ન્હાની વયમાં કાવ્ય, ન્યાય, સાહિત્ય, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાના નિષ્ણાત થવા સાથે વિશાળ વિદ્વત્તા, કવિ, વક્તા, ઇતિહાસપ્રેમી અને અજોડ લેખક હતા. ચારિત્રનું પાલન પણ સુંદર હતું. જૈન સાધુઓમાં ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્વાન્ મુનિઓમાં તેઓશ્રીનું સ્થાન ચોક્કસ હતું. મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજના હાથ નીચે ફૂલવાઇ પોતાની અનુપમ સુગંધ જનસમાજને આપતા હતા."

'આત્માનંદ પ્રકાશ'

ઉપરના અભિપ્રાયો, એ સ્વ૦ મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજી સંબંધી અભિપ્રાયો છે. મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીના, ભર યુવાવસ્થામાં, જ્ઞાન-સાગરની પૂર ભરતી સમયે થએલા અકાળ અવસાન પછી, ભારતવર્ષનાં લગભગ પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ પત્રોએ પોતાની સ્વતંત્ર નોંધો લખી, તેમનો જે પરિચય આપ્યો હતો, તેમાંના ઉપર માત્ર ત્રણ નમૂના જ આપ્યા છે.

સાધુતા અને વિદ્વત્તા-એ એકજ વ્યક્તિમાં લગભગ બહુજ ઓછાં દેખાય છે, અને તેમાં યે માત્ર ત્રીસ વર્ષ જેટલી ન્હાની વયમાં, ભારતના જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોની પ્રશંસા મેળવવી, એ તો શ્રીહિમાંશુવિજયજીના ભાગ્યમાં નિર્માણજ થએલું હશેને ?

વધારે ખુબી તો એ છે કે મારવાડ જેવા પ્રદેશમાં-અને મારવાડના યે જોરા-મગરા તરીકે ઓળખાતા-, કે જે પ્રદેશમાંથી વિદ્વાન્ પાકવાની કોઇ કલ્પના માત્ર પણ ન કરી શકે, એવા પ્રદેશમાં જન્મ લેવો, મારવાડીનું સાધારણ જ્ઞાન લીધા પછી, મુંબઇમાં સટોડિયાઓના સમુદાયમાં અથડાવું, ૧૮ વર્ષની ઉમરમાં એક પુસ્તકના વાંચનમાત્રથી જીવનજ્યોતિ પ્રકટ થવી, અને એક જગદ્ વિખ્યાત મહાપુરૂષ ગુરૂદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મહારાજની સેવામાં ઉપસ્થિત થઇ પિતાની આજ્ઞા મેળવી દીક્ષિત થવું, એટલુંજ નહિં, પરન્તુ ૧૯૭૮થી ૧૯૮૮-લગભગ દશ વર્ષના ગાળામાં તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના વિદ્વાન્ થવા સાથે વિદ્વદ્ જગત્માં વિખ્યાત થવું, એ કેટલી બધી પુણ્ય પ્રકૃતિ, કેટલો બધો ઉત્સાહ અને કેટલા બધા ખંતનું પરિણામ હોવું જોઇએ, એ સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

સ્વ. મુનિશ્રીનો ટુંકો પરિચય ગ્રંથપ્રકાશક આ સાથે આપ્યો છે; ઉપરાન્ત એમના વ્યક્તિત્વ માટે, એમનો સંક્ષેપમાં સંક્ષેપ પરિચય પ્રારંભના ત્રણ ઉતારાથી સહેજે થઇ જાય છે, એટલે મારે તેમના સંબંધમાં કંઇ કહેવા જેવું રહેતું નથી

શિવપુરીમાં-શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળમાં અભ્યાસ કરવા સાથેજ જેમ સંસ્કૃતની પરીક્ષાઓ આપવાનો તેમને શોખ લાગ્યો હતો, તેમ સારાં સારાં પ્રસિદ્ધ પત્રોમાં લખવાનો પણ તેમને ઉત્સાહ ખૂબ હતો. મહત્ત્વાકાંક્ષા, એ એમના જીવનમાં વણાઇ ગએલી વસ્તુ હતી, એમ કહીએ તો ચાલે. ભણવાની ઇચ્છા રાખનારા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા, સારા વિદ્વાનો સાથે જ્ઞાનચર્ચાઓ કરવી, સ્વયં ખૂબ-નવીન નવીન જ્ઞાન વધારવું, જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રગતિ સાધવી, અને જે જે વિષયમાં વિચારો સ્ફૂરે, તે જગત્ સન્મુખ ધરવા, એ એમના જીવનની મુખ્ય ક્રિયાઓ હતી. એજ કારણ હતું કે એમણે જૈનધર્મપ્રકાશ, આત્માનંદપ્રકાશ, જૈન, જૈનજ્યોતિ, વીર, પ્રભાત, જૈનમિત્ર, જૈનસત્યપ્રકાશ, આદિ જૈનપત્રો ઉપરાન્ત સરસ્વતી, માધુરી, ગંગા, કૌમુદી, પ્રજાબંધુ, પુસ્તકાલય, સાહિત્ય, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, આદિ અજૈન માસિકો અને વર્તમાન પત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયના અનેક લેખો લખી, વિદ્વદ્ સમાજમાં ખ્યાતિ મેળવવા સાથે, તેમણે વિદ્વાનોને અનેક વિષયો ઉપર વિચાર કરતા-શોધખોળ કરતા કર્યા છે.

તેમનો સ્વર્ગવાસ, એ ન કેવળ મારા માટે, ન કેવળ અમારા સમુદાય માટે, બલ્કે સમસ્ત વિદ્વદ્ સમાજ માટે દુખનું અને મોટામાં મોટી ખોટનું કારણ બન્યું હતું. અને તેમાંયે શ્રી કરાચીના **જૈન સંઘને** તો એટલું બધું આઘાત ઉપજાવનારૂં બન્યું હતું કે જેનું વર્ણન શબ્દોદ્વારા ન કરી શકાય. અને તેટલા માટે કરાચીના સંઘની અને બીજા સ્નેહીઓ, મિત્રો, ભક્તોની પ્રેરણાથી તેમનું **સ્મારક ફંડ** ખોલવામાં આવેલું. આની શરૂઆત કરાચીમાંથી થઇ, અને કરાચીના સંઘે સારી જેવી રકમ ભેગી કરી, કમીટી નીમી, કામ આગળ ચલાવ્યું.

પરન્તુ એ ફંડનો ઉપયોગ શો કરવો? એ વિચારણીય પ્રશ્ન હતો. અનેક મહાનુભાવો તરફથી અનેક પ્રકારનાં સૂચનો થયાં; પરન્તુ

જેનાં નામનું સ્મારક ખોલવામાં આવ્યું છે, એમના વ્યકિતત્વનો, એમના જીવનના પ્રિય વિષયનો ખ્યાલ કરીને એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે એ ફંડનો ઉપયોગ **'શ્રી હિમાંશુવિજય સ્મારક ગ્રંથમાળા'** તરીકે કરવો. અને તે ફંડમાંથી સારૂં સારૂં સાહિત્ય પ્રકટ કરવું અને તે **શ્રીવિજયધર્મસૂરિ** ગ્રંથમાળાની પેટા ગ્રંથમાળા તરીકે રહે.

શ્રીહિમાંશુવિજયજીએ, પોતાની ટૂંકી જીંદગીમાં જે કંઇ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે ખાસ કરીને ગ્રંથોના સમ્પાદન કરવામાં કરી છે. ઉપરાન્ત મેં ઉપર કહ્યું તેમ–જુદાં જુદાં માસિકો અને પત્રોમાં તેમણે જે લેખો લખ્યા તે, અને જે લેખો તેમના સંગ્રહમાં અપ્રસિદ્ધ પડયા હોય, તે પણ એક સંગ્રહ રૂપે પ્રકાશિત થઇ જાય, તો સારૂં, એમ મને અને મારા માનનીય ગુરૂભાઇ શાન્તમૂર્તિ **મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને** પણ લાગ્યું. આથી એ બધા લેખો યત્ર તત્ર વિખરાએલા હતા અથવા કંઇક એમના સંગ્રહમાં કટિંગો ફાઇલ કરેલાં હતાં, એ બધા એકત્રિત કર્યાં. અને તેનુંજ આ પરિણામ છે કે લગભગ ૭૦ જેટલા લેખોનો સંગ્રહ આજે વિદ્વાનોની સમક્ષ મૂકવાને હું ભાગ્યશાળી થાઉં છું.

આ લેખોની છાંટણી અને લેખોના વિભાગો કરતી વખતે એ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે કે જે લેખો થોડાક જ ફેરફાર સાથે લગભગ એકજ જાતના હતા, એવા વધારાના લેખો આમાં નથી આપવામાં આવ્યા; તેમજ કેટલાક એવા લેખો, કે જેમાં ઐતિહાસિક કે સાહિત્યિક કંઇ મહત્ત્વ નહિં જોવાયું, એવા લેખો પણ અલગ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે શ્રી હિમાંશુવિજયજીની માતૃભાષા મારવાડી હતી, ગમે તેટલો વિદ્વાન્ માણસ હોય, છતાં બીજી ભાષામાં લખતાં, માતૃભાષાની થોડી ઘણી ઝલકનો ભોગ બન્યા

વિના નથી રહી શકતો. કદાચ તેમ ન બને તો પણ, બીજી પ્રાન્તિક ભાષામાં સર્વથા નિર્દોષ તો નજ લખી શકે. શ્રી હિમાંશુવિજયજીના ગુજરાતી હિંદી લેખોમાં જ્યાં જ્યાં મને ભાષાદોષ જેવું જણાયું, ત્યાં ત્યાં મેં બનતો સુધારો કર્યો છે.

કેટલાક લેખોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો થએલો ઉલ્લેખ લેખનકળાને અનુકૂળ ન ગણાય, છતાં, હમણાં હમણાં અનેક લેખકોમાં એ ટેવ દેખાતી હોઇ, એ ત્રુટિ ક્ષન્તવ્ય છે, એમ ધારી, મેં તેમાં કંઇ ફેરફાર કર્યો નથી.

આમાં આપેલા લેખો પૈકી ઘણા ખરા લેખો તો ઘણાજ વિદ્વત્તા-પૂર્ણ, અને અપૂર્વ શોધખોળના પરિણામે લખાએલા છે, અને વિદ્વા-નોને–શોધખોળ કરનારાઓને એમાંથી ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે તેમ છે.

કેટલીક વસ્તુઓનું સ્પષ્ટીકરણ ફુટનોટોમાં કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ કેટલાક લેખો અમુક વર્ષો પહેલાં લખાએલા હોઇ, તે પછીના સમય દરમીયાન તે વસ્તુમાં ફેરફાર થયો પણ હશે. જો કે જે જે વસ્તુની માહિતી મને મળી હતી, તે તે વસ્તુમાં તો ફેરફારો મેં મૂળમાં અને કોઇ કોઇ નોટમાં પણ કરી નાખ્યા છે.

મારો વિચાર હતો કે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કોઇ સારા વિદ્વાન્ સાહિત્યકાર પાસે લખાવવી, પરન્તુ તેમ કરવામાં તૈયાર થએલું પુસ્તક લાંબો સમય રોકી રાખવું પડે તેમ જણાયાથી, અને વધારે વખત રોકી રાખતાં, તૈયાર થએલાં ફાર્મોને પણ હાનિ પહોંચે તેમ હોવાથી, એની ન્યૂનતાવાળી સ્થિતમાંજ પુસ્તક બહાર પાડવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીના આમાં આપેલા લેખો વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એ ઇચ્છી અહિંજ વિરમું છું.

જૈનમંદિર, રણછોડલાઇન,
કરાચી **વિદ્યાવિજય**
જ્યે. વ–૮, ૨૪૬૪, ધર્મ સં ૧૬

શ્રીહિમાંશુવિજયજી સ્મારક ગ્રન્થ ૨ જો.

શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ

સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન, વક્તા, લેખક અને સંસ્કૃતના કવિ ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ તર્કાલંકાર, **મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી**ના ગત્ વર્ષમાં **હાલા** મુકામે થએલા સ્વર્ગવાસથી સમસ્ત જૈનકોમને જે આઘાત લાગ્યો હતો, એ કોઇથી અજાણ્યું નથી. પ્રથમ તો સિંધ જેવા માંસાહારી અને વિકટ પ્રદેશમાં, મોટા રેગીસ્તાનને પસાર કરી, સેંકડો વર્ષોના આંતરા પછી **મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી** અને **મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી**એ, સિંધમાં જવાનું સાહસ કર્યું, અને તેમાં **હાલા** જેવા એક સિંધના ગામમાં, આવા ભર યુવાન વયે એક તેજસ્વી સાધુનું ચાલ્યા જવું, એ સમસ્ત કોમને ભારે દુઃખકર્તા થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. છતાં જે કાળે જે બનવાનું હોય છે તેમાં કોઇ મિથ્યા કરી શકતું નથી. એટલે આપણું કર્તવ્ય તો એજ રહે છે કે એ સ્વર્ગવાસી આત્માની શાન્તિ ચાહવી, અને તેમની **સ્મૃતિ** કાયમ રહે એવું કંઇ સ્મારક રાખવું

તે પછી જ્યારે **મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી** અને **મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી કરાચી** પધાર્યા, ત્યારે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી **કરાચી**ના સંઘે એક કમીટી મુકરર કરી, **શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ** ખોલ્યું, અને આ ફંડમાં જે રકમ થાય, તેનો ઉપયોગ **શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ગ્રંથમાળા** તરીકે કરી, સારાં સારાં પુસ્તકો, કે જે ઉક્ત બન્ને મુનિરાજો પસંદ કરે, તે કાઢવાં, અને આ ગ્રંથમાળા **શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા ઉજ્જૈન**ની પેટા ગ્રંથમાળા તરીકે રહે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધીમાં આ ફંડમાં લગભગ સાતેક હજાર રૂ,ની રકમ થઇ છે, જેમાં

૨૦૦૦ લગભગ શ્રી કરાચી જૈનસંઘમાંથી

૧૧૦૦ પાડીવવાળા **શેઠ તારાચંદજી સાકલચંદજી** માર્ફત
૧૦૦૦ મોમ્બાસાવાળા **ભાઇ મગનલાલ જાદવજી** તરફથી.

આ મોટી રકમો મુખ્ય છે. તે સિવાય જુદા જુદા ગામોની અને મુંબઇમાં પણ લગભગ પંદરસો જેટલી રકમ થઇ છે આ બધી રકમોનો નામવાર હિસાબ એના રિપોર્ટમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

શ્રી હિમાંશુવિજયજીના સ્મારકમાં આ અગાઉ એક સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે: **દ્વાદશવ્રત કથાસંગ્રહ.** આ સંસ્કૃત કથાઓનો ગ્રંથ શ્રી હિમાંશુવિજયજી મહારાજે પોતાની વિદ્યમાનતામાં પોતે જ **સંપાદન** કરવો શરૂ કર્યો હતો. તે બહાર પડે, તે અગાઉ તેમનો દુઃખદ સ્વર્ગવાસ થયો ;એટલે એમનું અધૂરું રહેલું કામ શાન્તમૂર્તિ **મુનિરાજશ્રી જયન્ત-વિજયજીએ** પૂરૂ કરી આપવાથી તે ગ્રંથ બહાર પડી ચૂક્યો છે, કે જે સાધુ મુનિરાજોને વ્યાખ્યાનમાં વાંચવાને માટે ઘણો ઉપયોગી છે.

બીજો ગ્રંથ **'શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો'** બહાર પાડવા માટે અમે ભાગ્યશાળી થઇએ છીએ. સ્વર્ગસ્થના લેખોને જ્યાં ત્યાંથી ભેગા કરી, તેની ભાષા અને વિષયવાર ગોઠવણ કરી, વ્યવસ્થિત રીતે સંપાદન કરવાનું કામ સ્વર્ગસ્થના ગુરૂશ્રી **વિદ્યાવિજયજી મહારાજે** કર્યું છે, એ વધારે ખુશી થવા જેવું છે.

આમ એક પછી એક સારાં સારાં સામાજિક અને ધાર્મિક પુસ્તકો આ ગ્રંથમાળામાં બહાર પાડવાની અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ.

કરાચી જેવા સિંધ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીનાં જોઇતાં સાધનો નહિં મળવા છતાં **'પ્રભાત'** પ્રેસના માલીકોએ, આવો સારો ગ્રંથ બહાર પાડવાની જે સગવડ કરી આપી, એ બદલ અમે તેમના આભારી છીએ. પ્રાન્તે–મહુમના સ્મારક ફંડની વૃદ્ધિ થાય, અને તેમાંથી સંખ્યાબંધ ગ્રંથો બહાર પારવાની ગુરૂદેવ અમને શકિત પ્રદાન કરે, એટલું ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રકાશક

સ્વ. શ્રીહિમાંશુવિજયજી

સ્વ૦ શ્રી હિમાંશુવિજયજીનો ટૂંક પરિચય.

આમાં આપેલા લેખોના લેખક સ્વ. મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજીના જીવનનો ટૂંક પરિચય, તેમના સ્વર્ગવાસ વખતે અનેક પત્રોમાં પ્રકટ થયો હતો, તેમાંથી સારરૂપે અમે અહિં આપીએ છીએ.

સ્વ. શ્રી. હિમાંશુવિજયજીનો જન્મ મરૂભુમી (મારવાડ)ના **પાડીવ** ગામમાં સંવત્ ૧૯૬૦ વૈશાખમાં થયો હતો. માતાનું નામ **પાર્વતી,** પિતાનું નામ **વનેચંદજી** હતું. વીશા પોરવાડ જ્ઞાતિના હતા. તેમનું નામ **હિંમતમલજી** હતું. હિંમતમલજીએ ૧૧ વર્ષની ઉમરે મારવાડી ભાષાનું જ્ઞાન સાધારણ મેળવી સંવત્ ૧૯૭૧માં હિંમતપૂર્વક પિતાજી પાસે **કરનુલ** જવાનું નક્કી કર્યું અને જે સ્થળે પોતાના પિતાજી વેપાર કરતા હતા તે સ્થળે (કરનુલ ગામ) પોતે ગયા અને પિતા સાથે નાની ઉમરમાં વેપારમાં ઝંપલાવ્યું. વળી સાથે ઉર્દુ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૪માં તેમના પિતાજીએ મુંબઇમાં દુકાન કરી. હિંમતમલ પણ મુંબઇ આવ્યા. તેમને સમર્થ બ્રહ્મચારી તરીકે પંકાતા **શ્રીયુત ચુનીલાલ કાનુનીનો** સમાગમ થયો. કાનુનીની વાતોએ હિંમતમલના દીલને ત્યાગ-તપ-વૈરાગ્ય માટે ઉત્તેજિત કર્યું; તેવામાં વળી બીજું નિમિત્ત આવી મળ્યું. **શાસ્ત્રવિશારદ નવયુગ પ્રવર્તક શ્રી. વિજયધર્મસૂરિજી** કૃત **"બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન"** તેમના વાંચવામાં આવ્યું. અઢાર વર્ષની ઉમરે જીવનભર કુમાર વ્રત જાળવવાનો નિર્ણય કર્યો. વળી આ પ્રસંગે શ્રી વિજયધર્મસૂરિશ્વરજી મુંબઇમાં પધાર્યા. હિંમતમલ ત્યાં પહોંચી ગયા. સેવાભક્તિ કરવા લાગ્યા. સાધુપણાની માંગણી કરી; પણ સાધુપણું એમ ક્યાં મળે તેમ હતું ? પિતાની રજા ને પોતાની પરીક્ષા કરાવવાની જરૂર હતી. હિંમતમલ બે વર્ષ સુધી સૂરિજીની પાછળ ફર્યા. અખરે એ સમર્થ સૂરીશ્વરજીએ ઇંદોરમાં સંવત

૧૯૭૮ના વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષય તૃતીયા)ના શુભ દિવસે દીક્ષા આપી. હિંમતમલ મુનિરાજ **શ્રી હિમાંશુવીજયજી** બન્યા. સૂરીશ્વરજીના હસ્ત-દીક્ષિત તરીકે શ્રી હિમાંશુવિજયજી અંતિમ રહ્યા. સૂરિજીનો ટુંક સમયમાં સ્વર્ગવાસ થયો. આ પછી આગ્રામાં **ઉ. શ્રી** ઇંદ્રવિજયજીની આચાર્ય પદવી થયા પછી શિવપુરીમાં તેમની વડી દીક્ષા થઇ ને તેઓ જૈનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ વક્તા ને વિચારક મુનિરાજ **શ્રી** વિદ્યાવિજયજીના શિષ્ય થયા.

અભ્યાસની તો તેઓશ્રીને અજબ લગની લાગી હતી. સાથે સાધુ-ધર્મની તમામ ક્રિયાઓ પણ ચીટવપુર્વક જાળવતા. તેઓશ્રીએ મુનિરાજ **શ્રી.** જયંતવિજયજી મહારાજ પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. સાથે સાથે જૈન સૂત્રો પણ ભણવાં શરૂ કર્યાં, પણ તેમને તો વિશેષતઃ મુખ્ય જ્ઞાનની જીજ્ઞાસા હતી. તેમણે **કાવ્ય** અને **અલંકાર** શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન્યા. વિ. ન્યા. તીર્થ **મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજી** પાસે કર્યો. કાવ્ય અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ તેમણે કવિ રત્ન પં. **શિવદત્તજી** પાસે પૂરો કર્યો. વળી દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ **શ્રી વીર**તત્વપ્રકાશક **મં**ડળમાં મંડળના પ્રધાનાધ્યાપક ષડ્દર્શનવેત્તા પં૦ **શ્રી રામ**ગોપાલાચાર્યજી પાસે કર્યો. **સન્મતિ તર્ક** સુધી જૈન ન્યાય-ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. તે ઉપરાંત નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યદર્શનના સ્વતંત્ર ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું.

કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસીએશનની **ન્યાયતીર્થ** તથા **સાહિત્ય**(કાવ્ય) **તીર્થની** પરીક્ષાઓ આપી. જૈનસમાજમાં બે તીર્થ થયેલા સાધુઓમાં તેઓ શ્રી એક જ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્રની પણ મધ્યમાં પરીક્ષાઓ તેમણે આપી. તેઓશ્રીને હાલના દેવાસ મહારાજાના વરદ સહસ્તે **શીવ**પુરી ખાતે એક મોટા ઉત્સવ પ્રસંગે **'તર્કાલંકાર'**ની પદવી પણ એનાયત કરવામાં આવી હતી.

અનેક પત્રોમાં, જેવા કે સરસ્વતી, માધુરી, અનેકાન્ત, પ્રભાત, આત્માનંદ પ્રકાશ, વીર, શ્વેતાંબરજૈન, જૈનધર્મ પ્રકાશ, જૈન મિત્ર, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, પીયુષ, જૈન પ્રકાશ, મહારાષ્ટ્રીય જૈન, દેશીમિત્ર, ખેડા વર્તમાન, મુંબઇ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, ગુજરાત સમાચાર, વિગેરે સાપ્તાહિક, દૈનિક, માસિક, ત્રૈમાસિક વિગેરેમાં ઇતિહાસ, સમાલોચના તેમજ સમાજ વિષયના એમના મહત્વના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરૂ શ્રી વિદ્યાવિ. મહારાજશ્રી સાથે રહી ભાષણો દ્વારા ઠેરઠેર જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. માળવા, યુ. પી. વ્રજભૂમી, બુંદેલખંડ, મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશ તેમજ ગુજરાતમાં ગુરૂજી સાથે વિહાર કરી સાધુતાનું પાલન કર્યું હતું.

મુનિશ્રીએ મુખ્યત્વે **શિવપુરી, મુંબઇ** અને **ઇંદોરને** પોતાનાં વિદ્યાભ્યાસના ક્ષેત્રો બનાવ્યા હતાં.

તેમણે ધર્મવિયોગમાળા, **જયંતપ્રબંધ, સિદ્ધાન્તરન્તિકા, પ્રમાણનય** તત્ત્વાલોક, **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** લઘુવૃત્તિ (સંશોધિત), 'જૈની સપ્તપદાર્થી વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા ને સંપાદન કર્યા છે.

છેલ્લે **મુનિ સંમેલન** વખતે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહારાજ શ્રી પધાર્યા હતા, ત્યારે દરેક ઉપાશ્રયે ફરી જ્ઞાનનો વિનિમય કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાની હતા, જ્ઞાન તરફ અભિરૂચિ રાખતા હતા, તેમને મુનિશ્રીની જીજ્ઞાસાથી ઘણો આનંદ થયો હતો, જેઓ પોલા જ્ઞાની હતા, તેમને એ

ના ગમ્યું. અમદાવાદથી તેઓ **ગુરૂશ્રી. વિદ્યાવિજયજી**ની સાથે મારવાડ તરફ ગયા; છેલ્લુ ચતુર્માસ **બરલુટ**માં કર્યું. ત્યારબાદ સીંધ જેવા માંસાહારી પ્રદેશમાં અહિંસાનો બોધ આપવા પોતાના **ગુરૂશ્રી વિદ્યાવિજયજી**ની સાથે તે તરફ વિહાર કર્યો અને અધવચ તેઓશ્રી ફક્ત બાર દિવસના તાવમાં જ સં ૧૯૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૫ તા. ૧-૫-૩૭ના રોજ **હાલા** ગામમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. સ્વર્ગવાસના સમાચાર જ્યાં જ્યાં મળતા ગયા, ત્યાં ત્યાં શોક દર્શાવવા સભાઓ મળી, તેમને લોકોએ આપેલી શ્રદ્ધાંજલિઓમાંની એકજ **શ્રી બનારસીદાસ જૈનની,** આ નીચે આપી, તેઓશ્રીના આત્માને શાંતિ મળો એટલું ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

वो गया, वो गया, संसार सागर का सहारा वो गया।
रंग में भंग कर गया, दिल का प्यारा वो गया ॥

बाल ब्रह्मचारी था वो, वैराग्य सत् धारी था वो,
न्याय का तीर्थ था वो, आखिर सत् धारा वो गया ॥

विद्याविजय का शिष्य था, जैन का गौरव था,
काव्य का फाजल था, लेखन द्वारा वो गया ॥

काम, मोह और क्रोध को बचपन से जीता था मगर,
समय जब आकर पडा आखिर सहारा वो गया ॥

नाम था हिमांशुविजय, जरूरत थी इस वक्त में,
धोखा दिया है वक्त पर, चेतन हारा वो गया ॥

ग्रन्थों की रचना करी तो विद्वान् घबरा गये,
काव्य जब निकले जबाँ से, वो गया तो वो गया ॥

'वागी"पे ऐसा हाथ था, लेखन नहीं इस कलम में,
शांत था, गम्भीर था, जैन दोधारा वो गया ॥

श्रीहिमांशुविजयजीना लेखो

⊙ संस्कृत विभाग ⊙

—: १ :—

ईशप्रार्थना*

हिनस्मि[1] जीवं मनसाऽपि नाऽहं
भाषे न मिथ्या वचनं कदाऽपि ।
न चोरयेऽहं च परस्य वस्तु
न खण्डयामीश ! मदीयवीर्यम् ॥
परोपकारे हि भवामि सज्जो
महत्सु चित्तेन भवामि नम्रः ।
प्रीतिं च धर्मे मम देशजात्योः-
संपादयन्त्वीश ! हितावहां भोः ! ॥

*आत्मानन्द प्रकाश—भावनगर, पु. २९, अंक ७.

१. अत्र भविष्यत्कालो वेद्यः 'वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा' इति व्याकरणविधानात् । एवं भाषे, चोरये, भवामि, इति स्थलेष्वपि बोध्यम् । अयं श्लोकः, छात्रालयस्थछात्राणां प्रार्थनाकरणायोपयुज्यते विशेषतः, सरलार्थकत्वात्, आत्मभावद्योतकत्वाच्च ।

—: २ :—

जिनेन्द्रस्तवः*

अनन्तसौन्दर्य ![1] जिनेन्द्रचन्द्र !
तमः प्रणाशिश्च ! सुयोगिमुद्द ![2] ।
यदा तदा त्वं मम दृष्टिमार्ग-
मुपैषि मुद्, सा वदितुं न शक्या ॥१॥

जिनेन्द्ररूपस्तु[3] जिनेन्द्र एव
जिनाऽऽस्यतुल्यं च जिनास्यमेव[4] ।
नभोनिभं स्यान्नभ एव नान्य-
देतादृशां नह्यमुपमानवस्तु ॥२॥

सद्भक्तपूज्यपादाय[5] [6]पङ्कशोषयशस्वते ।
सच्चित्ताऽऽकाशकाशाय[7]नमोऽस्तु जिनभास्वते[8] ॥३॥

पूज्यानामपि पूज्यं हि व्रतेष्वग्रेसरं तथा ।
दानेष्वपि वृहद्दानं ब्रह्मचर्यं समस्ति यत् ॥४॥

---

*आत्मानन्द प्रकाश, भावनगर, पु: २९ अंक १.

१ श्लोकेऽस्मिन् रूपकानुप्रासालंकारौ । २ हर्षद ! ।

३ जिनतुल्य, अत्रानन्ययालंकारः । ४ जिनमुखं । ५ जिनपदो क्रमौ, सूर्यपक्षे किरणाः, ६ कर्दमः, पापं च, । ७ प्रकाशकाय । ८ भास्वानिव जिनः, जिन एव भास्वान् वा तस्मै ॥ अत्र वृत्तेरूपकमुपमावालङ्कृतिः अन्त्यानुप्रासादिकाश्च शद्बालङ्कारा जाग्रति ॥

धर्मकीर्तिशिवानां यत् प्रौढपुण्यप्रकारकम् ।
ब्रह्मचर्यं भजध्वं तद् वाग्भटेनापि [1]भाषितम् ॥५॥

दयादानक्षमाधर्मा भक्तिमंत्रादयः पुनः ।
ब्रह्मचर्याद्विना विश्वे न सिध्यन्ति सतामपि ॥६॥

न दुष्करं दुष्करकार्यसाधनं,
न दुष्करं दुष्करकष्टमर्षणम्[2] ।
वह्नौ प्रवेशोऽपि न दुष्करः स्मृतो,
ब्रह्मव्रतं दुःकरदुःकरं त्वहो ॥७॥

—: ३ :—

श्रीशान्तिनाथस्तुतिः*

शान्तिजिनस्तुतिः— [3]शान्तिः शान्ति ।
दद्यात् शीघ्रम् ॥१॥

साधारणतीर्थंकराः— तीर्थेशा वः ।
सम्यक् पान्तु ॥२॥

---

*आत्मानन्द प्रकाश, भावनगर, पु. २८ अं. ८.

१ वाग्भटकृतेऽष्टाङ्गहृदये ग्रन्थे । २ सहनम् ।

३ 'अत्युक्ता' જાતિના છન્દનો 'स्त्री' નામના પ્રથમ છન્દમાં આ થાય છે. આના કુલ ૪ ભેદો પ્રસ્તારથી થાય છે. તે પૈકી આ પહેલો ભેદ છે. આ 'स्त्री' છન્દને કેટલાક આચાર્યો पद्मछन्द પણ કહે છે.

वाग्देवीस्तुतिः— जैनीगीर्मे ।
कुर्याद् बोधिम् ॥३॥

शासनदेवीस्तुतिः— निर्वाणी स्याद् ।
वस्सौख्याय ॥४॥

—: ४ :—

श्रीपार्श्वनाथस्तुतिः

पार्श्वनाथस्तुतिः— पार्श्वं[1] तं शक्रार्च्यम् ।
सद्छन्द्यं वन्देऽहम् ॥१॥

साधारणजिनाः— अर्हन्तः श्रीमन्तः ।
निर्मोहा दद्युः शम् ॥२॥

ज्ञानम्ः— सज्ज्ञानं कल्याणम् ।
भव्यानां कुर्याद्वः ॥३॥

જુઓ સર્વજ્ઞકલ્પ શ્રી **હેમચન્દ્ર** પ્રભુનું સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત **छन्दोऽनुशासनम्** अध्याय २ सूत्र ५ 'अत्युक्तायां गौ स्त्री'...पद्ममित्येके । "वीरं देवं नित्यं वन्दे" નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ પણ આજ છન્દમાં સમજવી. આ છન્દના દરેક પાદમાં બે ગુરૂ વર્ણ હોય છે.

૧ છન્દના મૂળ ર૭ (સતાવીશ) ભેદોમાં **મધ્યા** ભેદના આઠ ભેદો પૈકી **नारी** નામના પહેલા છન્દમાં આ સ્તુતિ છે. જુઓ સર્વશાસ્ત્રપારંગત આચાર્ય શ્રી **હેમચન્દ્ર** સૂરિનું સ્વોપજ્ઞ **छन्दोऽनुशासनम्**, अध्याय २ सूत्र १० '**मध्यायां मो नारी**' આ છન્દના એક પાદમાં ત્રણ જ ગુરૂ અક્ષર હોય છે.

पार्श्वयक्षः— श्रीपार्श्वो यक्षेशः ।
धत्तां मां धर्मे सः ॥४॥

—: ९ :—

श्रीमहावीरपरमात्मस्तुतिः

महावीरः— [1]पापैस्त्यक्तं दुःखैर्मुक्तम् ।
वीरं नाथं वन्दे वन्द्यम् ॥१॥

साधारणतीर्थंकराः— सर्वे सार्वाः सिद्धार्था ये ।
युष्माकं ते सिद्धिं दद्युः ॥२॥

ज्ञानम्ः— ज्ञानज्योति-र्विश्वद्योति ।
जैनास्याब्जं प्राज्यं स्तौमि ॥३॥

सिद्धादेवीः— सिद्धादेवी मातङ्गश्च ।
भव्यानां सत् सौख्यं कुर्युः ॥४॥

---

[1]प्रतिष्ठा नामनी छन्दनी जातिनो 'कन्या' नामना पहेला छन्दमां आ श्लोक छे. आना १५ भेदो थाय छे. जुओ कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्यनुं छन्दोऽनुशासनम् 'प्रतिष्ठायां गौ कन्या' अध्याय २ सूत्र १४. आ छन्दना प्रत्येक पादमां ४ गुरु अक्षर थाय छे.

—: ६ :—

श्रीमहावीरप्रशस्तिः*

१वन्द्यो वीरविभुः सदैव जिसने तोड़े सभी कर्मको
बोधी गौतम आदि विप्र विबुधो, रस्तो बतायो भलो ।
दुक्कम्मप्पवणा जणा वि बहुसो संतारिदा सव्वधा
शे वंदिज्जदि मे हिमंसुवतनो लोगुत्तलो गॉड्चिनो ॥१॥

नमोऽस्तु वर्धमानाय ध्येयाय ध्यानिनां तथा ।
वन्द्यानामपि वन्द्याय स्तुत्यानाञ्च स्तवार्हते ॥२॥

नेत्रे च वक्त्रं च जिनेशितुश्चेत्
कीर्तिस्तदा पंकजनुः श्रियाः का? ।
विश्वप्रतोषी च जिनस्वरश्चेत्
मूल्यं घनस्यास्ति न बर्हितोषः ॥३॥

निसर्गसौगन्ध्ययुते जिनेन्द्र!
मुखे त्वदीये त्वरविन्दजिष्णौ ।
सरोजबुद्ध्या भ्रमरा भ्रमन्ति
तथाऽपि चित्रं न ममाऽस्ति किञ्चित् ॥४॥

---

*आत्मानन्द प्रकाश, भावनगर, पु. २८, अंक १.

१આ શ્લોકમાં કવિએ અનુક્રમે સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી, મારવાડી, પ્રાકૃત, શૌરશેની, માગધી, પૈશાચી, અંગ્રેજી, ચુલિકા પૈશાચી ભાષા આપી છે.

[1]भक्तामरप्रणतमौलिमणिप्रभाणां
कान्त्या सुरञ्जितपदाब्जयुगं श्रयेऽहम् ।
भवाम्बुधौ शिवजुषस्त्रिशलाङ्गजस्य
पोतायमानमभिनभ्य जिनेश्वरस्य ॥५॥

सार्द्धं स्वचित्तैर्मुमुचे जलं शुभे
सैद्धार्थिदेहे सुरपर्वते सुरैः ।
स्नात्राम्बुलक्ष्यात् नयनाम्बुभिस्तदा
हर्षोद्गतैर्द्रवमुदा युतो गिरिः ॥६॥

[2]यः संस्तुतः सकलवाङ्मयतत्त्वबोधा-
दुत्पन्नधीधनजनैः सुमनोभिरामैः ।
स्याद्वादतत्त्वप्रतिपादनकौशलेन
निष्पक्षपातसमताधृतितोऽन्तिमेशः ॥७॥

मेरुः किं प्रभया स्वया त्रिविषदः पीतान् विधत्ते हि नः ?
किं वा दिक्कुमरीद्युतिः सुरगिरौ तद्वारजा किं नभः ? ।
किं देहो नु जिनेशितुः कनकभं कान्त्या स्वया लिम्पते
आशङ्का मनसीति चित्रविषया स्नात्रेऽजनि स्वर्भुवाम् ॥८॥

नैते[3] कजे किंतु जिनेन्द्रनेत्रे नेदं सरोजं तु जिनेन्द्रवक्त्रम् ।
भ्रान्तो द्विरेफोऽसि तिरस्कृतोऽभूत् इत्यप्सरोभिर्भ्रमरस्सहासम् ॥९॥

---

१ भक्तामरादिपदकल्याणमंदिरचरमपदसमस्यापूर्तिः ।
२ भक्तामरद्वितीयश्लोकपादपूर्तिः ।
३ આ બન્ને શ્લોકો પ્રભુ શ્રી મહાવીરના મેરૂ પર્વત ઉપર જન્મસ્નાત્રાભિષેક પ્રસંગના છે.

—: ७ :—

महावीरमोक्षविलापः*

(अनुष्टुप्)

हा (!) देव ! किं कृतं स्वामिन् ! अस्माकं चित्तचन्द्रमः ।
जाता निर्नायकाः सर्वे कलौ हालाहलोपमे ॥१॥

अहो (!) स्वर्भू-र्भुवोलोक-त्राता यातोऽधुना शिवम् ।
[1]त्रैलोक्यभावतीक्ष्णांशुर्भास्वरो[2] भगवान् गतः ॥२॥

नन्दिवर्धनभूपाद्या गौतमादिमहर्षयः ।
वीरा धीरा भवन्तोऽपि विलपन्ति सुराधिपाः ॥३॥

(उपजाति)

क वीर ! यातो बहुकष्टकाले
धन्वन्तरिस्त्वं बहुरोगयुक्तान् ।
मुक्त्वा, दयालो ! यदि नः समं हि
तिष्ठेस्तदा का क्षतिराऽऽस्पृशेत्त्वाम् ॥४॥

अस्तोऽद्य लोके जगतीप्रदीपो
जातश्च तेनैव महान्धकारः ।
सर्वे च भूताः स्वमनोऽनुकूला
न धर्मतत्त्वं प्रविदन्ति मूढाः ॥५॥

---

*आत्मानन्द प्रकाश भावनगर पु. २९ अंक ४.
१ त्रिलोकस्थपदार्थप्रकाशने-(ज्ञाने) सूर्यः । २ दीप्तः
३ स्वच्छन्दचारिणः ।

केचित्तु धर्मं [1]प्रलपन्ति कामे
केचिच्च हिंसाकरणे वदन्ति ।
केचिद्विवादे कपटे च केचि-
दित्थं लपन्तो विवदन्ति पापाः ॥६॥

ईर्ष्यादिदोषैश्च परस्परं ही (!)
दुराशयाः श्वान इव स्वजात्या ।
भक्तायमाना जिन ! शासनं ते
[3]प्रनिन्दयिष्यन्ति हहा (!) किमु स्यात् ? ॥७॥

एवं प्रदीप्तो [4]दवपावकोऽत्राऽऽ-
लंभामहे कं जलरूपमीश ! ?
ब्रवीतु वीर ! प्रहताऽखिलाघ ! ।
किं त्वत्समोऽत्र [5]क्षमकोऽस्ति कोऽपि ? ॥८॥

सूर्यप्रभे[6] वीरविभौ प्रयाते
लोकादमुष्मात्तु शिवं, कलौ हा ! ।
पापान्धकारः[7] प्रसरीसरीति
[8]भव्याब्जवारा [9]मलिनीभवन्ति ॥९॥

---

१ अत्रार्थतः प्रलपिष्यन्तीति भविष्यत्कालो वेद्यः 'वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वेति व्याकरणनियमात् एवमन्यत्राऽपि ।

२ भक्ता इवाचरन्तीति भक्तायमानाः, वस्तुतस्तु न भक्ता इत्यर्थः ।

३ शासननिन्दायोग्यं व्यर्थक्लेशादिकार्यं कृत्वान्यैर्द्वारा कारयित्वा निन्दायोग्यं करिष्यन्तीतिभावः । ४ दवाग्निः । ५ शान्तिकर्ता ।

६ सूर्यतुल्ये । ७ पापमेवान्धकारः । ८ भव्या एव कमलसमूहाः । ९ संकोचं—अवनतिं प्राप्नुवन्ति ।

मोहादिचौराश्च यदृच्छयैव
सत्तत्वलक्ष्मीं भविनां हरन्ते ।
पाखण्डघूकाः प्रबलं सुलभ्य
[1]सम्यक्त्वहंसं बहुदुःखयन्ति ॥१०॥

युग्मम्

श्रयामहेऽद्य कं नाथं कश्चाऽघं[2] ब्रूमहे स्वकम् ।
कश्च नत्वा स्वमौलिं च पवित्रीकूर्महे विभो ! ।११॥

[3]भावोद्द्योते प्रभौ याते हस्तिपालादिकै र्नृपैः ।
द्रव्योद्द्योतः[4] कृतो दीपैस्ततो[5] दीपालिकोद्गता[6] ॥१२॥

—: ८ :—

श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम् *

यस्योपदेशाज्जगदाप शान्तिं,
यस्योपदेशात् सुदया ससार ।
असारलोकश्च गतः ससारतां,
तं स्तुत्यकृत्यं प्रणमामि वीरम् ॥१॥

---

१ मिथ्योपदेशेनान्ये मतान्तरीयाः सद्धर्मं दूषयन्तीतिभावः । २ अपराधं दुःखं वा । ३ सत्यप्रकाशे (वीरप्रभौ) । ४ तेजःकायजन्य आलोकः । ५ तद्दिनादारभ्य । ६ उद्भूता दीपालिपर्वत्वेन जातेति भावः ।

* जैनधर्मप्रकाश, भावनगर.

सत्याग्रहस्य प्रभवोऽभवद् यः
सज्ज्ञानसूर्यः कृतिसाधुधुर्यः ।
साम्यस्य मूर्त्तिः स्तवनीयकीर्त्ति-
र्वीरं तमीडेऽचलतुल्यधीरम् ॥२॥

अहो ! प्रभावो जिनजन्मजन्यो
वाचां परः सम्प्रबभूव धन्यः ।
नद्यो नभः संसृतिजाश्च भव्याः
सद्यः प्रसेदु स्म भवन्ति नव्याः ॥३॥

सिद्धार्थवंशोऽभवदद्य वन्द्यः
सिद्धार्थभावं च गतः प्रभावम् ।
माता सुसाता त्रिशलाऽपि जाता
वीरं प्रसूय त्रिदशाऽर्च्य पुण्या ॥४॥

धन्या तिथिर्यत्र तु वीरजन्म,
मान्यं स्थलं यत्र च वीरजन्म ।
कालोऽपि शाली सुभगश्च देशः
शस्या वयं यत्र च वीरजन्म ॥५॥

—: ९ :—

श्रीबुटेरायजीमहाराजस्य स्तुतिः

मोहान्धयारप्पविणाससुज्जं
सम्मत्तचारित्तवियाणधुज्जं ।
पमायसत्तुं मुणिवग्गमित्तं
वन्दे गुरुं बुद्धिविजेउ पुज्जं ॥१॥

संदिक्खिया जेण महाणुभावा
संसिक्खिया जेण जडाजणा वि ।
संरक्खिओ जेण जिणस्स धम्मो
विजेउ सो वुद्धिविजेउ भिक्खू ॥२॥

—: १० :—

श्रीवुद्धिचन्दमुणीसराणं थुई*

आबालाउ विरागी,
दुक्खतत्तजणाण किवासमुद्दो ।
किवारामो खु गिम्हे,
भविअमोअवुड्ढचन्दो वा ॥१॥

अणेगगुणगणजुत्तो,
अणेगतवस्सिसेविअपयपउमो ।
अणेगवुहरायथुओ,
आसि सिरिवुड्ढिचन्दमुणिपो ॥२॥

परमसुक्खहेउं तं, सन्तिभाविअमाणसं ।
वन्दे परमलाहत्थं, वुड्ढिचंदं मुणीसरं ॥३॥

*श्रीजैनधर्मप्रकाश, भावनगर.

—: ११ :—

। श्रीवृद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः* ।

आबाल्याद्वैराग्यवान् दुःखतप्तजनानां कृपासमुद्रः ।
कृपाऽऽरामः खलु ग्रीष्मे भविकमोदवृद्धचन्द्रो वा ॥१॥

अनेकगुणगणयुक्तोऽनेकतपस्विसेवितपद्पद्मः ।
अनेकबुधराजस्तुत आसीच्छ्रीवृद्धिचन्द्रमुनिपः ॥ २ ॥

परमसौख्यहेतुं तं, शान्तिभावितमानसम् ।
वन्दे परमलाभार्थं, वृद्धिचन्द्रं मुनीश्वरम् ॥ ३ ॥

यस्य क्षान्तिगुणो महान्
मुदिरवत् क्रोधाग्निसंशामकः,
यस्याहो चरितामृतांशुकिरणै-
स्तापो भुवां नाशितः ।
श्रुत्वा यस्य कथां शुभां
जनगणो मुक्तौ सदोत्तिष्ठते,
सोऽयं वो वितनोतु भद्रपदवीं
श्रीवृद्धिचन्द्रः प्रभुः ॥१॥

---

*जैनधर्मप्रकाश भावनगर, पु. ४९, अंक ६

—: १२ :—

यथार्थगुरुः*

शिष्यस्य कल्याणकरो गुरुः सन्
निःस्वार्थभावात्सुखमार्गदर्शी ।
शुद्धात्मशक्त्या च तपोबलेन
शिष्योपदेशी, न तु शिष्यतापी ॥१॥

दिव्यार्थदत्वात् गुरुरस्ति देवो
निष्कारणप्रीतिकरः पिता च ।
इष्टार्थसंयोजितया तु मित्रं
सर्वात्मरूपः कथितो गुरुः सन् ॥२॥

त एव वेद्या गुरवो यथार्थं
शिष्यस्य कीर्तिं च समुन्नतिं ये ।
कुर्वन्ति नीरागदृशा समन्तात्
पितेव तं क्षेमपथे धरन्ति ॥३॥

शिष्यस्य शक्तिः सुयशो गुणा वा
गुरुप्रसिद्ध्यै भुवि सम्भवन्ति ।
अतः स मिच्छेत्सुयशोऽभिलाषी
स्वतोऽधिकं शिष्ययशो विधातुम् ॥४॥

सर्वस्येच्छेद् यशो हर्तुं शिष्यस्य तु विवर्धयेत्
पराजयोऽपि शिष्यात् स्वात्, भूयसे श्रेयसे भवेत् ॥५॥

---

*उद्यानपत्रिका संस्कृत पु. ७ अंक ८–१०.

गुरुत्वं न प्रभुत्वाय न स्वसौख्यस्य सिद्धये ।
किन्तु शिष्यमहोत्कर्षं कर्तुं कर्तव्यमादिमम् ॥६॥

—: १३ :—

॥ सिरीविजयधम्मसूरिपसत्थी ॥

(आर्याछन्दः)

जम्मो जस्स सोरट्ठ—
देसम्मि रामचन्दस्स गेहम्मि ।
दिक्खेसिवुड्ढिचन्दा
संवुत्ता विरत्त वुत्तीआ ॥१॥

सेविऊण गुरुचरणा
मणवायकायप्पजोगओ जेण ।
आसिं पाविअ तेसिं
वुद्धीहूय वोहिआ वहुणो ॥२॥

जेण वहुदुक्खमालं
सहिउं कासीअ ठाविआ साला
पाढिअ सावगवाला
गंथाण विकासिआ माला ॥३॥

विज्जसहासुं जेणं
जइणं तत्तं पगासिअं सम्मं ।

मुणिओ मग्गो रम्मो
धम्मस्स य दंसिओ मम्मो ॥४॥

ठाणे ठाणे विज्जा
गारा ठविआ विज्जवुड्ढीए ।
देसिआ णाण राणा
अधम्मिणो वि बोहिआ जेण ॥५॥

जो अखंडिअसुकम्मो,
जं वुद्दा नया, जेण कहिओ धम्मो ।
जा पढिऊण पसिद्धा
सिस्सा जस्स जहिमज्जगुणा ॥६॥

चउपणवरिसाउसं य
पूरिअ सिवउरीअ मंगलपायं ।
निव्वाणमहेसि जस्स
स धम्मसूरी विजेइ सया ॥७॥

समायप्पसोहयस्स
सुगुरुणो गुणरयणरयणायरस्स ।
धम्मसूरिस्स चन्दो–
ज्जलजसस्स णमो त्थु पुज्जस्स ॥८॥

—: १४ :—

काव्यारामकलिका।*

आदिजिनस्तुतिः—

नाभेयो बहुशास्त्रवर्णितयशा नाभ्यङ्गजं स्तौम्यहम् ।
नाभेयेन सुदर्शितः शिवपथस्तस्मै नमो मे सदा ॥
नाभेयात्सुखदं मतं प्रकटितं तस्य प्रभावो बहुः ।
नाभेये सुमतिं धरन्तु भविनो नाभेय ! नन्दि दिश ॥१॥

आदिमजिनस्तुतिः—

आदिं तीर्थकरं वन्दे, विश्वदुःखप्रणाशकम् ।
एकेनाऽपि कृतो येन ,पितुर्वंशः प्रकाशवान् ॥२॥

कल्याणकन्दस्य पादपूर्तियुक्ता प्रथमजिनेंद्रस्तुतिः—

[1]निर्याततन्द्रं ननु चन्द्रजिष्णुं,
पादप्रचारैर्जगतीं पुनानम् ।
भव्याब्धिवर्द्धिष्णुकमानमामि,
कल्याणकन्दं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥३॥

श्रीशान्तिजिनस्तुतिः—

[2]शान्तिर्विश्वभयप्रणाशनपटुः शान्तिं स्तवीमीश्वरं,
शान्तीशेन विनाशमेति दुरितं श्री शान्तये मे नमः ।

*जैनधर्मप्रकाश पु. ४५, अंक ९, १०, ११, १२ तथा पु. ४७, अं २

१ આ શ્લોકમાં વ્યતિરેકાલંકાર છે. ૨ આ શ્લોકમાં વૃત્યનુપ્રાસ આદિ અલંકારો છે (તથા આઠે વિભક્તિઓ છે.)

शान्तेः शान्तिकरो भवेदनुभवः शान्तेश्चरित्रं शुभं,
शान्तौ सन्ति हिमांशुनिर्मलगुणाः शान्ते! सुशान्तिं दिश ॥४॥

श्रीपार्श्वनाथस्तुतिः—

[1]इष्टोद्य काले प्रकटप्रभावः,
श्रीपार्श्वनाथः पृथुपुण्यलभ्यः ।
दुःखाग्निदग्धासुमतेऽम्बुवाहो,
भवाब्धिभीताय महान् हि पोतः ॥५॥

श्रीपार्श्वनाथस्तवनम्:—

पार्श्वप्रभो ! प्लुष्टपरारिपुञ्ज !
त्रैलोक्यकाङ्क्ष्यामलपादपद्म ! ।
अनन्यसामान्यगुणप्रसिद्ध,
गुणाप्तये त्वां प्रणमामि नाथ ! ॥६॥

[2]श्रीवर्द्धमानतीर्थकृत्स्तुतिः—

वीरो योगिविलासिपूजितपदो वीरं भजध्वं जनाः ।
वीरेण स्फुरिता नृदेवविहगा वीराय कुर्वे नमः ॥
वीरान्नेशुरशेषपापपटला वीरस्य धर्मो महान् ।
वीरेऽनन्तगुणा विशेषसुखदाः श्रीवीर ! मुक्तिं दिश ॥७

---

१ આ શ્લોકમાં રૂપકાલંકાર છે.

૨ આ શ્લોકમાં આઠે વિભક્તિ છે અને 'અનુપ્રાસ' આદિ અલંકારો છે.

वर्द्धमानप्रभुस्तुतिः—

यस्येच्छा किल सौख्यस्य सेवतां स प्रभुं विभुम् ।
महावीरं नृदेवेशं सकलार्थप्रदायिनम् ॥८॥

वीरजिनस्तुतिः—

[1]चराचरप्राणिमयूरमेघं, विद्वन्मनोऽम्भोजविकाससूर्यम् ।
मोहादिरोगार्दितमर्त्यवैद्यं, वन्दे हि वीरं सुरसेवितं तम् ॥९॥

भक्तामरसमस्यापूर्त्तिः वीरस्तुतिः—

[2]सिद्धार्थनन्दन ! विभो ! विगताखिलाऽघ ! ।
दुःखस्पृशां मरणजन्मजराघरूपे ॥
त्वां पोतवन्मुनिगणोऽघवतां प्रचख्रे ।
आलम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥१०॥

[3]प्रभुरिति गौतममुनिभिः काम इति तरुणीभिर्महावीरः ।
बृहस्पतिरिति सुरेन्द्रैर्वैद्य इति रोगिभिश्च मेने ॥११॥

संसारदावानलदाहनीरस्य पादपूर्तियुक्ता वीरस्तुतिः—
[4]आतङ्कनीहारहरं पतङ्गं, पापौघपङ्कप्रविशोषकं च ।
सदब्जपण्डस्य विकाशहेतुं, नमामि वीरं गिरिसारधीरम् ॥१२॥

---

૧ આ શ્લોકમાં રૂપકાલંકાર છે. ૨ આ શ્લોકમાં ઉપમા, અનુપ્રાસ આદિ અલંકારો છે. ૩ આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાલંકાર છે.
૪ આ શ્લોકમાં ઉપમારૂપક છે અને સંસારદાવાનલદાહનીરં એ ગાથાની પાદપૂર્તિ છે.

'कृतापराधेऽपि जने' पादपूर्तिरूपा वीरस्तुतिः—

[1]सर्वातिशयबोधाय, सर्वातिशयशुद्धये ।
सर्ववागीशपूज्याय, श्रीवीरस्वामिने नमः ॥१३॥

साधारणप्रभुस्तुतिः—

[2]प्रभो ! विधूताखिलदोषराशे ! निर्भ्रान्तविज्ञानसमुद्रचन्द्र !
विमोचयाष्टादशदोषजातै—र्दुःखैर्विचित्रैः कवलीकृतं माम् ॥१४॥

साधारणजिनस्तुतिः—

[3]अपार्थजन्मानमवैमि तं तु,
येन स्तुता नो जिनचन्द्रपादाः ।
संप्राप्य लक्ष्मीमिव दानभीतं,
सत्यां च मत्यां विमुखं तु (व) शास्त्रात् ॥१५॥

ईश्वरलक्षणम्ः–

मोहद्वेषस्मयत्यक्तः सर्वकर्मविवर्जितः
यः समस्तार्थदर्शी च स ईशः पूज्यते बुधैः ॥१६॥

जैनधर्मः–

जिनकथितोऽयं हितकरधर्मः
नरपतिनन्द्यो बुधपतिवन्द्यः ॥॥१७॥

---

१ આ શ્લોકમાં અતિશયોક્તિ છે અને 'કૃતાપરાધે' સકલાર્હત્ સ્તોત્રના સત્તાવીશમાં શ્લોકની પાદપૂર્તિ છે. ૨ આ શ્લોકમાં અનુપ્રાસ અને રૂપક છે. ૩ આ શ્લોકમાં વિના શબ્દ સિવાય 'विनक्ति' 'तुल्ययोगिता' 'उपमा' અને અનુપ્રાસના ભેદો છે.

[1]विना श्रीजैनधर्मात्तु जन्म व्यर्थं मनीषिणाम् ।
विनाऽर्कं दिवसस्येव निशायाः शशिना विना ॥१८॥

सर्वदुःखविनाशी यः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
शान्तिदो यश्च जैनः सः धर्मोऽस्तु मे भवे भवे ॥१९॥

[2]शिरीषपुष्पसमृद्धी- स्त्रीराज्यस्वर्गजं सुखम् ।
न याचे जैनधर्मात्तु विना भोगिभयंकरम् ॥२०॥

जिनधर्मवाणीस्तुतिः—

सौख्यदं त्रिजगत्सेव्यं प्रस्तुत्यार्हतशासनम् ।
वन्देऽहमार्हतीं वाणीं त्रैलोक्याऽऽतापहारिणीम् ॥२१॥

अनेकान्तवादस्य (स्याद्वादस्य) स्तुतिः—

एकान्तेऽघटमानत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य सर्वथा ।
अनेकान्तस्ततः कान्तः स्वीकार्यः कान्तमिच्छता ॥२२॥

अनेकान्तोपदेष्टारमनेकान्तस्य पालिनम् ।
अनेकान्तस्य नेतारं नमस्कुर्वे क्षणे क्षणे ॥२३॥

[3]किं कर्णेन्द्रियलब्धिर्हि विना जैनागमश्रुतिम् ।
(का) नेत्रप्राप्तिर्यया हीष्टं दृश्यं दृष्टं न वै कदा ॥२४॥

---

१ આ શ્લોકમાં માલાવિનોક્તિ, ઉપમા, તુલ્યયોગિતા અને અનુપ્રાસ છે. ૨ આ શ્લોકમાં વિનોક્તિ અને લુપ્તોપમા છે. ૩ આ શ્લોકમાં વિનોક્તિ, અર્થાન્તરન્યાસ અને શ્રુત્યનુપ્રાસ અલંકારો છે.

विद्या (सरस्वती) स्तुतिः—

[1]गर्वात्तु नाप्यते विद्या सती सातकरा नृणाम् ।
विना विद्यां न तत्त्वं च तत्त्वादृते कुतः सुखम् ॥२५॥

[2]निर्मलं दर्शनं विद्या नवीनो हि दिवापतिः ।
अहार्या श्रीः खलु चोरैर्विना स्वर्णेन भूषणम् ॥२६॥

[3]या कृत्स्नासुमतां सदा सुखकरा यां सेवते सद्गणो
भारत्या लभते मुदं शिशुगणस्तस्यै कुरुध्वं नमः ।
यस्याः पूज्यतमा भवन्ति भविनो यस्याः प्रभावो महान्
यस्यामस्ति शुभो बृहद्गुणगणः सा गीः प्रदद्यान्मतिम्॥२७॥

[4]स्तावं स्तावं सुगुणकलितां भारति ! त्वां सदाऽहं
धारं धारं हृदि च यतनात्सार्ववक्त्राब्जपूताम् ।
स्मारं स्मारं कृतिजननुतां भव्यसौख्यप्रदात्रीं
याचे मातः ! सुवचननिधे ! ज्ञानदानाय शीघ्रम् ॥२८॥

ज्ञानविरुद्धजीवानां सौख्यं नास्त्येव किञ्चन ।
शर्मणां कारणं ज्ञानं वदन्ति हि मनीषिणः ॥२९॥

---

१ આમાં વિનોકિત અને અનુપ્રાસાલંકાર છે. ૨ આમાં ભિન્નરૂપક, વિભાવના, વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ છે. ૩ આમાં સાત વિભકિત છે. ૪ આમાં રૂપકાલંકાર છે.

[१]विद्यया प्राप्यते द्रव्यं, विद्यया लभ्यते यशः ।
विद्यया ज्ञायते शास्त्रं, विद्यया मुच्यते भयम् ॥३०॥

[२]सौन्दर्यधनसंयुक्ता अपि सज्जातिवंशजाः ।
निर्विद्या न हि शोभन्ते, निस्तेजा इव चन्द्रमाः ॥३१॥

[३]विनयो विद्यया युक्त-श्चेद् वुधैः शस्यते वहु ।
सितायोगो यथा क्षीरे, ऐश्वर्ये नम्रता यथा ॥३२॥

साधारणदेवगुरुधर्मस्तुतिः—

[४]प्रोक्ताखिलारोग्यधनं प्रमुक्तं,
त्यक्ताखिलाशं करुणाब्धिपूर्णम् ।
सर्वत्र पथ्यं च सदा च तथ्यं,
देवं गुरुं च प्रणमामि धर्मम् ॥३३॥

[५]स्तव्यो भावाज्जिनेन्द्रश्च, गुरुः सेव्यो महाव्रती ।
कार्यो यत्नः सता नित्यं, ज्ञानशक्तेः प्रवर्द्धने ॥३४॥

शत्रुञ्जयतीर्थाधिराजस्तुतिः—

*आत्मानमातङ्कगतं भयेभ्यः,
शान्तिप्रदो मोचयितुं क्षमो यः ।
बाह्यान्तरारेश्च विजापको यः
शत्रुञ्जयो नाम यथार्थनामा ॥३५॥

---

१ આ શ્લોકમાં પ્રતિવસ્તૂપમાલંકાર છે. ૨ આમાં વિનોક્તિ અને ઉપમા છે. ૩ આમાં સમ તથા શ્રૌતીમાલોપમાલંકારો છે. ૪ આમાં રૂપક છે. ૫ આમાં कृत्यप्रत्ययोના ઉદાહરણ છે.

सोऽयं गिरिश्चित्तविशुद्धहेतु-
न्यर्योऽयो मया मोचयितुं करात्तु ।
कर्त्तव्यमेतत् प्रथमं हि मे तत्,
स्वप्राणनाशेऽप्यनुपेक्षणीयः ॥३६॥
युग्मम्

—: १७ :—

जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्*

भोः ! भोः ! दर्शनविमर्शनदत्तचित्ताः ! चेतस्विनः ! दर्शनशास्त्रं नाम स्वर्गापवर्गमार्गदर्शनप्रदीपः, सर्वविद्यासु शेखरायमाणा विद्या, मानवजन्मवृक्षस्याक्षुण्णं फलं, ग्रीष्मेऽप्यतापकरः प्रकाशः, अकम्पकरं शैत्यं, अक्लेदकरं स्नानं अनास्यक्लेशकरं हास्यं, अनौषधमारोग्यमस्ति । तदेव विविधमततर्कमार्गाणां कुलपर्वत इव नदीवेगानां जनकमजनि ।

भगवतस्तीर्थंकृतः श्रीऋषभदेवस्यानन्तरं जैनदर्शनमाविर्बभूव । ततश्च यथाप्रयोजनं यथापात्रं यथाबुद्धि च [1]कपिलादिभ्यः सांख्यादीनि नैकानि मतान्युदभूवन् । तेषु कतमद्दर्शनं प्राचीनं कतमच्चार्वाचीनमिति निर्णेतुं नास्तीदानीमसर्वज्ञस्य कस्यचित्पार्श्वे निर्बाधं साधनमतो[2] न वयं

*पीयूषपत्रिका—पु. १, सं. १२, दर्शनाङ्कः ।

१ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे, १ पर्वणि ।

२ वैदिकादीनां मुख्यग्रन्थेषु परस्परदर्शनोल्लेखदर्शनात् । यथा ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये, ऋग्यजुर्वेदादिषु जैनदर्शनोल्लेखो नैकशो दृश्यते । जैनग्रन्थेषु च साङ्ख्यनैयायिकचार्वाकवेदान्तादिदर्शनोल्लेखो वरीवर्ति ।

दर्शनानां प्राचीनार्वाचीनत्वसाधनेऽनधिकृतचेष्टां कुर्महे ।

जैनागमोत्पत्तिः

कालप्रवाहाऽपेक्षया जैनदर्शनमनादिनिधनमपि वर्तमानावसर्पिणीकालभवचतुर्विंशतितीर्थंकराऽपेक्षया [1]श्रीऋषभदेवाद् भगवत उदपद्यतातः सादिकमित्यपि वक्तुं शक्यते । पूर्वतीर्थंकरस्य सिद्धान्तविनष्टे सति सर्वत्र धर्मशैथिल्ये च प्रसृतेऽपरस्तीर्थंकरः समुत्पद्य स्वकालदेशस्थलोकेभ्यस्तत्कालक्षेत्रस्वभावादिकमपेक्ष्य तदेव प्रमाणप्रमेयादि निर्बाधं तत्त्वं तत्तत्काललोकानुकूलया सरण्या परेभ्य उपदिशति; यत् पूर्वतीर्थंकरैः प्रतिपादितमिति जैनप्रणाली ।

एवं क्रमशश्चयोविंशतीर्थंकरश्रीपार्श्वनाथशासनस्य विच्छेदे सति ज्ञानतपश्चर्यादिश्रिया वर्धमानः श्रीवर्धमानापरनामा महामनाश्चतुर्विंशतीर्थंकरः श्रीमहावीरप्रभुः प्रभूय केवलाऽऽलोकेन यत् प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयादितत्त्वं प्रकटीचकार तदेव श्रीन्द्रभूतिगोतमगणधरादिभिस्तच्छिष्यैर्भूरिसूरिभिश्च[2] सूत्रग्रन्थादिरूपेण संगृहीतं; तस्य संग्रहस्य जैनागमश्रुतिसूत्रसमयसिद्धान्तादीनि नामधेयानि सन्ति, स च संग्रहो मूलभेदाद् [3]द्वादशधा, मूलेतरभेदैश्चानेकधा वर्तते ।

---

१ श्रीमद्भागवते अ. २-६ ऋषभदेवस्य चरित्रं कीर्तितम् ।

२ अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंत्त गणहरा निउणं ।
सासणस्य हियट्ठाए ओ सुत्तं पवत्तेई ॥ विशेषावश्यकभाष्ये गाथा ११११ । ३ तत्वार्थभाष्ये अध्या० १-२० ।

आगमेषु दर्शनशास्त्रोल्लेखः

जैनागमसाहित्यस्य सर्वमुमुक्षुजीवमोक्षप्रापकत्वात् सरलार्थप्रतिपादकत्वाच्च तत्र दर्शनशास्त्रस्याऽतीव संक्षेपात् खण्डशश्च निर्देशो दृश्यते। तथाऽपि [1] सूत्रकृताङ्गनाम्नि सूत्र बौद्धचार्वाकसाङ्ख्याद्वैतज्ञानवादिक्रियावादिप्रभृतिनैकदर्शनानि निर्दिश्य निराकृतानि। [2]भगवतीसूत्रे नाम्नि पञ्चमाङ्गे राजप्रश्नकृते चोपांगे प्रमातृविषयस्य; [3]आभिनिबोधिकश्रुतादिप्रमाणनयज्ञानविषयस्य प्रमाणचतुष्टयस्य च विस्तरात् प्रतिपादनं समस्ति। स्थानाङ्गसूत्रे द्विविधं प्रमाणं प्ररूपितम्। [4]दृष्टिवादनाम्नि द्वादशमूलागमे तु गीर्वाणगिरा नैकदर्शनानां प्रमाणनयस्याद्वादानां च वादाश्चर्चिता इति [5]ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञायते। [6]नन्दीसूत्रे ग्रन्थे तु संपूर्णे प्रमाणत्वेनाभिमतस्वपरव्यवसाये स्वरूपमत्यादिपञ्चविधज्ञानस्य वादो विस्तरतो विलोक्यते, मतिश्रुतयोर्विस्तृतः परोक्षत्वेऽपि इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनमतिज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षे निक्षेपो विहितः पञ्चविधज्ञानस्य च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां समासाद्द्वैविध्यमुक्तं परोक्षप्रतिपादनप्रसङ्गे मतिश्रुतयोर्मुख्यगौणतो भूयांसो भेदप्रभेदाः

१ प्रथमाध्ययने। २ अष्टमे शतके। ३ आभिनिबोधिकं मतिज्ञानस्य नामधेयमस्ति, तच्चैन्द्रिकमानसप्रत्यक्षस्य वाचकमवधेयम्। ४ दृष्टीनां—दर्शनानां वादा यत्रेति दृष्टिवादः। अयं महत्तरो ग्रन्थोऽस्ति परन्त्वसमद्दैवदोषाद् विच्छिन्नो बहुकालत इति श्रूयते ५ नन्दीसूत्रं ५६ सूत्रं तट्टीका च। ६ नन्दीसूत्रं, अनुयोगद्वारं च ४५ सूत्रगणनायां गण्येते।

निरूपिताः । श्रुतज्ञानावसरे च आचाराङ्गादिमूलद्वादशाङ्गीविषयो तत्प्रमाणादिश्च विस्तराद्व्याख्यातः । प्रज्ञापनायां सूत्रे च प्रमाणभूतज्ञानविषयकविचारो वीक्ष्यते । अनुयोगद्वारे ग्रन्थेऽपि प्रमाणादिचर्चा नातिसंक्षेपाल्लक्ष्यते । श्रीमहावीरोपदिष्टेषु द्वादशांङ्गेषु मूलग्रन्थेषु कस्को विषयो वरीवर्ति तन्नन्दीसूत्रकारस्तत्रोल्लिलेख दिङ्मात्रेणात्रोल्लिख्यते । तद्यथा-"इच्चेयम्मि दुवालसंगे गणिपिडगे अणंताभावा, अणंता अभावाः; अणंता हेऊ, अणंता अहेऊ, अणंता कारणा, अणंता अकारणा, अणंता जीवा, अणंता अजीवा, अणंता भवसिद्धिया, अणंता अभवसिद्धिया, अणंता सिद्धा, अणंता असिद्धा पण्णत्ता । [1]नन्दीसूत्रम् ५७, पृ० ११७

आचाराङ्गनामनि प्रथमे सूत्रे [2]ज्ञानाचारगता ज्ञानचर्चाऽपि ज्ञानवर्धिष्णुरस्ति । चतुर्दशपूर्वेषु च '१ उत्पादपूर्वं ४ आस्तिकनास्तिकवादपूर्वं, ५ ज्ञानप्रवादपूर्वं, ७ आत्मप्रवादपूर्वं च क्रमतो [3]द्रव्यपर्यायसप्तनयप्रमाणस्याद्वादपूर्वकवस्तुस्थापनप्रमाणज्ञानात्मादिविषयाः स्पष्टिताः ।

---

१ इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटके अनन्ता भावाः अनन्ता अभावाः, अनन्ता हेतवः, अनन्तानि कारणानि, अनन्तान्यकारणानि, अनन्ता भव्याः, अनन्ता अभव्याः, अनन्ता सिद्धाः, अनन्ता असिद्धाः (प्रतिपादिता इत्यर्थः) इति संस्कृतच्छाया ।

२ नन्दीसूत्रम् ४४, पृ० ९४ । ३ नन्दीसूत्रम् ५६, पृ० १०९ ।

आगमसम्बन्धिग्रन्थेषु दर्शनशास्त्रम्

समस्तागमानां निर्युक्तिवृत्तिचूर्णिटीकासु श्रीभद्रबाहुस्वामि-हरिभद्रसूरि-श्रीअभयदेवसूरिप्रमुखैर्भूरिसूरिभिर्युक्त्या श्रुत्यां, अनुभूत्या च विस्तराद्दर्शनतर्कचर्चा चर्कराञ्चक्रे, यामवलोक्य सत्तर्ककर्कशास्तार्किका अपि नतमस्तका भवेयुरिति मन्मतिः ।

आगमरीतिपक्षपातिनि श्रीविशेषावश्यकभाष्ये पुनर्गाथा ६१ तः १४०० गाथापर्यन्तं, गाथा १५४९ तः २६७२ गाथान्तं च प्रमाणभूतमत्यादिपञ्चविधज्ञानतद्भेदप्रभेदविषयस्वामिविषयशक्त्यनुयोगनयगौतमाद्येकादशगणधरशङ्कातत्समाधानवैदिकमन्त्रार्थसप्तविधनिह्नवदर्शनतत्खण्डनादिकमखण्डपाण्डित्यतः प्रकृतवन्तः श्रीजिनभद्रक्षमाश्रमणपादाः । एवं श्री उमास्वातिपादैर्निष्पादिते तत्त्वार्थाधिगमे [1]सूत्रे तद्भाष्ये च सकलमागमसाहित्यमवगाह्य तदनुकूलया गंभीरप्रणाल्या जैनदर्शनाभिमततत्त्वप्रमाणप्रमातृकर्मबन्धनिर्जरामोक्षादिविषयस्तत्प्रणेत्रा संस्कृतसूत्ररूपेण संक्षेपेण समाख्याताः सन्ति ।

---

१ सूत्रं सूचनकृत्, भाष्यं सूत्रार्थप्रपञ्चकम् इति हैमः २–१६८ यथा वेदान्तदर्शनस्य संस्कृतसूत्रबद्धं 'ब्रह्मसूत्रम्' प्रौढग्रन्थस्तथा जैनसिद्धान्तस्य प्रतिपादकमेतत् सूत्रमस्ति, दिगम्बराः श्वेताम्बराश्चोभावप्येनं ग्रन्थं ग्रन्थकारं चाभिमन्यन्ते पूज्यदृष्ट्या तथाच सर्वशास्त्रसूत्रधारः श्रीहेमचन्द्रप्रभुः स्वे व्याकरणग्रन्थे व्याचख्यौ, 'उपोमास्वातिं संगृहितारः" हैमं व्याकरणे २-२-३९ पृ. ७२ ।

[1]तान्येव सूत्राणि तत्पश्चाद्भाविनां श्रीसिद्धसेनदिवाकर-समन्तभद्र-मल्लवादि-हरिभद्रसूरि-विद्यानन्दस्वामि-प्रभाचन्द्रा-ऽकलङ्क-भट्टाभयदेवसूरि-वादिदेवसूरि-यशोविजयवाचकादीनां विदुषां जैनतार्किकविचारोद्भावस्थापनविकासादिविधौ शाखोद्भाव-विकासादिविधौ मूलमिव जीवातुः समजनिषत ।

आगमातिरिक्ता जैनदर्शनग्रन्थाः

आगमसाहित्यस्यैव प्रस्तुतत्वात् तदतिरिक्तदर्शनग्रन्थ-चर्चा यद्यपि नात्रोपपन्ना । तथाऽप्यनेकजैनेतरदार्शनिक-विपश्चितां जिज्ञासासाधनार्थं आगमाम्नाना कतिपयदार्शनिक-विशिष्टजैनग्रन्थानां तत्कर्तृनामपूर्वकानि नामधेयानि लिख्यन्ते ।

तद् यथा—

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्
सम्मतितर्कः (षड्भागाः)	श्रीसिद्धसेनदिवाकरः	गूर्जरग्रन्थरत्न-कार्यालय, गांधीरोड, अमदावाद.
न्यायावतारः	,,	जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकाः	,,	,,

[1] श्रीउमास्वातिकृततत्त्वार्थसूत्राणि ।

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्.
गन्धहस्तिटीका	,,	अमुद्रिता.
नयचक्रवालः	श्रीमल्लवादिसूरिः	,,
गन्धहस्तिमहाभाष्यम्	श्रीसमन्तभद्रसूरिः	,,
शास्त्रवार्तासमुच्चयः	श्रीहरिभद्रसूरिः	श्रीगोडीजी जैनमंदिरः पायधुनी मुंबई.
षड्दर्शनसमुच्चयः	,,	आगमोदयसमितिः सूरत.
अनेकान्तजयपताका	,,	श्रीयशोविजयग्रन्थमाला. भावनगर.
अनेकान्तप्रवेशः	,,	श्रीहेमचन्द्रग्रन्थमालाः पाटण.
अष्टसहस्री	श्री विद्यानन्दस्वामी	नाथारङ्गजावजीः सोलापुर.
आप्तपरीक्षा	,,	
स्याद्वादरत्नाकरः (५भागः)	श्रीवादिदेवसूरिः	आर्हतमतप्रभाकरः पुना.
प्रमाणमीमांसा	श्रीहेमचन्द्रसूरिः	,,
रत्नाकरावतारिका	श्रीरत्नप्रभसूरिः	श्रीयशोविजयग्रन्थमालाः भावनगर.
स्याद्वादमञ्जरी	श्रीमल्लिषेणसूरिः	आर्हतमतप्रभाकरः पूना.
न्यायालोकः (नव्यन्यायः)	श्रीयशोविजयोपाध्यायः	मनसुखभाई भगुभाईः अमदावाद.
खण्डनखाद्यम्	,,	,,
स्याद्वादकल्पलता	,,	,,
भाषारहस्यम्	,,	,,
प्रमेयकमलमार्तण्डः	श्रीप्रभाचन्द्रसूरिः	निर्णयसागरप्रेस, मुंबई.

इत्यागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रस्योल्लेखो दर्शितः, स च तत्र प्रतिपादनशैल्यैव वर्तते, न धिक्कारतिरस्कारादिनिन्दापद्धत्या, तत्कर्तॄणामेकान्तमुमुक्षुत्वात् तत्वप्रतिपादनैकप्रयोजनत्वाच्चातो तत्त्व जिज्ञासुभिरात्मकल्याणं कर्तुं जैनागमसाहित्यमवश्यं दृश्यम् । आगमातिरिक्तजैनतर्कग्रन्था अपि दर्शनान्तरग्रन्थेभ्यो न खलु लेशतोऽपि न्यूनाः.अतः सत्तर्ककर्कशशेमुषीशालिभिर्दर्शनतुलनादृष्ट्या स्वमनोपोन्मेषकरणाय वाऽध्येतव्या द्रष्टव्याश्चेति मामकी सूचनाऽस्ति ।

सत्य--धर्म*

यथाश्रुतं यथाज्ञातं, वस्तुतत्त्वं स्वया धिया ।
तथा निरूपणं तद् हि, सत्यं सत्यविदा विदुः ॥१॥

धर्मस्य मूलं प्रवदन्ति सत्यं,
मूलाच्छिना का फलपुष्पसम्पद् ? ।
सत्याद् यशः सौख्यपरम्परां च,
शास्त्रेषु सन्तः प्रतिपादयन्ति ॥२॥

हरिश्चन्द्रादयो भूपाः, पुराऽभूवन् महाशयाः ॥
सत्येनैव भुवि ख्याताः, सत्यात् किं किं न लभ्यते? ॥३॥

यो जनोऽनृतभाषी स्यात्, कपटे यश्च लम्पटः ।
तथैव मन्यतेऽन्यान् सः, सतीं वेश्येव पुंश्चलीम् ॥४॥

*जैनधर्मप्रकाश ज्येष्ट,-१९८९

असत्यमुक्तं यदि धर्महेतवे,
पापाय सन्दुःखनिबन्धनं च तद् ।
स्वार्थाय पापाय तदुच्यते पुनः,
शंका तदा दुःखनिबन्धनेऽस्य का ? ॥५॥

कुत्राऽस्ति तथ्यं तु परं न पथ्यं,
स्यात् काऽपि पथ्यं नहि तत्तु तथ्यम् ।
तथ्यं च पथ्यं भवतस्तु यत्र,
हितप्रमोदौ भवतो हि तत्र ॥६॥

लोके प्रभावः समयस्य लाभो,
मिथ्याऽऽख्यदोषस्य च संभवो न ।
इत्यादि लाभाः प्रभवन्ति भव्या
मितं च सत्यं वदतां जनानाम् ॥७॥

श्राम्यन्ति सन्तोऽपि च यत्कृते तु,
तपन्ति यस्मै च तपांसि घोरम् ।
नमन्ति नम्याः खलु यद् गरिष्ठं,
को नाम सत्यं न हि सेवते तद् ? ॥८॥

सत्तां वा कर्मभावो वा,
मुद्रैव परमात्मनः ।
निकषः सर्वधर्माणां,
सत्यं विजयते भुवि ॥९॥

—: १७ :—

॥ ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्* ॥

आरोग्यलाभो यशसश्च भावो,
दुःखेऽपि धैर्यं मनसश्च [1]वीर्यम् ।
ओजोविकासः प्रतिभाप्रकाशो
ब्रह्मव्रतात्[2] पुष्यति चन्द्रिकेव ॥१॥

तिलेषु तैलं च मणौ सुकान्ति-
र्वनस्पतौ सत्त्वपरिस्थितिश्च ।
यथा तथास्त्याऽऽत्मनि वीर्यसत्ता
नष्टे तु वीर्ये क्षयमेति सोऽपि ॥२॥

यज्जने विद्यते ब्रह्म
तस्योच्चैश्च यशस्तथा ।
दोषास्तमांसि नश्यन्ति
भासमाने रवाविव ॥३॥

यद्विना नाप्नुयाज्जीवः
प्रकामाः सौख्यसंपदः ।
नीराद्विना यथा मत्स्यो
भजेऽहं ब्रह्म तद् व्रतम् ॥४॥

---

*आत्मानन्द प्रकाश, पु २८ अंक ११ ।

१ उत्साहः । २ ब्रह्मचर्यतः । ३ यथा द्वितीयाचन्द्रकला क्रमतो वर्द्धते तथा ।

—: १८ :—

जैनशासनोन्नतिः*

विस्मृत्य भेदभावान् स्वान्
त्यक्त्वा गर्वान् कदाग्रहान् ।
संभूय साधवो ! विश्वे
तनुध्वं शासनोन्नतिम् ॥१॥

कार्येण लोके जिनधर्मगर्हणा
विचारचर्याऽऽचरणेन येन ।
स्यात्, तन्न कार्यं स्वहितावहं भव—
दपीह रम्यं स्वविचारदृष्टितः ॥२॥

विचार्य सम्यक् समयस्य पद्धतिं
युक्त्याऽनुभूत्या च समन्ततो भुवि ।
सुश्रावकैः साधुगणैः सुसाधनैः
प्रचारणीया जिनधर्मभावना ॥३॥

—: १९ :—

कृतकर्मक्षयो मोक्षः*

तृष्णासमाप्तिर्जगतां भवेद्यदि,
शुष्यन्ति हेतुश्च विनैव सागराः ।
[1]सदागतिश्चेत् स्थिरतां भजेत् सदा,
मोक्षस्तदा कर्मविनाशनाद्विना ॥१॥

---

*जैनज्योति अमदावाद; वैशाख, १९८७ *जैनधर्मप्रकाश.
१ पवन.

उदेति सूर्यो यदि पश्चिमस्या-
मुत्पद्यते चेद् गगने[1]कजौघः ।
वन्ध्याऽपि पुत्रं जनयेत् स्वतश्चेद्
भवेत्तदा मोहयुतस्य मोक्षः ॥२॥

—: २० :—

शरच्चन्द्रवर्णनद्वादशकम्*

शैत्येन कान्त्या च गुणैरगण्यै-
राह्लादकस्त्वं जगतः सुधांशो !
लोके कलाभिर्धवलीकरोषि
तत् सत्कृतः सत्कविभिः कवित्वे ॥१॥

योगिनो भोगिनश्चैव चकोरान् कुमुदान्यपि ।
मोदं ददासि सर्वत्र सन्तः सर्वस्य मोददाः ॥२॥

शान्तिदोऽपि लघुर्नित्यं पूर्यते स्तूयते जनैः ।
इतीवाऽऽवेदयन् बाल-चन्द्रः सकलतां गतः ॥३॥

सर्वत्र जृम्भते तेजः संख्या वयो न स्थूलता ।
एकश्चन्द्रस्तमोनाशी सिंहपोतो गजान्तकृत् ॥४॥

---

*जैनज्योति अमदावाद, वर्ष २ अंक १३ ।

१ કમલનો સમૂહ.

एको भाति सुसत्वश्चेन्निःसत्त्वा वहवोऽपि न ।
एकोऽपि भ्राजते चन्द्रस्तारालक्षो न दीप्यते ॥५॥

चन्द्र ! त्वं वियुतान् लोकान् दुःख्यस्यहो ! निरागसः ।
अतस्तज्ज्ञेन मन्येऽहं चिह्नितो हृदि पाप्मना ॥६॥

(चन्द्रस्योपमानोपमेयता)

चन्द्र ! त्वं विश्ववक्त्राणां यास्युपमानतां, तु ते-
उपमेयविधौ ह्येकमुपमानं जिनाननम् ॥७॥

(चन्द्रेण सह तीर्थंकरमुखस्योपमानं घटते)

जिनवक्त्रेण सदृक्षश्चन्द्र इत्युपमाऽधिका ।
चन्द्रतुल्यं जिनास्यं तु [1]हीनोपमा विडम्बना ॥८॥

(चन्द्रकलङ्के कविकल्पना)

वदन्ति लक्ष्म केचिज्ज्ञाश्चन्द्रमध्ये [3]शशं स्थितम् ।
कवन्ते कवयः केचिच्चन्द्रे [4]छायाऽवनेरिति ॥९॥

केचिद्वियुक्तलोकानां [5]शापं [6]सत्यापयन्ति तत् ।
विदग्धाः केचिदाहुश्च [7]राहुमन्ये ततोऽपरम् ॥१०॥

(निजकल्पना)

वयं मन्यामहे किन्तु वित्तसत्ताभिमानिनाम् ।
अनधिकारचेष्टानामयशः [8]पुञ्जितं हि तत् ॥११॥

---

१ હીનોપમા અને અધિકોપમા ઉપમાના દોષો છે । २ ચંદ્ર-કલંક । ૩ સસલું । ૪ રઘુવંશમાં કાલિદાસ કવિ. ૫ નૈષધકાવ્યમાં । ૬ સાબીત કરે છે । ७ श्रीहर्षकविः । ८ ભેગો થયેલો અયશઃ-અપકીર્તિ ।

(चन्द्रस्य विद्वत्स्पृहणीयत्वम्)

लाभेन शान्तेर्मुनयश्च सञ्ज्ञाः
विद्योदयाच्छात्रगणाः सहर्षम् ।
रतिप्रमोदाच्च विलासिलोका
विश्वे हिमांशो ! वहुमन्यते त्वाम् ॥१२॥

—: २१ :—

वर्षाकालवर्णनम्*

कलापिकेकारवमाददाना
[1]ताम्राक्षगीताच्च मुदं दधाना ।
वनाग्निवेगं च निवारयन्ती
समागता प्रावृडहो ! सुखर्तुः ॥१॥

कामाऽऽकुलान् कामिजनान् समन्ताद्
ध्यानान्वितान् ध्यानिजनांश्च सम्यक् ।
करोति सानन्दरवांश्च भेकान्
घनागमः कस्य [2]सुखाकरो न ? ॥२॥

[3]छात्रानधीतिनः शास्त्रे कृषकांश्चोप्तितत्परान्[4] ।
हरित्फलामिलां कुर्वन् भाति वर्षागमः शुचिः ॥३॥

*आत्मानन्द प्रकाश पु. ३० अंक १

१ कोलिलगीतान् । २ असुखं सुखं करोतीति सुखाकरः ।
३ अध्ययनवतः । ४ वीजवपनकार्यतत्परान् ।

नदीनां कुलटानां च भेकाऽभ्रपङ्कविद्युताम् ।
[1]औधत्यं मघवन्मेघो जनयन् जृम्भते जवात् ॥४॥

[2]कमलं [3]समलं मेघो [4]भामिनीं [5]भामवामिनीम् ।
[6]ज्योत्स्नामहो! [7]तमिस्रावत् करोति [8]पुष्पितां लताम् ॥५॥

स्थले स्थलेऽम्भोभृतपुष्करिण्यः
सुगन्धनीरा वकभेकतीराः ।
[9]जलौकआभाः कुमुदाऽब्जशोभाः
प्रानन्दयन्ते न मनांसि केषाम् ? ॥६॥

आहारं च [10]विहारं च [11]निरुध्य यतितल्लजाः ।
वाणिज्यं [12]वणिजश्चेह धर्मकर्मसु [13]कर्मठाः ॥७॥

---

१ महत्त्वं, निर्मर्यादत्वं, उद्धृतत्वं च । २ अम्बुजं, अम्बु, मृगं च "कमलं क्लोम्नि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।" इति हैमानेकार्थकोषः [काण्डे ३-६४] ३ सम्-सम्यक्, अलं-समर्थम् । अम्बुपक्षे मलयुक्तम् । मृगान्तरपक्षे तु, मलेन दुःखेन रोगेण-पङ्केन वा सहितं समलम् । ४ स्त्रीम् । जातावेकवचनम्, एवमन्यत्राऽपि । ५ मामेन कृत्रिमेन रतिकोपेन वामशीलाम् । पक्षे भामस्य वमनकारिणीं-कोपत्यागिनी-मित्यर्थः । ६ ज्योत्स्ना तु पूर्णिमारात्रिस्ताम् । ७ तमिस्रा-अमावास्यारात्रि-स्तद्वत्, धाराभ्रान्धकाराविलत्वात् । ८ पुष्पाणि जातान्यत्र तां पुष्पितां लतां, पक्षे रजस्वलाम् । ९ जलजन्तुशोभावत्यः ।

१० ग्रामान्तरगमनम् । ११ संवृत्य । १२ वणिजो वाणिज्यं निरुध्येति सम्बन्धः । १३ कुशलाः-तत्पराः, भवन्तीति शेषः । इह-वर्षासु ।

श्यामप्रभामण्डितमेघमण्डली-
लक्ष्मीं हरन्ती बत [1]पार्वतीं क्वचित् ।
तडिद्वती, [2]सूर्यविरोधिनी क्वचित्-
सगर्जना भाति मयूरनर्त्तनीम् ॥८॥

कुर्वन्तु मुस्ताक्षतिमाशु शूकराः
प्रशान्तयन्तां स्वतृपां च चातकाः ।
तन्वन्तु नृत्यं शिखिनः [3]प्रियामुखं
घनागमे विश्वजनप्रिये सुखम् ॥९॥

समौक्तिका किं जलसीकरान्विता ?
किमिन्द्रगोपैश्च सकुङ्कुमाऽवनिः ? ।
हरितृणाङ्कुरविभूषिताऽधुना
हरिन्मणीभिर्वनितेव भूषिता ॥१०॥

—: २२ :—

अन्योक्तिपञ्चकम्*

[4]पुष्पाणि प्रति—

ददूमोऽर्थवादान् सुमनोहराणि ! भोः !
पुष्पाणि ! वः सद्गुणमोहिता वयम् ।
सकण्टकोऽप्याश्रयणे स्थितान्यहो (!)
न खण्डितान्यार्यगृहोचितान्यतः ॥

*जैनज्योति अंक ९.

१ पर्वत-सम्बन्धिनीं लक्ष्मीं शोभाम् । २ सूर्याऽऽच्छादिनी ।

३ मयूरीसम्मुखं ।

४ આ શ્લોકમાં विशेषोक्तिः, उत्प्रेक्षा, अपह्नुतिः पुनरुक्तवदाभास અને अनुप्रास અલંકારો છે. બધે अप्रस्तुतप्रशंसा છે.

भ्रमरं प्रति—

यस्याः कृते क्राम्यसि सर्वदाऽले !
यस्यां च दुःखं सहसे विमुग्धः ।
सौगन्ध्यमत्ता खलु केतकी भोः !
सा दास्यते त्वाऽऽधिमधोविधात्री ॥२॥

खद्योतं प्रति—

खद्योत ! माऽभिमंस्था भो !
नास्ति यन्मादृशो भुवि ।
त्वत्तोऽधिकप्रभावन्तौ
चन्द्रार्कौ स्तो निशा दिवा ॥३॥

श्वानं प्रति—

स्वामिभक्ताप्रमत्तादि-
गुणौघैर्भूषितोऽपि सन् ।
श्वन् ! त्वं जुहोषि तान् सर्वान्
जातिमात्सर्यपावके ॥४॥

काकं प्रति—

कटुस्वरस्त्वं परभृत् ! तथाऽपि
श्लाघ्योऽसि सम्यक् पिकपुत्रपालनात् ।
आह्लादनाच्चन्द्र इवात्तलक्ष्मा
कस्तूरिका गन्धभृतेव कृष्णा ॥५॥

—: २३ :—

प्रवासवर्णनम्

अपूर्व-शोभा गिरि-देशवर्त्तिनी
सद्वृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।
[1]धामोददुर्गं च पयोदमालिका
यच्छन्ति मोदं नहि कस्य चेतसे ? ॥१॥

आनन्ददायीनि वनेचराणां
योषिज्जनानां रसगायनानि ।
गिरौ क्वचिच्चातिभयङ्करास्तु
कर्णातिथीस्युर्ध्वनयो हरीणाम् ॥२॥

—: २४ :—

अर्बुदाचलवर्णनम्*

अचिन्त्यशक्त्यौषधजातिजातै—
रोगापहारी बहुचित्रधारी ।

---

*जैनज्योतिः

१ धामोदाख्यग्रामस्यदुर्गम् ।

*यद्यपि कुमारसंभवपद्यमुपजातौ वृत्ते एकादशाक्षरं, परन्तु अत्र पृथग् वृत्तत्वात् अस्माभिः— मानदण्डकः इति लिखितमस्ति

सद्गन्धशैत्येन विनोदकारी
नाम्नाऽर्बुदोऽद्रिर्जनतापहारी ॥१॥

यः—

श्रितोयतीन्द्रैः कवितः कवीन्द्रैः
स्तुतो मतीन्द्रैः प्रणतो द्विजेन्द्रैः ।
पुलिन्दवृन्दारकभूपगोप—
कलत्रवृन्दैरभिनन्दितो यः ॥२॥

कुमारसम्भवपद्यपादपूर्तिः—

संधारयेद् यो युगपत् सुगूर्जरं
मरुं च देशं निजपार्श्वभागतः
भागं विधातुं दिशयोर्द्वयोः किमु ?
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डकः ॥३॥

यम्—

व्याघ्राश्च सिंहा हरिणाश्च शूकरा
ऋक्षास्तरक्षुर्गवलाश्ववारणाः ।
हिंस्रा वृका वानरजम्बुका अपि
यमर्बुदं प्रीतिनता भजन्त्यहो ! ॥४॥

येन—

मत्ता हंसमयूरकोकिलशुकाः पारावताः सारसाः
क्रौञ्चाः खञ्जनचातकाश्च चटकाश्चाषाश्च भासातपाः ।

जीवंजीवचकोरटिट्टिभमुखाः कोकाश्च घूका द्विका
मन्यन्तेऽर्बुदकेन येन निजकं धन्यं जनुस्तद्भवम् ॥५॥

यस्मै—

अर्घ्यं ददन्ते कुसुमैर्लताः फलै—
द्रुमाश्च यस्मै स्वकलैः पिकाः शुकाः ।
पद्मैश्च पद्मिन्य उपायनं मुदा
संसाधनैः स्वैः स्वबलानुसारतः ॥६॥

यस्मात्—

गुणैर्विचित्रैर्हि परस्सहस्रैः
ख्यातो यतो भारतनामदेशः ।
धन्याऽर्बुदाद्रेर्मरुदेशभूमी
स तु प्रसिद्धो जिनचैत्ययुग्मात् ॥७॥

यस्य-

यस्यास्ति कीर्त्तिर्जगतीप्रसिद्धा
गुहाश्च कान्ताः प्रतिशब्दभीमाः ।
वनानि नानानगराजिवन्ति
तुङ्गानि शृङ्गाणि रविं स्पृशन्ति ॥८॥

यत्र -

जगद्विशिष्टं नतशिष्टमौलि
द्रष्टुश्च नेत्रातिफलप्रदायि ।
देहीभवन्मन्त्रियशःशरीरं
यत्राऽशुभद् वा जिनचैत्ययुग्मम् ॥९॥

कुमारसम्भवपद्यपादपूर्त्तिः-

अनेककोटीधननिर्मिताभ्यां
[1]ताभ्यामयं [2]तेन च शोभते ते[3] ।
अन्योऽन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥१०॥

भूमीश्वराः किन्नरदेवसिद्धा
भोगाय योगाय च सन्ति यत्र ।
ग्रामा वसन्ति स्म दशाधिका द्वौ
लभ्यानि वस्तून्यखिलानि सम्यक् ॥११॥

फलानि पुष्पाणि जलं स्थलानि च
सद्वृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।
अधित्यका चात्र पयोदमालिका
यच्छन्ति मोदं नहि कस्य चैतसे ? ॥१२॥

मयूरनृत्यं हरिणोत्प्लुतिश्च
शुद्धोऽनिलो वान् हरिगर्जना च ।
नदीसरोनिर्झरपक्षिवृक्षा
एते विशेषा गिरिकाननेऽत्र ॥१३॥

ग्रीष्मो जनान् तापयतेऽन्यदेशे
ज्वलेद् वनानि स्थलभागदारी ।

---

१ द्वाभ्यां आदिनाथनेमनाथजैनप्रासादाभ्याम् । २ अर्बुदगिरिणा । ३ ते द्वे मन्दिरे ।

सोऽप्यह्नि चित्र शिशिरायतेऽत्र
कुर्वन्ति सन्तो हि सतोऽसतोऽपि ॥१४॥

नाम्नाऽर्बुदोऽसौ जनचित्तनन्दनो
गिरिर्गरीयान् सुपरास्तनन्दनः ।
ख्यातः पुराणेष्वपि नन्दिवर्धनो
जीयाद् जगत्यां कविबुद्धिवर्धनः ॥१५॥

—o—

—: २५ :—

सुभाषितम्

मौनं बिभर्ति यः साधुर्यश्चात्माभिमुखो भवेत् ।
सत्यं प्रियं च यो वक्ति स मुनिर्मुनिभिर्मतः ॥१॥

गुशब्दो मलवाची य रुशब्दस्तन्निवारकः ।
गृणाति यो गिरं पथ्यां स सता गीयते गुरुः ॥२॥

गुरोराज्ञा सदा रक्षेत् धर्मोपेताभवेद् यदि ।
शुश्रूषको विनीतो यः सरलः शिष्य उच्यते ॥३॥

धृष्टो मत्तो विनीतश्च मायावी गुरुदोषदृग् ।
निद्रालुर्जडवाचालः शिष्याभास उदीरितः ॥४॥

मातरं प्रति याचन्ते पुत्रं हत्वान्यपुत्रकम् ।
अहो ! दत्ते कथं माता पशुपुत्रेषु वत्सला ? ॥५॥

धर्मार्थमपि हिंसन्ति पशून् ये निर्दयास्तके ।
अग्नेः शैत्यं सुधां नागाद् याचन्ते तमसः पथम् ॥६॥

❀ हिन्दी विभाग ❀

—: २६ :—

महाराजा कुमारपाल चौलुक्य*

इतिहास के साथ राजाओं का घनिष्ट सम्बन्ध है। राजाओं का कार्यक्षेत्र व जीवन-चरित्र विशेष व्यापक होने की वजह से उनके इतिहास से बहुत सी समकालीन घटनाओं का पता लग सकता है।

प्रस्तुत लेख में हम महाराजा कुमारपाल का वृतान्त प्रमाण पुरस्सर संक्षेप से लिखेंगे, जिनका सम्बन्ध समस्त गुजरात के साथ तो है ही, परन्तु, मेवाड़, मारवाड़ और दक्षिणादि देशों से भी है और जो चौलुक्य वंश के प्रतापी राजाओं में यशस्वी और अन्तिम राजा हुए हैं।

---

*महामहोपाध्याय गौरीशंकर हीराचन्द ओझा के सम्मान में समर्पित 'भारतीय-अनुशीलनग्रन्थ' से उद्धृत।

चावडावंश के भूपाल

विक्रम सवत् ८२१ में चापोत्कटवशीय (चावडावंशके) क्षत्रिय वनराज[1] ने गुजरात में जैन मन्त्रों से अणहिल्लपुर (पाटण) की स्थापना की और वहीं पर अपनी राजधानी

---

१. यह गुजरात और चावडावंश का प्रथम राजा है। शील-गुणसूरि जैनाचार्य ने इस में उत्तम संस्कार डाले थे ; देखो प्रवन्ध-चिन्तामणि फार्वससभा, १९३२., पृ० १९।

जैन युग में (पुस्तक १ अंक २ वि. सं. १९८१ आश्विन) छपी हुई राजवंशावली में भी अणहिल्लपुर का स्थापना-काल वि० सं० ८२१ वैशाख सुदि २ सोमवार रोहिणी नक्षत्र लिखा है। मेरे पास जो एक अमुद्रित राजवंशावली है उस में वि० सं० ८०२ लिखा है —

अब्दे युग्मनभोमदालयमिते **चापोत्कटो** भूपति
दाताऽभूद् '**वनराज**' इत्यभिमतो विद्वज्जनैराश्रित: ।
षष्ट्यब्दप्रमितं सुराज्यमखिलं भुक्तं च तेनाऽतुलं
व्यक्तश्रीरणहिल्लपत्तनपुरं सन्निर्मितं भूतले ॥२६॥

श्रीमानतुङ्गसूरि ने भी **विचारश्रेणि** (जो प्रबन्धचिन्तामणि के पश्चात् लिखी गई है) में वनराज की राज्य-स्थापना वि० सं० ८२१ ई० ७६४) से लिखी है। और यही साल ठीक है, ऐसा श्रीमान् रा० ब० पं० **गौरीशंकर ओझाजी** का मत है। देखो राजपूताने का इतिहास भाग १।

चापोत्कट, चावडा, चावरा ये एक ही अर्थ के पर्याय हैं।

श्रीमान् ओझाजी का कहना है कि चावडावंश परमारों की शाखा है। दे० टॉड रा० की टिप्पणी।

कायम की। इस प्रदेश की सुन्दरता और सुरक्षितता के कारण करीब ६०० वर्ष तक चावडा और चौलुक्यवंशीय राजाओं की यह राजधानी बनी रही। अभी तक यह पाटण[1] हजारों धनी और यशस्वी व्यापारियों का प्रसिद्ध नगर है। इस समय यह शहर महाराजा गायकवाड वड़ौदा के राज्य में है। महाराजा कुमारपाल के वक्त में इस शहर में १८०० क्रोड़पति थे[2]। टॉड साहब का कहना है कि 'उस वक्त भारत के सभी शहरों में यह पाटण अधिक समृद्ध था जहां पूर्वीय और पाश्चात्य वस्तुएं मिलती थीं।'

बड़े २ विद्वानों और कवियों ने इस नगर की भूरि-भूरि प्रशंसा की है[3]।

वनराज के बाद योगराज, क्षेमराज, भूवड़राज, वयरसिंह, रत्नादित्य, सामन्तसिंह, ये छः राजा चावडावंश के हुए। इन सातों राजाओं का राज्यकाल १९६ वर्ष है। ऐसा गुर्जरदेश-भूपावली से मालूम होता है। टॉड-

---

१. वर्तमान में इस को **सिद्धपुर पाटण** कहते हैं। जो अहमदावाद से उत्तर दिशा में है।

२, कुमारपाल चरित्र (जिनमंडनकृत)

३. संस्कृत और प्राकृत द्व्याश्रय काव्य, कुमारपाल-प्रबन्ध, मोहपराजय नाटक, कुमारपाल चरित्र, प्रभावक चरित्र आदि.

४. श्लो० २३; यह ग्रन्थ अभी तक छपा नहीं है। मेरे पास इसकी प्रेस कापी है।

राजस्थान में १८४ वर्ष लिखे हैं। परन्तु हमें यह ठीक नहीं जँचता।

चौलुक्यवंश के राजा

चौलुक्यवंश का मूलराज वि० सं० ९९८ में गुजरात का पहला राजा हुआ, जिसने ५५ वर्ष पर्यन्त राज्य किया[1]। इसके बाद क्रमशः चामुण्डराज, वल्लभराज, दुर्लभराज, भीमराज (प्रथम), कर्णराज, ये छः राजा हुए, जिन्होंने गुजरात में राज्य कर के प्रजा का पालन किया।

सिद्धराज जयसिंह

कर्णदेव[2] का उत्तराधिकारी गुजरात का राजा उसी

---

१. मूलराजस्ततो जज्ञे वसुनन्दाङ्कहायने।
पञ्चपञ्चाशदशरदां स्वच्छं राज्यं चकार सः॥ गु० दे० सू० ३४॥
टॉड महोदय ने मूलराज का राज्यकाल ५८ वर्ष लिखा है। टॉ० रा० पृ० ७०५।

चौलुक्य, चालुक, चालुक्क, चौलक और सोलङ्की ये पांचों एक ही अर्थ के वाचक हैं। चौलुक्यों ने पहले **अयोध्या** में, बाद **दक्षिण** में और पीछे गुजरात में राज्य किया। प्रथम **जयसिंह** (ई० स० ५०७) के करीब से सोलङ्कियों का शृङ्खलाबद्ध इतिहास मिलता है जो दक्षिण का राजा था। ऐसा श्रीमान् ओझा जी का मत है।

२. इसका राज्यकाल वि० स० ११२० से ११५० तक है। यह भीमदेव का पुत्र था। 'महाकवि **वाग्भट** इसका प्रिय मित्र था। इसने '**वाग्भटालङ्कार**' में सिद्धराज की कई जगह स्तुति की है। इस राजा का सम्पूर्ण इतिहास आचार्य श्री हेमचन्द्र ने **संस्कृत द्वयाश्रय काव्य** में लिखा है। **प्रबन्धचिन्तामणि** में इसका प्रबन्ध स्वतन्त्र है।

का पुत्र सिद्धराज हुआ। इसका राज्याभिषेक वि० सं० ११५० पौष वदि ३ को हुआ। यह राजा बडा प्रतापी और विद्वान् था। अतएव पण्डितों का योग्य सत्कार करने का भी इसको पूरा शौक था। इसी शौक के कारण इसने कई विद्वानों को सहारा दिया और आचार्य हेमचन्द्र जैसे सर्वदेशीय विद्वान् से सङ्गति करके उनसे एक महान् पञ्चाङ्गी व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की। आचार्य हेमचन्द्र ने भूपाल की प्रार्थना को स्वीकार करके "सवा लाख श्लोक-प्रमाण "सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन" नाम का संस्कृत आदि सात भाषाओं का अद्वितीय व्याकरण बना कर गुजरात का, सिद्धराज का और अपना गौरव बढ़ाया[1]। और भी विश्वेश्वरदेवबोध, श्रीपाल, वाग्भट, वादिदेवसूरि प्रभृति जैन विद्वानों के ऊपर उसकी बहुत भक्ति थी। इसी कारण यद्यपि पहले उसकी जैन धर्म पर रुचि नही थी परन्तु जैन विद्वानों के समागम से उसने कई जैन मन्दिर भी अपने खर्चे से बनवाए थे और जैन धर्म पर प्रेम रखता था[2]। सोमनाथ के ऊपर इसकी विशेष भक्ति थी।

१. 'प्रभावकचरित्र' में हेमचन्द्र सूरि-प्रबन्ध श्लो० ७९ से ११५।

२. प्रभावकचरित्र। टॉड साहब ने और इट्सिी ने, जैन बौद्ध को एक मान कर, सिद्धराज को बौद्ध-धर्मी माना है। पर यह बात ठीक नहीं है। यह शैव-धर्म को पालता था और जैन-धर्म का उत्तेजक व प्रशंसक था। बौद्ध-धर्म तो उस समय विलीनप्राय था। भारत के बहुत विद्वानों ने जैन मन्दिर, मूर्त्ति; साधु व राजाओं को बौद्ध मानने की पहले गम्भीर भूलें की हैं।

सिद्धराज के कोई पुत्र नहीं था। इसलिए वह हमेशा चिन्ताकुल रहता था कि मेरा उतराधिकारी कौन होगा। इस बात का समाधान कई ज्योतिर्विदों और श्री हेमचन्द्राचार्य से राजा ने पूछा। सबसे यही उत्तर मिला कि तुम्हारे पीछे राज्याधिकारी त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल होगा जो बडा प्रतापी और न्यायी होगा[1]।

महाराजा कुमारपाल

कुमारपाल के पूर्वजों के विषय में भिन्न-भिन्न ग्रन्थों के जुदे-जुदे उल्लेख मिलते हैं। प्रबन्धचिन्तामणिकार भीमदेव का पुत्र हरिपाल, हरिपाल का त्रिभुवनपाल और त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल बताते हैं। साथ साथ यह भी बताते हैं कि भीमदेव ने चउलादेवी नाम की वाराङ्गना रक्खी थी, जो सदाचारिणी और नीतिमती थी, उस से हरिपाल का जन्म हुआ। परन्तु यह बात और कहीं देखने में नहीं आती।

प्रभावकचरित्र में लिखा है कि देवप्रसाद, कर्णराज

१. 'प्रभावकचरित्र में लिखा है कि हेमचन्द्रसूरि ने तीन उपवास और ध्यान कर के अम्बा देवी को प्रत्यक्ष किया, और सिद्धराज के उत्तराधिकारी के विषय में पूछा। देवी ने उत्तर दिया कि इस राजा के भाग्य में संतति नहीं हैं। अतः इस राजा के भाई का पुत्र कुमारपाल, जो पुण्य प्रताप और महिमा से युक्त है, राजा होगा; दूसरे राज्यों को अपने अधीन करेगा और जैन-धर्म को पालेगा। श्लो० ३५२।

का भाई (भीम का पुत्र) था, उसका पुत्र त्रिभुवनपाल, और उसका पुत्र कुमारपाल राजा के उत्तम लक्षणों से युक्त था। कुमारपालप्रतिबोध के कर्ता भीम का पुत्र क्षेमराज, उसका पुत्र देव प्रसाद और देवप्रसाद के पुत्र त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल बतलाते हैं[1]। कुमारपाल चौलुक्यवंशी प्रथम भीम के कुल का और त्रिभुवनपाल का पुत्र था। इस में तो किसी का मत भेद नहीं है।

कुमारपाल छत्तीस प्रकार की शस्त्रकला में प्रवीण, बहादुर, कृतज्ञ और उद्यमी था।

कुमारपाल का भविष्य

सिद्धराज ने जब सुना कि मेरे सन्तान न होगी

---

१. एक राज वंशावली में **जामेयः सिद्धराजस्य** अर्थात् कुमारपाल सिद्धराज का भाणेज था, लिखा है, परन्तु यह बात सत्य नहीं मालूम होती, क्योंकि सभी तत्कालीन प्राचीन ग्रन्थों में कुमारपाल को भीमवंशीय चौलुक्य बतलाया है। और जामेय लिखनेवाला ग्रन्थकार बहुत पीछे का (अर्वाचीन) है। टॉड-राजस्थान के कर्ता कुमारपाल को चौहाणवंशी लिखकर सिद्धराज का उत्तराधिकारी लिखते हैं। और एक जगह पर दत्तक पुत्र लिखते हैं। यह बात किसी ग्रन्थ में देखने में नहीं आती। सभी प्राचीन लेखक कुमारपाल को चौलुक्य ही बतलाते हैं। **सं० द्व्याश्रय** के टीकाकार अभयतिलक लिखते हैं —सिद्धराज त्रिभुवनपाल का चचा लगता था अतः कुमारपाल का सिद्धराज पितामह हुआ।

और कुमारपाल उत्तराधिकारी होगा तब उसको बहुत दुःख हुआ। कुमारपाल को किसी तरह वह अपने राज्य का मालिक बनाना नहीं चाहता था। सम्भव है कि कुमारपाल के एक पूर्वज के वेश्या से उत्पन्न होने के कारण वह उसको भी नीच समझकर घृणा करता हो। कुछ भी हो, कुमारपाल को मारने का विचार कर के उसने चारों ओर अपने सिपाही दौड़ाए[1]।

हेमचन्द्राचार्य से भेंट

जब कुमारपाल को यह मालूम हुआ कि सिद्धराज मुझे मारना चाहता है तब वह पाटण से निकलकर गुप्त वेष में इतस्ततः परिभ्रमण करने लगा। कई बार वह करीब करीब दुश्मन के हाथ पड़ गया परन्तु अपनी चालाकी से बचा। कई बार इसे अपने प्राण बचाने को काँटों की बाड़ों और निभाडे में छिपना पड़ा। जङ्गलों में एकाकी भूखे प्यासे घूम कर के इस ने बहुत कष्ट उठाए। पास में खर्च को कौड़ी भी नहीं थी। घूमता-घूमता यह खम्भात में उदयन मन्त्री के यहाँ खाने-पीने का कुछ

---

१. आचार्य्य हेमचन्द्र ने इस बात का उल्लेख कहीं पर नहीं किया है, परन्तु प्रबन्धचिन्तामणि आदि ग्रन्थों में कुमार पाल के प्रति, सिद्धराज का कोप स्पष्ट दिखता है। विशेष में जिनमंडनगणि कुमारपाल-प्रबन्ध में लिखते हैं—कुमारपाल के पिता त्रिभुवनपाल को सिद्धराज ने मरवा दिया था। इनके प्रति सिद्धराज के प्रचण्ड कोप का कोई कारण हमारी समझ में अभी तक नहीं आया।

साधन माँगने पहुंचा । [1]उदयन उस समय आचार्य हेमचन्द्र के पास बैठकर धर्म-चर्चा कर रहे थे । कुमारपाल वहाँ पौषधशाला में गया । उदयन से बातें हुईं । हेमचन्द्राचार्य ने उसके लोकोतर लक्षण देख कर मन्त्री के आगे कहा कि यह बहुत बड़ा राजा होगा । कुमारपाल बहुत थक गया था । निराश भी बहुत हो गया था । हेमचन्द्रसूरि ने विश्वास दिलाकर कहा कि यदि वि० सं० ११९९ कार्तिक[2] वदि २ को तुम को राज्य न मिलेगा तो मैं ज्योतिष और निमित्त शास्त्र को देखना छोड़ दूँगा[3] ।

---

१. यह मारवाड़ का जैन वणिक् था, पर बड़ा ही वीर, चतुर और प्रतिभासम्पन्न था । इसलिए गुजरात में आकर इस ने बहुत लक्ष्मी और कीर्ति प्राप्त की । यह सिद्धराज और कुमारपाल का मुख्य मन्त्री (महामात्य) हुआ । महाकवि **वाग्भट** इसी का पुत्र था ।

२. जिनमण्डनगणि ने कुमारपाल का राज्यारोहण-काल वि० सं० ११९९ मार्गशीर्ष कृष्णा ४ पुष्य नक्षत्र और मीन लग्न लिखा है । पं० शिवदत्तजी ने हेमचन्द्राचार्य के लेख में ११९९ मार्गशीर्ष कृष्णा १४ मालूम नहीं, किस आधार पर लिखा है । प्र० चि० (पृ० १२५) में तो वि० सं० ११९९ कार्तिक कृष्णा २ का उल्लेख है ।

३. तं पौषधशालामागतमाकर्ण्य तत्रागते तस्मिन्नुदयनेन पृष्टः— श्रीहेमचन्द्राचार्यः प्राह—लोकोत्तराणि तदङ्गलक्षणानि वीक्ष्य सार्वभौमोऽयं नृपतिर्भावीत्यादिशत् ।....सं० ११९९ कार्तिक वदि २ रवौ हस्तनक्षत्रे यदि भवतः पट्टाभिषेको न भवति तदातः— परं निमित्तावलोकसंन्यास इति पत्रमालिख्यैकं मन्त्रिणेऽपरं तस्मै समारोपतत् । प्र० चि० पृ० १२६ ।

आचार्य का निर्णय सुन कर कुमारपाल बहुत चमत्कृत हुआ। उसके मन में बडी श्रद्धा हुई। प्रसन्न हो कर उस ने हेमचन्द्रसूरि से कहा—आपकी बात सिद्ध होगी तो आप ही राजा हैं, मैं तो आपका दास रहूँगा[1]। आचार्य ने कहा कि हम तो निःस्पृही हैं। हमें राज्य से कोई प्रयोजन नहीं। कामिनी-काञ्चन को हम स्पर्श तक नहीं करते। साहित्य-सेवा और धर्मोपदेश हमारा व्यवसाय है। तुम अपनी कृतज्ञता के लिए जैन-धर्म और देश की सेवा करने का प्रयत्न करना। आचार्य का वचन बड़ी श्रद्धा से कुमारपाल ने स्वीकार किया। कुमारपाल और हेमचन्द्र की यह पहली ही मुलाकात थी। परन्तु इन में गुरु-शिष्य का सम्बन्ध जुड़ गया, जो दिन-बदिन इतना बढ़ा कि चाणक्य और चन्द्रगुप्त की दूसरी आवृत्ति जैसा हो गया।

मन्त्री उदयन ने हेमाचार्य के कहने से कुमारपाल का योग्य सत्कार कर कुछ धन दे कर उस को रवाना किया। कहा जाता है कि हेमचन्द्र भी इस की रक्षा के लिए सावधान रहते थे। कई बार हेमचन्द्र ने अपने उपाश्रय में छिपाकर इसको बचाया।

कुमारपाल मालवे में उज्जैन गया। वहाँ कुडङ्गेश्वर[2]

---

१. यद्यदः सत्यं तदा भवानेव नृपतिः, अहं तु त्वच्चरणरेणुः। प्र० चि० कुमारपाल-प्रबन्ध—पृ० १२६।

२. यह महाकाल का मन्दिर होना चाहिए। जैन इतिहास कहता है कि इस का निर्माता जैन था। इस में अवन्ती पार्श्वनाथ की मूर्ति थी, परन्तु ब्राह्मणों ने उस को उठा कर अपनी सत्ता जमा ली दे० प्रबन्धचिन्तामणि।

मन्दिर में उस ने एक शिलालेख देखा, जिसमें निम्न गाथा लिखी थी—

पुन्ने वाससहस्से सयम्मिवरिसाण नवनवअहिए ।
होही कुमर नरिन्दो तुह विक्कमराय सारिच्छो ॥१॥

अर्थात् हे विक्रम ! ११९९ वर्ष के बाद तुम्हारे जैसा कुमारपाल राजा होगा[1] । कुमारपाल को यह गाथा पढ़ने से साश्चर्यानन्द हुआ और आचार्य हेमचन्द्र के वचन पर विशेष विश्वास हुआ ।

वि० सं०[2] ११९९ में जब सिद्धराज जयसिंह का स्वर्गवास होने का समाचार कुमारपाल ने सुना, तब वह बड़ी ही शीघ्रता से पाटण में पहुँचकर अपने बहनोई कान्हडदेव के यहाँ जा कर ठहरा, जो सिद्धराज का दस हजार घोड़ों का सेनपति था ।

---

१. प्रबन्धचिन्तामणि के अन्तर्गत विक्रम-प्रबन्ध में लिखा है कि जब विक्रम ने सिद्धसेन दिवाकर से पूछा कि मेरे जैसा कोई अन्य राजा होगा ? तब सिद्धसेन ने विक्रम के आगे 'पुन्ने वाससहस्से' गाथा कही थी । दे० विक्रम प्र० पृ० १३ ।

२. टॉड-राजस्थान में सिद्धराज का राज्यकाल १२०१ विक्रम तक लिखा है, जो प्रमाण से बाधित है ।

राज्य प्राप्ति

राज्याभिषेक किस का करना ? इसका निश्चय करने के लिए जब सभा हुई तब कान्हडदेव, कुमारपाल को स्नान करवा कर वस्त्रादि से अलंकृत कर के राज्य-कचहरी में ले गया। पहले दो क्षत्रिय युवक भी राजा बनने के लिए वहाँ आए थे, परन्तु उन में वीरता और प्रभाव की योग्यता न देख कर लोगों ने उन्हें पसन्द न किया। कान्हडदेव के इशारे से कुमारपाल ऊँचे आसन के ऊपर चढ़कर अच्छी तरह से दुपट्टे का आसन बिछा कर प्रतापयुक्त नेत्र करके बडी कुशलता से तलवार घुमाने लगा। लोगों ने पूछा, राजा होकर क्या करोगे ? उत्तर में कुमारपाल ने कहा कि पृथ्वी का शासन करूँगा। बस अब क्या था ! सब लोगों ने समझा कि यही प्रभावशाली है, अतः राज्य के योग्य है। सबने एकमत होकर समारोहपूर्वक कुमारपाल का राज्याभिषेक किया। वि० सं० ११९९ कार्तिक कृष्णा २ को उच्च ग्रहों के आने पर कुमारपाल सिद्धराज की राजगद्दी पर बिठाया गया था। उस वक्त यह करीब ५० वर्ष का था।

कृतज्ञता

आज कुमारपाल की कई दिनों की आशा सफल हो गई। उस ने राज्य प्राप्त कर के जो जो उसके उपकारी थे, उन की, यथायोग्य बदला देकर कृतज्ञता, प्रकट की। उदयन को मुख्य मंत्री, वाग्भट को नायब दीवान, निभाडे

में छिपाकर रक्षा करनेवाले आलिङ्गराज को सात सौ गाम वाली चित्तोड पट्टि का मालिक, काँटे में छिपाकर बचाने वाले को अङ्गरक्षक, जङ्गल में भोजन देने वाली एक बाई को धोलेरा की स्वामिनी और अन्न देने वाले एक वैश्य को वड़ोदे का राजा बनाकर कुमारपाल ने प्रत्युपकार किया।

कान्हडदेव, जो कुमारपाल का उपकारी और बहनोई था, मना करने पर भी ऑफिसरों के सामने खुल्लमखुल्ला वार वार कुमारपाल को उपालम्भ देता तथा उपहास करता था। अतः कुमारपाल ने उस का अङ्गच्छेद करवाया, ताकि आयन्दः, अग्नि की तरह, और कोई मेरा अपमान न करे [1]। जो हो, जैसे श्रीरामचन्द्रजी ने सीताजी को एकाकिनी जङ्गल में भेजकर अन्याय किया, वैसे कुमारपाल ने इस उपकारी के प्रति कृतघ्नता कर के अपने शुभ्र यश को जरा कलङ्क लगाया है, ऐसा मेरा मत है।

शत्रुओं का प्रयत्न

कुमारपाल के राजगद्दी पर आते ही सिद्धराज के दुश्मन राजा, कुमारपाल को दवाने को और गुजरात के राज्य को छीनने का चारों ओर यत्न करने लगे। आचार्य

---

१. आद्यौ मयैवायमदीपि नूनं न तद्दहेन्मामवहेलितोऽपि।
इति भ्रमादङ्गलिपर्वणाऽपि स्पृश्येत नो दीप इवावनिपः॥
प्र० १२७॥

हेमचन्द्र के सस्कृत द्वयाश्रय काव्य[१] से पता चलता है कि उत्तर से सपादलक्ष के आन्न राजा ने शिवहार नदी के तटःवर्ती छोटे वडे राजाओं को साथ लेकर लडने की तैयारी की। दक्षिण के राजाओं के साथ अवन्ती के वल्लाल राजा ने पाटण पर आक्रमण करने का विचार किया। कांथकहद, अरण्यदेश, शिवरूप, पूर्व मद्र, अपरेब, कामशम, गोमती, गोष्टया, तैक्या, यकृल्लोमन्, पटच्चर, शूरसेन- वाहोकराट्, रोमकराट्, नैकेती, काण्व, द्राक्ष, चैकीय, कौशीय राजाओं को भी दुश्मन राजाओं ने अपने पक्ष में करके कुमारपाल पर आक्रमण करने को उत्तेजित किया। इधर कुमारपाल के चार (गुप्तचर) चारों ओर घूमा करते थे। एक दूत ने कुमारपाल को दुश्मनों की इस तैयारी के हाल कह सुनाए[२]।

---

१. सिद्धहेम नामक हैम व्याकरण-सूत्रों के उदाहरणार्थ यह ग्रन्थ भट्टिकाव्य की पद्धति का वनाया गया है। इस में श्रीमूलराज से गुजरात का विस्तृत इतिहास निवद्ध है। सोलहवेंसर्ग से कुमारपाल-चरित्र का प्रारम्भ होता है। वम्वई गवर्नमेंट सिरीज में यह सम्पूर्ण ग्रन्थ सटीक दो भागों में छपा है। महाराजा गायकवाड ने इस का गुजराती अनुवाद भी प्रकाशित कराया है। कुमारपाल का शेष जीवन प्राकृत द्वयाश्रय काव्य में इन्हीं आचार्य ने लिखा है। यह भी उपर्युक्त 'सिरीज' से प्रकाशित हुआ है। ये दोनों ग्रन्थ सोलङ्कियों के विषय में वहुत प्रकाश डालते हैं। क्योंकि ये सिद्धराज और कुमारपाल के जीवनकाल में लिखे गए हैं। **सिद्धहेम व्याकरण** की ३२ श्लोकों की प्रशस्ति भी सोलङ्की इतिहास के लिए उपयुक्त है।

२. आचार्य हेमचन्द्र-रचित संस्कृत द्वयाश्रय सर्ग १६ के श्लोक ५ से १६ तक।

इस तरफ कुमारपाल के कुछ अधिकारी[1] और माण्डलिक (जागीरदार) भी विरुद्ध होने लगे ।

दुश्मनों का दमन

इन सब बातों को जान कर कुमारपाल ने क्रोध को दबा कर गम्भीरता से विचार किया । विचार करने के बाद उसने सब शत्रुओं का सामना कर उनका अभिमान मिटाने का निश्चय किया । छोटे-बड़े माण्डलिक सामन्तों को एकत्र करके उन की परीक्षा करने के बाद सांकाश्य, फाल्गुनीवह, नांदीपुर आदि के राजाओं को अपने सेनापति के साथ वल्लाल के प्रति युद्ध करने को रवाना किया । ऐरावत, अत्रिसार, दर्वि, स्थल, धूम आदि प्रदेशों के राजाओं को और वीर सेना को लेकर खुद कुमारपाल सपादलक्ष के आन्न[2] राजा का दमन करने चला ।

---

१. प्रबन्धचिन्तामणि में लिखा है कि वाग्भट मन्त्री, जिस को सिद्धराज ने पुत्र समान समझा था, ईर्ष्या से कुमारपाल के विरुद्ध हो कर सपादलक्षीय राजा के पक्ष में सेनापति हो कर गया था । सं० द्वयाश्रय में भी (सर्ग १६ श्लोक १४) यह बात इशारे से मिलती है । पर वहां पर **चाहड** नाम लिखा है, जो वाग्भट का भाई था । दे० प्र० चि० १५३ । वाग्भट को कुमारपाल ने नायब दीवान बनाया था । मेरुतुङ्ग लिखते हैं—आनाक राजा गुजरात की सीमा तक युद्ध करने को आ पहुँचा था । पृ० १२८ ।

२. प्र० चि० में इस का नाम **आनाक** और प्रभावक-चरित्र में **अर्णोराज** लिखा है । सपादलक्ष देश अजमेर के आस-पासके प्रदेश का नाम है ।

समुद्र समान इन की—हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सेना मीलों तक फैल गई। बीच में जो जो उद्धत राजा माण्डलिकादि आते थे उन को साम-दाम-दण्ड-भेद से अधीन करता गया। कई राजा अपनी अपनी सेना शस्त्रादि सहित कुमारपाल के साथ मिलते गये, जैसे कि सरह्युरोज के साथ गदर के बाद दूसरे राजा मिलते गये थे। कुमारपाल के सामने कौन टिक सकता था? इस तरह चक्रवर्त, युगन्धर, साल्व और कुरु आदि के कई राजाओं की सेना कुमारपाल में मिलने से कुमारपाल को बड़ी खुशी हुई।

इस तरह सर्वत्र विजयी होता हुआ राजा आबू पहाड़ पर आया। वहाँ चन्द्रावती का विक्रमसिंह[1] राजा था। उसने डर कर के भक्ति-पूर्वक नम्र हो कर कुमारपाल से प्रार्थना कर कहा कि 'यह राज्य आपकाही है। मैं तो आपका सेवक हूँ। आप मेरे मालिक हैं।' राजा ने आबू से सपादलक्ष में जा कर आन्न के साथ युद्ध शुरू किया। आन्न भी अपने गोविन्दराज सरदार और सेना के साथ

१. प्रभावकचरित्र के हेमचन्द्राचार्य प्रकरण में लिखा है कि अन्दर से विक्रमसिंह अर्णोराज के पक्ष में हो गया था और उस ने कुमारपाल को धोखे से मारने की कोशिश की थी। विक्रमसिंह को कुमारपाल ने कैद कर लिया और उस के भाई रामदेव के पुत्र यशोधवल को राज्य दिया। यह प्रसङ्ग वि० १२०७ के करीब का है ऐसा श्रीमन् मुनि कल्याणविजयजी का मत है।

युद्ध में उतरा । दोनों का घमासान युद्ध हुआ । आन्न की सेना पीछे हटती गई, सामने के शत्रुओं को हटाता हुआ कुमारपाल हाथी[1] पर चढ़ कर शत्रु राजा आन्न के हाथी के पास जा पहुँचा । वडी ही शीघ्रता और कुशलतापूर्वक[2] लोहशर (शस्त्र-विशेष) का प्रहार आन्न के ऊपर कुमारपाल ने किया । आन्न मूच्छित हुआ । सब शत्रु-सेना तितर-वितर हो गई । राज-नीति-विरुद्ध होने से कुमारपाल ने कृपया आन्न को जान से नहीं मारा, परन्तु उस के हाथी-घोडे आदि युद्ध का सामान छीन कर स्वाधीन कर लिया । कुमारपाल की विजय हुई, यह वात चारों तरफ फैल गई ।

जिस को जवरदस्त गर्व थो वह आन्न राजा भी कुमारपाल से हार गया । अन्त में आन्न ने दूत भेज कर माफी मांगी । अपने अच्छे-अच्छे हाथी-घोडे आदि कुमारपाल को भेंट किए और अपनी कन्या का कुमारपाल से विवाह करने की प्रार्थना की । कुमारपाल ने उसको उदारता से माफी दी और कन्या तथा भेंट पाटण लाने को कहा ।

---

१. इस हाथी का नाम कलह पञ्चानन था । प्र० चि० में लिखा है कि राजा ने वाग्भट को भी घायल कर दिया और सैनिकों ने उसे पकड़ कर स्वाधीन किया ।

२. कुमारपाल ने ३६ प्रकार के शस्त्र पास में रखे थे । आवश्यकतानुसार उन को काम में लाता था । उस की युद्ध-शस्त्रकला म प्रवीणता प्रसिद्ध थी ।

समारोहपूर्वक राजा ससैन्य पाटण आया और आन्न की कन्या से विवाह किया[1]।

वल्लाल[2] की तरफ जो कुमारपाल की सेना भेजी हुई थी वह भी अन्ततोगत्वा विजयी हुई। उस के सेनानियों ने वल्लाल को मार डाला, ऐसा वृत्तान्त राजा कुमारपाल ने दूत से सुना। यह सुन कर वह वडा प्रसन्न हुआ और दूत को इनाम में शिरपाव दिया[3]।

इस प्रकार जो दुश्मन खडे हुइ थे उन का सम्पूर्ण रीत्या दमन कर के राजा स्वस्थ हुआ।

राज्य मिलने के वाद राज्य का काम कुमारपाल खुद ही करने लगा। मन्त्रियों का भरोसा कम रखता था, इसलिए कुछ मन्त्री आदि कलहकारों ने कुमारपाल का षडयन्त्र रचा, परन्तु आप्त सेवकों से मालूम होने के वाद कुमारपाल ने उन सब को कडी सजाएँ दीं और मार डाला।

जब आचार्य हेमचन्द्र को यह मालूम हुआ कि कुमारपाल राजा होकर विजयी हुआ है, तब वे अपने दिल में प्रसन्न हुए। अपने शिष्य का पुरुषार्थ जानकर भला कौन खुश न होगा?

---

१. हेमचन्द्राचार्य्य का द्व्याश्रय काव्य, १९वां सर्ग।

२. अवन्ती का राजा।

३. द्व्याश्रय काव्य, सर्ग १६।

आचार्य और सम्राट् की मुलाकात

उस वक्त कुमारपाल मालवे में था। जहाँ उसका डेरा था, वहाँ पैदल चल कर हेमचन्द्राचार्य पहुँचे। आचार्य ने उदयन द्वारा राजा का समाचार जाना और राजा को पूर्वोपकार का उदयन द्वारा स्मरण करवाया। राजा को सब याद आया। उसने आचार्य का बडे चाव से सत्कार किया और कहा कि भगवन्[1], मैं धीरे-धीरे आप की सभी आज्ञाओं का पालन करूँगा, इस के लिए मैं आपका संग चाहता हूँ। उस के बाद भूपाल की प्रार्थना से आचार्य हमेशा कुमारपाल के पास जा कर धर्म, नीति और राजधर्म समझाने लगे। आचार्य के चारित्र्य और पाण्डित्य का असर कुमारपाल पर बढता गया।

---

१. भवदुक्तं करिष्येऽहं सर्वमेव शनैः शनैः ।
कामयेऽहं परं सङ्ग निधेरिव तव प्रभो ! ॥

'कुमारपाल-प्रतिबोध' में सोमप्रभसूरि लिखते हैं—

राज्यादि सुख को देने वाले सच्चे धर्म को जानने की कुमारपाल की आकांक्षा हुई। यज्ञादि-हिंसा-धर्मोपदेश से उस की जिज्ञासा पूरी नहीं हुई। इसलिये वह धर्म का सच्चा तत्त्व जानने का अभिलाषी था। उस के मन्त्री वाग्भटदेव ने राजा को श्रीहेमचन्द्राचार्य्य का परिचय दिया। राजा ने पहली बार यहीं हेमचन्द्राचार्य्य से मुलाकात की और पीछे से सम्बन्ध बढा।

गुजरात आने पर भी इन दोनों का सम्बन्ध प्रगाढ़ होता गया। इस तरह हेमचन्द्र सूरि की बढ़ती हुई कीर्ति को कुछ ईर्ष्यालु अन्ध-श्रद्धालु लोग सहन नहीं कर सकते थे। इस का कारण यह था कि जैन साधु के आदर्श उपदेश को राजा समझेगा तो उनकी ख़ुशामद और गपोड़ों की क़ीमत कम हो जायगी। इसी लिए कई लोगों ने हेमचन्द्र जैसे पवित्र महात्मा की और जैन धर्म की कई बार निन्दा[१] राजा के आगे की, परन्तु राजा समझदार और हेमचन्द्राचार्य का प्रायः शिष्य था; अतः उसका समाधान हेमचन्द्र से ही पूछ लेता था।

कुमारपाल का धार्मिक जीवन

एक दिन कुमारपाल ने हेमचन्द्र से पूछा कि मेरा यश विक्रम की तरह चिरस्थायी होने का उपाय बताइए। आचार्य ने दो उपाय बतलाए। एक तो विक्रम की तरह जगत् को ऋण से मुक्त करने का, और दूसरा सोमनाथ

---

१. प्रबन्ध-चिन्तामणि, प्रबन्ध-चतुर्विंशिकादि ग्रन्थों में ऐसे कई प्रसंग हैं। सिद्धराज के आगे भी इन लोगों ने हेमचन्द्र की निन्दा करने में कमी नहीं की। इसी झूठी निन्दा के आधार पर अथवा अपनी कपोलकल्पित कल्पनाओं से आज भी कुछ लोग इस आचार्य और जैन धर्म की निन्दा करने की धृष्टता करते हैं। इस में श्रीयुत के० एम० मुंशी और झमोर के लेखक मुख्य हैं। बीसवीं सदी के उदार जमाने में ऐसा काम करना किसी तरह से योग्य नहीं है।

महादेव के मन्दिर का जीर्णोद्धार कराने का। जगत्प्रसिद्ध सोमनाथ का मन्दिर उस वक्त जीर्ण-शीर्ण हो गया था, ऐसा प्रबन्धचिन्तामणिकार लिखते हैं[1]। कुमारपाल को इस निष्पक्ष सलाह से हेमचन्द्र के ऊपर बहुत श्रद्धा हुई। उस ने सो म ना थ का जीर्णोद्धार शुरू करवाया। जब तक सोमनाथ के मन्दिर पर ध्वजारोपण न हो तब तक हेमचन्द्र के कहने से राजा ने मांस-मद्य का त्याग किया। दो वर्ष में सब कार्य हो गया; ध्वजा चढ़ाई गई। राजा ने हेमचन्द्र से महादेव की स्तुति करने की प्रार्थना की। आचार्य ने खुशी से नई स्तुति बना कर कही। राजा बहुत प्रसन्न हुआ। मन्दिर में साक्षात् शिवजी ने आकर दर्शन दिए। कुमारपाल ने वहां पर यावज्जीवन हेमचन्द्र के उपदेश से मांस का त्याग किया[2]।

---

१. 'मिराते-अहमदी', 'आईन-इ-अकबरी' प्रभृति-मुसलमानी लेखकों के—ग्रन्थों के आधार पर फार्बस साहब कहते हैं कि उस वक्त तक महमूद सोमनाथ मन्दिर पर आक्रमण कर चुका था। सम्भव है, इसी से कुमारपाल ने जीर्णोद्धार करवाया हो। यह मन्दिर प्रभासपाटण में है।

२. सोमनाथ की प्रतिष्ठा का प्रसंग विस्तार से जैन-ग्रन्थों में मिलता है। हेमचन्द्र सूरि ने स्तुति की, जिसका एक श्लोक यह है—

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै॥

प्र० चि० १२९।

(१) आचार्य हेमचन्द्र के उपदेश से कुमारपाल ने लावारिस का धन लेना छोड दिया; जिस की आमदनी एक साल में राज्य भर में ७२००००० बहत्तर लाख रुपयों की थी। इस त्याग की हेमचन्द्र ने इस प्रकार प्रशंसा की है—

अपुत्राणां धनं गृह्णन् पुत्रो भवति पार्थिवः
त्वं तु सतोषतो मुञ्चन् सत्यं राजपितामहः ॥
प्रबन्ध चिन्तामणि

(२) कुमारपाल ने शत्रुञ्जय नामक जैन तीर्थ का संघ[१] निकाला।

(३) तारङ्गा नामक जैन तीर्थ में श्री अजितानाथ का भव्य मन्दिर बनवाया।

(४) मांस, शराब, परस्त्री, वेश्या प्रभृति सातों व्यसनों का त्याग किया और राज्य में भी यथाशक्य त्याग करवाया। यज्ञ तथा देवियों के निमित्त हिंसा बंद करवाई।

---

१. बहुत लोगों को एकत्र करके अपने खर्च से जो लोग तीर्थों में यात्रा करने जाते हैं, उस को जैन लोग संघ कहते हैं; और ले जाने वाले को संघपति। कुमारपाल के इस संघ में हेमचन्द्र सूरि, वादिदेव सूरि, धर्मसूरि, ७२ सामंत, श्रीपाल, आँभड, पं० सिद्धपाल, राणा प्रह्लादन, राजा का दौहित्र प्रतापमल्ल, रानी भोपालदेवी, राजपुत्री लील्ू प्रभृति एक लाख मनुष्य थे, ऐसा राजशेखर सूरि "प्रबन्ध कोष" के हेमचन्द्राचार्य-प्रबन्ध में लिखते हैं।

(५) अपने राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा का काफी प्रचार किया[1]।

(६) कुमारपाल ने कई शैव मन्दिर, तालाव, कुएँ, दानशाला और १४४४ जैन मन्दिर वनवाए। राज्य के खर्च से जो मन्दिर वने थे उन का नाम प्राय- "कुमार या कुंवर विहार" होता था। अभी तक दूर-दूर तक इन के मन्दिर मिलते हैं। एक मन्दिर जावालीपुर (जालोर) मारवाड में, जो जोधपुर स्टेट में है, सुवर्णगिरि दुर्ग पर अभी मौजूद है, जिस पर यह शिलालेख है—

ओं ॥ संवत् १२२१ श्रीजावालिपुरीयकांचनगिरिगढस्योपरि प्रभुश्रीहेमसूरिप्रवोधितगुर्जरधराधीश्वरपरमार्हतचौलुक्य-महाराजाधिराजश्रीकुमारपालदेवकारिते श्रीपार्श्वनाथसत्क-........विंवसहितश्रीकुंवरविहाराभिधाने जैनचैत्ये.......॥ प्राचीनजैनलेखसंग्रहशिलालेख, नं. ३५२।

---

१. कुमारपाल के आध्यात्मिक जीवन का परिचय देने वाला "मोहपराजय" नाटक वहुत ही अच्छा है। यह ग्रन्थ "प्रवोधचन्द्रोदय" की पद्धति का है। परन्तु इस में किसी धर्म विशेष का खण्डन नहीं है। प्रो० पीटर्सन (Peterson) ने डेक्कन कॉलेज में व्याख्यान देते हुए कहा था कि यह ग्रन्थ क्रिश्चियन लोगों के 'पिलग्रिम्स प्रॉग्रेस' पुस्तक जैसा है।

(७) कुमारपाल ने विक्रम सं० १२१६ मार्गमार्ग शुक्ल २ को उत्सवपूर्वक[1] जैन धर्म स्वीकार कर १२ व्रत (धार्मिक नियम) ग्रहण किए।

(८) हेमचन्द्र के जन्मस्थल और दीक्षास्थल पर कीमती मन्दिर बनवाए।

(९) हमेशा योग-शास्त्र और वीतराग-स्तोत्र का स्वाध्याय करता था।

जैन होने के बाद कुमारपाल की कीर्त्ति खूब बढ़ी। अच्छे-अच्छे जैन कवियों और विद्वानों ने उस की कीर्ति-गाथा गाई। व्याकरणादि ग्रंथों में उल्लेख किया। ग्रन्थ-कारों ने इस को परमार्हत और राजर्षि कहा है।

---

१. कुमारपाल के कुछ शैव और वैष्णव मन्दिरों के शिलालेखों में 'उमापतिवरलब्ध' विशेषण आता है। इस के आधार पर श्रीयुत के० 'हर्षद्राय ध्रुव ने' प्रियदर्शना' की प्रस्तावना में कुमारपाल का जैन न होना लिखा है, जो ठीक नहीं जँचता; क्योंकि वि० सं० १२१६ के पहले के लेखों में ही वैसा विशेषण दिखता है। तब तक वह जैन नहीं हुआ था। दूसरा कारण यह भी है कि चौलुक्य-कुल के मान्यदेव परंपरा से सोमनाथ महादेव है, अतः जैन होने के बाद भी उस के लिए 'उमापतिवरलब्ध' कोई लिखे तो अनुचित नहीं है। जैन होने के बाद कुल-परंपरा छोडने को जैन धर्म नहीं कहता। जैन साधु होने के बाद भी इन्द्रभूति गणधर ने **गौतम गोत्र** रक्खा था! टॉड राजस्तान कर्ता टॉड साहब ने जैन बौद्ध को एक मानकर कुमारपाल को बौद्ध-धर्मी लिखा है। पृ० ७०५।

दिग्विजय

कुमारपाल में महत्वाकांक्षा थी, वीरता और प्रताप था। कोंकण के पराक्रमी मल्लिकार्जुन राजा को हरा कर उसका करोड़ों का माल लूटा। इसको परास्त करने के लिये अम्बड सेनापति को भेजा था जो जैन था। दक्षिण में विजयनगर काञ्ची तक कुमारपाल का राज्य हो गया था। कुमारपाल पूर्व, उत्तर, पश्चिम दिशाओं में भी दिग्विजय करने गया। इस दिग्विजय में कुमारपाल को वहुत सफलता मिली। 'प्राकृत कुमारपाल-चरित्र' (सर्ग ६) में इसका उल्लेख यों है—

(१) सिन्ध के राजा ने इसकी आज्ञा मानी।

(२) यवन देश के राजा ने कुमारपाल की आराधना की।

(३) उव्वेश्वर इसका मित्र हुआ।

(४) वाराणसी का स्वामी वश हुआ।

(५) मगध और गौड के राजा ने इस राजा को भेंट की।

(६) कान्यकुब्ज-सेना का इसने पराभव किया।

(७) दशार्णभद्र देश का राजा इसके भय से मर गया और उसका शहर लूट लिया गया।

(८) चेदि नगर के राजा का इसने गर्व मिटाया।

(९) मथुरा के राजा ने कुमारपाल से माफी मांगी।

(१०) जाङ्गलपति ने नम्र होकर प्रार्थना की।

मतलब यह कि कुमारपाल की राज्य-सत्ता दूरदूर तक चारों[1] दिशाओं में फैल गई थी। दक्षिण में कोलापुर, उत्तर में जालन्धर, काश्मीर, पूर्व में चेदि, मगध, कुशार्त, दशार्ण और पश्चिम में सिन्ध, पञ्चनद, वाहक, सौराष्ट्रदेश तक इसका राज्य हो गया था। सारा मारवाड, मालवा इसकी सत्ता में आगया था। सिद्धराज से इसने अपनी राज्यसीमा बहुत बढाई। सेना-शस्त्रादि में वृद्धि की। बहुत नए राज्यों को अपने पुरुपार्थ से इसने प्राप्त किया। इसके अधिकारियों में बहुत से जैन-धर्मी थे। जैन धर्म की अहिंसा को न समझनेवाले मानते हैं कि जैन धर्म कायर बनाता है। उनका यह अनुमान सर्वथा झूठा है। जैन धर्म में गृहस्थों के लिए तो इतनी ही अहिंसा है कि बे-गुनहगारों को न मारो[2]। इसी कारण श्रेणिक, कोणिक, चन्द्रगुप्त, संप्रति और कुमारपाल आदि जैन राजाओं ने वीरतापूर्वक भूमि का रक्षण किया है।

---

१. श्री महावीरचरित में लिखा है—

स कौबेरीमातुरुष्कमैन्द्रीमात्रिपथापगाम्।
याम्यामाविन्ध्यमावार्द्धि पश्चिमां साधयिष्यति ॥ १२—५२ ॥

अर्थात् कुमारपाल उत्तर में यवन देश तक, पूर्व में गङ्गा तक, दक्षिण में विन्ध्याचल पर्यन्त और पश्चिम में समुद्र तक अपनी राज्य-सत्ता फैलावेगा।

२ निरागसत्रसजन्तूनां हिंसां संकल्पतस्त्यजेत् ॥

हैम योगशास्त्र।

कुमारपाल का सैन्य-बल

अठारह देशों का राज्य कुमारपाल की सत्ता में था। जिनमंडन सूरि ने कुमारपाल की सेना इस प्रकार लिखी है—११०००० घोडे, ११०० हाथी, ५००० रथ, ७२ सामन्त और १८०००० पैदल सेना थी। मेरे पास जा अमुद्रित गुर्जरराज-भूपावली है उस में तो सेना की संख्या वहुत वडी लिखी है जो मानने योग्य नहीं दीखती।

ज्ञान-कला-प्रेम

यद्यपि प्रारम्भ में कुमारपाल सिद्धराज के इतना विद्वान् नहीं था, और मेरे ख्याल से विद्या का उतना व्यसनी भी नहीं, तो भी हेमचन्द्र जैसे सर्व-शास्त्रीय विद्वान् के सङ्ग से उस में विद्या, कला और साहित्य का प्रेम वढता गया। उस के अधिकारियों में कपर्दी मन्त्री वहुत वडा कवि और विद्वान् था। वाग्भट्टादि अच्छे कवि थे। एक वार 'उपमा' की जगह 'औपम्य' शब्द बोलने से कपर्दी मन्त्री ने उपहास किया। राजा को अपनी कमजोरी मालूम हुई तव उसने व्याकरण और काव्य-शास्त्र का काफी अभ्यास किया। उसके वाद वह 'विचारमुख', 'कवि-वान्धव' उपाधियों से प्रसिद्ध हुआ। विद्वानों का स्वागत भी अच्छा करने लगा। देववोधादि भिन्न भिन्न मत के विद्वान् और संन्यासी उस की राजसभा में अपनी विद्वत्ता दिखलाने आते थे। हेमचन्द्र, रामचन्द्र, श्रीपाल,

सिद्धपाल, कपर्दी आदि पण्डितों से उसकी पण्डितसभा[1] विश्व-विख्यात हो गई थी। सोलाक नाम के एक संगीतज्ञ के ऊपर प्रसन्न होकर राजा ने उसको अच्छा इनाम दिया था। शिल्प[2] का भी खूब विकास हुआ था। राजा की प्रार्थना से आचार्य हेमचन्द्र ने 'योगशास्त्र', त्रिषष्टिशलाकापुरुष-चरित्र, और 'वीतराग-स्तोत्र' की रचना की थी। इसी को राजनीति का ज्ञान कराने के लिए हेमचन्द्र ने अर्हन्नीति ग्रन्थ बनाया जो कौटिल्य-अर्थशास्त्र की पद्धति का है। कई ग्रन्थकारों ने इसके राज्य में रह कर ग्रन्थ बनाए हैं। 'दूताङ्गद' नाम का छाया-नाटक भी इसी की यात्रा में बना है।

गुण

कुमारपाल में खुद काम करने की शक्ति थी। अधिकारियों के ऊपर ही भरोसा रखना यह अच्छा नहीं समझता था। चन्द्रगुप्त सुकुमार और धीरललित था, पर कुमारपाल धीरोदात्त था। इसमें परस्त्री-पराङमुखता और युद्ध-कुशलता सिद्धराज से बहुत चढी-बढी थी, ऐसा प्रबन्ध-चिन्तामणि

१. निवसहमुहावयंसा विड्या गुरुणा अवीयगुणनिवहा।
निवसन्ति अणेग वुहाःजस्सिं पुहवीस सलहिज्जे ॥ प्रा० द्व्या० सर्ग १–४। इसमें पाटण का उदात्त वर्णन है।

२. अणहिल्लपुर के राज्य–काल में शिल्प–विद्या की जितनी उन्नति हुई थी उतनी किसी दूसरे काल में नहीं हुई। टाड्-राजस्थान

में लिखा है । यह अपनी श्लाघा नहीं सुनना चाहता था । यही कारण है कि यह खुशामदी लोगों का शिकार नहीं हुआ । यह बड़ा कृतज्ञ था ।

आचार्य हेमचन्द्र

जो सम्बन्ध चन्द्रगुप्त का चाणक्य के साथ था वही कुमारपाल का हेमचन्द्र के साथ रहा[1] । विद्वत्ता की दृष्टि से विक्रम और हर्ष के साथ कालिदास और बाण के समान हेमचन्द्र का सम्बन्ध था । अतः यदि हेमचन्द्र का कुछ भी परिचय न दिया जाय तो कुमारपाल का वृतान्त अधूरा ही रहता है । हेमचन्द्र का संक्षिप्त परिचय इस प्रकार है—

हेमचन्द्र का जन्म वि० सं० ११४५ कार्तिक शुक्ल १५ को धन्धुका में, मोढवंश में, हुआ । वि० सं० ११५० में देवचन्द्र सूरि के पास ये जैन साधु की दीक्षा लेकर सर्वशास्त्रों में पारङ्गत हुए । इनकी बुद्धि बड़ी तीव्र थी । न्याय, व्याकरण, काव्यालङ्कार, छन्द[2], कोष, अध्यात्म सभी

---

१. पर कुमारपाल की भक्ति चन्द्रगुप्त से अधिक थी इसका कारण यह है कि हेमचन्द्र एक तपस्वी धर्माचार्य भी थे; परन्तु चाणक्य गृहस्थ थे ।

२. मल्लिनाथ की टीकाओं आदि सैकड़ों ग्रन्थों में "इति हैमः" से इन के कोष के उदाहरण दिखते हैं ।

विषयों पर इन के ग्रन्थ हैं, जिनकी श्लोकसंख्या साढ़ेतीन करोड कही जाती है। प्रबन्धशतकर्ता रामचन्द्र सूरि आदि इन के विद्वान् शिष्य थे। हेमचन्द्र तप-त्याग और ब्रह्मचर्य के अवतार थे। इन की आयु ८४ वर्ष की थी।

कुमारपाल का उत्तराधिकारी या स्वर्गवास

सिद्धराज की तरह कुमारपाल को भी कोई पुत्र न था। अपना उत्तराधिकारी बनाने के विषय में उस ने हेमचन्द्रसूरि से सलाह पूछी। आचार्य ने राजा के दौहित्र प्रतापमल्ल को राज्याधिकारी बनाने को कहा, और अजयपाल के लिए साफ मना कर दिया, क्योंकि वह मूर्ख, दुराचारी और कायर था। हेमचन्द्र के शिष्य बालचन्द्र ने अजयपाल से ये सब बातें कह दीं। अजयपाल को हेमचन्द्र के ऊपर बड़ा क्रोध आया। वह कुमारपाल का भतीजा लगता था और महिपाल का पुत्र था। अजयपाल के जहर देने से वि० सं० १२३० में कुमारपाल की मृत्यु हुई। आचार्य हेमचन्द्र का स्वर्गवास वि० सं० १२२९ में राजा के पहले ही हो चुका था। इस से भी राजा को बडा आघात पहुँचा था[1]।

अजयपाल ने वि० सं० १२३० में कुमारपाल का राज्य ले लिया। द्वेष और दुष्टता से उस ने हेमचन्द्र

---

1. दे० "प्रबन्ध-कोष" कुमारपाल-प्रबन्ध और जैन युग की राज वंशावली।

तथा कुमारपाल के सम्बन्धियों को घोर याचनायें दीं। कपर्दी मन्त्री को तेल के कहाड में भूनकर मरवा डाला। रामचन्द्रसूरि को तप्त शिला पर बैठा कर मरवाया। कई 'कुमार विहार मन्दिर' तुडवाये। दीप के नीचे अँधेरे की तरह यह अजयपाल अयोग्य निकला। इस कुनृपति का राज्य तीन ही वर्ष टिका। इसी के एक प्रतिहारी ने इसे छुरी से मार डाला। अत्युग्र पाप का फल शीघ्र मिलता है।

उपसंहार

कुमारपाल सोलङ्कियों का अन्तिम प्रतापी राजा हुआ। उस ने अपने प्रताप से गुजरात को और सोलङ्कियों की कीर्ति खूब बढाई। अपने पूर्व के सभी सोलङ्कियों से राज्य-सत्ता भी खूब फैलाई थी। किन्तु इसके बाद के तीन राजाओं के कमजोर और अयोग्य होने से गुजरात का राज्य गया। कुमारपाल जैनधर्मी था, बाकी सभी वैदिक मत के थे। हमें दुःख है कि कुमारपाल या सोलङ्कियों के विषय में देशी भाषा में कोई सम्पूर्ण आप्त ग्रन्थ या लेख किसी ने नहीं लिखा है। गुजरातियों के लिए तो यह शर्म की बात है।

सङ्कोच से लिखने पर भी, विषय व्यापक होने के कारण, लेख बहुत बढ गया है; एतदर्थ पाठक क्षमा करें।

आज्ञावर्त्तिषु मण्डलेषु विपुलेष्वष्टादशस्वादरात्
अब्दान्येव चतुर्दशप्रसृमरां मारिं निवार्योजसा।
कीर्त्तिस्तम्भनिभांश्चतुर्दशशतीसंख्यान् विहारांस्तथा
कृत्वा, निर्मितवान् कुमारनृपतिर्जैनो निजैनोव्ययम्॥

—: २७ :—

हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा कब और कहां हुई* ?

आचार्य हेमचन्द्र सूरि विक्रम की बारहवीं और तेरहवीं शताब्दी के एक महान् ज्योतिर्धर हुए हैं। इन्होंने जैन समाज में ही क्यों, सारे गुजरात में एक नवीन युग को उत्पन्न किया है। साहित्य क्षेत्र में तो एक भी विषय अवशिष्ट नहीं रखा है कि जिसमें इन्होंने अपनी अधिकार पूर्ण लेखनी नहीं चलाई हो।

चौलुक्य वंशीय सिद्धराज[१] जयसिंह और कुमारपा जैसे प्रतापी राजाओं के इतिहास में हेमचन्द्राचार्य का उच्चस्थान है। इनके विषय में कई पूर्व और पश्चिम के विद्वानों ने अपनी श्रद्धाञ्जलि अर्पित की है। इनका विस्तृत परिचय मैंने "आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य" निबन्ध में दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र पूर्वावस्था में 'धंधुका' के रहने वाले थे। मोढ जाति के 'चाचीग' शेठ के यह पुत्र थे।

---

*जैन सिद्धान्त भास्कर. आरा, भा, ३ किरण ४।

१ सिद्धराज के विषय में देखो हमारा 'सिद्धराज जयसिंहे शुं कर्युं?' नाम का लेख। (शारदा में), कुमारपाल के विषय में हमने 'महाराजा कुमारपाल चौलुक्य' निबन्ध लिखा है जो 'भारतीय अनुशीलन ग्रन्थ' में प्रकाशित हुआ है।

इनका जन्म वि० सं० ११४५ कार्त्तिक शुक्ला १५ को हुआ था। इनका नाम चांगदेव रक्खा गया था। इन्होंने छोटी उम्र में ही देवचन्द्र सूरि के पास जैनसाधु की दीक्षा ग्रहण की थी। वह दीक्षा किस वर्ष में और किस स्थान में हुई, इस विषय में विचार करना प्रस्तुत लेखका उद्देश्य है।

सोमचन्द्र[1] की दीक्षा के स्थान और वर्ष के विषय में भिन्न २ ग्रन्थों में भिन्न २ उल्लेख मिलते हैं, इसका विचार यहां करते हैं :—

१ प्रभावकचरित्रान्तर्गत हेमचन्द्रसूरि के चरित्र में स्तम्भनतीर्थ (खंभात) में वि० सं०[2] ११५० माघ शुक्ला १४ शनिवार को दीक्षा देना लिखा है।

२ प्रबन्धचिन्तामणि में करीब[3] आठ वर्ष की उम्र में 'चंगदेव' देवचन्द्र सूरि से मिला लिखा है और वहां से कर्णावती जाकर दीक्षा देने को लिखा है।

३ कुमारपाल-प्रबन्ध में पाँच वर्ष की उम्र में देवचन्द्र सूरि ने चंगदेव को देखा और वि० स० ११५४ में कर्णावती[4] में दीक्षा देने का लिखा है।

---

१ 'प्रबन्धकोष' में राजशेखरसूरि ने 'सोमदेव' लिखा है।

२ शरवेदेश्वरे वर्षे कार्त्तिके पूर्णिमानिशि।
जन्माभवत् प्रभोर्व्योमबाणशम्भौ व्रतं तथा ॥८४८॥"

३ "सः अष्टवर्षदेश्यः × × ×"

४ कर्णावती के विषय में देखो 'आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य' का नोट।

४ कुमारपाल-प्रतिबोध में सोमप्रभसूरि ने खंभात[1] में चंगदेव को दीक्षित होने का लिखा है।

५ डॉ० जि० बुह्लर (G. BUHLER) ने The Qail of Jain mank Hemchander नाम की जर्मन भाषा के पुस्तक में वि० सं० ११५० में स्तम्भन तीर्थ में दीक्षा का होना लिखा है। अर्वाचीन ग्रन्थकारों ने इन्ही ग्रन्थों के आधार से भिन्न २ मत लिखा है।

इन पांच[2] ग्रन्थों में से दो में हेमचन्द्र की दीक्षा का संवत् वि० सं० ११५० और दो में दीक्षा का स्थान कर्णावती लिखा है, वह युक्त प्रतीत नहीं होता है। इनमें

---

१ गुणगुरुणा सह गुरुणा संपत्ते खंभतित्थम्मि ।
तत्थ पयन्तो दिक्खं कुणमाणो सयल संघपरिओसं ॥

कु० प्रतिबोध ।

'खंभात' का नाम प्राकृत में 'खंभाइत' और 'थंभणपुर' तथा संस्कृत में स्तम्भन तीर्थ लिखा मिला है। "ताम्रलिप्ती" भी खंभात का नाम होना चाहिए। क्योंकि श्रीअजितप्रभसूरिविरचित शान्तिनाथ-चरित्र के छठ्ठे प्रस्ताव में ताम्रलिप्ती और स्थम्भनतीर्थ समुद्र के किनारे पर हैं, और प्रर्यावाचक लिखा है। सिद्धराज के राज्य में यह बहुत बडा जिला था। यह अहमदाबाद से दक्षिण में आया है। तीर्थकल्प में 'स्तम्भनकल्प' भी है।

२ इनका रचना-काल क्रमशः इस प्रकार है:—वि० सं० १२४१, १३३४, १३६१, १४०५, १४९२ और बुह्लर साहब के ग्रन्थ का ईस्वी सन १८८९।

काल-क्रमानुसार प्राचीन "कुमारपाल-प्रतिबोध" उसके पश्चात् का 'प्रभावकचरित्र' तत्पश्चात् का 'प्रबन्धचिन्तामणि' उसके बाद का "प्रबंध-कोष" और उसके बाद का "कुमारपाल-प्रबंध" (जिनमंडन का) है।

हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा वि० सं० ११५० में पांच वर्ष की उम्र में हुई है यह बतलाने वाला प्राचीन ग्रन्थ फक्त एक ही प्रभावक-चरित्र है, और बुलहर[1] साहब आदि ने इसके उल्लेख पर से वैसा माना है। प्रभावक चरित्र से पूर्ववती ग्रन्थ में पांच वर्ष का उल्लेख नहीं है। ऐसी छोटी उम्र में जैन साधु की दीक्षा देना जैन शास्त्रों में मना लिखा है। और देना उचित भी नहीं मालूम होता है, क्यों कि जैन साधु की क्रिया बडी कडी होती है। इसलिए वि० सं० ११५४ में करीब नौ वर्ष की उम्र में हेमचन्द्र को दीक्षा हुई है ऐसा मानना उचित है। यानी वि० सं० ११५४ में हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा हुई है, ऐसा मेरा मत है।

---

१ आगे जाते डा० जि० बुहलर साहब ने भी उसी हेमचन्द्राचार्य के चरित्र में कहा है कि 'इनकी दीक्षा के समय के विषय में मेरुतुङ्ग (प्रबन्धचिन्तामणिकार) बहुत करके सच्चे हैं (प्र० चिन्तामणि में दीक्षा की आठ वर्ष की लिखी है) और स्थान के विषय में प्रभावक-चरित्र बहुत करके सच्चा है" । इससे भी हमारे मत की पुष्टि होती है।

अब रही स्थान की बात:—

दो ग्रन्थ के सिवा सभी ग्रन्थों में स्तम्भनतीर्थ (खंभात) में हेमचद्र की दीक्षा होना लिखा है। और यही ठीक है। अगर 'कर्णावती' में दीक्षा मानी जाय तो घटित-संगत नहीं होती है। "कर्णावती" को कर्ण ने बसाई थी और वहां वह सम्पूर्ण अधिकार स्वातन्त्र्य से रहता था। जब कि "उदयन" सिद्धराज जयसिंह का मन्त्री था और वह सिद्धराज के वि० सं० ११५० में राज्यरूढ होने के कुछ वर्षों के बाद खंभात का मंत्री हुआ था। पहले वह कर्णावती में गया जरूर था, परन्तु वडा अधिकारी (सरसूबा) तो खंभात में ही हुआ होगा। [1]उदयन मन्त्री ने हेमचन्द्र की दीक्षा में मुख्य भाग लिया था[2]।

दूसरी बात यह भी है कुमारपाल ने हेमचन्द्र को दीक्षा की स्मृति में खंभात[3] में ही मंदिर बनवाया ऐसा उल्लेख प्राचीन ग्रन्थों में मिलता है तो इसमें भी साफ

---

१ पूर्वकाल में भारतवर्ष में वडे वडे राज्याधिकारी, कौंसिलर, सूबा सरसूबा आदि 'मन्त्री' या 'अमात्य शब्द से पहिचाने जाते थे। और मुख्य दीवान 'महामन्त्री' या 'महामात्य' शब्द से पुकारे जाते थे।

२. देखो प्रभावक-चरित्र और प्रबन्ध-चिन्तामणि।

३. स्तम्भतीर्थे हेमाचार्यदीक्षास्थाने श्रीआलिगाख्या वसतिः श्रीगुरुस्नेहेन राज (?) श्रीवीरबिम्बरसोवरागुरुपादुकाविराजिताऽकारि।

—कुमारपाल-प्रबन्ध (जिनमंडन-कृत)

निश्चय हो जाता है कि इनकी दीक्षा खम्भात में ही हुई थी, अगर कर्णावती में होती तो वहीं पर मन्दिर बनता, क्योंकि कर्णावती कुमारपाल के अधिकार में थी।

इससे हेमचन्द्राचार्य के विषय में हमारा मत है कि इनकी दीक्षा करीब नौ वर्ष की उम्र में स्तम्भनतीर्थ (खम्भात) में ही हुई थी।

आचार्य हेमचन्द्र का, इतिहास में बडा ऊँचा स्थान है। इसलिए हमें चाहिए कि इनके जीवन और साहित्य के विषय में खूब परामर्श करें।

—: २८ :—

महाकवि शोभन और उनका काव्य*

कवि संसार की एक अद्‌भुत विभूति है। कवित्व-शक्ति प्रकृति का दिया हुआ अपूर्व वरदान है। हजारों धनाढ्य तथा नृपति संसार को जो लाभ नहीं दे सकते वह लाभ यदि सच्चा कवि चाहे तो दे सकता है। कवि को कवित्व-शक्ति का उपयोग करने के लिए इधर-उधर भटकना नहीं पडता। स्वयं कवित्व शक्ति ही सच्चे कवि

*वीणा, इन्दोर, वर्ष ९, अङ्क ४।

को चरने को आती है । ऐसे वास्तविक कवि ही संसार को प्रति समय नव नूतन आनन्द दे सकते हैं । कवि संसार के किसी भी पदार्थ का सूक्ष्म निरीक्षण करके उस पदार्थ को अपनी कल्पना-शक्ति से वर्णित कर अत्यन्त ही सुन्दर बनाता है और इसी कल्पना से वह उसमें एक नवीन आनन्द उत्पन्न करता है, निर्जीव को सजीव बना देता है और आनन्द का स्रोत बहा देता है । कवि की यही अनुपम विशेषता है । 'जहां न जाय रवि तहां जाय कवि' इस लोकोक्ति की सार्थकता भी ऐसे कवियों के लिए ही है ।

जिस प्रकार एक राजा अथवा धनाढ्य पुरुष किसी एक देश या एक समय के लिए ही नहीं होता, उसी प्रकार कवि भी देश और समय की सीमा से मुक्त होता है । वास्तविक कवि तो संपूर्ण संसार तथा सर्व समय के लिए ही अवतरित होते हैं । वे अपने यशःशरीर से सर्वत्र और सदा जीते जागते रहकर अपनी रुचिर कृति का लाभ संसार को सतत देते रहते हैं । कवि इस लोक में भी अपनी अनुपम प्रतिभा से साक्षात् स्वर्ग का अनुभव कर, दूसरों को भी उसका साक्षात् कार कराने में समर्थ होता है । ऐसा कवि ही सच्चा तथा वास्तविक कवि कहा जा सकता है । नहीं तो 'कवयः कपयः स्मृताः' अर्थात् 'कवि गण बन्दर हैं' की बात घटित होती है ।

जो जन्मसिद्ध श्रेष्ठ कवि इस भारत माता की गोद में अवतरित हुए हैं, उनमें बहुत से जैन भी हैं । प्रत्येक

समय में भारतवर्ष की प्रत्येक भाषा में जैन मुनियों तथा जैन गृहस्थों ने सुन्दरतम काव्य-रचना करके सम्पूर्ण जगत् को चकित कर दिया है। संस्कृत, प्राकृत, गुजराती तथा कानडी भाषाओं में तो कितने ही जैन कवियों के नाम अठारवीं शताब्दी तक सन्मानपूर्वक लिये जाते हैं।

शोभन मुनि का श्रेष्ठ कवित्व

श्री शोभन मुनि भी उन्हीं विशेष प्राकृतिक कवियों में एक श्रेष्ठ कवि थे। इसके प्रमाण के लिए उनकी "जिन स्तुति चतुर्विंशतिका" नाम की कृति ही पर्याप्त है। उनकी दूसरी कृतियाँ उपलब्ध नहीं हैं। सम्भव है उन्होंने और काव्य बनाए ही न हों। उनकी जो कृति हमारे देखने में आयी है उसी के आधार पर हम इनको श्रेष्ठ कवि कहते हैं और ऐसा कहने में हमें किसी प्रकार की अत्युक्ति नहीं मालूम होती।

"जिसने बहुत से काव्य लिखे हों वही बड़ा कवि है।" यह कथन ठीक नहीं कहा जा सकता। कवित्व-शक्ति अच्छी से अच्छी होते हुए भी कितने ही महाकवि बिना कोई महाकाव्य रचे ही इस संसार को छोड कर चले जाते हैं। कितने ही कवि दूसरे विषयों के ग्रन्थ लिखने में ही अपना आनन्द और लाभ मानते हैं। अतएव वे काव्य-ग्रन्थ बहुत ही कम प्रस्तुत करते हैं। कभी-कभी तो वे कुछ भी नहीं लिखते। ऐसे एक नहीं अनेक उदाहरण उपलब्ध हैं। इस स्थिति में यदि हम ऐसे वास्तविक

कवियों को कवि न मानें तो बहुत बडी भूल होगी। यदि यह बात ऐसी न होती तो केवल "कल्याणमंदिर-स्तोत्र" लिखने के कारण सिद्धसेन दिवाकर को हजारों श्लोकों के काव्य-निर्माता आचार्य हेमचन्द्रसूरि जैसे विद्वान् और कवि" अनुसिद्धसेनं कवयः" (सिद्धहेम २-२-३९ पृ. ०७२) न कहते। अतः, यह मानना होगा कि कविता बनाना दूसरी बात है और कवित्व-शक्ति दूसरी बात। शोभन मुनि वास्तविक कवि थे। शब्द, अलंकार और भक्ति से ओतप्रोत 'जिनस्तुति चतुर्विंशतिका' नामक एक कृति संसार के सामने रख कर उन्होंने युवा अवस्था में ही स्वर्गपुरी की यात्रा की। इनकी इस कृति की आलोचना करने का कार्य मैं बाद में करूँगा। अभी तो इस कृति के कर्त्ता शोभन मुनि के जीवनचरित्र की ओर ही पाठकों को ले जाना चाहता हूँ।

श्री शोभनमुनि के जीवन पर प्रकाश

आज तक प्रकाशित जितने प्राचीन तथा अर्वाचीन ग्रन्थ मिलते हैं, उनमें शोभन मुनि का जीवन-चरित्र बहुत ही थोडा और अपूर्ण मिलता है। इनके जन्म-स्थान, माता, पिता तथा गुरु के सम्बन्ध में अनेक ग्रन्थकार, अनेक मत व्यक्त करते हैं। मुझे तो इनके जीवन-चरित्र के सम्बन्ध में महाकवि 'धनपाल' (शोभन मुनि के बडे भाई) के ग्रन्थ 'प्रभावक चरित्र' तथा 'प्रबन्धचिन्तामणि' में लिखित बातें ही प्रामाणिक ज्ञात होती हैं। शोभन मुनि

का अस्तित्व इसा की ग्यारहवीं शताब्दी में था। उस समय मालवे में राजा भोज शासक थे। राजा भोज के साथ शोभन मुनि का सम्बन्ध अच्छा रहा।

शोभन के पूर्वज और उनका प्रारम्भिक जीवन

शोभन मुनि का जीवन दो प्रकार के संस्कारों से बना था। जन्म से उनमें वैदिक संस्कारों का समावेश था। और साधुदीक्षा लेने के बाद जैन संस्कारों ने इनमें अपूर्व सुधार कर नवीन ही तेज उत्पन्न कर दिया। जन्म से ये वैदिक ब्राह्मण थे। यहां पर इनके भाई धनपाल की कृति 'तिलक मंजरी' की ओर भी दृष्टि डालना चाहिये। महाकवि धनपाल अपना परिचय देते हुए लिखते हैं—

मध्यदेश[1] (जिसको आजकल संयुक्तप्रांत कहते हैं) के 'साँकाश्य' नगर में देवर्षि नामक एक ब्राह्मण रहता था। उसके पुत्र का नाम सर्वदेव था। यह सर्व शास्त्र-कला और ग्रन्थ-रचना में बहुत ही निपुण था। इस सर्वदेव के दो पुत्र हुए। बडे का नाम धनपाल और छोटे का नाम शोभन था। इस लेख के चरित्रनायक शोभन यही हैं।

---

१. 'आसीद् द्विजन्माऽखिलमध्यदेशे प्रकाशसांकाश्यनिवेशजन्म ।
अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं, यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपिं ॥५१॥
शास्त्रेष्वधीती, कुशलः कलासु वन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः
तस्याऽऽत्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयं भूरिव सर्वदेव; ॥५२॥
(तिलकमंजरी की पीठिका)

धनपाल के पिता सर्वदेव अन्तिम दिनों में राजा भोज की धारा नगरी में आकर रहे थे। इन दोनों पुत्रों का जन्म कहां हुआ इस बात का निश्चित पता नहीं लगता। परन्तु अनुमान से यह कह सकते हैं कि सर्वदेव बहुत समय से धारा नगरी में आकर निवास करते थे। अतएव इन दोनों पुत्रों का जन्म धारा नगरी में ही हुआ होगा।

धारा नगरी

जिस समय राजा भोज मालवे में राज्य करते थे, उस समय की धारा नगरी का गौरव और वैभव बहुत ही अधिक था। यहीं साहित्य का केन्द्र तथा युद्ध का अपूर्व स्थल था। इसमें अनेक वीर, विद्वान् तथा धनाढ्य रहते थे। विद्या की सुगंधि से यह नगरी महकती थी। देश-विदेश के नामो नामी पण्डितों का यहां पर गर्व नष्ट हो जाता था। यहां पर अच्छे अच्छे विद्वान् और कलावान तथा कवियों को लाखों रुपयों का पुरस्कार और सम्मान मिलता था। सरस्वती और लक्ष्मी दोनों का यहां एक ही साथ निवास था। उस समय धारा नगरी के राजा और प्रजा दोनों ही शिक्षित तथा कला-प्रिय थे।

राजा 'भोज' केवल योग्य राजा ही नहीं, अद्वितीय विद्वान् और रसिक कवि भी थे। यह रसिकता इतनी अधिक थी कि जिसके व्याकरण की ईर्षा से गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह ने श्री हेमचन्द्राचार्य से प्रार्थना

करके 'सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासन' बनवाया। [1](इस व्याकरण की मेरी लिखी हुई प्रस्तावना) राजा 'भोज' सच्चे विद्वानों के पोषक और अनुमोदक थे। यही एक कारण था कि सर्वदेव पण्डित इसी नगरी में रहते थे। इस नगरी में रहने के कारण सर्वदेव के दोनों पुत्रों को भी ज्ञानोपार्जन का बहुत साधन प्राप्त हुआ था। धनपाल और शोभन को अपने परम्परा से प्राप्त विद्या तो मिली, परन्तु इसके उपरान्त धारा-नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई। धीरे-धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई। धीरे धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी

---

१ अन्यदावन्तिकोत्रीयपुस्तकेषु नियुक्तकैः
दर्श्यमानेषु भूपेन प्रैक्षि लक्षणपुस्तकम् ॥७४॥

किमेतदिति पप्रच्छ स्वाम्यपीति व्यजिज्ञपन् ।
भोजव्याकरणं ह्येतच्छब्दशास्त्रं प्रवर्तते ॥७५॥

असौ हि मालवाधीशो विद्वच्चक्रशिरोमणिः ।
शब्दालंकार दैवज्ञतर्कशास्त्राणि निर्ममे ॥७६॥

—प्रभावक चरित्र में हेमचन्द्रसूरि चरित्र

श्रीहेमसूरयोऽप्यत्रालोक्य व्याकरणव्रजम् ।
शास्त्रं चक्रुर्नवं श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥९६॥

में फैल गयी और सब पण्डितों तथा राजा[1] 'भोज' (स्वभू) के हृदय में इनका अच्छा स्थान हो गया। अतएव कुछ ही समय में ये समग्र विद्वन्मण्डली में अग्रगण्य हो गये।

भूमि से गुप्त धन की प्राप्ति

अधिकतर विद्वान् धनवान नहीं होते। हमारे चरित्र नायक के पिता सर्वदेव का भी यही हाल था। इनके पूर्वज धनी थे, परन्तु इन पर लक्ष्मी प्रसन्न नहीं थी। इनके पिता ने घर में बहुत सा धन जमीन में गाढ रखा था। परन्तु इनको इस बात का बिलकुल पता नहीं था कि वह कहां है। सर्वदेव ने बहुत प्रयत्न किया कि कहीं धन मिल जाय, परन्तु उसके सब प्रयत्न निष्फल हुए। अन्त में उनके पुण्योदय से एक दिन धारा में तपस्तेज से परिपूर्ण श्री महेन्द्रसूरि का आगमन हुआ। इनकी महिमा बात की बात राजा, प्रजा तथा सब पण्डितों में प्रकाश के समान फैल गयी। सर्वदेव भी इन आचार्य-श्री के पास दर्शनार्थ गये। थोडे ही समय में आचार्य-श्री पर उनका प्रेम और विश्वास बढते-बढते बहुत ही बढ गया। एक दिन गुरुदेव को इन्होंने अपनी निर्धनता की बात कही और घर में रखे हुये धन

---

१ राजा भोज की राजधानी पहले उज्जैन में थी परन्तु जब गुजरात आदि के भीम चौलुक्य इत्यादि के आक्रमण की आशंका उत्पन्न हुई (देखो प्रबन्धचिन्तामणि में भीम-भोज प्रबंध) तब भोज धारा में राजधानी स्थापित कर वहां रहने लगा था। ले०

को बतलाने की उनसे प्रार्थना की। आचार्य-श्री ने ज्ञान-दृष्टि से दृष्टिपात कर इन्हें गुप्त धन का स्थान बताया। भाग्य से उसी स्थान से सर्वदेव को प्रचुर धन प्राप्त हुआ।

सर्वदेव पण्डित होने के साथ ही साथ कृतज्ञ भी थे। वे सूरिजी के प्रत्युपकार का बदला देना चाहते थे। अतः, उनने गुरु महाराज से प्रार्थना की कि इस द्रव्य का आधा हिस्सा आप ग्रहण करें। परन्तु ये महात्मा तो पञ्चमहाव्रत धारक[1] जैनाचार्य थे। परिग्रह से सर्वदा दूर रहने वाले निर्ग्रन्थ, धन को लेकर क्या करें? इन्होंने एक कौड़ी भी नहीं ली। सर्वदेव के बहुत आग्रह करने पर एक मार्ग बताया और कहा कि यदि तुम मुझे कुछ अर्पण करना चाहते हो तो अपने दोनों पुत्रों में से एक मुझे भेंट-स्वरूप दे दो, जिससे संसार में तुम्हारा और तुम्हारे पुत्र का भी नाम हो और दोनों का इहलोक तथा परलोक सुधर जाय। यह बात सुनकर सर्वदेव कुछ न बोले। कारण, यह बात उन्हें नहीं जंची। परन्तु उपकार का बदला देने की इच्छा दिन पर दिन प्रबल होती गयी और वे सदैव चिंता में मग्न रहने लगे। "प्रभावकचरित्र" के

---

१ अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य और निर्ममत्व भाव को संपूर्ण रूप से पालन करनेवाले महाव्रतधारी कहलाते हैं। जैन धर्म में जो साधु गुरु कहलाते हैं, वे इन पांचों महाव्रतों का पालन करते हैं।

कर्ता लिखते हैं कि सर्वदेव को चिन्ता करते-करते जब एक वर्ष बीत गया तो एक दिन उसने यह विचार किया कि अब तीर्थ-स्थान में जाकर श्री महेन्द्र सूरि के उपकार का बदला न देने के पाप का प्रायश्चित्त करना चाहिए। जब यह विचार पक्का हो गया तो वे तीर्थ-स्थान के लिए रवाना हुए। विदा होते समय धनपाल नामक पुत्र ने पिता से विनय की कि आप अभी से तीर्थ करने को क्यों जाते हैं? आपको किस बात की चिन्ता है? पुत्र की प्रार्थना पर सर्वदेव ने कहा, "मेरे ऋण को चुकाने के लिए आचार्य-श्री ने तुम दोनों पुत्रों में से एक पुत्र की मांग की है। यदि मैंने यह ऋण नहीं चुकाया और मर गया तो मेरी सद्गति नहीं होगी। अतः मैं इस पाप का प्रायश्चित्त करने के हेतु तीर्थ-स्थानों में जाता हूँ।"

उपकार का बदला

पिता की यह बात सुनकर धनपाल एकदम चौंक उठा और क्रोध से तमतमाता हुआ सर्वदेव से कहने लगा —"क्या आप अपने लाडले पुत्र को जैन धर्म की दीक्षा दिलवाकर अपने कुल में कलंक लगाना चाहते हैं? इस पवित्र कुल में तो शुद्ध यज्ञ-यागादि वेद-पाठ करनेवाले ब्राह्मणों ने ही अवतार लिया है। ऐसी अवस्था में आप अपने पुत्र को किस प्रकार जैन मुनि को देने का साहस कर सकते हैं? यदि आपने मेरे जीवन में ऐसा कार्य किया तो मैं आपसे अपना संबन्ध-विच्छेद कर दूंगा।" इस प्रकार पुत्र के अनादरयुक्त तथा क्रोधान्वित शब्दों को

सुनकर सर्वदेव का हृदय बहुत ही थर्रा गया। वह व्याकुल होने लगा। समझ में न आता था कि अब क्या करें? इतने में सर्वदेव का छोटा पुत्र पिता के समक्ष उपस्थित होकर कहने लगा —"पिता जी, आप किसी प्रकार की चिन्ता न करें। आपके उपकार का बदला देने की मैं पूरी प्रतिज्ञा करूँगा।" इतना सुनते ही सर्वदेव के अंग प्रत्यङ्गों में आनन्द ही आनन्द छागया। शोभन अपने पिता के सच्चे पुत्र थे और "गुरोराज्ञा गरीयसी" के सिद्धान्त को पूर्णतया माननेवाले थे। जैन साधुओं के अहिंसा, तप तथा संयम के महत्व को भी ये पूर्णतया समझते थे। अतएव इन्होंने अपने पिता की प्रतिज्ञा को पूरी करने का बीड़ा उठाया।

शोभन की दीक्षा
(जैन साधु होना)

संतुष्ट होकर सर्वदेव ने अपने पुत्र शोभन को आशीर्वाद देकर पूर्णभक्ति पूर्वक आचार्यश्री को अर्पण कर दिया। आचार्यश्री ने भी शोभन को दीक्षा देकर (साधु बना कर) अन्यत्र प्रयाण किया। महेन्द्रसूरि ने थोडे ही समय में जैनागमादि तथा विविध प्रकार की विद्या प्रदान करके अपने शिष्य शोभन में अनुभव और पाण्डित्य भर कर नवीन तेज उत्पन्न कर दिया।

शोभन मुनि की प्रगति

गुरुसेवा से शोभन मुनि ने एक ओर तो सम्यग्-द्-

र्शन सहित सम्यग्ज्ञान की उपार्जना और दूसरी ओर शुद्ध चरित्र की आराधना की। ये पहले ही से उद्भट विद्वान् थे। अब इन बातों के मिलने से महान् प्रभावशाली बन गये। थोडे ही समय में इनकी प्रतिष्ठा प्रान्त में ही नहीं वरन् अन्य प्रान्तों में भी फैल गई। चारों ओर इनके ज्ञान की धाक सी जम गई। अपने शिष्य की बढती उज्ज्वल कीर्ति को देखकर श्री महेन्द्रसूरि का हृदय समुद्र की तरह आनन्द से हिलोरें लेना लगा।

धनपाल का क्रोध और जैन साधुओं का विहारसंघ

इधर शोभन दीक्षा लेकर मालवे में अपने यश को बढा रहे थे, उधर धनपाल अपनी प्रतिज्ञा के अनुसार शोभन को दीक्षा दिलाने के कारण पिता से सब सम्बन्ध तोड कर जैन साधुओं का कट्टर विरोधी बन गया। केवल विरोध से ही उसको सान्त्वना न मिली, उसने भोजराजा के कान भरकर मालवा भूमि में जैन साधुओं का विहार (भ्रमण आगमन) तक बंद कराने की आज्ञा निकलवा दी। भारत भूमि में धर्म-द्वेष में अपनी सत्ता और शक्तियों का अनुचित उपयोग करने के ऐसे कितने ही उदाहरण मिलते हैं। मालवे में जैन मुनियों के दर्शन दुर्लभ होगये। लगातार बारह वर्ष तक यही हाल रहा। जैन साधुओं का विहार बंद होने से मालवे के जैन लोगों में उदासीनता और दुःख के भाव फैल गये। मालवे के जैन साधुओं के लिए तरसने लगे।

जैनियों में धर्म-प्रेम तथा आत्माभिमान जगाने के लिए मालवे के संघ ने श्री महेन्द्रसूरि जी के पास जाकर मालवे की वास्तविक स्थिति कही, और आचार्यश्री से प्रार्थना की कि वे वहाँ पधार कर राजा भोज को अनुचित आज्ञा को बंद करने का कष्ट करें। इस बात को पास में बैठे हुए शोभन मुनि ने बडे ही ध्यानपूर्वक सुना। आचार्य श्री इस समय गुजरात में विराजमान थे।

संघ की विनती और शोभन मुनि का धारा-नगरी की ओर प्रस्थान

शोभन मुनि पढ लिखकर असाधारण विद्वान् बन गये थे। प्रभावपूर्ण उपदेश देने की शक्ति इनमें सहज ही में आ गयी थी। अतः आचार्यश्री ने इनको वाचनाचार्य का पद प्रदान किया था। अपने देश (मालवा) के लोगों को विनति सुन कर उन्होंने विचार किया कि मालवे में जैन मुनियों के प्रवेश होने का निषेध मेरे ही कारण है। अतः मुझे ही इसका प्रतिकार करना चाहिए। शोभनमुनि कायर और आमोद-प्रमोद में रहने वाले साधु नहीं थे। इन में साहस था, शासन के प्रति पूर्ण भक्ति थी और चाहे जो सामने आ जाय उसको समझाने की विद्वत्ता रखते थे, अतएव मालवे की विगडी हुई दशा सुधारने की अभिलाषा से वहाँ जाने की इच्छा आपने गुरु जी के सामने प्रकट की। वस फिर क्या था ? 'इष्टं वैद्योपदिष्टं' की बात हुई। शोभन ने थोडे ही साधुओं को साथ ले धारा-नगरी की

और प्रस्थान कर दिया। उग्र विहार कर थोडे ही समय में आप अपनी मण्डली के साथ धारा-नगरी में प्रविष्ट होते दृष्टिगोचर हुए। "अरे यहाँ जैन साधु कहाँ से आए। राजा रुष्ट होकर न जाने इनका क्या करेंगे" इत्यादि वाक्य चारों ओर से सुनाई देने लगे। जैन धर्म के प्रति द्वेषभाव रखने वाले कितने ही मनुष्यों को बहुत क्रोध आने लगा। परन्तु जैन लोग तो आनन्द में फूले न समाते थे। नगर में प्रवेश करते ही, शोभन मुनि को, राजवाडे में जाते हुए कवि धनपाल मार्ग में ही मिल गये। जैन साधु को देख कर उनका उपहास करने के लिए उसने इनको एक वाक्य कहा कि "गर्दभदन्त! भदन्त! नमस्ते" अर्थात् "गधे के समान दाँत वाले हे महाराज आपको मेरा नमस्कार है।" बहुत वर्ष बीत जाने के कारण शोभन मुनि को वह अपने भाई के रूप में न पहचान सका। परन्तु शोभन मुनि ने तो उसको पहचान लिया था। अतः उपहास वाले वाक्य को सुनकर आपने कहा "कपिवृषणऽऽस्य! वयस्य! सुखं ते? अर्थात्—"बन्दर के वृषण (अण्डकोश) जैसे मुख वाले हे मित्र! आप सुख से तो हैं?" अपने वाक्य से अधिक से अधिक उपहास चमत्कार युक्त प्रतिवाक्य सुन कर 'धनपाल' चकित हो गया, और सम्भल कर कहने लगाः "महानुभाव मैं आपकी चतुराई से परास्त हो गया। आप कौन हैं? आप कहां से आ रहे हैं? और आप किसके अतिथि हैं?" 'हम तुम्हारे ही अतिथि हैं।' इस प्रकार शोभन ने कहा। यह सुनकर धनपाल बहुत ही उलझन में पड गया। शोभनमुनि की विद्वत्ता से आकृष्ट

होकर धनपाल ने अपने आदमी के साथ सब मुनियों को उपाश्रय पहुँचाया। शोभन के अतिरिक्त सम्पूर्ण धारानगरी में कोई भी यह नहीं जानता था कि आज ये दोनों सगे भाई आपस में मिले थे।

धनपाल को प्रतिबोध

धारा-नगरी की स्थिति को सुधारने के लिये शोभन-मुनि के मन में अनेक संकल्प विकल्प होने लगे। वे विचारने लगे कि धनपाल को किस प्रकार प्रतिबोध करना चाहिये। यह विचार कर उन्होंने बहुत ही कुशल और योग्य साधुओं को धनपाल के यहां गोचरी (भिक्षा) लेने के लिए भेजा। प्रशान्त आकृतिवाले दो जैन साधुओं ने जैन धर्म के कट्टर शत्रु धनपाल के घर पर जाकर धर्मलाभ' का पवित्र नाद सुनाया। धनपाल उस समय स्नान कर रहे थे। 'धनपाल' की स्त्री ने रुष्ट होकर इन साधुओं से कहा— "चले जाओ, यहां पर खाने को कुछ नहीं मिल सकता" स्नान करते-करते धनपाल ने अपनी स्त्री से कहा— "अतिथि को निराश करना बहुत बड़ा अधर्म है, अतः इनको कुछ न कुछ तो अर्पण करो।" स्त्री ने तीन दिन का खट्टा दही लाकर मुनिराजों को देना चाहा। इस पर मुनियों ने पूछा "बहिन, यह कितने दिनों का है?" यह बात सुनते ही उस स्त्री को बहुत क्रोध आगया और बोली, "क्या इसमें जीव पड गये हैं? लेना हो तो लो नहीं तो अपना रास्ता पकडो।" मुनियों ने शांति से कहा —"तुम वृथा क्यों क्रोध करती हो? बहिन, यह

हमारा आचार है। अतः, हम आप से ही यह निर्णयार्थ पूछते हैं। अब रही बात जीवों की, सो इस सम्बन्ध में हमें यही कहना है कि दो दिन के बाद के दही में खटास बढती जाती है और उसमें उसी रंग के जीव उत्पन्न होने लगते हैं। यह बात जैन शास्त्र कहते हैं। यदि तुमको इसका प्रमाण चाहिए तो एक तिनका दही लाकर उस दही में अलता डाल। यह बात सुन धनपाल को बडा आश्चर्य हुआ और स्नान छोड वहाँ आ सब दृश्य देखने लगा। इस कौतुक का साक्षात्कार करने के लिए अथवा तत्त्व का निर्णय करने के लिए उसने अलता मंगवाकर दही में डाला कि थोडी ही देर में दही के वर्ण के छोटे-छोटे जीव उसके ऊपर चलते दृष्टिगोचर होने लगे। धनपाल का हृदय इस आश्चर्यमय दृश्य को देखते ही पिघल गया और उसकी सम्पूर्ण विचार-धारा बदल गयी। उसमें जैन धर्म के प्रति श्रद्धा का बीजारोपण हो गया। ऐसा नम्र हो गया, मानो वह शास्त्रार्थ में परास्त हो गया हो। वह मुनिराजों को हाथ जोडकर बोला—"पूज्य, आप कौन हैं? आप किसके शिष्य हैं? आप कहाँ उतरे हैं?" मुनियों ने इन सब प्रश्नों का उचित उत्तर दिया और धनपाल के घर से उपाश्रय (जहाँ जैन साधु ठहरते हैं) को लौट आये। धनपाल भी उनके साथ-साथ उपाश्रय तक आये।

दो भाइयों की भेंट

शोभन मुनि ने जो परिणाम चाहा था वही हुआ। जब धनपाल कवि शोभन मुनि के पास आये तब शोभन

मुनि ने धनपाल के कुछ सम्मुख आकर उनका स्मितवदन से स्वागत किया। इस प्रकार उनके सामने आने में दो कारण प्रतीत होते हैं। एक तो अपने बड़े भ्राता के प्रति विनय-प्रदर्शन करना और दूसरे—उसको प्रेम से आकृष्ट करना। एक ही माता की कुक्षि से उत्पन्न होनेवाले दोनों भाइयों का कई वर्षों के बाद इस प्रकार मधुर समागम हुआ। जब धनपाल को यह स्पष्ट मालूम हुआ कि यह मेरा छोटा भाई शोभन मुनि ही है, तब पराजित होने के कारण वह कुछ लज्जित भी हुआ। बाद में दोनों भाइयों में प्रेम का मधुर और निर्मल प्रवाह बहने लगा। दोनों में आनन्द की सीमा न रही। धनपाल की श्रद्धा जैन धर्म और जैन मुनियों पर बढ़ी। जैन तत्त्वों को वह दही के प्रयोग से यथार्थ मानने लगा। मेधावी मनुष्य को समझाने में देरी नहीं लगती। युक्ति, प्रमाण और अनुभव से ऐसे लोग सच्चे सिद्धांत के कायल होते हैं। शोभन मुनि के सारगर्भित युक्तिपूर्ण उपदेश का असर धनपाल पर खूब पड़ा। धनपाल ने अपने उद्‌गारों को वचन द्वारा व्यक्त करते हुए शोभन मुनि के आगे कहा, "आपने श्रमण होकर सचमुच ही अपने ब्राह्मण कुल को उज्ज्वल बनाया है। आप धन्यवाद के पात्र हैं, आप संसार के प्रलोभनों से मुक्त इन्द्रिय-विजेता हैं और समस्त शास्त्रों के ज्ञाता हैं। मुझे भी आत्मोन्नति करनेवाले सच्चे सिद्धान्त बताओ।" शोभन मुनि ने धनपाल कवि की जिज्ञासा

और आत्माभिमुखता को देखकर स्याद्वाद-नय-प्रमाण-सप्तभंगी-निक्षेप आदि गूढ सिद्धान्तों का और साधु-गृहस्थ विषयक आचारों का प्रतिपादन किया। धनपाल विचक्षण तथा प्रतिभासम्पन्न था। वह उसी समय सब सिद्धान्तों और आचारों का महत्व समझने लगा। जैन धर्म अत्यन्त गहरे तत्त्वों का खजाना है। अतः, उसके समझने में मेधावी पुरुष जितने शीघ्र समर्थ होते हैं उतने इतर नहीं।

धनपाल कवि का जैन धर्म स्वीकार करना

शोभन मुनि के उपदेश से धनपाल का हृदय आर्द्र हुआ। उसने कहा—"तुमने बहुत अच्छे सिद्धान्त बताये हैं मैं आज से जैन धर्म स्वीकार करता हूँ और अपने जीवन को जैन धर्म के अधीन बनाता हूँ। मैंने अज्ञानवश पहले आप और दूसरे साधुओं का भ्रमण मालवे में बन्द करवाया था। यह मैंने बहुत बडो अपराध किया। मैं अपने इस दुष्कृत्य की निन्दा करता हूँ और आप से क्षमाप्रार्थी हूँ।"

इसके अनन्तर शोभन मुनि के साथ धनपाल भगवान् महावीर के मन्दिर में गये। वहाँ तीर्थंकर की मूर्त्ति के सम्मुख धनपाल ने मन्त्रोच्चार करके विधिपूर्वक जैन धर्म ग्रहण किया। उस समय कई जैनेतर जैन विद्वान्-अधिकारी भी उपस्थित थे। धनपाल के जीवन ने आज अभूतपूर्व पलटा खाया। भोज राजा का मान्य पुरोहित या मित्र, मालवे का सुप्रसिद्ध विद्वान् महाकवि धनपाल जैन धर्मानुयायी हो गया, यह बात समस्त

धारानगरी में फैल गयी। यह शोभन मुनि के विशुद्ध संयम और प्रकांड पांडित्य काही फल था। इससे शोभन मुनि की कीर्त्ति चारों ओर विजली के वेग सी व्याप्त हो गयी। अपनी सफलता और भाई के साथ टूटे हुए संवन्ध का धर्म-संवन्ध स्थापन, इन दोनों कारणों से शोभन मुनि भी निस्सीम आनन्द और संतोष का अनुभव करने लगे।

धनपाल का संक्षिप्त परिचय

सिद्धसारस्वत कवि धनपाल का जीवन दिन प्रति दिन अधिक से अधिक धार्मिक होता गया। वह श्रद्धा से शुद्ध श्रावक धर्म को पालने लगा। उसने राजा भोज को समझाकर मालवे में जैन साधुओं के विहार-निषेध की आज्ञा उठवायी। अव जैन साधु मालवा प्रान्त में आनन्द पूर्वक विचरने लगे। कल्पना-शक्ति तथा शव्दार्थ की प्रौढता में कादम्वरी को भी हरानेवाली नव रसों से पूर्ण "तिलक-मंजरी" नामक आख्यायिका वनाकर धर्मपाल ने जैन साहित्य तथा अपने को यशस्वी वनाया। इसके उपरान्त धनपाल कवि ने 'सत्यपुरीय, वीरोत्साह, वीरस्तव, पाइअ-लच्छी नाममाला, ऋषभपंचाशिका और सावयविहो आदि ग्रन्थ भी वनाये, जो संस्कृत और प्राकृत-साहित्य में आज भी अपना वहुत ऊँचा स्थान रखते हैं। अपने समय में धनपाल महाकवियों तथा प्रचण्ड विद्वानो में माना जाता था। इसकी समस्त भारत में धाक थी। इसने 'कौलिक विधर्म' आदि वडे पण्डितों को परास्त किया था।

मुंजराजा इसे पुत्र की भाँति मानते थे। प्रसिद्ध राजा भोज तो इसके परम मित्र थे। 'सरस्वती' का पदक इसको मुंजराज की ओर से मिला था। (देखो तिलकमंजरी पद्य ५३)। सर्वतंत्रस्वतंत्र सर्वशास्त्रपारंगत श्री हेमचन्द्राचार्य ऐसे आचार्यों ने भी धनपाल की कविताओं से श्री जिनेश्वर देव की स्तुति की थी। 'हैमकोष' 'हैमकाव्यानुशासन' तथा 'हैमछन्दोनुशासन' की वृत्तियों में भी धनपाल और उनकी कविताओं का उल्लेख मिलता है। इससे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि कि धनपाल आदर्श कवि, तथा समर्थ विद्वान् था। [1]'भवियसत्तकहा' का कर्ता धनपाल, इस धनपाल से पृथक् है। अन्यान्य ग्रन्थों में धनपाल का जीवन बहुत विस्तृत और बहुत ही सरस है। यहाँ आवश्यकता न होने के कारण उसे लिखना ठीक नहीं जान पडता। अस्तु।

मालवे में जैन साधु

शोभन मुनि के महान् प्रयत्न से जैन मुनि पुनः समस्त मालवा में विचरने लगे। मालवे के जैनियों में

---

१. महाकवि धनपाल के लिए मेरुतंगाचार्य ने 'प्रबन्ध-चिन्तामणि में लिखा है—

"वचनं धनपालस्य चन्दनं मलयस्य च।
सरसं हृदि विन्यस्य कोऽभून्नाम न निर्वृतिः? ॥१॥

(प्रबन्ध चिन्तामणि पृ ४२)

नवीन जीवन का प्रादुर्भाव हो गया। घर-घर और गाँव-गाँव में धार्मिक उत्सव मनाये जाने लगे। आनन्द की सीमा इतनी बढ़ी कि संघ की विनति से शोभन मुनि के गुरु 'धारा नगरी'[1] में पधारे और योग्य शिष्य के प्रयत्न से प्राप्त इस सफलता तथा सर्वत्र विस्तरित कीर्त्ति देखकर गुरु के हृदय में आनन्द की सीमा न रही। उनका हृदय उछलने लगा। धनपाल ने भी निज के खर्च से धारा-नगरी में श्री ऋषभदेवजी का जैन मंदिर बनवाकर उसकी प्रतिष्ठा शोभन मुनि और उनके गुरु के द्वारा करायी। इसके उपरांत मालवे में अनेकानेक धार्मिक कार्यों को कर शोभन मुनि ने गुरु के साथ गुजरात की ओर विहार (प्रयाण) किया।

शोभन मुनि का व्यक्तित्व

संस्कारी कुटुम्ब में जन्म लेने तथा योग्य गुरु के समागम से शोभन मुनि में बहुत ही उच्च श्रेणी का व्यक्तित्व प्रकट हुआ। इनके व्यक्तित्व के लिए 'चतुर्विंशतिका' की टीका में धनपाल कवि लिखता है—"शरीर से रूपवान् गुण से उज्ज्वल, सुन्दर नेत्रवाला शोभन नामक मुनि सर्वदेव का पुत्र था। यह कातंत्र व्याकरण के गूढ

१. प्राचीन धारा तथा वहाँ के स्थानों के विषय में देखो सन् १९३३ के जून की 'शारदा' (गुजराती) म.सिक पत्रिका के अङ्क में छपा हुआ "भोजन राजानी धारा नगरी" नामक मेरा लेख।

तत्त्वों का ज्ञाता था। जैन और बौद्ध तत्वों में प्रवीण तथा साहित्य-शास्त्रों में अद्वितीय विद्वान् होने के कारण कवियों में उदाहरणभूत था। [1]कुमारावस्था (युवावस्था) में श्री शोभन ने कामदेव को परास्त कर पाप का व्यापार त्याग अहिंसा धर्म का पूर्णरूपेण पालन किया था।"

शोभन मुनि का गृहस्थ कुटुम्ब

शोभन के दादा का नाम 'देवर्षि'[2] था। ये बडे धनी तथा पण्डित थे। जाति के ब्राह्मण थे। उनका एक पुत्र सर्वदेव था। यह बहुत बडा विद्वान् कला-प्रिय, तथा महाकवि था। सर्वदेव के दो पुत्र थे। ज्येष्ठ का नाम था धनपाल और छोटे का नाम था शोभन। यही शोभन इस लेख के चरित्रनायक है। सर्वदेव की एक पुत्री भी थी जिसका नाम सुन्दरी था। वह भी पंडिता थी। अपनी बहिन सुन्दरी के लिए कवि धनपाल ने विक्रम संवत् १०२८ में 'पाइअलच्छीनाममाला' (प्राकृत कोष[3]) बनाया था। यह उस ग्रन्थ की प्रशस्ति से विदित होता है। यह कुटुम्ब चिर-काल से विद्या-प्रेमी तथा यशस्वी था।

---

१. कातंत्रतन्त्रोदिततत्वदेवी यो बुद्धबौद्धाऽऽर्हततत्वतत्त्वः।
साहित्य विद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥

२. अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि।
(तिलक मंजरी)

३ आजतक मिले हुये प्राकृत कोषों में यह प्राचीन से प्राचीन कोष है।

शोभन के दादा 'सांकाश्य' नगर के रहनेवाले थे। यह नगर पूर्वदेश में है। आजकल यह फरुर्खाबाद जिले में 'संकिस' ग्राम के नाम से प्रसिद्ध है। [1]सर्वदेव व्यवसाय तथा आजीविका के लिए पहले-पहल मालवे की राजधानी उज्जैन में आये। बाद में यहीं निवास करने लगे। मालवे की राजधानी पहले उज्जैन थी, परन्तु बाद में राजा भोज ने धारा नगरी को राजधानी बनाया।

शोभन मुनि का अवसान

संसार की विचित्र लीला है। अधिकतर देखा गया है कि विद्वान् तथा सज्जन पुरुष इस असार संसार को शीघ्र

---

१ Vide Indian Historical Quarterly of 1929 page 149.

'सिद्ध हेमचंद्र शब्दानुशासन की लघुवृत्ति' में एक स्थान पर लिखा है कि "साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रिकाः आढ्यतराः" (७-३-६) मेरी संपादित आवृत्ति के ५६१ पेज से स्पष्ट विदित होता है कि सांकाश्य नगर पटना के पास था और उस जमाने में मध्यदेश में प्रसिद्ध नगर था। सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन (हेमव्याकरण) का हमने संपादन किया है और उस पर सात परिशिष्ट भी (११२ पेज के) तैयार किये हैं। यह ग्रन्थ श्री आनन्दजी कल्याणजी की पीढी झवेरीवाड-अहमदाबाद से प्रकाशित है।

फरुखाबाद जिला बिहार में नहीं, संयुक्त प्रान्त में है। इस संबन्ध में लेखक महोदय का मत निश्चित नहीं है।

ही छोड़कर चले जाते हैं। शोभन मुनि के लिए भी ऐसा ही हुआ। इनको बुखार का भयंकर रोग हो गया। परिणाम यह हुआ कि युवावस्था में ही ये इस असार संसार को छोड कर देवलोक के अतिथि हो गये। यह दुर्भाग्य की बात है कि निश्चित साधनों के अभाव से हम यह बात नहीं जानते हैं कि इनकी मृत्यु किस कारण से, किस स्थान पर और किस दिन हुई? परन्तु इतनी बात तो श्रीमान् जिनविजयजी द्वारा सपांदित 'प्रबन्धचिन्तामणि' की आवृत्ति के 'भोजभीमप्रबन्ध' में मिलती है कि काव्य बनाने की एकाग्रता से शोभनमुनि एक महिला के यहां तीन बार गोचरी (भिक्षा) लेने गये थे। इसलिए उनको उस महिला की नजर लग गयी और स्वर्गवास हो गया[1]। मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि जिस महिला के घर तीन बार गोचरी जाने का वर्णन 'प्रभावकचरित्र' में लिखा गया है (देखो, इसी लेख में शोभनमुनि कृति में) उसी महिला की नजर संभवतः शोभन मुनि को लगी होगी। ऐसा होने से साधुओं की मृत्यु होती है, ऐसे उदाहरण बहुत ही कम सुनने में आते हैं। परन्तु यह बात ऐतिहासिक ग्रन्थों में है, अतः इस बात को झूठ कहने का हम साहस तो नहीं कर सकते[2]। उपर्युक्त कारण से गुजरात में

---

१ इतश्च शोभनः स्तुतिकारण ध्यानाद् एकस्या गृहे त्रिर्गमनात् तस्या दृष्टिदोषाद् मृतः ॥ प्रांते निजभ्रातुःपार्श्वात् स्तुतीनां वृत्तिं कारयित्वा अनशनात् सौधर्मे गतः। देखो— प्रबन्धचिंतामणि, पृ० ४२

२ हम लेखक के इस विचार से बिलकुल सहमत नहीं। यह तो मन-गढ़न्त कथा जान पडती है।

विशेषकर पाटण में, लगभग तीस से चालीस वर्ष की उम्र में इनका अकाल स्वर्गवास हो गया होगा। प्राप्त प्रमाणों के आधार पर यही अनुमान किया जा सकता है।

साहित्य दृष्टि से महान् शक्ति धारण करनेवाले अनेक ग्रन्थों को लिखने तथा धर्म की सेवा करने की उच्च भावना रखनेवाले शोभनमुनि यदि कुछ अधिक जीते तो काव्य तथा अलंकार के अनेक मौलिक ग्रन्थों की रचना कर जैन साहित्य का गौरव अवश्य बढ़ाते। दुर्भाग्यवश ऐसा नहीं हो सका। इतने पर भी संतोष की बात यह है कि श्री शोभन मुनि एक चमत्कारपूर्ण ग्रन्थ की भेंट हमें दे गये हैं। इसका नाम है 'जिन-स्तुतिचतुर्विंशतिका'। यह छोटी सी कृति भी सुन्दर शब्द-छटा तथा ईश्वर-भक्ति से पूर्ण है और कवि के उज्ज्वल यश को चारों ओर फैला रही है। इसमें कुछ भी सन्देह नहीं कि महाकवियों की छोटी सी रचना भी साधारण कवियों की बड़ी-बड़ी रचनाओं से अधिक मूल्यवान और आनन्दप्रद होती है।

शोभन मुनि की कृति

शोभनमुनि की बुद्धि तीक्ष्ण थी, भावना उदार थी, इनका जीवन भव्य तथा रसिक था। काव्य-साहित्य के तो वे बहुत ही धुरंधर विद्वान् थे। इसी के फलस्वरूप उन्होंने 'भव्याम्भोजविबोधनैकतरणे!' से प्रारम्भ होने वाली ९६

पद्यों की, छोटी सी परन्तु विविध जाति के अलंकारों और छन्दों से परिपूर्ण चमत्कारवाली सुन्दर कृति बनायी। इसमें प्रत्येक तीर्थंकर (वर्तमान काल तक के चौबीस तीर्थंकरों), जैनागम, तथा सोलह विद्यादेवियों आदि का काव्यपद्धति से वर्णन है। इस कृति में शब्दालंकार विशेषकर 'यमक' तथा 'अनुप्रास' की छटा इस प्रकार देखने में आती है कि पढकर बडे-बड़े कवि भी मुग्ध होजाते हैं। किसी स्थान पर मध्यान्तयमक तो किसी स्थान पर आदि (मध्यान्त यमक के साथ), किसी स्थान पर आद्यन्तयमक और किसी स्थान पर असंयुतावृत्ति यमक आदि[1] अलंकारों से काव्य इस प्रकार शोभित है मानो अनेकानेक हीरे, पन्ने माणिक मोतिओं से जडित हार हो।

यहां पर हम उक्त महाकवि शोभन की कृति के कुछ पद्य लिख कर अपने कथन की पुष्टि के साथ पाठकों को काव्य का रसास्वादन कराना चाहते हैं। आशा है पाठक-गण इससे संतुष्ट तथा प्रसन्न होंगे।

श्री ऋषभदेव की स्तुति

भव्याम्भोजविबोधनैकतरने! विस्तारिकर्मावली—
रम्भासामज! नाभिनन्दन! महानष्टापदाभासुरैः।
भक्त्या वन्दितपादपद्म! विदुषां संपादय प्रोज्झिता—
रंभासाम! जनाभिनन्दन! महान् अष्टापदाभासुरैः ॥१॥

---

१ इन शब्दालंकारों के लक्षण वाग्भटालंकारविकल्पलता की वृत्ति और सरस्वतीकंठाभरण आदि ग्रन्थों में मिलते है।

इस पद्य के दूसरे चौथे पद्य समान हैं परन्तु अर्थ में बड़ा अन्तर है।

समस्त तीर्थंकरों की स्तुति

विधुतारा ! विधुताराः ।
सदा सदाना ! जिना ! जिताघाताधाः ।
तनुतापातनुताप ।
हितमाहित मानवनवविभवा ! विभवाः ॥१॥

इस पद्य में चारों चरण अनुप्रास-यमकालंकार से भरे हुए हैं। एक के बाद दूसरे पद शब्द से समान आते हैं परन्तु अर्थ से जुदे-जुदे हैं।

सिद्धान्त का स्तवन

सिद्धान्तः स्ताद् अहिततहतयेऽख्यापद् यं जिनेन्द्रः
सद्राजीव स कवि धिषणापादनेऽकोपमानः
दक्षः साक्षाच्छ्रवणचुलुकैर्यं च मोदाद् विहायः—
सद्राजी वः सकविधिषणापादनेकोपमानः ॥३१॥

इस वृत्त में दूसरा और चौथा चरण यमकअलंकार की छटायुक्त है।

भगवान् पार्श्वनाथ की स्तवना

मालामालानबाहुर्दधदधदरं यामुदारा मुदारा—
लीनाऽलीनामिहाली मधुरमधुरसां सूचितोमोचितोमा ।
पातात् पातात् स पार्श्वो रुचिररुचिरदो देवराजीवराजी—
पत्राऽऽपत्त्रा यदीया तनुरतनुरवो नन्दको नोदकोनो ॥८९॥

इस पद्य के चारों पदों में सुन्दरतर यमकालंकार की भरमार विद्वानों के चित्त को चमत्कृत करने वाली है।

वैरोटी देवी की स्तुति

याता या तारतेजाः मदसि सदसिभृत्कालकांताऽ-
पारिं पारिन्द्रराजं सुरवसुरवधूपूजिताऽरं, जितारम्।
सा त्रासात् त्रायतां त्वामविषमविषभृद्भूषणाऽभीषणा भी-
हीनाहीनाऽग्र्यपत्नी कुवलयवलयश्यामदेहाऽमदेहा ॥९२॥

इस कृति में छोटे बडे अनेक प्रसिद्ध तथा अप्रसिद्ध विशिष्ट छंद और अलंकार ऐसे हैं जो विद्वानों के हृदय में बहुत ही आनन्द उत्पन्न करते हैं। विभिन्न अलंकारों तथा छंदों में अपने भावों का सफलतापूर्वक समावेश करना कितना कठिन है, यह बात कविता बनानेवाले ही समझ सकते हैं। ऐसे चमत्कारपूर्ण यमक अनुप्रासादि अलंकारों से युक्त उत्तम काव्य बनाते समय शोभन मुनि का चित्त कितना एकाग्र हुआ होगा, इसका अनुमान हमारे पाठक कर सकते हैं। हाँ एक उदाहरण 'प्रभावक चरित्र' में भी मिलता है। एक समय की बात है शोभन मुनि "जिन स्तुति चतुर्विंशतिका" बना रहे थे। उसी बीच में आप गोचरी (मधुकरी भिक्षा) लेने गये। चलते-चलते प्रस्तुत कृति बनाने की एकाग्रता में इनका चित्त इस प्रकार लीन रहता था कि अपना ख्याल न रहने के कारण एक बार एक ही श्रावक (जैन गृहस्थ) के घर तीन बार गोचरी के हेतु चले गये। जब तीसरी बार उसी स्थान पर गोचरी

के हेतु आए तो गृहस्वामिनी ने पूछा, "मुनिराज ! बार-बार मेरे यहाँ ही गौचरी के हेतु आपके आने का क्या कारण है ?" उत्तर में शोभन मुनि ने कहा, "बहिन ! इस समय कविता बनाने में मेरा मन इस प्रकार लीन हो रहा था कि मुझे यह पता ही नहीं कि मैं क्या कर रहा हूँ और किसके घर गौचरी हेतु जा रहा हूँ ।" पूछने वाली स्त्री ने उपाश्रय में आकर शोभन मुनि के गुरु को भी यह सब बात कह दी । इससे गुरुजी शोभमनि पर बहुत ही प्रसन्न हुए और अपने लब्धप्रतिष्ठ विद्वान् शिष्य की काव्य-रसिकता से संतुष्ट होकर खूब प्रशंसा की । शोभन मुनि काव्य बनाने में कितने तल्लीन होते थे इसका अनुमान पाठक लोग इस घटना से भली-भांति कर सकते हैं । शोभन मुनि की कृति प्रत्येक विद्वान् कवि के चित्त को आकर्षित करती है । जन लोगों में इसका काफी प्रचार है । मंदिरों तथा प्रतिक्रमणादि धर्म-क्रियाओं में इसके पद्य बोले जाते हैं । हम पाठकों से इतना सविनय अनुरोध करते हैं कि वे इस कृति को अवश्य देखें ।

शोभनस्तुति की टीकाएं

महाकवि शोभन मुनि की प्रस्तुत कृति 'श्रीजिन-स्तुतिचतुर्विंशतिका' में शब्दालंकार का चमत्कार और भक्ति का अतिरेक होने के कारण इस रचना की ओर कई विद्वानों का चित्त आकृष्ट हुआ । जैन, वैदिक और बौद्ध साहित्य में नव सौ वर्ष से अधिक पुरानी ऐसी कृति नहीं

उपलब्ध हुई, इससे भी इस प्राचीन कृति का महत्त्व स्पष्ट होता है। महाकवि शोभन मुनि के पश्चात् होनेवाले कई जैन तथा जैनेतर विद्वानों पर शोभनकृत इस रचना का प्रभाव प्रतीत होता है। फलस्वरूप महाकवि धनञ्जय-वागभट - अमरचन्द्रसूरि - कीर्तिराजोपाध्याय, श्रीयशोविजय उपाध्याय के बनाये हुए द्विसंधानमराकाव्य, नेमिनिर्वाण-काव्य, काव्य-कल्पलता, नेमिनाथ महाकाव्य और ऐन्द्रस्तुति आदि कई ग्रन्थों में शब्दालंकारों का चमत्कार इसी शैली का मिलता है। जिससे हम यह कह सकते हैं कि प्रस्तुत कृति का साहित्य में ऊँचा स्थान है और मालव देश इसके लिए गौरव का अधिकारी है।

इसकी सुन्दरता, गूढार्थता तथा यमकादि चमत्कार से मुग्ध होकर कई बडे विद्वानों ने इस पर टीकाएँ लिखी हैं। उन टीकाओं में नव टीकाएँ तो संस्कृत भाषा में बनी हैं, जिनके कर्ता प्रसिद्ध विद्वान् और कवि थे। प्रसन्नता की बात है कि एक टीका चरित्र-नायक शोभन मुनि के बडे भ्राता महाकवि धनपाल ने भी बनायी है। यह टीका छपकर सूरत से प्रकाशित भी हो चुकी है।

बीसवीं सदी में जर्मन, अंगरेजी, गुजराती और हिन्दी आदि भाषाओं में भी इस कृति की टीकाएँ हुई हैं। जर्मनी के प्रसिद्ध विद्वान् डॉ. याकोबी आदि महानुभावों ने भी टीकाएं लिखी हैं। प्रो. हीरालाल रसिकदास एम० ए० ने कई प्राचीन टीकाओं का संपादन करके एक टीका सूरत से प्रकाशित कराई है। श्रीमान् अजितसागरसूरिजी

ने 'सरला' नामकी संस्कृत टीका भी कुछ वर्ष पूर्व लिखी थी।

इस समस्त लेख का सारांश यह है कि मालवे के विद्योत्तेजक भोजराजा के राज्य काल में (विक्रम संवत् १०६७ से ११११ तक) सर्वदेव ब्राह्मण पंडित के पुत्र शोभन नामक महाकवि ने जैन श्रमण होकर अपनी कवित्व-शक्ति का अच्छा विकास किया। प्रसिद्ध तिलकमंजरी के कर्ता महाकवि धनपाल जिस पर मालवपति राजा मुंज और भोज की अन्त तक असीम कृपा बनी रही, शोभनमुनि का बड़ा भाई था। इनका समस्त कुटुम्ब विद्या के संस्कार से परिपूर्ण था। उज्जैन और धारा से इनका विशेष सम्बन्ध रहा। मालवे के तत्कालीन विद्वानों में ये और महाकवि धनपाल प्रसिद्ध थे। ऐसे विद्वानों को जन्म देने के लिए मालवा देश शतशः धन्यवाद के पात्र है। हम चाहते हैं कि मालवे में फिर ऐसे विद्वान् उत्पन्न हों।

—: २९ :—

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड.*

इस निबन्ध में हम जिनका परिचय देनेवाले हैं, उनमें एक तो है मण्डपदुर्ग, और दूसरा है अमात्य पेथडकुमार। इनका सारांश यह है:—

मण्डपदुर्ग धार के पास प्राचीन कालका नगर है। जिसका वर्तमान नाम मांडवगढ या मांडु है। तेरहवीं शताब्दी से सत्तरहवीं शताब्दी तक यह प्रसिद्ध शहर व्यापार व राजनीति का मुख्य स्थान गिना जाता था। तेरहवीं शताब्दी के जयसिंह राणा के समय में इसकी ख्याति और प्रौढिमा बढी चढी थी। अमात्य पेथड, झांझन कुमार, मंत्री मंडन और कविरत्न धनद इसी शहर के रत्न थे। जहाँगीर बादशाह ने इसको अपना प्रियस्थान बनाया था। श्रीविजयदेवसूरि और भानुचन्द्रोपाध्याय को यहाँ निमन्त्रित कर बादशाह उपदेश सुनता था। उन्नीसवीं शताब्दी के एक ऐतिहासिक पत्र से ज्ञात होता है कि यहाँ १४४४ जैनमन्दिर थे, जिनमें कई सुवर्ण हीरा माणेक की मूर्त्तियाँ थी। इसका किलो दृढतर और रमणीय है। यह एक जैन तीर्थ है। वर्तमान में यह शहर जीर्ण शीर्ण होकर गाँवडे के रूप में स्थित है।

---

*सातवीं ओरियन्टल कान्फरेन्स, बडोदा में उपस्थित किया हुआ लेख।

पेथडकुमार का समय ईसा की तेरहवी शताब्दी है। वह नीमाड देश में नान्दुरी का रहने वाला था। उसका पिता धनकुबेर था। मांडवगढ में आकर पेथड़ ने व्यापार बढाकर व्यापारिओं में अग्रिमस्थान लिया। वीरता व कौशल्य से वह राणा जयसिंहदेव का प्रियमंत्री बना। अपनी विशेषता से राजा और प्रजा का उसने खूब प्रेम प्राप्त किया। श्रीधर्मघोषसूरि का वह गुरु मानता था। उनके उपदेश से सवाकरोड रुपयों का उसने दान किया था। जैनधर्म का वह पोवन्ध था। उसने ८४ बड़े २ जैनमंदिर बनवाए। सात ज्ञान भंडार मुख्य २ शहेरों में अपने खर्च से स्थापित किए। कई विद्वानों को आश्रय दिया। कर्णावती (गुजरात) के राजा सारंगदेव को इसने बहादुरी से हराया था। इसका पुत्र झांझन कुमार भी ऐसा ही पराक्रमी और यशस्वी था। पेथडकुमार व्यापारी विद्वान् व पूरा राजनीतिज्ञ था। मालवे के इतिहास में इसका महत्त्व का स्थान है।

मंडपदुर्ग का विशेष परिचय

मध्यकाल के मालवे का जो ऐतिहासिक स्थान नगर थे, उनमें मंडपदुर्ग भी एक था। यह चारों ओर पहाडों और गहन झाडियों से परिवेष्टित है। इसका किला मजबूत था जो बडे-बडे किलों की गिनती में गिना जाता था[१]। यहाँ की

१ इसीलिए इसका नाम मंडपदुर्ग और मण्डपाचल है। नीति-शतक में धनद ने दुर्गकाण्डे इस नगरका विशेषण लिखा है।

जमीन फलद्रूप है, आवोहवा सुन्दर है। इसीलिए अकबर बादशाह के उत्तराधिकारी जहाँगीर ने इस शहर को पसन्द किया था। राजधानी दिल्ली में होते हुए भी वह यहाँ चिरकाल तक रहता था। इसीलिए उक्त शहर में बादशाही महल मकानात भी खूब बन गये थे। व्यापार की दृष्टि से भी उस समय तक यह नगर तरक्की पर था। विदेशों से कई यात्री यहां व्यापार-विद्या व विनोदार्थ आते थे। यहां का किला अभी तक इतना मजबूत है कि टूटता नहीं है। पत्थरसी मजबूत इसकी इटें हैं। जहांगीर ने उपदेश सुनने के लिए मांडवगढ के राजमान्य चन्दू, जो जैनसंघ का अग्रणी था, से परिचय पाकर श्रीविजयदेव सूरि का सम्मानपूर्वक फर्मान युक्त अपने आदमी को भेजकर सत्तरहवी शताब्दी में यहाँ बुलाया था। आचार्य खंभात (गुजरात) से विहार कर (पैदल चल कर) आश्विन शुक्ल १३ को मंडपदुर्ग पहुंचे थे। दूसरे दिन तसवीरखाने में बादशाह से मिलकर आकर्षक उपदेश विजयदेवसूरि ने सुनाया। इसका वर्णन[1] हम परिशिष्ट नं. १ में देंगे।

बाण की कादम्बरी के ऊपर प्रसिद्ध टीका बनाने वाले श्रीभानुचन्द्र उपाध्याय को भी जहांगीर ने बुलाया

१ विजयदेव–माहात्म्य काव्य में इनका जीवन चरित्र है। यह ग्रन्थ इतिहास के उपयोग का है।

था। बादशाह इनसे मिलकर बड़ा प्रसन्न हुआ था[1]। श्रीहीरविजयजी सूरि से दीक्षित कल्याणविजयजी ने यहां चातुर्मास किया था। औरंगजेब के समय में भी यहां आबादी अच्छी थी[2]। संस्कृत ग्रन्थों में इस शहर[3] के मंडपाचल, मंडप, मंडपगिरि और मंडपदुर्ग आदि नाम मिलते हैं। भाषाग्रन्थों में मांडव और वर्तमान मांडवगढ

---

१ सूरीश्वर और सम्राट् पृ. २४१ इस प्रसंग का एक वर्णन निम्न प्रक.र उसमें छपा है:-

मिल्या भूपनई भूप आनन्द पाया,
भलइं तुमे भलइं अहीं **भाणचन्द** आया।
तुम पासि थिइं मोहि सुख वहुत होवइ,
सहरिआर भणवा तुम वाट जोवइ ॥१३०९॥
पढावो अह्म पूतकूं धर्मवात,
जिउं अवल सुणत्तो तुम्ह पासि तात।
भाणचंद! कदीम तुमे हो हमारे,
सवही थकी तुह्म हो हम ही प्यारे ॥१३१०॥

हीरविजयसूरिरास, कविऋषभदासकवि रचित।

भानुचन्द्रोपाध्याय अकवर को भी चिरकाल तक हीरविजय जी सूरि के पश्चात् उपदेश सुनाते रहे थे। देखो सूरीश्वर और सम्राट।

२ देखो विज्ञप्तित्रिवेणीकी प्रस्तावना।

३ पट्टावली-समुच्चय में मंडपाचल, और मण्डप नाम है। श्रीजिनविजयजीने प्राचीन लेख संग्रह पृ. ९९ में मण्डपदुर्ग और सोमतिलकस्तोत्र में मण्डपगिरि लिखा है।

मांडु इसका नाम है। मांडवगढ में उन्नीसवीं शताब्दी का एक पत्र[1] आर्च्यालोजिकल डिपार्टमेंट को मिला है। उससे ज्ञात होता है कि वहाँ पहले १४४४ मन्दिर थे परन्तु बादशाह ने तोडकर मस्जीद व कब्रस्तान बना लिए हैं। एक मंदिर की वेदी में १०१५ मन्दिर बनाने का शिलालेख है।

भर्तृहरि—शतकत्रयके समान शतकत्रयी का कर्ता महाकवि धनद इसी मांडवगढ का था। इसने विक्रम संवत् १४९० में आलमसाहि गोरी के समय में यह तीनों शतक बनाए थे[2]। उसका पिता देहड आलमसाहि का मंत्री था। मंडन मंत्री भी इसी जमाने का यहाँ का प्रसिद्ध विद्वान् कवि और बहादूर राजनीतिज्ञ था। उसने व्याकरण काव्यादि के कई मौलिक ग्रन्थ बनाए हैं[3]। तेरहवीं शताब्दी में तो यह शहर बहुत मशहुर था[4]। जब शाहबुद्दीन गोरी और

१ यह पत्र **धर्मध्वज** में वर्ष ५ के अंक १० में प्रकाशित हुआ है। एक दूसरा पत्र संवत् १८२६ का मिला है, वह भी उसी अंक में छपा है। दोनों पत्रों की भाषा हिन्दी मालवी है। सं. १८२६ के पत्र में लिखा है यहां हीरामाणेक की जैन मूर्तियां थी।

२ यह तीनों शतक निर्णयसागर काव्यमाला के १३ वें गुच्छक में छप चुके हैं। नीतिशतक की प्रशस्ति में यह श्लोक हैः—

वर्षे व्योमाङ्कवेदक्षितिपरिकलिते (१४९०) विक्रमाम्भोजबन्धो—
वैशाखे मासि वारे त्रिदशपतिगुरोः शुद्धपक्षेऽतितिथ्याम् ।
जीवाब्दे सौम्यनाम्नि प्रगुणजनगणे **मण्डपे** दुर्गकाण्डे
ग्रन्थस्यास्य प्रतिष्ठामकृत **धनपति**र्देहडस्यैकवीरः ॥ नीतिशतक १०२

३ देखो विज्ञप्तित्रिवेणी। ४ देखो सुकृतसागरकाव्य।

अलाउद्दीन खुनी आदि वादशाहों के आक्रमणों से हिन्दुस्तान के लोग त्राहि त्राहि पुकार रहे थे। जब इन वादशाहों ने वैदिक और जैनों के मन्दिर व धर्मस्थानों का निर्दयतापूर्वक ध्वंश करके दुष्ट राजाओं में अग्रिम स्थान पाया था। जब ईस्वीसन् १२९७ में कर्ण वाघेला के पास से गुजरात का राज्य छीनकर नंदनवन जैसी गुजरात भूमि की शोभा को भी भारी धक्का पहुंचाया था, तब भी यह मांडवगढ निर्भय और वर्धमान कीर्त्ति वाला था।

इससे पूर्व भी रामचन्द्र और सीता जी के समय में श्रीसुपार्श्वनाथ की जैन मूर्ति वनी हुई थी। ऐसा उपदेश तरङ्गिणी में लिखा है। कवि ऋषभदास भी एक चैत्यवंदन में यही वात प्रकट करता है:—

"मांडवगढनो राजियो नामे देव सुपास"। यहाँ अनेक राजा वादशाहों की राजधानी-दीर्घस्थिति रही है। संग्रामसिंह सोनी जैसे सरस्वतीभक्त, और गदासाह, भैंसा साह जैसे धनकुवेर श्रीमंत यहां रहते थे। वर्तमान में इस शहर की दयनीय दशा है। अनेक खंडहरों से व्याप्त यह राजगृही, श्रावस्ती, चन्देरी, गन्धारके समान, एक अप्रसिद्ध गाँवडे के रूप में स्थित है। अभी भी यहाँ कस्तूरी का महल, वडी २ वावडीयाँ, इमारतें, मस्जीद व जैन मन्दिर देखने योग्य हैं। यह जैनों का तीर्थस्थान है। धार से ११ मील दूर है। पक्का गोला ठेठ तक गया है। महु और धार से मोटर भी जाती है। यह धार स्टेट के अधीन है। आग्रारोड पर स्थित गुजरी से भी कच्चे रास्ते मांडवगढ जाने का भी रास्ता है।

पुरातत्त्वज्ञों का इस ओर काफी ध्यान नहीं गया है। और न इसकी शोधखोल खास तौर पर हुई है। गत वर्ष में हम जब धार गये थे, तब इतिहास के अत्यन्त प्रेमी श्रीमान् काशीनाथ कृष्ण लेले साहब B. A. के यहाँ, धार माहाराजा के प्राइवेट सेक्रेटरी श्रीमान् बापट साहब M. A. LL, B. से, धार और मांडवगढ में खोदकाम करने का अनुरोध किया था। मैं आशा करता हूँ कि इसकी तरफ अब पुरातत्त्वज्ञों का ध्यान जरूर जायगा। धार के प्राचीन स्थानों के विषय में मैंने एक गुजराती लेख लिखा जो शारदा मासिक में छपा था।

अमात्य पेथडकुमार

भारतभूमि में जो ऐतिहासिक पुरुष हुए हैं उनमें मांडवगढ का अमात्य (मंत्री) पेथड भी एक है। व्यापार, साहस और राज्यनीति इन तीनों क्षेत्रों में इसने अपना जीवन बिताया है। विद्वानों को इसका परिचय बहुत कम है।

पेथड के पिता निमाड़ प्रान्त में नान्दूरी के रहने वाले थे। वह जाति से ओसवाल और धर्म से जैन थे। उनका नाम था देदाशाह और उनकी पत्नी का नाम विमलादेवी था। उन्हें नागार्जुन महात्मा से सुवर्ण बनाने की विधि प्राप्त हुई थी। इससे वह कुबेर-समान बहुत बडा धनी हो गया था। दानी उदार और धर्मशील था। उनको एक सुलक्षणोपेत पुत्ररत्न की प्राप्ति हुई। उसका

नाम रखा पेथड । यही इस चरित्र का नायक अमात्य पेथडकुमार के नाम से विख्यात हुआ । नान्दूरी के राजत्रास से देदाशाह विद्यापुर नगर में सकुटुम्ब चले गए । वहाँ उनका व्यापार जोरों से चलने लगा । आयु पूर्ण होने पर पेथड के माता और पिता का स्वर्गवास हुआ । अब सब गृहव्यवहार पेथड पर आया । वह संस्कारित हो चुका था । व्यापारिक धार्मिक व राजनीति विषय में उसके पिता ने उसे काफी अभ्यास कराकर हुशीआर कर दिया था । माता-पिता का वियोग उसको खूब खटका । वह व्यापार करता रहता था । पर हमेशा लक्ष्मी एक जगह स्थिर नहीं रहती, उसका नाम भी चञ्चला है । पेथड को व्यापार में भारी नुकसान होने से वह निर्धन हो गया । उसका वडा गृहखर्च चलाना भी उसको दुष्कर हो गया । जैसे सूर्य के हजार किरन भी अस्तावस्था में सूर्य की कांति-कीर्ति को नहीं टिका सकते हैं, उसी तरह पेथड की कीर्ति वुद्धि व मित्रादि लोग उसकी लक्ष्मी को नहीं टिका सके । वह खाने पीने तक का मौताज होगया ।

एक दिन विद्यापुर में तपागच्छ के श्रीधर्मघोषसूरि जैनाचार्य पधारे । उनका प्रवचन सुनने पेथड भी गया । वह आचार्य वडे विद्वान् और चमत्कारी थे । उनके प्रवचन से कई लोगों ने नैतिक व्रत लिए । पेथड गरीव था, कुछ लोगों ने उपहासपूर्वक उसे परिग्रह-परिमाण (संतोषव्रत)

लेने को कहा। उसने सरल भाव से बीस हजार टंक[१] (उस जमाने में प्रसिद्ध एक सिक्के का नाम टंक था) का नियम लेने को कहा। आचार्य सामुद्रिकशास्त्र व ज्योतिष के दिग्गज पंडित थे। उन्होंने पेथड के सुलक्षण और रेखाओं से निकट भविष्य में उसका धनाढ्य होने का अनुमान किया। अतः पेथड को पांचलाख टंक का नियम लेने का आचार्य ने उपदेश दिया। उनकी आज्ञा मानकर पेथड ने अधिक तृष्णा को रोकने के लिए यह नियम स्वीकार किया।

यह कहना रह गया है कि पेथड की धर्मपत्नी का नाम पद्मनी था। वह गुण से भी पद्मनी थी। पेथड को एक पुत्र रत्न की प्राप्ति हुई। उसका नाम झांझनकुमार रखा। "आत्मा वै जायते पुत्रः" के अनुसार वह भी प्रतापी चतुर व विद्वान् था।

पेथड का गुजरान चलना भी विद्यापुर में दुष्कर हो गया तब विदेश जाने का उसने विचार किया। उसकी

---

१ जैन ग्रन्थों में इस सिक्के का कई जगह उल्लेख मिलता है। इसको टंका भी कहते हैं। विन्सेन्ट. ए. स्मिथ कहते हैं यह दाम का पर्यायवाची है। पर 'केटलांग आफ दि इंडिया काइन्स इन दि ब्रीटिश म्युझीयम्' में टंका दो प्रकार का लिखा है। एक छोटा और दूसरा वडा। वडे टंकका वजन ६४० ग्रेन और छोटे का ३२० ग्रेन बताया है। बडे का मूल्य दो दाम और छोटे का एक दाम। यहां पर बडे टंक या टंका समझना चाहिये।

दृष्टि मांडवगढ पर पडी। उस वक्त यानी ईसा की तेरहवीं शताब्दी में मांडवगढ में परमार वंश की राजधानी थी। अतः वहाँ व्यापार, कला, विद्या की उन्नति के कई साधन थे। जो स्थान विद्या कला में राजा भोज के समय में धारा का था, वह अब मांडवगढ ने ले लिया था। वहाँ जैनों के एक लाख घर थे। जो लक्षाधीश और कोटीश प्रायः थे। पेथड कुटुम्बसहित व्यवसाय के लिए मांडवगढ चल कर पहुंचा।

मांडवगढ में पेथड के समय मालवा का परमार-वंशीय जयसिंह देव राज्य करता था। वह विद्वान्-योग्य लोगों का सहायक और संग्राहक था। इसी कारण पेथड मांडवगढ आया। वहाँ पर व्यापार चलाया। दुकान खोली। नीति पूर्वक एक बोल और एक तोल से वह व्यापार करने लगा। ग्राहकों से मधुर योग्य व्यवहार करता था। अतः इसका व्यापार व यश बढता गया। दुकान पर ग्राहकों की भीड जमने लगी। 'उच्चैर्गच्छति नीचैश्च दशा' इस न्याय से हमेशा किसी की एकसी अवस्था नहीं रहती। सूर्य-चन्द्र का भी उदय के बाद अस्त और अस्त के पश्चात् उदय होना हम नजरों से देखते हैं! पेथड के यहाँ एक ग्वालन घी बेचने आई। पेथड ने घी खरीदा। घी के बर्तन के नीचे एक चित्रावेल थी इससे वह घी का पात्र खाली करने पर भी फिर उतना ही भर जाता था। पेथड ने इसका महत्त्व समझकर उस

ग्वॉलन से पात्र सहित घी खरीद लिया। ग्वॉलन को चित्रावेल का ज्ञान नहीं था इसलिए स्वल्प मूल्य में उसने बेच दिया। अब पेथड के भाग्य की दशा बदली। उसका घी का व्यापार जोरों से चलने लगा। थोडे ही समय में उसने लाखों रुपये कमा लिये। लक्ष्मी देवी प्रसन्न होती गई। "संपत् संपदमनुबध्नाति" न्याय से मांडवगढ में चारों ओर से उसकी लक्ष्मी बढने लगी। उसकी कीर्ति सर्वत्र फैल गई। कई प्रकार के व्यापार उद्योग उसके अधीन हो गए।

मंत्रीपद

मांडवगढ में उस वक्त परमार वंश का राणा जयसिंहदेव राज्य करता था। वह प्रतापी और सत्पुरुषकी परीक्षा करने वाला था, सूर्यका तेज व कस्तूरी की खुशबो छिपी नहीं रहती है। पेथड की बुद्धिमत्ता-योग्यताने राजा के हृदयमें स्थान पाया। उसने (राजाने) पेथडको आग्रह कर [1]मंत्रिपद दिया और पेथडके पुत्र झांझनकुमारको वहाँ का कोतवाल बनाया।

व्यापारी जीवन में से अब पेथडकुमार और उसके पुत्रने राज्यनीतिक्षेत्र में पदार्पण किया। बुद्धिशाली वीर

१ गुर्वावली श्लोक १७९। चैत्यस्तोत्र श्लोक १। रा. सुशील ने इस राजा का नाम विजयसिंहदेव लिखा है। यह संगत नहीं लगता है।

और धार्मिक होने से थोडे ही समय में पेथडकुमारने राजा और प्रजाको प्रेम से जीत लिया। राज्यको नुकसान नहीं पहुंचाते हुए प्रजा का हित करनेकी कला उसको आती थी। वह दुष्ट रिश्वत खानेवाले ऑफिसर और आततायीओंका पूरा विरोधी था। मंत्री पेथडकुमार ने प्रजाका टेक्स (कर) बहुत कम कर दिया और प्रजा की आर्थिक व धार्मिक उन्नतिके कई साधन बनाये, उसके मंत्रित्वमें राज्यका खजाना और यश खूब बढा।

ईश्वर-भक्ति और युद्ध-वीरता

पेथडकुमार बड़ा बहादुर था। साथ साथ धर्मात्मा भी पूरा था। कर्णावती का प्रतापी राजा सारंगदेव मालवे को स्वाधीन करने के लिये फौज लेकर मांडवगढ पर चढ आया। राणा जयसिंहदेव घबराया। उसने मंत्री पेथडकुमार को बुलाने आदमी भेजा। उस वक्त वह जिनपूजा कर रहा था। उसकी स्त्री ने उत्तर दिया कि पूजा पूरी किये बिना नहीं आवेंगे। दो तीन बार आदमी भेजने पर भी जब मंत्री नहीं आये, तब राजा स्वयं बुलाने आया। जिनमन्दिर में खुद गया। उस समय उसका नोकर भगवान को चढानेके लिए पुष्प दे रहा था। उनके स्थान पर राजा बैठकर मंत्रीको पुष्प देने लगा। मंत्रीश्वर पूजा में तल्लीन था। प्रारंभमें उसका ध्यान नहीं गया। थोडी देरके बाद उसने सामने देखा तो अपने मालिक राजाको देख कर वह शरमींदा हुआ। राजाने धन्यवाद दिया और कहा कि

तुम्हारी भगवद्भक्ति से मैं खुश हूं। पूजा पूरी करके तुम महलपर आओ।

जयसिंहदेव का विजय

मंत्री पूजा करके महल पर गये। शत्रुके सामने किस उपायसे काम लेना? इसकी सलाह पूछी। मंत्रीने बहादुरीसे लडने की सलाह दी। राजाने वह मान ली। बस, युद्ध का नगारा बजा। उसके हाथी घोड़े और पैदल की सेना तय्यारी करके शत्रुके सामने मैदान में खडी हुई। मंत्रीश्वर मुख्य था। वहाँ घमासान युद्ध हुआ। थोडे समय में जयसिंह की जीत रही। सारंगदेव हार कर निस्तेज हुआ। जयसिंह की सेना मंत्रीके आधिपत्यमें विजयोत्सव करती हुई अपने स्थान पर आई। इस सफलता से राजा पेथडकुमार पर बडा खुश हुआ। जो लोग जैन धर्म अथवा जैन धर्मीको कायर डरपोक कहते हैं वह बडी गलती करते हैं। गुजरात, मालवा और मेवाडमें प्रायः जैन अधिकारी थे; जिन्होंने यवनों का भी सामना कर अपनी वीरता बताई थी। तेरहवीं शताब्दी में राजा कुमारपाल जैन ही था, उसके अतिरिक्त मंत्री उदायन, वाहड, अम्बड वस्तुपाल, तेजपाल, यशःपालादि भी भिन्न भिन्न राजाओं के बहादुर मंत्री भी जैन ही थे। लोग पेथडको "बिना मुकुट का राजा" कहते थे।

बुद्धिकौशल्य और प्रभाव

पेथड प्रतिभासंपन्न और पवित्रात्मा था। उसका ब्रह्मचर्य शुद्ध और उत्कट था। उसने ३२ बत्तीस वर्षकी

उम्रमें जीवन पर्यंत शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन करने का सहपत्नी व्रत लिया था। एकवार वहाँ के राजाकी रानी सख्त वीमार पडी। उसके जीनेकी आशा तक छूट गयी थी। कई उपचार किए पर सव व्यर्थ गए। अखीरमें पेथड कुमार मंत्रीके रामबाण जैसे पवित्र सफल उपचारसे रानी की वीमारी जाती रही। राजमंडल और प्रजामें पेथडका वहुत प्रभाव और यश फैला।

एकवार जयसिंहराजा का मुख्य हाथी शराव पीनेसे पागल होगया था। मदोन्मत्त होकर प्रजाको त्रस्त करने लगा। सव उपाय व्यर्थ जाने पर पेथड कुमारके उपायोंसे वह शान्त होकर वशवती होगया। इन दो उदाहरणोंसे अपने चरित्र नायक पेथडके कलानैपुण्य और आत्मवलका पता पाठकों को लग गया होगा।

कृतज्ञता

यों तो पेथड साधु संतोंका भक्त था ही, पर श्रीधर्म घोषसूरि[1] पर उसकी अधिक श्रद्धा भक्ति थी, क्यों कि उनके भविष्यज्ञानसे पेथडको वहुत लाभ पहुंचा था। जव धर्मधोषसूरिके माँडवगढ आनेके समाचार पेथडने सुने तव

१ श्री **धर्मसागरजी** 'तपागच्छीयपट्टावली' में लिखते हैं ये भगवान् महावीर की ४६वीं पट्टपरंपरा में हैं। देवेन्द्रसूरि के शिष्य थे। उज्जैन में इन्होंने कई चमत्कार दिखाकर एक योगी को हराया था। धर्मघोष नामके कई आचार्य हुए हैं।

वह प्रमुदित होकर जुलूस समारोह से गुरुके सामने गया। बडे ठाठसे गुरुका नगर-प्रवेश करवाया। सुकृतसागर काव्य आदि ग्रथोंसे ज्ञात होता है कि इस प्रसंग पर उत्सवमें पेथड ने ७२ बहतर हजार धन खर्च किया था। विनीत भाव से उसने गुरुकी बहुत भक्ति की और कहा कि आपने जो पाँच लाखका नियम दिया था उससे भी अधिक धन आप की कृपासे मुझे मिला है, अतः आप रास्ता बताइये कि मैं इस धन का व्यय किसमें करूं। गुरु के उपदेश से पेथड ने माँडवगढमें शत्रुजयावतार[1] नामक ऋषभदेव का जैन मन्दिर बन्धवाया। वह गुरुके उपकार को मानता हुआ उनकी बहुत स्तुति करता था[2]।

ज्ञानप्रेम और साहित्यभंडार

पेथड कुमार बचपनसे ही विद्या का व्यसनी और विद्वानों का मित्र व उत्तेजक था। महान् धनाढ्य और

---

१ शत्रुंजय जैनों का मुख्य तीर्थ पालिताणा में है, उसके सदृश यह वि. १३२० में बना था।

२ सुकृतसागर काव्य के एक श्लोक से उसकी गुरुभक्ति का पता चलता है। वह श्लोक यह है:–

प्रक्षाल्याक्षतशीतरश्मिसुधया गोशीर्षगाढद्रवै–
लिप्त्वाऽभ्यर्च्य च सारसौरभसुरद्रुत्थप्रसूनैः सदा।
त्वत्पादौ यदि संवहेय शिरसा त्वत्कर्तृकोपक्रिया–
प्रागुभारात् तदपि श्रयामि भगवन्! नापर्णतां कर्हिचित्॥

सत्ताधारी होने पर भी सरस्वती देवी उसपर बडी प्रसन्न थी। अतः वह साहित्यवृद्धि के लिए योग्य विद्वानों को प्रार्थना कर नवीन ग्रन्थ बनवाता था। तत्कालीन और पूर्वकालीन अनेक उत्कृष्ट ग्रन्थों की अनेक काँपीयाँ करवा कर उसने भडोंच वगैरह पृथक् पृथक् शहरों में सात पुस्तक भंडार स्थापित किये थे, जो साहित्य की दृष्टि से बडे महत्त्व के थे[1]। उसने कौन कौन ग्रन्थ बनाए इसका पता हमको अभी तक लगा नहीं है। कई विद्वानों को वह राज्य और अपनी तरफ से मदद करता था।

दान

सत्ताधारी धनाढ्यों में दान का गुण बहुत विरल दिखने में आता है। इसी लिए कवि विद्वान् लोग कहते हैं कि:—

"शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा नवा॥"

पर पेथडकुमार एक अपवाद था। दान करने का उसको बडा शौख था, यों कहिये कि व्यसन था, इसी व्यसन से उसने अपनी निजी लक्ष्मी का योग्य जगह पर दान करने में किसी बात की कमी नहीं रक्खी थी। संक्षिप्त में इस

१ कई प्राचीन भंडारों में इसके लिखवाए हुए ग्रन्थ मिलते हैं।

के दान की थोडी सूची यहाँ पर देते हैः—

१ सवा करोड रुपये दानशाला में खर्च किए।

२ राजा जयसिंह के माँगनें पर पेथड ने अपनी चित्रावेल और कामकुम्भ राजा को दिये।

३ गुरु से सम्यक्त्वव्रत लेने के समय १२५००० एक लाख पच्चीस हजार का दान दिया। गुरु के प्रवेशोत्सव में ७२००० गीनी खर्चा की।

व्यापार के कारण भारत में पहले कितनी लक्ष्मी थी? यह इस मंत्रीश्वर और वस्तुपाल तेजःपालादि के चरित्र से सुविदित हो सकता है। पहले दूसरे देशों का धन भी भारत में आता था, परन्तु अब तो उल्टा जा रहा है। वह स्वतन्त्रता व अनुकूलता नहीं रही।

धार्मिक जीवन

पेथड को इतना वडा व्यवसाय और राजखटपट होने पर भी वह धर्मकृत्य यथायोग्य करता था। अर्थ और काम पुरुषार्थ से भी वह धर्म पुरुषार्थ को विशेष महत्त्व का समझता था। ईश्वर के भजन में वह बहुत शौक रखता था। यही कारण है कि उसने धार्मिक कार्यों में लाखों नहीं करोडों रुपये खर्चा किये हैं। हजारों मनुष्यों को साथ ले कर अपने खर्च से उसने गिरनार, आबू,

जीरावला और शत्रुञ्जय तीर्थों का संघ निकाला[1]। गिरनार पर ५६ धडी सुवर्ण देकर उसने इन्द्रमाला पहनी और उस तीर्थ को श्वेताम्बर तीर्थ सिद्ध किया[2]। कई गरीबों को दान दिया। कर्णावती के सारंगदेव राजा ने इस मन्त्री का सत्कार किया।

इस प्रकार पेथड मंत्री ने व्यापारी जीवन, राज्यनीति जीवन और धार्मिक जीवन को बडी योग्यता और कुश-

---

१. गिरनार और शत्रुंजय ये दो जैनों के मुख्य तीर्थ काठियावाड में है। आबू और जीरावला मारवाड में है। अनेक मनुष्यों का एकत्रित होकर तीर्थस्थान में जाने का नाम जैनों में संघ कहा जाता है। और जो अपने खर्च से ले जाता है वह संघवी कहा जाता है। चण्डसिंह का पुत्र अन्य पेथड ने **आबू** पर **वस्तुपाल** के मन्दिर का जीर्णोद्धार वि० सं० १३७८ में करवाया था ऐसा श्रीयुत **जिनविजय जी** ने प्राचीन जैनलेखसंग्रह भाग २ के १३७ में लिखा है। उस मन्दिर में यह श्लोक खुदा हुआ है।

आचन्द्रार्कं नन्दतादेप सघाधीशः श्रीमान् पेथडः संघयुक्तः।
जीर्णोद्धारं वस्तुपालस्य चैत्ये तेने येनेहार्बुदाद्रौ स्वसारैः॥

आबू का उपर्युक्त मन्दिर वि० सं० १३६६ के करीब अलाउद्दीन खीलजी द्वारा तूटा जाने का महामहोपाध्याय **गौरीशंकर जी ओझा जी** ने अनुमान किया है। देखो, सीरोहीराज्य इतिहास पृ. ७०,

२. गिरनार के मन्दिर मे ११००००० रुपये भेंट किये।

लता से एक ही जीवन में सफल बनाकर यश और पुण्य को कमाया[1]। राज्य की इज्जत, लक्ष्मी और सत्ता का विकास किया। भारत की रक्षा की, उसका गौरव बढा कर आयुः पूर्ण होने के बाद स्वर्गवासी हुए। यह समय विक्रम की चौदहवीं शताब्दी का था।

पेथड कुमार की मृत्यु से जयसिंह राजा, राज्याधिकारी वर्ग और प्रजाजन को बहुत शोक हुआ। एक योग्य बहादुर मंत्री के जाने से सर्वत्र वियोग जन्य दुःख दिखता था।

पेथड कुमार का पुत्र झांझनकुमार* था, वह भी

१—मारवाड, गुजरात, मालवा, मेवाड और दक्षिणादि देशों के मुख्य २ स्थानों पर बडे बडे जैन मन्दिर करवाए जिनकी संख्या ८४ हैं

[यस्यपदेशात् नृपमंत्रिपृथ्वीधरश्चतुर्भिः सहितामशीतिम् ।
ज्ञातीरिवोद्धर्तुमिदंमिताः स्वा व्यधापयत्तीर्थे कृतां विहारान् ॥
हीरशौभाग्य ४. ।]

सोमतिलकसूरिने "चैत्यस्तोत्र" में गांवों के नाम ७८ बतलाये हैं।

श्रीधर्मघोषसूरि के पास संतोष व्रत लिया।

बत्तीस वर्ष की उम्र में जीवनपर्यन्त ब्रह्मचर्य पालने का अपनी पत्नी सहित व्रत लिया।

राज्य में पंचमी, अष्टमी, एकादशी, चतुर्दशी आदि बडे दिनों में मांस, मदिरा, द्यूत, शिकार, वेश्यागमनादि व्यसन बन्द करवाए।

राजा को भी धर्मशील बनाया।

प्रतिदिन जिन--पूजा संध्यादि करता था।

*इसके विषय में झांझनकुमार—प्रबन्ध देखना चाहिए।

व्यापार और राजनीति में कुशल और बहादुर था। पेथड की तरह उसने भी यशस्वी कार्य किये। पिता के पुण्यार्थ झांझन ने विक्रम सवत् १३४८ माघ शुक्र ५ को आबू, शत्रुंजय और गिरिनार का संघ (यात्रा) निकाला, जिसमें ढाई लाख मनुष्य सम्मिलित थे।

पेथड कुमार का जीवन व्यापारी और अधिकारी दोनों को बोधप्रद है। मालवे के इतिहास में पेथड और झांझन कुमार का बहुत बडा स्थान है। आशा है कि पाठक इस जीवन से लाभ उठावेंगे।

पेथड चरित्र के साधन

पेथडकुमार के जीवन के विषय में सबसे पुराना ग्रन्थ सुकृतसागर संस्कृतकाव्य मिला है, जो उसके दो सौ वर्ष के बाद करीब बना है। इसके कर्ता रत्नमंडनगणि हैं। सोमतिलकका "चैत्यस्तोत्र" भी इसमें उपयोगी है। यह स्तोत्र मुनिसुंदर की गुर्वावली (यशोविजय ग्रं. से मुद्रित पृ. १८) में छपा है। उस गुर्वावली में से भी कुछ जानने को मिलता है। इन ग्रन्थों के आधार से उपदेशतरङ्गिणी, उपदेशसप्तति, झांझनप्रबन्ध, धर्मसागरीयपट्टावली और श्रीहंसविजयजी महाराजकृत पेथड के चरित्र में लिखा गया है।

परिशिष्ट न. १

श्रीविजयदेवमाहात्म्य काव्यमें श्रीवल्लभपाठक मुनि सतरहवे सर्गमें इस प्रकार लिखते हैं:— (उपयुक्त भाग ही यहाँ हमने लिया है)

अथात्रावसरे श्रीमन्मण्डपं सर्वसम्पदाम् ।
पत्तनं मण्डपं नाम बाभात्युत्सवमण्डपम् ॥ १ ॥

पातिसाहिजहांगीरसिलेमसाहिरुत्तमः ।
हिन्दू-तुरुष्कभूपालनायकस्तत्र शोभते ॥ २ ॥

पातिसाहिसभासीना विद्वांसोऽन्ये जना अपि ।
दर्शनानां शुभां षण्णां धर्मवार्तां जगुर्मिथः ॥ ३ ॥

उग्रत्वं तपसः श्रुत्वा क्रियाश्च यतिव्रजे ।
पातिसाहिर्जहांगीरोऽन्यदेति प्रत्यपादयत् ॥ ६ ॥

इतीति किं ! तदाह:—

भो ! चन्दूसंघप ! क्वास्ति धर्माऽऽचार्यस्तवाधुना ?
विपयदेवसूरीन्द्रो नाऽमिलत् स कथं च नः ॥ ७ ॥

तदा चन्दूरिति प्राह पातिसाहिं कृताञ्जलिः ।
अस्ति सम्प्रति सूरीन्द्रः स्तम्भतीर्थे गुरुर्मम ॥ ८ ॥

पातिसाहिरिति श्रुत्वा प्राह चन्दूं प्रतीति च ।
विजयदेवसूरीन्द्रं समाहूय ममाऽऽज्ञया ॥ ९ ॥

फुरमाणं तदालेख्य सूरेराह्वानसूचकम् ।
चन्दुसंघपतेर्हस्ते पातिसाहिरदात् मुदा ॥ १० ॥

मण्डपं नगरं सूरिः प्राप्नोद् दिव्यमहोत्सवैः ।
आश्विनस्यावदातस्य दिवसे हि त्रयोदशे ॥ १९ ॥

ततश्चन्दूः प्रसन्नाऽऽत्मा पातिसाहिं न्यवेदयत् ।
आगतो भवदाहूतो विजयदेवसूरिराट् ॥ २० ॥

आश्विनस्यावदातस्य चतुर्दशदिने शुभे ।
मध्याह्ने तसबीखानास्थाने सूरिवरोऽव्रजत् ॥ २३ ॥

पातिसाहिस्तदोत्थायाभ्यागत्य च पदत्रयम् ।
अभ्यवन्दत पादाब्जं श्रीसूरेः पुण्योगतः ॥ २४ ॥

तपस्तेजस्विनं सूरिं दृष्ट्वेति व्यस्मयत्तराम् ।
अहो! धन्योऽयमीदृक्षः साक्षादेव तपस्तनुः ॥ २५ ॥

धर्मगोष्ठीं वरिष्ठाऽऽत्मा गरिष्ठेन गुणैः सदा ।
श्रीसूरिणा सह श्रीमान् पातिसाहिर्व्यधाद् रहः ॥२९॥

कृत्वैव धर्मसद्गोष्ठीं पातिसाहिरमोदत ।
श्रेयानेतस्य धर्मोऽयमवादीदिति चाद्भुतम् ॥३१॥

इतीति किं? तदाह—

तपाविरुद इत्यस्ति भवतां प्राकृतनस्सदा ।
सदा त्वं मदुक्तोऽसि जहांगीरमहातपाः ॥ ३२ ॥

पातिसाहिरिति प्रेम्णा निवेद्य विरुदं मुखात् ।
चन्दूसंघपतिं प्राह कुर्वित्यस्य महोत्सवम् ॥ ३६ ॥

पातिसाहिजहांगीरमहातपा अयं गुरुः ।
विजयदेवसूरीन्द्र इति ख्यातोऽभवद् भुवि ॥ ४२ ॥

पातिसाहिरिति प्राह लोकभूपसमक्षकम् ।
सर्वेषां गुरुरेषोऽस्ति सर्वस्वामी च सर्वदा ॥ ४८ ॥

वर्तते दीप्यते चोर्व्यां सर्वसूरिशिरोमणि ।
हिन्दूतुरुष्कभूपालमौलिचूडामणिः सदा ॥ ५० ॥

अतः समस्ता भो ! लोका ! मन्यतामिममुत्तमम् ।
समस्तारिं समस्तानां मामिव प्रभूतोन्नतम् ॥ ५१ ॥

पातिसाहिरभाषिष्ट वारं वारमिति स्फुटम् ।
मत्तोऽप्यधिकस्तेजस्वी यद्वर्ते वशवर्त्यहम् ॥ ५२ ॥

एवं प्राशंसतानेकभूपलोकसभास्थितः ।
पातिसाहिजहांगीर-शिलेमसाहिरहो ! गुरुम् ॥ ५५ ॥

परिशिष्ट नं. २

सोमतिलकसूरि ने 'चैत्यस्तोत्र' बनाया है (इनका समय विक्रम सं० १३५५ से १४२४ तक) उनमें से कुछ उद्धृत करते हैं ।

श्रीपृथ्वीधरसाधुना सुविधिना दीनाऽऽदिपु दानिना,
भक्तश्रीजयसिंहभूमिपतिना स्वौचित्यसत्यापिना ।

अर्हद्भक्तियुषा, गुरुक्रमजुषा, मिथ्यामनीषामुषा,
सच्छीलादिपवित्रिताऽऽत्मजनुषा, प्रायः प्रणश्यद्रुषा॥१॥

नैकाः पौषधशालिकाः सुविपुला निर्मापयित्रा सता,
मन्त्रस्तोत्र विदीर्णलिङ्गविवृतश्रीपार्श्वपूजायुजा।
विद्युन्मालिसुपर्वनिर्मितलसद्देवाधिदेवाह्वय-
ख्यातज्ञाततनूरुहप्रतिकृतिस्फूर्जत्सपर्यासृजा ॥२॥

त्रिःकालं जिनराजपूजनविधिं नित्यं द्विरावश्यकं,
साधौ धार्मिकमात्रकेऽपि महतीं भक्तिं, विरक्तिं भवे।
तन्वानेन, सुपर्वपौषधवता साधर्मिकाणां सदा।
वैयावृत्यविधायिना, विदधता वात्सल्यमुच्चैर्मुदा ॥३॥

श्रीमत्संप्रतिपार्थिवस्य चरितं श्रीमत्कुमारक्षमा-
पालस्याऽप्यथ वस्तुपालसचिवाधीशस्य पुण्याम्बुधेः॥
स्मारं स्मारमुदारसंमदसुधासिंधूर्मिपून्मज्जता।
श्रेयःकाननसेचनस्फुरदुरुप्रावृड्भवाम्भोमुचा ॥४॥

सम्यङ्न्यायसमर्जितोर्जितधनैः सुस्थानसंस्थापितै-
र्ये ये यत्र गिरौ तथा पुरवरे ग्रामेऽथवा यत्र ये।
प्रासादा नयनप्रसादजनका निर्मापिताः शर्मदा-
स्तेषु श्रीजिननायकानभिधया सार्धं स्तुवे श्रद्धया ॥५॥

(पंचभिः कुलकम्)

श्रीमद्विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वब्देष्वतीतेष्वथो
विंशत्याऽभ्यधिकेषु मंडपगिरौ शत्रुञ्जयभ्रातरि ॥६॥

इत्थं पृथ्वीधरेण प्रतिगिरिनगरग्रामसीमं जिनाना-
मुच्चैश्चैत्येषु विष्वग् हिमगिरिशिखरैः स्पर्धमानेषु यानि
विम्बानि स्थापितानि क्षितियुवतिशिरःशेखराण्येष वन्दे
तान्यप्यन्यानि यानि त्रिदशनरवरैः कारिताकारितानि ।१६।

—: ३० :—

झांसी का इतिहास*

उत्पत्ति

झांसी यद्यपि बहुत पुराना शहर नहीं है, ताहम भी इतिहास के पृष्ठों में झांसी ने अच्छा स्थान पाया है। ईस्वी सन् १५९३ में झांसी बसा है। यहां पर पहले जंगल और पहाड़ी थी। इस पहाड़ी का नाम 'बंगरा की पहाडी' था। इस पहाडी पर अपने जानवरों की रक्षा के लिए अहीरों ने दो झोंपडियां बनाई थीं। ओरछा के प्रसिद्ध राजा बीरसिंहदेव ने इस पहाडी पर ईस्वी सन् १६१३ में किला बनवाया। यहां पर छोटा गांव ही था जिसका नाम बलवन्त नगर था।

वीरसिंहदेव बुन्देलखंड के बहुत प्रतापी राजा हुए हैं। अकबर बादशाह (प्रथम) के पुत्र जहांगीर के दिलोजान

*वीर, बीजनोर, वर्ष ९, अंक १५-१६।

से दोस्त ये ही वीरसिंहदेव थे । अकबर के मरने पर इनकी वीरता और सच्ची मित्रता से तुष्ट होकर जहांगीर ने वीरसिंहदेव को बहुत बडे प्रांत का राज्य दिया, जिसका विशेष उल्लेख, हम आगे करेंगे । इस समय ओरछा तिकमगढ़ के राजा के हाथ में है और झांसी से करीब १० मील दूर दक्षिण दिशा में है । पक्की सड़क गई है । यहां पर भी श्री वीरसिंहदेव का बनवाया किला और दूसरी इमारतें भी देखने योग्य हैं ।

झांसी नाम

जब जैतपुर का राजा, वीरसिंहदेव के यहां ओरछा आये, तब राजा वीरसिंहदेव ने जैतपुर के राजा से पूछा कि "क्या बंगराकी पहाडी का किला यहां से आपको दिखता है" ! उत्तर में जैतपुर के महाराजा ने ओरछा के महाराज से कहा कि "कुछ झांईसी दिखाई देती है" उस दिन से इस बलवन्त नगर का नाम झांईसी पडा । उसी का परिवर्तन होकर कुछ वर्षों से इसका नाम झांसी होगया ।

झांसी के स्वामी

कुछ काल के पश्चात् यह बंगरा की पहाडी और उस पर का किला मुगल राजाओं की सत्ता में आया, उसके बाद 'परिवर्तन शील संसार है' इस नियम से

मुगलों का पुण्य क्षीण हो जाने से मरहटों ने हरा कर यह पहाडी और किला स्वाधीन किया। बालाजीराव विश्वनाथ के पुत्र 'नारुशङ्कर' नामक वीर पुरुष ने अठारवीं शताब्दी के अन्त में इस झांसो को खूब बढाया व आबाद किया और प्राचीन किले में सुन्दर और मजबूत श्रीशंकर का मन्दिर और उसका किला तय्यार करवाया। उस किले का नाम 'शंकरगढ' रक्खा। नारुशंकर ने, करीब उजाड बने हुये ओरछा से वहां के लोगों को और अन्यान्य स्थानों से मनुष्यों को बुलाकर इस झांसी को और विशेषरूप से बढाया। नारूशंकर के पश्चात् "माधौजीगोविन्द आंतिया" ने सन् १७८७ ई० में आंतिया ताल (सरोवर) बनवाया। शिवराम भाऊ ने सन् १७९४ ई० में झांसी शहर के चारों ओर कोट (चहार दीवारी) और लक्ष्मीताल बनवाया, लक्ष्मीताल में करीब दो सौ कुए हैं। इसके सिवाय लक्ष्मी मन्दिर भी इन्होंने बनवाया। यह मन्दिर भी हमने देखा। झांसी के अन्तिम महाराजा गंगाधरराव हुए जो बिना पुत्र के थे। उनके स्वर्गगामी हो जाने पर अंग्रेजों ने झांसी को खालसा करके इनका राज्य हस्तगत कर लिया और गंगाधरराव राजा की वीर पत्नी श्रीमती रानी लक्ष्मीबाई को मासिक रुपए ५००० (पाँच हजार) की पैन्शन करदी, फिर सन् १८५७ ई० के ऐतिहासिक गदर में बागियों ने झांसी का राज्य श्रीमती लक्ष्मीबाई को दिया।

महारानी लक्ष्मीबाई का इतिहास बहुत सुन्दर और बडा आकर्षक है। हम संक्षेप से यहां बतलाये देते हैं—

लक्ष्मीवाई का जन्म काशी में ता० ११-१०-१८३५ ई० सन् में हुआ था। उन के पिता का नाम मोरेपन्त था। वे महाराष्ट्र प्रदेश के ब्रह्मावर्त के रहने वाले कराडा जाति के ब्राह्मण थे। मोरेपन्त जी की पत्नी का नाम भागीरथी था। लक्ष्मी बाई का मूल नाम मनुवाई रक्खा। झांसी संस्थान के राजा श्रीमन्त महाराज गंगाधर राव के साथ मनुवाई का सन् १८४२ ई० में विवाह संवध हुआ। इस वक्त वाई साहब का नाम लक्ष्मीवाई पडा। २१-४-१८५३ ई० में गंगाधर राव स्वर्गवास होने के बाद उनके दत्तक पुत्र को राज्याधिकारी न बनाकर ब्रिटिश सरकार ने झांसी प्रान्त खालसा करके अपने आधीन किया। सन् १८५७ ईस्वी में ब्रिटिश के सामने प्राय सारे भारत में अङ्गरेजों के प्रति घृणा उत्पन्न होने से जोरों से गदर चला. तव अङ्गरेजों को झांसी से भी प्राण वचाने के लिए भागना पडा। उसके वाद रानी साहवा ने झांसी प्रांत की चारुतया व्यवस्था और रक्षा की। अंग्रेज सरकार ने सरह्यूरोज के आधिपत्य में बहुत वडी सेना झांसी वगैरः प्रदेश जीतने भेजी। ता० २०-३-१८५८ ई० को सरह्यूरोज ने झाँसी में आकर ता० २ अप्रैल तक १२ दिन भयंकर युद्ध किया। इस प्रसंग पर झांसी की रानी लक्ष्मीवाई ने वीरता से युद्ध किया। अङ्गरेजों ने उस वक्त वहुत सख्ती करके निर्दयता से ५००० भारतीय नष्ट किए और झांसी स्वाधीन कर काल्पी और ग्वालियर में युद्ध किया। उस समय ग्वालियर में वीरता पूर्वक हजारों ब्रिटिश वीरों के साथ युद्ध

करके ता० १८-५-१८५८ ई० को लक्ष्मीबाई वीराङ्गना ने अपने नश्वर देह को छोड कर अनश्वर उज्जवल यश को प्राप्त किया।

अङ्गरेजों ने लक्ष्मीबाई की पेन्शन बन्द करदी। गदर में वीराङ्गना लक्ष्मीबाई रानी बहुत ही बहादुरी से अंग्रजों के साथ लडी। कइयों के गले काटे। कइयों को बेहोश कर दिया। दक्षिण की इस एकाकिनी विधवा लक्ष्मी बाई ने शिवाजी की तरह वीरता के इतिहास में अपना यश अनश्वर रखने के वास्ते अपने देह की भी परवाह न की। परन्तु छल और लडाई से काम लेकर अङ्गरेजों ने झांसी को स्वाधीन कर लिया। सन् १८६१ ई० में झांसी को अङ्गरेजों ने महाराज ग्वालियर के सुपुर्द किया, क्योंकि इस लडाई में ग्वालियर महाराजा ने अङ्गरेजों को धन जन और तन से बहुत मदद दी थी। फिर २४ वर्षों में ही यानि सन् १८८५ ई० में ग्वालियर का किला और मुरार की छावनी महाराज ग्वालियर को देकर उसके वदले १५००००० (पद्रह लाख) रुपया और सारा झांसी जिला अङ्गरेजों ने वापिस ले लिया।

झांसी में देखने योग्य स्थान।

किला—भारत में किले का रिवाज पुराना है। राज्य के मुख्य सात अंगों में दुर्ग (किला) भी एक अंग होना राजकीय प्राचीन शास्त्र का विधान तक हो गया है। इससे राज्य देश और आत्मा की रक्षा होती है। ऐसी

मान्यता पहिले के राजाओं में थी; इसीलिये करोडों रुपए खर्च कर हर एक राजा किला मजबूत और सुन्दर बनवाता था। चित्तौड आदि के किले दुनियां भर में प्रसिद्ध और अजोड हैं। उन किलों में झांसी का भी एक किला है। यह बहुत ऊंचा और मजबूत है। दुःख की बात है कि अभी यह किला भारतीयों को देखने को भी नहीं मिलता। हमने इसको देखने के लिए कोशिश भी की थी; परन्तु मालूम हुआ कि देखने की अनुमति मिलनी अशक्यसी है। किले के प्रथम द्वार पर ही दो अङ्गरेजी सोल्जर सिपाही भरी बन्दूक लेकर रात दिन पहरा देते हैं। इस वक्त किले में बारूद गोला खूब ही भरा है। अनेक मशीनगन—तोप बन्दूक आदि शस्त्रास्त्र रखे हैं। इसका कारण यह है कि झांसी की चारों ओर देशी राज्य (स्टेट) हैं। उन पर प्रभाव डालने के लिए अथवा उनसे मौका आने पर रक्षित होने के लिए इतना बन्दोबस्त रखना पडता है; यहां पर पलटन भी हमेशा बहुत रहती है। पहिले छः हजार अङ्गरेज यहां पर रहते थे, परन्तु पेशावर के लिए बहुत से भेज देने से इस वक्त बहुत थोडे हैं। सुना जाता है कि इसमें अंग्रेजों ने किले के अन्दर की रानी साहबकी प्रसिद्ध २ इमारतों का रूपान्तर करके अपने फैशन की आफिसें करदी हैं। खास खास स्थान तो बिलकुल छिन्न भिन्न कर दिए हैं। शिवरात्री के वख्त किले के अन्दर शिव मन्दिर के दर्शन करने लोगों को जाने देते हैं। वह भी सीधे रास्ते मन्दिर तक जाकर वापिस लौट आना, इधर उधर कहीं पर नहीं जाना और

नहीं देखना, ऐसी आज्ञा है। किले में वहां पर अङ्गरेज सिपाही उद्दण्डता से शस्त्र शिक्षा सीखने की प्रेक्टिस करते हैं।

राजमहल (रानी महल)

महारानी लक्ष्मीवाई का यह महल शहर में है। संभव है जब झांसी खालसा (जब्त) करके अङ्गरेजों ने किला और झांसी प्रांत छीन लिया तब रानी साहबा इसी में रहती होंगी। लोग कहते हैं कि इस महल की सात मन्जिलें थीं और यहां से सुरंग के द्वारा रानी साहबा किले में जाया करती थीं। परन्तु अब तो उनमें से चार मंजिल तोड दी हैं और सुरंग बन्द करदी है जो अभी वहाँ के कुए के चिन्ह रूप से दिखाई पडती है।

इस समय तीन मंजिल है। पहले और दूसरे मंजिल में म्यूनीसीपैल्टीस्कूल (हिंदी उर्दु और मराठी का) है। करीब २५० छात्र पढते हैं, मकान बहुत मजबूत बना हुआ है। पहिले मंजिल में एक टूटा हुआ पत्थर का खंभा है। लोगों का कहना है कि महारानी लक्ष्मीवाई जब महल को छोडकर झांसी से अन्यत्र गई तब उन्होंने अपनी तलवार की परीक्षा के लिए खंभे पर तलवार मारी थी, जिससे वह खंभा टूट गया। कई लोग यह भी कहते हैं कि अपने स्मारक के लिए तलवार से खंभे को तोडा। एक मत ऐसा भी है कि कोई अंगरेज अपने (लक्ष्मीवाई) को मारने सामने आ खडा है ऐसी भ्रान्ति होने से लक्ष्मी-

वाई ने उनको यमगृह में पहुचाने के लिए तलवार मारी। वह खम्भे पर लगी, इसलिए खम्भा टूट गया। तीनों प्रकार की इन किंवदन्तियों में कुछ भी तथ्य हो, परन्तु इससे यह स्पष्ट है कि लक्ष्मीवाई की तलवार अति मजबूत व तेज थी।

महल के नीचे गवर्न्मेन्टी कोतवाली है और एक कुआं भी है। पहली मंजिल के कुछ कमरों में दीवारों पर रंग के चित्रों का भी काम है। उसके सिवाय वर्तमान भाग में कोई खास कारीगरी नहीं दीख पडती है। इस रानी महल में सन् १९२७ई में मेरा भाषण हुआ था। झांसी में जी० आई० पी रेलवे वर्कशाप देखने योग्य है। यहाँ रेलवे एन्जिन और डब्बे आदि की सभी मशीनें बनती हैं जहाँ पर रोज करीब २५०० मनुष्य काम करते हैं। इसको देखने के लिए पास लेना पडता है।

लक्ष्मी मन्दिर।

इसका अपर नाम मुरलीधर मन्दिर भी है। यह वडे बाजार में है। वहाँ के वर्तमान के एक पूजारी ने हमसे कहा है कि महारानी लक्ष्मीवाई साहवा प्रत्येक शुक्रवार को यहाँ लक्ष्मी जी के दर्शन करने आया करती थी। उनके पिता (मोरेपन्त) इस मन्दिर के ऊपर की मंजिल में रहते थे। इसलिये शुक्रवार को रात को भी वाई साहव पिता के पास रहती थीं और शनिवार को महल या किले में चली जाती थी। वर्तमान पूजारी रामचन्द्र राव के

प्रपितामह रामचन्द्र इस मन्दिर में सन् १८५८ ई० को अङ्गरेजों की तोप से मारे गए थे ऐसा पूजारी ने हमसे कहा है। इस पूजारी का नाम श्री रामचन्द्र है जो दक्षिणात्य ब्राह्मण है। मन्दिर के नीचे तल घर है। मन्दिर में राधिका—रुक्मणि और मुरलीधर (कृष्ण) की पाषाण की मूर्तियाँ हैं जो गदर के बाद ग्वालियर स्टेट की तरफ से बैठाई हुई है।

अन्य बातें

झांसी की मनुष्य गणना करीब ८०००० है व सदर में करीब ६००० मनुष्य हैं। झाँसी प्रांत (जिले) में सब मिल कर ६०६४९८ मनुष्य हैं, जिनमें ५६८१३५ हिन्दू हैं। झांसी में मुस्लमीनों का बहुत जोर है। बलात्कार से भी गुप्तरीत्या हिन्दुओं को मुस्लमान बनाने का कार्य खूब चलता है। आर्यसमाजी और क्रिश्चियनों का भी प्रचार बढता जाता है। यहां पर राष्ट्र जागृति खूब अच्छी है। कांग्रेस हाउस भी है। श्रीमान् धुलेकर जी एम० ए० विश्वम्भरदास जी जैन और छेदीलाल जी आदि सज्जन राष्ट्र के लिये सत्याग्रह आन्दोलन में कारागार गये थे, जो संधि होने पर छूट कर आ गये हैं। खादी का प्रचार भी अच्छा है। ३०० पटवी लोगों के घर हैं जो सूत और रेशम का सुन्दर कपडा बनाकर बेचते हैं। शहर में सफाई और सुन्दरता की बहुत न्यूनता है। छावनी में यह बात नहीं है। शहरमें पहले ओसवाल श्वे० जैनों के ४० घर थे, अब तो तीन ही रह गये हैं। उसमें भी किसी

घर में पुरुष नहीं रहा है। झूठा गर्व दुराचार और अधर्म से ही ओसवाल जाति की आज बहुत जगह यही दशा देखने सुनने में आती है, तो भी अभी यह जाति चेतकर अपने दोषों को दूर नहीं करती है। एक श्वेताम्बर मन्दिर और उस मन्दिर के ताल्लुक में एक या दो मुकाम हैं, तथापि मन्दिर की संभाल बहुत असन्तोष कारक है। जिनमूर्तियों की अविधिज्ञ और अज्ञ ब्राह्मण पूजारी प्रक्षालन पूजा आधे घंटे में शीघ्रता से कर मन्दिर वन्द कर सेठ मिलापचन्द जी की दुकान पर चला जाता है, क्योंकि दुकान वाले उन से सारे दिन दुकान का काम करवाते हैं और न मालूम इसको वेतन किसमें से देते होंगे ? उस दुकानदार जैन को चाहिए कि अगर दर्शन और पूजन करने की और मन्दिर की व्यवस्था करने की भावना या भक्ति न हो तो मूर्तियों को सुरक्षित शहरों में पहुंचा दें। दिगम्बरों के ५० घर और चार मन्दिर हैं। गंज में पंचायती बड़ा मन्दिर अच्छा है। हाल की बनी हुई धार्मिक प्राचीन तसवीरें और धातु का सहस कोटि बहुत अच्छा है जिसमें छोटी छोटी १००८ जिन मूर्तियाँ हैं और चारों तरफ बीच २ में एक एक बड़ी मूर्ति है। इस मन्दिर में हस्तलिखित प्राचीन ग्रन्थ भी हैं, परन्तु हमको दर्शन तक नहीं हुए। खंडेलवालों के मन्दिर में, जिसमें हम गये थे, प्रवेश करते ही एक फूल बेचने वाली द्वार पर बैठी हुई मालिन ने हमसे कहा कि तुम खंडेलवाल हो तो मन्दिर

में जाओ। हमने हंस कर कहा कि हम खंडेलवाल तो नहीं हैं। हमारे साथ सेठ मक्खनलालजी जैन थे, हम सब हंसते २ मन्दिर में चले गये। मुसलमान क्रिश्चियन आर्यसमाजी तो अन्य धर्म वालों को अपने स्थानों में बुला बुला कर ले जाते हैं, अपने धर्मका परिचय कराते हैं, परन्तु जनी और वैदिक लोग अपने मन्दिर में जाने वालों को रोकते हैं यह कैसी शोचनीय अवस्था है? यही बात हमारे जैन साहित्य के प्रचार के विषय में है। इसीलिये तो दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने लिखा है कि "जैन लोग अपना साहित्य अजैनों को नहीं बताते हैं और न देते हैं, इसमें यह कारण है कि जैनधर्म में पोल हैं गपोडे हैं।" जैनधर्म जैसे पवित्र युक्तिपूर्ण और सर्वग्राह्य धर्म के लिए यह कलङ्क कितना भद्दा और झूठा है। अस्तु! इस मन्दिर में सुन्दरलाल जैन ब्रह्मचारी जी पूजारी हैं, जिन्होंने अपने द्रव्य से ही यह मन्दिर वनवाया है। इसमें मूल नायक महावीरजी की प्रतिमा विक्रम सं० ११७४ की है। बाईं ओर चन्द्रप्रभु जी की प्रतिमा वि० १२१४ और दाईं ओर अजीतनाथ की वि० १५०९ साल की पाषाण प्रतिमा है। रविव्रत कथा का वृत्तान्त १० हस्तचित्रित तसवीरों में सुन्दरता से उतारा है। तसवीरें प्राचीन हैं। सदर में एक मन्दिर है जिसमें मूलनायक की श्याम पाषाण निर्मित वि० सम्वत् १९०० की प्रतिष्ठित है। दोनों पार्श्वमें तीन मूर्तियाँ कुछ लालास को लिए हुए पत्थर की खडी हैं जिसमें से एक वि० सं० ११२८ की प्रतिष्ठित है। यह तीनों मूर्तियां एक

अङ्गरेज को किसी स्थान से मिली थीं। श्रीयुत विश्वम्भर दास जी जैन के पिता जी ने उस अङ्गरेज से मांग कर मन्दिर में रखवा दी है। झांसी में सभी दिगम्वर तेरापन्थी ही हैं। वीस पन्थी नही हैं। प्रत्येक मन्दिर में पुजारी जैन ही होता है और धर्मग्रन्थ का स्वाध्याय होता रहता है, यह दिगम्बरों की असाधारण विशेषता है। क्या श्वेताम्वर लोग अभी भी इस वात में दिगम्बरों का अनुकरण नहीं करेंगे? यहां पर वावू विश्वम्वर दास जी, सेठ मक्खन लाल जी आदि दि० जैन उत्साही और धर्म प्रेमी हैं। २०-२५ दिगम्वर घर हैं। दो ओसवाल श्वेताम्वर जैन के घर हैं। श्रीयुत मास्टर फूलचन्द जी जैन और उनके भाई शिक्षित तथा उत्साही हैं। करगुंआ नाम का एक छोटासा गाँव झांसी से करीव ३ मील पर है, यहां पर दि० मूर्तियां पुरानी और अच्छी हैं, पर मुझे देखने का वक्त नहीं मिला।

—: ३१ :—

भगवान् महावीर*

भारत धर्म का मुख्य स्थान है, धर्मोपदेशक रूपी रत्नों का सागर है। पचीस सौ वर्ष पहले भारत में धन, राज्य और जाति-मद का जोर बढ गया था। सबल और

---

* गङ्गा, भागलपुर सुल्तानगंज, वर्ष ५, पूर्णतरङ्ग ५०।

उच्च जाति के लोग मनमाना अन्याय और अत्याचार कर सकते थे। जगत् दुःखी था। सद्भाग्य से उसी समय भारत में दो महा पुरुष पैदा हुए। उनमें एक दीर्घतपस्वी भगवान् महावीर थे। जैन-धर्म में कुल चौवीस तीर्थङ्कर हुए हैं, जिनमें भगवान् महावीर अन्तिम हैं।

विदेह (विहार) प्रान्त के क्षत्रियकुण्ड अथवा कुण्डपुर (कुण्डलपुर) नगर में भगवान् महावीर का जन्म हुआ था। इनके पिता का नाम 'सिद्धार्थ राजा' और माता का नाम था 'त्रिशला देवी'। सिद्धार्थ-कुल प्रतिष्ठित था। इक्ष्वाकु-वंश के अन्तर्गत ज्ञात वंश के ये क्षत्रिय राजा थे। इनके कुल की महत्ता इससे भी प्रकट होती है कि, वैशाली के प्रसिद्ध सम्राट् चेटक की पुत्री 'त्रिशला देवी' सिद्धार्थ राजा से व्याही थीं, जो भगवान् महावीर की जननी हैं।

आज से २५३३ वर्ष पूर्व चैत्र शुक्ला त्रयोदशी को भगवान् महावीर जन्मे थे। इन्हें दिव्य-ज्ञान और अलौकिक शक्तियाँ जन्म से ही प्राप्त थीं। इनके गर्भ में आते ही सिद्धार्थ राजा के धन-धान्य की वृद्धि हुई थी; इसी लिए माता-पिता ने इनका नाम 'वर्द्धमान' रखा था। इन का लालन-पालन और शिक्षण उत्तम प्रकार से हुआ था। युवावस्था प्राप्त होते-होते इन्होंने आदर्श क्षत्रियोचित सभी कलाएँ और विद्याएँ हस्तगत कर ली थीं। ये शारीरिक बल में प्रवल थे।

युवावस्था में इनका मन जरा भी चञ्चल नहीं बना

था। भारत में समाज और धर्म की दुर्व्यवस्था देखकर इनके हृदय में दुःख होता था। जगत् के दुःखित, भीत और मोहान्ध मनुष्यों का उद्धार करने का ये प्रतिक्षण विचार किया करते थे। वैराग्य और करुणामय चित्तवाले महावीर का विचार आजीवन ब्रह्मचर्य पालने का था; पर इनकी माता पुत्रवधू का मुख देखने को अत्यन्त उत्सुक थीं। उन्होंने प्रेम और आग्रहपूर्ण वचनों से महावीर को विवाह करने को समझाया। महावीर परम मातृभक्त थे। वे "मातृदेवो भव" के सिद्धान्त का स्वयं पालन कर जगत को उसका पाठ पढाना चाहते थे। कहा जाता है कि, माता के उदर में जब महावीर थे, तभी से मातृवत्सल थे। आखिर में माता की आज्ञा का पालन करने के लिए महावीर ने 'समरवीर' नाम के राजा की पुत्री 'यशोदादेवी, से विवाह किया*। महावीर की "प्रियदर्शना" नाम की पुत्री हुई थी। वह "जमाली" नाम के एक राज-पुत्र से व्याही थी। बहुत वर्षों के बाद इसी जमाली ने भगवान् महावीर से दीक्षा लेकर एक नये मत को निकाला।

भगवान् महावीर जब अठाईस वर्ष के हुए, तब इनके माता पिता का स्वर्गवास हुआ। अब ये जगत् का उद्धार करने के लिये शीघ्र ही "निर्ग्रन्थ" होना चाहते थे; परन्तु अपने बडे भाई "नन्दिवर्द्धन" के आग्रह से भगवान् महावीर ने और दो वर्षों का विलम्ब किया। ये घर में

* दिगम्बर लोग महावीर को विवाह की बातें नहीं मानते हैं।

रह कर भी साधु के नियमों का पालन करते थे। आत्मचिन्तन करते थे।

महावीर के पास प्रचुर धन था। अतः इन्होंने दीन दुःखियों को दान देना शुरू किया। याचक जो चाहता था, वह महावीर से पाता था। मगध (विहार) के अतिरिक्त अन्य प्रांत के लोग भी इनके पास दान लेने आते थे। हजारों गरीबों की गरीबी इन्होंने मिटाई।

तीस वर्षकी ऊम्र में, मार्गशीर्ष कृष्णा दशमी को, राज वैभव, कुटुम्ब परिवारादिका सर्वथा त्याग कर, इन्होंने दीक्षा (सन्यास) ली। अब ये निर्ग्रन्थ हुए। उस समय भगवान् महावीर स्वामी को "मनःपर्यायज्ञान" उत्पन्न हुआ, यानि ये किसी भी मनुष्य और पशु के मनोगत भावों को जानने में समर्थ हुए।

भगवान् महावीर ने समझा कि, जबतक आत्माकी पूर्णता प्रकट न हो जाय, इन्द्रिय और मनके दोष जीते न जायँ, तबतक अपना और दूसरे का संपूर्ण उद्धार होना कठिन है। अतः उग्र तप करके पहले वीतराग और सर्वज्ञ होना चाहिए। इस खयालसे इन्होंने साढे बारह वर्षों तक प्रचण्ड तपस्या की। छ-छ महीनों तक इन्होंने बिना अन्न जल के उपवास किया। महीनों तक खडे खडे ध्यान किया, निद्रा और आलस्यका सर्वथा त्याग किया। इस तपःसाधनाके साढे बारह वर्षोंमें केवल ३४९ दिन ही महावीर स्वामी ने भोजन किया, सो भी एक ही बार और

बाकी के करीब साढे ग्यारह साल उपवास करके काटे। इस साधनामें भगवान् महावीर को हजारों असह्य कष्ट झेलने पडे। जंगली ग्वालों ने इनके पैरों में आग लगाई। कान में काष्ठके कीले ठोके। कितनों ने इनका अपमान किया। संगम नाम के दुष्ट देव ने इन्हे ऐसी यातनाएं दीं कि सुन कर हृदय कांप उठता है। मनुष्य, पशु और देवताओं ने भी इन्हें विविध भयंकर कष्ट दिये। इतना कष्ट किसी भी ऐतिहासिक पुरुष ने सहन नहीं किया। इनका "महावीर" नाम इसी कारण से इन्द्रने रखा है।

घोर तपस्या से भगवान् महावीर ने अपने सभी दोषों का नाश किया। इनमें अनेक सिद्धियाँ आविर्भूत हुई। जगत् के तमाम पदार्थों को जानने की सर्वज्ञता (केवल-ज्ञान) इन्होंने पायी। वह वैशाख-शुक्ला १० का दिन था। महावीर जब वीतराग और सर्वज्ञ हुए, तब ही इन्होंने उपदेश देना शुरू किया। ये जैनधर्म के अन्तिम तीर्थङ्कर थे। इनके पहले पार्श्वनाथ तक २३ तीर्थङ्कर हो चुके थे। साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका को जैन धर्म में 'तीर्थ' कहते हैं। जैनागम को भी तीर्थ कहते हैं। तीर्थ को करनेवाले तीर्थङ्कर हैं। 'तीर्थङ्कर' और 'जिन' एकार्थक हैं, गुण-क्रिया-निष्पन्न विशेषण हैं, विशेष्य नहीं।

मगध (विहार-मिथिला) देश में महावीर भगवान् ने खूब पर्यटन किया और जैन धर्म के साधु और गृहस्थों में जो शैथिल्य आया था, उसका निर्मूलन किया, एवम् पार्श्वनाथ के समय में चार महाव्रतादि की जो व्यवस्था

थी, उसमें देश-कालानुसार सुधार किया। आत्मधर्म की घोषणा की। धर्म के निमित्त यज्ञादि में हजारों पशु-पक्षियों की हिंसा, आम तौर पर होती थी, उसका घोर विरोध किया। इनके प्रचण्ड आन्दोलन से सारे भारत में सामाजिक, धार्मिक क्रान्ति मच गई। काफी सुधार हो गया। भगवान् महावीर ने जाति-भेद को महत्त्व नहीं दिया। रूढियों और कुरीतियों का निराकरण किया। शूद्रों (चाण्डालो) तक को भी महावीर ने शिष्य बनाकर पवित्र महात्मा बनाया। धर्म का स्थान आत्मा की पवित्रता है। बाह्य साधन, धर्म के एकान्त साधक और बाधक नहीं हो सकते हैं। हरएक प्राणी धर्म का अधिकारी है, ऐसा उनका उपदेश था।

महावीर के उपदेशों में अजब ताकत थी, जिससे उन्होंने इन्द्रभूति (गोतमस्वामी) प्रभृति जैसे जगत् प्रसिद्ध ४४०० ब्राह्मण विद्वानों को वेदो का यथार्थ अर्थ समझाकर अपना शिष्य किया था। बडे बडे राजाओं और अधिकारियों को साधु बनाया था। चारों वर्ण के साधु और गृहस्थ महावीर के शिष्य थे। जैसे शूद्रों में-मेतार्य और हरिकेशि आदि। वैश्यों में-शालिभद्र आदि। क्षत्रियों में-अक्षयकुमार, मेघकुमार प्रभृति। ब्राह्मणों में- इन्द्रभूति, सुधर्मा आदि।

ये इनके साधु शिष्य थे और ढंक, गोभद्र, श्रेणिक, अंवड आदि क्रमशः शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय और ब्राह्मण जाति के गृहस्थ शिष्य थे। भगवान् महावीर ने स्त्रियों को भी पुरुषवत् धर्म के अधिकार दिए थे।

भगवान् महावीर के जीवन में खासकर तीन विशेषताएँ प्रतीत होती हैं। पूर्ण अहिंसा, प्रचण्ड तप और स्याद्वाद।

भगवान् महावीर के समय में अजितकेशम्बली, प्रबुद्ध कात्यायन, गोशालक, संजयवेलीपुत्र और पूर्णकाश्यप आदि के तात्कालिक दर्शनों के अतिरिक्त वेदान्त आदि दर्शनों का भी काफी प्रचार था। इन सबका कथन एक दूसरे के विरुद्ध था। जिससे उनमें खण्डन-मण्डन का कालुष्य वार-वार उत्पन्न होता था। इन सबका विरोध मिटाने के लिए भगवान् महावीर ने स्याद्वाद का उपदेश किया। 'स्याद्वाद' एक सिद्धान्त है। एक ही वस्तु में भिन्न-भिन्न देश-काल अवस्थाओं की अपेक्षा से अनेक विरुद्ध या अविरुद्ध धर्मों की संभावना हो सकती है, अतः एकान्त रीति से अमुक वस्तु में अमुक ही धर्म है, दूसरा नहीं, ऐसा कहना मिथ्या है। स्याद्वाद यह वस्तु मात्र को पूर्ण रीति से पहचानने का नाम है। इसको अनेकान्त वाद भी कहते हैं। इसके द्वारा हरएक वस्तु की परीक्षा करने पर वस्तु का स्वरूप यथार्थ रूप में प्रकट होता हैं। इस सिद्धान्त को जानने और पालन करने से जगत् का वैर विरोध शान्त हो सकता है। सभी धर्मों का समन्वय हो जाता है।

भगवान् महावीर के उपदेश में त्याग, संयम और जीवादि पदार्थों के स्वरूप की प्रधानता है। इनके मुख्य

शिष्य इन्द्रभूति और सुधर्म प्रमुख महर्षियों ने इनका उपदेश ग्रहण करके फिर उसे सूत्र रूपमें बनाया। जिसको आगम कहते हैं। फिर भगवान् महावीर के ९८० वर्षों बाद तक कंठस्थ रखे हुए आगमों को लोगों ने पुस्तकों में लिखना शुरू किया और उसके कई विभाग हुए। आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्गादि उसके नाम हैं। भगवान् महावीरने सर्वत्र उपदेश देकर असाधारण सफलता प्राप्त की थी। १४००० त्यागी (साधु), ३६००० साध्वी, १५९००० उपासक और ३१८००० उपासिकाएं भगवान् महावीर के भक्त शिष्य हुए थे। श्रेणिक (बिंबिसार) नन्दिवर्द्धन, चण्डप्रद्योतन, चेटक, विजयराजा, उदयन वत्सराज, प्रसन्नचन्द्र, कोशिक और अदीन शत्रु प्रभृति राजा महावीर के भक्त बने थे। वाद करने वाले ४०० वादी महावीर के शिष्य थे। गोशालक भी भगवान् महावीर का शिष्य था, उसने आजीवक मत निकाला था।

करीब तीस वर्षों तक भगवात महावीर ने उपदेश का कार्य किया। राजगृह (नालन्दा) श्रावस्ती और वैशाली प्रमुख नगरों में इन्होंने चातुर्मास किये। मगध, बंगाल और विहार की प्रजाका प्रेम भगवान् महावीर के प्रति अधिक था। ७१॥ वर्ष और दो दिन इनकी आयु थी। कार्तिक कृष्णा अमावास्या को इनका महानिर्वाण (मोक्ष) पावापुरी* में, हस्तिपाल राजा की कचहरी में, हुआ।

* पावापुरी विहारशरीफ (पटने) के पास है। इस पवित्र स्थान की देख रेख बाबू धन्नूलाल सुचन्ती (विहार शरीफ) और उनके परिवार वाले करते हैं।

निर्वाण के पूर्व भगवान् महावीर ने लगातार सोलह प्रहरों तक तात्त्विक उपदेश दिया था। जिसे लिच्छवि और कोशलके १८ गणमेलक (संधिकारक) राजाओंने भी सुना था।

भगवान् महावीर के निर्वाणान्तर सच्चा दीप वुझ गया। वहां के राजा महाराजाओंको वहुत खेद हुआ। उन्होंने घरमें दीप जलाकर अपने मनको समझाया। दीपावली का पर्व तभी से हुआ। महावीर निर्वाण के २५० वर्ष पूर्व भगवान् पार्श्वनाथका निर्वाण हुआ था।

भगवान् महावीर और महात्मा वुद्ध समकालीन ज्योतिर्धर थे। ऐसे दीर्घ तपस्वी, आप्त पुरुष जिस देशमें उत्पन्न हुये हों, वह देश धन्य है।

—: ३२ :—

जैन साहित्य की प्रौढ़ता* और समृद्धता

साहित्य एक ऐसी चमत्कारी वस्तु है कि जिससे असभ्य देश और जाति सभ्य हो जाती है। अवनति में पड़ा हुआ देश उन्नति के शिखर पर चढ़ता है। एक समय का उपहास पात्र देश साहित्य से संस्कारित होकर दूसरे देशों का उपहास करने लगता है। यह किसका प्रताप है? कहना होगा कि यह प्रौढ (विशुद्ध) और समृद्ध साहित्य का प्रताप है। साहित्य शब्द की व्याख्या संस्कृत विद्वानों ने दो प्रकार से की है। एक तो काव्य नाटक और चम्पू विषय के ग्रन्थों में परिगणित रूढ व्याख्या है और दूसरी व्याख्या (हितेन सह साहितं, तत्स्वभावः साहित्यम्) जो हित को करने वाला है वह साहित्य है। इस छोटे प्रस्तुत निवन्ध में दूसरे अर्थ के अनुसार मैं लिखूंगा। जैन विद्वान् आचार्यों और श्रावकों ने जो प्रत्येक विषय के प्रौढ साहित्य की जगत को अनूठी भेंट दी है इस उपकार को जगत् कभी नहीं भूल सकता। उनकी निःस्वार्थ भावना से वने हुए साहित्य में आध्यात्मिक और ऐहिक भाव हैं, रस का उल्लास है, अलंकार की छटा है। प्राकृतिक वर्णन और

---

* प्रभात, गुजरांवाला, वर्ष १ अङ्क ४।

विज्ञान है। ऐसा होते हुए भी मुझे दुःख और शरम के साथ कहना पडता है कि ऐसे अनूठे साहित्य की जगत् ने काफी कदर और विचारणा नहीं की है। सारे जगत् ने तो क्या, परन्तु जैन जगत् ने भी उतनी कदर और विचारणा नहीं की है। अपने घर में सब प्रकार की सामग्री होते हुए भी हम दूसरों के घर का मुंह ताकते हैं। मैं समस्त देशों के जैनों को अनुरोध के साथ कहूंगा कि अपने यहां सभी विषय के प्रौढ और पूर्ण हजारों ग्रन्थ मौजूद हैं उनको पढाइए, और लाहौर देहली आदि यूनिवर्सिटियों के अंदर प्रत्येक विषय का साहित्य दाखिल करवाइए। श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब से मेरा विशेष अनुरोध है कि वह भरसक प्रयत्न करके लाहौर यूनीवर्सिटी में स्वतंत्र जैन न्याय, काव्य की परीक्षा में मौलिक ग्रंथ प्रवेश करा कर पंजाब की सभी जैन संस्थाओं हाई स्कूलों में उनको पढावें। एक भाई ने मुझे कहा था कि हम जैनों को इस बात का पता ही नहीं कि हमारे यहां किस प्रकार का और कितना साहित्य है, तो हम कैसे पढ सकते और दाखिल करवा सकते हैं। श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब के दो उत्साही युवक भाई हीरालाल जी और ईश्वर लाल जी ने मुझ से कहा था कि वैसे छपे हुए अवशिष्ट और प्राचीन ग्रन्थों का नाम और स्थान लिख कर हमें दो, उसको पंजाब के जैनों को मालूम करने के लिए हम अपने प्रभात में दे देवेंगे। मैंने इस कार्य को उचित समझ कर यह लेख लिखने का विचार किया है।

समस्त जैन साहित्य का सूचीपत्र होना तो एक लेख क्या, परन्तु लगभग एक हजार पृष्ठ की पुस्तक में भी समावेश होना दुःशक्य है। क्योंकि महर्षिशिरोमणी श्री उमास्वाति वाचक ने पांच सौ ग्रंथ बनाये, हरिभद्र आचार्य, जो कि जन्मसे वैदिक ब्राह्मण थे परन्तु एक विदुषी साध्वी से प्रबुद्ध होकर तेजस्वी जैनाचार्य हुए और आपने न्याय आदि विषय के चौदह सौ चौतालीस (१४४४) प्रकांड ग्रन्थों की रचना की। वादिदेवसूरि ने स्याद्वाद रत्नाकरादि जैसे अति प्रौढ तर्क के अनेक ग्रन्थ बनाए। आचार्यशेखर सर्वज्ञतुल्य श्री हेमचन्द्र भगवान् ने तो प्रायः सभी विषय के तीन करोड और पचास लाख श्लोक बनाकर जैन साहित्य का मुख उज्ज्वल और गौरवान्वित किया। रत्नप्रभसूरि, मल्लिषेणसूरि, विद्यानन्दस्वामी, अकलंक भट्ट, अभयदेवसूरि प्रभृति नामांकित विद्वानों ने तर्क शास्त्र को उन्नत स्फुरित और यशस्वी बनाया। महाकवि धनपाल, धनंपय श्रीपाल, वस्तुपाल, तेजपाल, प्रभृति श्रावक विद्वान् कवियों ने साहित्य शास्त्र को पुष्ट और विकसित किया। श्रीमद् यशोविजय उपाध्याय आदि ने जैन न्याय को जन्म दिया। मेघविजय उपाध्याय आदि ने माघ और नैषध आदिके क्लिष्ट ग्रन्थों की समस्यापूर्त्ति की और मेघमहोदय, चन्द्रप्रभा व्याकरण, हीरसौभाग्य, विजयप्रशस्ति जैसे ज्योतिष व्याकरण और साहित्य ग्रंथों का निर्माण किया। ऐसी दशा में मैं कितने ग्रन्थों को इस लेख में लिखकर बता सकता हूं विषयवार ग्रन्थों की सूची अग्रिम पत्र में प्रकाशित होगी।

—: ३३ :—

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गड़बड़*

(समालोचना)

वाग्भटालंकार व्याख्या सहित, मूल लेखक जैन महाकवि वाग्भट, व्याख्याकार श्रीयुत पं० इश्वरीदत्त शास्त्री, प्रो० दयालसिंह कालेज. प्रकाशक लाला मोतीलाल बनारसी दास लाहौर । वाग्भटालंकार अलंकार विषय का एक ऐसा ग्रन्थ है कि काव्य के साधारण विद्यार्थी से लेकर प्रौढ पण्डित तक के लिये एकसा उपयोगी है । शब्दालंकार तथा अर्थालंकार का यह स्वतन्त्र ग्रन्थ होने से अलंकार विषयक जितना वक्तव्य था उतना कवि ने इस ग्रन्थ में पद्य बंध लिख डाला है । इसी कारण यह ग्रन्थ पटना-बिहार गवर्नमेंन्ट संस्कृत परीक्षा और सन् १८-२४-२५ में लाहौर की परीक्षा के पाठ्यक्रम (course) में रक्खा गया है । वाग्भट बारहवीं शताब्दी के गुजरात के सम्राट् सिद्धराज जयसिंह के प्रधान जैन मंत्री थे । हम आगे बहुत प्रमाणों से इनका परम जैन होना सिद्ध करेंगे । इनके वागभटालङ्कार पर

* वीर, बिजनोर वर्ष ६, अङ्क १६ ।

जैनाचार्यों की प्राचीन ४-५ टीकाएं[1] वर्तमान में उपलब्ध हैं, जिनमें से श्रीसिंहदेवगणि की सुन्दर टीका निर्णय सागर प्रेस बम्बई से करीब १५ साल हुए प्रकाशित हो चुकी है। इसी ग्रन्थ के ऊपर पंडित ईश्वरीदत्त शास्त्री जी ने 'प्राज्ञमनोरञ्जनी' नाम की नवीन टीका लिखी है। मुझे अभी तक मालूम नहीं होता कि पण्डित जी ने इसमें प्राचीन टीका से क्या विशेषता की है? हां यह विशेषता जरूर नजर पडती है कि जगह २ मूल लेखक (बागभट) के आशय को पण्डित जी ने अपने कुतर्क से विपरीत कर दिया है, किन्तु क्या ऐसा अनर्थ करने से ही साहित्य सुधार हो सकता है? क्या ऐसी मनमानी कलपना करने से ही बुद्धि की कृतार्थता हो सकती है? इतिहास तो साफ २ कहता है कि वागभट्, जिन का अपरनाम वाहड भी था, वे परम विद्वान् श्रावक (जैन) थे। उन्होंने शत्रुंजय (पालीताणा) आदि कई तीर्थों में लाखों[2] रुपये

१. जिनवर्धनसूरिकृत, क्षेमहंसगणिकृत, अनन्तभट्टसुतकृत, राजहंस उपाध्यायकृत और सिंहदेव गणिकृत ये पांच टीकाएं प्राचीन पुस्तक भंडारों में हैं।

२. षष्टिलक्ष (६०) युता कोटि व्ययिता यत्र मन्दिर स श्रीवाग्भट वो ऽत्र वर्ण्यते विबुधैः कथम् ॥ वर्षे रुद्राकैसंख्यैः स्वजनवचसा विक्रमार्कात्प्रयातैर्यातैनाः सिद्धशैले (शत्रुंजये) जिनपतिभुवनं वाग्भटः प्रोद्दधार ॥ प्रबन्धचिन्तामणि, कुमारपालप्रबन्ध पृ० २२० की टिप्पणी में कालिदास सकलचन्द्र से मुद्रित की गई आवृत्ति।

खर्च कर मन्दिर व धर्मशालाएँ बनवाई थीं, जो आज भी हम देख सकते हैं। और वाग्भट का उल्लेख कई जैन ग्रन्थों में वार २ आया है। निर्णयसागर से प्रकाशित वाग्भटालङ्कार की प्रस्तावना में निष्पक्ष वैदिक विद्वान् श्री वासुदेव शर्म्मा और पंडित शिवदत्त शर्म्मा ने भी इसी प्रकार लिखा है. 'अस्यैव वाग्भटस्य वाहड इति प्राकृतं नामान्तरमस्ति' यतो यत्र वै ग्रन्थेः—

बंभंडसुत्तिसंपुडमुत्तिअमणिण्णो पहासमूहव्व ।
सिरि वाहडत्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥

दिनवर्धनसूरिव्याख्यातः पितुः सोम इति तस्य वाहड इति नाम प्रतीयते''' ''' एवं च ।

'अथास्ति वाहडो नाम धनवान्धार्मिकोऽग्रणीः ।
गुरुपादान्प्रणम्याथ चक्रे विज्ञापनामसौ ॥ १ ॥
आदिश्यतामतिश्लाघ्यं कृत्यं यत्र धनं व्यये ।
प्रभुराहालये जैने द्रव्यस्य सफलो व्ययः ॥
आदेशानन्तरं तेनाकार्यत श्रीजिनालयः ।
हेमाद्रिधवलस्तुङ्गो दीप्यकुम्भमहामणिः ॥
वत्सरे तत्र चैकेन पूर्णे श्रीदेवसूरिभिः ।
श्रीवीरस्य प्रतिष्ठां स वाहडोऽकारयन्मुदा ॥'

इति प्रभाचन्द्रमुनीन्द्रविरचितप्रभावकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता ११७९ विक्रमसम्वत्सरे 1123 A. D. स्फुटं प्रतीयते ''' श्रीमद्वाग्भटदेवोऽपि[1] जीर्णोद्धारमकारयत् । शिखीन्दुरवि (१२१३) वर्षे च ध्वजारोपं व्यधापयत्' ॥ इत्यग्रिम प्राभाविकचरित्रतो वागभटस्य सत्ता १२१३ विक्रम संवत्सरे 1157 A. D. प्रतीयते ॥

वाग्भटालङ्कार, निर्णयसागरकी आवृति चौथी, पृष्ठ १-२।

इसके सिवाय प्रवन्धचिन्तामणि प्रभावकचरित्र और संस्कृत द्वयाश्रय (हेमचन्द्राचार्यकृत) आदि जैसे ऐतिहासिक ग्रन्थों से भी साफ मालूम होता है कि वाग्भट एक कट्टर जैन थे। यह वात स्वयम् इसी वागभटालङ्कार में भी प्रतीत होती है। इनके उदाहरण भी जैन तीर्थंकरों की भी भक्ति से पूर्ण है। देखिये मैं कुछ पाठकों के सन्मुख रखता हूं:—

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयः जिनः सदा ।
मोक्षमार्गं सदा ब्रूते यदागमपदावली ॥

वाग्भटालंकार । पृष्ठ १ ।

---

१. पुराने मन्दिरों को ठीक करने को जीर्णोद्धार कहते हैं। वागभट ने शत्रंजय (जैनों का वहुत वडा तीर्थ) के वहुत मन्दिरों का जीर्णोद्धार करवाया था। गुजराती भाषा की एक प्राचीन पुस्तक में लिखा है कि 'वाहड मन्त्रीये चौदमोरे तीर्थे कर्यो उद्धार। वार तेरोत्तर (१२१३) वर्षमांरे वंश श्रीमाली सार हो जिनजी........'। नवाणुं प्रकार की पूजा पृ० २५९।

गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते
यस्याः पूर्णमृगाङ्कमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।
यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया
तां कुन्दाग्रदतीं त्यजन्जिनपती[1] राजीमतीं पातु वः ॥

वा० पृ० ६३[2]

तं णमह वीअराअं जिणिन्द मुलिअ दिढ अरकसाअम्
जस्स मणं व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ वा० पृ० ६५
कलवरे चन्द्रकलङ्कमुक्ता मुक्तावली चोरुगुणप्रपन्ना जगत्त्रयस्याभिमतं ददाना, जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्तिः ॥

वा० पृ० ६६

ऐसा होते हुए भी पं० ईश्वरीदत्तजी सम्प्रदाय के मोह से प्रारम्भ में व्याख्या करते हुए मंगलाचरण के एक

---

१. यहां जिनपति से जैनों के बाईसवें तीर्थंकर नेमनाथ समझना, इन्होंने राजीमती नाम की अपनी युवती स्त्री को छोडकर संन्यास लिया था ।

२. इस लेख में उसी वाग्भटालंकार के उदाहरण दिये गये हैं। जो पं० ईश्वरीदत्त जी की टीका युक्त लाहोर में लाला मोतीलाल ब० के यहां से प्रकाशित हुआ है, और जिस पर इन्हीं [प्रस्तुत] पंडित जी की टीका है जो समालोच्य है ।

श्लोक का मुख्य अर्थ इस प्रकार लिखते हैं कि:–नाभेरपत्यं[1] नाभेय: ''' यद्वा श्रीः लक्ष्मीः नाभेयः नाभेरुत्पन्नः ब्रह्मा ताभ्यां उपलक्षितः अनेन जितस्य विष्णुववतारता प्रदर्शिता यद्वा श्रियः सकलशास्त्रनिष्णातत्वसमृद्धेः इनः स्वामी इति श्रीनः नास्ति किमपि भेयं भीतिजननक्षमं यस्य इति अभेयः जिन[2] बुद्धः........................ वा० पृ० १

श्रीनः लक्ष्मीपतिः अभेयः भीतिरहितः जिनः जिनावतारः अः विष्णुः 'अकारो वासुदेवः स्यात' इत्येकाक्षरकोशवचनात्, वः श्रियं दिशतु ददातु यस्य व्यासावतारस्य विष्णोः आगमपदानां वेदान्तसिद्धान्तानाम् आवली समुदायः शेषं पूर्ववत् ।

वा० पृ० २

---

१. जैनों के प्रथम तीर्थंकर श्रीऋषभदेवके पिता का नाम नाभि था, इस बात को जैनों का छोटा बच्चा भी जानता है "नाभिश्च जितशत्रुश्च" । हैमकोष काण्ड पहिला श्लोक २६ ।

इक्ष्वाकुभूरित्यभिधामधाद्भूर्यदानिवेशात्प्रथमं पुरोऽस्याः ।
नाभेस्तदा युग्मिपतेः प्रपेदे, तनूजभूयं प्रभुरादिदेवः ॥

भागवत पुराण में भी कहा है—"नाभेः सुतः सः वृषभो मरुदेवीसूनुः यो वै चचार मुनियोग्यचर्याम्"

२. यद्यपि जिन शब्द जैन तीर्थंकर और महात्मा बुद्ध इन दोनों अर्थ में है परन्तु यहां पर जैन तीर्थंकर का ही अर्थ लेना चाहिये क्योंकि ग्रन्थकार जैन ही थे ।

रेखांकित (—) वाक्यों से स्पष्ट मालूम होता है कि पण्डित जी किसी भी तरह से इस जैन ग्रन्थ को वैदिक ग्रन्थ बनाना चाहते हैं, नहीं तो 'जिन'' (तीर्थंकर) के साथ विष्णुः लक्ष्मी, ब्रह्मा और व्यासावतारस्य आदि पदों की संगति कैसे हो सकती है ? वैदिक विद्वानों से पूछने पर पता चला है कि वैदिक लोग बुद्धदेवको विष्णु का अवतार मानते हैं, जैन तीर्थंकरों को नहीं मानते, इससे 'जिनस्य विष्ण्वावतारता प्रदर्शिता' लिखना भी भूल है। इसके अलावा व्याख्याकार का यह भी विचार है कि यह ग्रन्थ बौद्धों का हो जाय तो भी अच्छा है, इसी इरादे से अथवा समझ फेर से जहां २ मूल श्लोकों में जिन, जिनेन्द्र[1] और अर्हन् शब्द आये हैं वहां २ (लेखकने) उसका अर्थ बुद्ध अथवा बुद्धदेव किया है और जहाँ २ जैनों के २२ [बाईसवें] तथा २४ [चोवीसवें] तीर्थंकरों के नाम नेमि [नेमिनाथ] और वीर [महावीरस्वामी] आये हैं, वहां २ भी उन्होंने स्पष्टता नहीं की है। देखिये कुछ नमूना बताता हूं ... .. ।

विनयात् त्वं (त्वां) स्तुवां (स्तुवे) वीरविनत त्रिदशेश्वरः ॥ वा० पृष्ठ १३

टीका—हे वीर! विनयात् (यहां वीर से २४ वे तीर्थंकर महावीर स्वामी से कविका मतलब है। स्वामी

---

१ जिनेन्द्र, अर्हन्, वीतराग और तीर्थङ्कृत् शब्द, प्रायः करके जैन तीर्थंकरों के लिए ही प्रयुक्त होते हैं।

रक्षकः स जिनः बुद्धः यः युष्मान् पातु । वा० पृ० २१

स प्रसिद्ध जिनः बुद्धः जयति । वा० पृ० २२

यथा जिनः बुद्धः स्वामी अवलम्बनम्ः यस्य तस्मै अर्हते तन्नामकसंप्रदायविशेषप्रवर्तकायनेमये[1] तन्नाम्ने ।......
वा० पृ० २३

सज्ञानः सः प्रसिद्धः जिन[2] बुद्धदेवः । वा० पृ० ९

जिनयातिः बुद्धः वः युष्मान् पातु । वा० पृ० ६३

जिनेन्द्रं बुद्धदेवं नमत ..... वा० पृष्ठ ६५

जैनेश्वरी.....जिनेश्वरस्य बुद्धदेवस्य इदम् (इयम्) मूर्तिः कल्पलता इव ... ... । वा० पृ० ६७

अगर व्याख्यालेखक यह समझते हों कि जैन धर्म और बौद्ध धर्म एक है तो अब इस बुद्धिवाद के परीक्षक जमाने में यह समझना उनकी भूल है, क्योंकि जैनों के प्रसिद्ध २ विद्वान् डाक्टर याकोबी, डा० हर्टल, डा० ग्लासेनप और भारत के नेता लोकमान्य तिलक, महात्मा गांधी,

१. अरिष्ट नेमस्तु नेमिः वीरश्चरमतीर्थकृत् ।
महावीरो वर्द्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दनः ॥
हैमकोष प्रथम काण्ड श्लोक २० ।

२. यहां पर संधि होकर जिनो होना चाहिये परन्तु पण्डित जी ने अपनी टीका में जहां जैसा २ शुद्ध या अशुद्ध लिखा है, वैसे ही हम को यहां पर उतारा करना पडा है ।

कवीन्द्र रवीन्द्र टागोर और श्रीयुत कन्नोमलजी एम० ए० सेशन जज्ज धौलपुर जैसे प्रसिद्ध पुराने विद्वानों ने भी इस कल्पना को निर्मूल मान कर जैन दर्शन एक स्वतन्त्र दर्शन है— किसी की शाखा या भेद नहीं है—ऐसी सर्वत्र उद्घोषण की है। देखिये—

जर्मन के प्रसिद्ध विद्वान् डा० जेकोबी ने एक भाषण में यह कहा था कि—

"In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system quite distinct and independent from all others and that, therefore it is of great importance for the study of philosophical thought and religious life in ancient India."

देशनेता लोकमान्य तिलक सन् १९०४ के दिसम्बर के अपने 'केसरी' पत्र में लिखते हैं कि— 'ग्रन्थों तथा सामाजिक व्याख्यानों से जाना जाता है, कि जैन धर्म अनादि है। यह विषय निर्विवाद तथा मतभेद रहित है। सुतरां इस विषय में इतिहास के दृढ सबूत हैं, और निदान इस्वी सन् से ५२६ वर्ष पहिले का तो जैन धर्म सिद्ध ही है। महावीर स्वामी जैन धर्म को पुनः प्रकाश में लाये' इस बात को आज २४०० वर्ष व्यतीत हो चुके हैं। बौद्ध धर्म की स्थापना से पहिले जैन धर्म फैल रहा था, यह बात विश्वास करने योग्य है। चौवीस तीर्थंकरों में महावीर

स्वामी अन्तिम तीर्थंकर थे। इससे भी जैन धर्म की प्राचीनता जानी जाती है बौद्ध धर्म पीछे से हुआ, यह वात निश्चित् है।" यदि व्याख्याकार पण्डित ईश्वरीदत्त जी यह कहें कि जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग शब्द का पर्याय वाची बुद्ध और बुद्धदेव शब्द है। इसी लिए हमने जिनेन्द्रादि शब्दों की जगह बुद्ध और बुद्धदेव शब्द रखे हैं। यह भी उनका कहना ठीक नहीं, क्योंकि प्रसिद्ध अमरकोश में जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग (जैन तीर्थंकर) के जो नाम आये हैं, उन नामों से बुद्ध और बुद्धदेव शब्द कहीं भी नहीं है। खुद बौद्धाचार्य मोग्गलान थेर नाम के विद्वान् ने जो 'अभीधानप्पदीपिका'[२] नाम का पाली भाषा का शब्द कोष बनाया है, उसमें भी (खीणासवो, (त्व) ऽसरंवो (च) वीतरागो, (तथा) ऽरहा (प्रथम सर्ग १० वां श्लोक) का जैन तीर्थंकरों के जो नाम आये हैं, उनमें भी बुद्ध और बुद्धदेव शब्द नहीं है।

---

१. अर्हन् जिनः पारगतस्त्रिकालवित्क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वरः।
शंभुः स्वयम्भुर्भगवान् जगत्प्रभुस्तीर्थंकरस्तीर्थकरो जिनेश्वरः॥
स्याद्वाद्यभयदसार्वाः सर्वज्ञः सर्वदर्शिकेवलिनौ।
देवाधिदेवबोधिदपुरुषोत्तमवीतरागाप्ताः॥ हेमकोष, प्रथम काण्ड श्लोक २४-२५।

२. यह पाली भाषा का कोष गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर अहमदाबाद से प्रकाशित हुआ है और एक सिलोन के बौद्ध भिक्षुक का लिखा हुआ है

अगर पण्डित जी अपने बचाव के लिये यह भी कहें कि जिनेन्द्र, जिनेश्वर और वीतराग शब्द बुद्ध के पर्याय वाची हैं, जैसे घटके कलश आदि शब्द, तो यह भी कहना उनका युक्तिशून्य है। क्योंकि प्रसिद्ध अमर कोश[1] और बौद्धोंके 'अभिधानप्पदीपिका' कोश में जो बुद्ध भगवान् के नाम आये हैं उनमें कहीं भी जिनेन्द्रादि शब्द नहीं हैं।

पाठक लोग इस छोटी सी समालोचना के पढने से भली भांति समझ सकते हैं कि इस जैन ग्रन्थ की व्याख्या में पं० महाशय जी ने कितनी गडबड की है। मुझे लिखते हुए दुःख होता है कि हिन्दुस्तान के अनुचित सम्प्रदाय मोह से और जैनों की साहित्य के प्रति उपेक्षा से एक नहीं, अनेक प्राचीन ग्रन्थों में ऐसे लोगों ने गडबड करके अपने ग्रन्थ बना लिए हैं। परन्तु ध्यान रखना कि अब

---

१. सर्वज्ञः सुगतो बुद्धोधर्मराजस्तथागतः।
समंतभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जनः॥

षडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्तामुनिः शाक्यमुनिस्तु यः॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धिः शौद्धोदनिश्च सः।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥

अमरकोष प्रथम श्लोक १३-१४-१५

जमाना परीक्षा का और पोल खोलने का आया है और अब ऐसे लोगों की गडबड नहीं चल सकती है। इसीलिए ऐसे लोगों को अब निष्पक्ष होकर स्वपर कल्याणकारी कार्य करना चाहिए। इस टीका के प्रकाशक श्रीयुत मोतीलाल बनारसीदास जी से भी मेरी प्रेरणा है कि वे इस टीका के लेखक पं० ईश्वरीदत्त जी को एक पत्र लिखकर इस ग्रन्थ में की हुई भूलों का सुधारा करवा कर आत्मानन्द महासभा, अम्बाला, या दूसरी कोई जैन संस्था में और साहित्यिक पत्रों में क्षमायाचना के सहित भेज दें। ऐसा करने से साहित्य में विगाड होते हुए रुकेगा और जैन विद्वानों को सन्तोष होगा।

—: ३४ :—

अर्द्ध-मागधी और प्राकृत*

कण्ठ-तालु आदि के संगठन से मुख द्वारा भाषा (शब्दोच्चारण) की उत्पत्ति होती है। भाषा का प्रयोजन मनोगत भावों को व्यक्त करना है। नैयायिक शब्द को आकाशका गुण मानते हैं, साङ्ख्यकार कारण मानते हैं और जैन आदि भाषावर्गणा नामक विशिष्ट पुद्गल-परमाणुओं का समूहकार्य मानते हैं।

विभिन्न काल में कितनी भाषाएं भारत में उत्पन्न हुईं, जिनमें थोडी ही भाषाओंने साहित्य और व्यवहार में चिरकालता पाई। जिस भाषामें सरलता और व्यापकता होती है, वह लोक-व्यवहार की भाषा होती है और जिससे माधुर्य तथा लालित्य आदि गुण होते हैं, वह साहित्य की भाषा होती है, एवम् उभय गुण विशिष्ट भाषा व्यावहारिक और साहित्यक दोनों ही होती हैं। ऐसी ही भाषाओंमें अर्द्ध-मागधी भी एक है।

आज से ढाई हजार वर्ष पूर्व अर्द्ध-मागधी का प्रचुर रूप से प्रचार था। मगध, बंगाल, बिहार और उत्तर हिन्दुस्तान के करोडों मनुष्यों की यह बोल चालकी भाषा थी। मागधी भाषा का उत्पत्तिस्थान मगध देश है; पर

---

* गंगा-सुलतानगंज, वर्ष ५० तरंग ४६।

अर्द्ध मागधी का नहीं। श्रीजिनदास नामके एक प्राचीन विद्वान् ग्रन्थकार कहते हैं—"अर्द्ध-मागधी भाषा अठारह देशोंकी भाषाओं से बनी है[१]।" यानी ढाई हजार वर्ष पूर्व इस भाषा का प्रचार अठारह देशों के लोक-व्यवहार और साहित्यमें था; इसी लिए दीर्घ तपस्वी भगवान् महावीर स्वामी जैसे दिव्य पुरुषने भी इसी लोकप्रिय भाषामें उपदेश देकर जगत्को सन्मार्ग दिखाया[२]। भगवान् महावीर के मुख्य मुख्य शिष्य इन्द्रभूति, अग्निभूति और सुधर्म प्रमुख महर्षियों ने तथा उनके भी शिष्य प्रशिष्योंने सैकडों वर्षोंतक इसी भाषामें उपदेश दिये और शिष्ट साहित्यकी रचना की। आज जैनों के जितने भी मूल ग्रन्थ, आगम, सूत्रग्रन्थ आदि उपलब्ध हैं, उनकी भाषा यही अर्ध मागधी है। इस भाषामें स्वभावतः ही माधुर्य, लालित्य और व्यापकत्व है। इसीलिये आचार्य हेमचन्द्र ने इसके लिए काव्यानुशासन में "अकृत्रिमस्यादुपदा" विशेषण दिया है और वाग्भटने खुले मुंह तारीफ की है।

आर्ष (ऋषिभाषित) और जैनप्राकृत इसी अर्ध मागधी के नामान्तर हैं। डा० याकोबी आदि भाषातत्त्वविद्

---

१ अट्ठारसदेसी भाषा णिययं वा अद्धमागहं।" निशीथचूर्णि

२ अद्धमागहाए भासंए भासंति अरिहा धम्मं। ... तएणं समणं भगवं, महावीरे कूणिअस्स भिंभिसारपुत्तस्स... अद्धमागहीए भासए भासंति।' उववाइयसुत्तं।

इसे जन महाराष्ट्री या महाराष्ट्री कहते हैं। पर यह विचार ठीक नहीं जंचता; क्योंकि इसमें महाराष्ट्री के समस्त लक्षण नहीं पाये जाते हैं। कुछ साम्य देखकर इसे महाराष्ट्री कह देना नितान्त असङ्गत है। डा० याकोबी के इस विचार को अपने "प्राकृत व्याकरण" में डा० पिशलने भी अनुचित कहा है। यह जैनसूत्रों की भाषाको अर्ध-मागधी या आर्य भाषा ही सिद्ध करते हैं।

प्रज्ञापनासूत्रमें लिखा है कि, संस्कृत प्रभृति आर्य-भाषाओं में अर्ध-मागधी का भी स्थान है। तत्त्वज्ञानमय और व्याख्याप्रज्ञप्ति (भगवती) सूत्र में तो यहां तक लिखा है कि, इसे देवभाषा भी कहते है।

अर्ध-मागधी भाषा प्राकृत, पाली, महाराष्ट्री और मागधी आदि से कई अंशोंमें साम्य रखती है। यह भी शौरसेनी, मागधी, पाली, पेशाची आदि भाषाओं की तरह प्राकृतकी पुत्री है[1]। प्राकृत–भाषाका अर्थ है, प्रकृति (स्वभाव) जन्य भाषा यानि स्वाभाविक भाषा। "जिसमें व्याकरणादि जन्य काठिन्य उत्पन्न न हुआ हो, वैसा स्वाभाविक वचनप्रयोग प्राकृत-भाषा है।" विक्रम सम्वत् ११२५ में नमि साधुने रुद्रटाकाव्यालङ्कार के टिप्पन में भी ऐसा ही कहा है[2]। इस भाषा में स्वाभावतः माधुर्य

---

१ "आर्यों त्यमार्षतुल्यं च द्विविधं प्राकृतं विदुः'

२ "प्राकृतके महान् पण्डित श्रीयुत पं० हरगोविन्ददास त्रि० प्रभृति का भी यही मत है। प्राकृति का अर्थ कुछ लोगों ने संस्कृत किया है, इसे पण्डित जी भ्रान्त मानते हैं।

और लालित्य है; अतएव यह शिशुनाग, कुविन्द, शातवाहन आदि भारतीय सम्राटों के शासन काल में राज भाषा बन सकी थी। यह सैकड़ों वर्षोंतक भारत की राष्ट्र भाषा थी।

कुछ विद्वानों का तो यहां तक कहना है कि वैदिक भाषा से भी इस भाषा का उत्पत्तिकाल बहुत पुराना है। क्यों कि वैदिक और प्राकृत-भाषा में कितनी ही जगह बहुत साम्य दिखता हैं। जैसे अन्त्य व्यञ्जन का लोप हो जाना, संयुक्ताक्षर के पूर्व के अक्षर का ह्रस्व होना, संयुक्त 'य" और 'र" का लोप होना, संयुक्त व्यञ्जनों के मध्य में स्वर का आगम हो जाना, चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी विभक्ति का होना, द्विवचन में आकार हो जाना और 'ऋ' का "उ" हो जाना इत्यादि। वर्तमान लौकिक संस्कृत पर भी प्राकृत ने प्रभाव डाला हैं। प्राकृत और अर्ध मागधी के कितने ही शब्द संस्कृत में घुस पड़े हैं। कुछ भाषा शास्त्रियों का यह मत है कि, सब से पहले व्याकरणादि से अनिरुद्ध प्राकृत भाषा थी; अनन्तर पाणिनि आदि के व्याकरणादि ग्रन्थों से निगृहीत होकर, जब वह संस्कार-युक्त और नियत हुई, तब उसमें से संस्कृत भाषा का उदय हुआ। राजा भोज, कवि हाल, वाक्पतिराज, जय-वल्लभ, राजशेखर, महेश्वरसूरि और वज्जालग्ग प्रभृति प्रमुख पुरुषों और स्त्री कवियों ने सरस्वती कंठाभरण, गाथा सप्तशती, गउडवहो, कर्पूरमञ्जरी, बालरामायण और

पञ्चमी-माहात्म्य आदि ग्रन्थों में प्राकृत की मुक्त कंठ से प्रशंसा की है।

प्राचीन ग्रन्थों का अध्ययन करने के लिये और हमारे प्राचीन इतिहास तथा सभ्यता का पता लगाने के लिए संस्कृत की ही तरह प्राकृत, मागधी अर्ध मागधी, पाली और अपभ्रंश आदि भाषाओं का ज्ञान प्राप्त करना नितान्त आवश्यक है। हिन्दी, बंगला, गुजराती, मराठी और मारवाड़ी प्रभृति प्रान्तीय भाषाओं की मूल स्वरूप और उनका विकास जानने के लिए तो प्राकृत और अर्ध मागधी आदि भाषाओं का जानना बहुत जरूरी है; क्योंकि, इन आर्य (वर्तमान) भाषाओं का प्रादुर्भाव इन्हीं प्राकृत आदि भाषाओं से ही हुआ है। हमारी देशी भाषाओं के सैकड़ों शब्द प्राकृत और मागधी से मिलते हैं। हिन्दी तो प्राकृत की खास ऋणी है। इसके धातु, प्रत्यय, व्याकरण के नियम और हजारों शब्द प्राकृत से एकदम मिल जाते हैं।

भाषा शास्त्र के अध्ययन को गम्भीर बनाने के लिये बंगीय और महाराष्ट्रीय विद्वानों ने प्राकृत और अर्द्धमागधी के क्षेत्र में अधिक काम किया है। इन दिनों प्राकृत और पाली आदि भाषाओं से अब समाज-विशेष का भी द्वेष नहीं रहा है। लोगों की रुचि भी शनैः शनैः इस ओर बढ़ती जा रही है। भारतीय यूनिवर्सिटियों का भी ध्यान अर्द्ध-मागधी की ओर गया है। भाषा-विज्ञान के अध्ययन के लिए

यूनिवर्सिटियों ने इसे एक स्वतन्त्र स्थान दे रखा है। वंबई यूनिवर्सिटी इस दिशा में अधिक आकृष्ट हुई है। इस यूनिवर्सिटी में प्रतिवर्ष ३०० से अधिक छात्र इस भाषा में परीक्षा देने बैठते हैं। फलस्वरूप गुजरात और दक्षिण में इस भाषा के बहुतेरे पण्डित हैं।

इसके प्राथमिक विद्यार्थी को यह समझ लेना चाहिये कि, प्राकृत और अर्द्धमागधी के व्याकरण के नियम बहुत कुछ एकसे हैं। इसलिये एक दूसरे के साधन एक दूसरी भाषाके अध्ययन में काम आ सकते हैं। व्याकरण-ग्रन्थ में आचाय हेमचन्द्र का प्राकृत-व्याकरण सुन्दर, सर्वोपयोगी और व्यापक माना जाता है। यह सूत्रवद्ध संस्कृत-भाषा में है। इसके अध्ययन से प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची चूलिका पैशाची और अपभ्रंश का बहुत सुन्दर ज्ञान हो जाता है। इन्हीं हेमचन्द्रसूरि का कुमारपालचरित्र काव्य भी वनाया हुआ है, जो भट्टी काव्य का अनुसरण करता है। इसके अतिरिक्त प्राकृत प्रकाश, प्राकृतसर्वस्व, संक्षिप्त सार, प्राकृत-व्याकरण, षड्भाषा-चन्द्रिका, प्राकृत-लक्षण और प्राकृतानुशासन प्रभृति प्राचीन व्याकरण-ग्रंथ भी उपलब्ध हैं। नवीन व्याकरण ग्रन्थों में डा० पिशल का प्राकृत ग्रामर, डा० बनारसीदास जी का अर्द्ध-मागधी रीडर, श्रीयुत रत्नचन्द्र जी का जैन-सिद्धांत कौमुदी, अर्द्धमागधी-शब्द-धातु रूपमाला, प्राकृत-पाठमाला, प० बेचरदास का प्राकृत-व्याकरण, प्राकृत-मार्गोपिदेशिका और प्राकृत-रूपमाला तथा प्रो० बुलनर की प्राकृत-प्रवेशिका आदि ग्रन्थ उपयुक्त हैं।

प्राचीन कोष-साहित्य में केवल धनपाल कवि की पाइअलच्छीनाममाला और हेमचन्द्र की देशीनाममाला ही मिलती हैं। नवीन कोषों में सर्वोपयोगी और सुन्दर कोप न्याय-व्याकरण-तीर्थ प्रो० हरगोविन्ददास जी का पाइअ-सद्द-महण्णवो है। इसमें प्राचीन और अर्वाचीन अर्द्धमागधी तथा प्राकृत आदि के ७५,००० शब्द प्रमाणों के साथ संगृहीत हुए हैं। इसके अतिरिक्त अभिधानराजेन्द्र और जैनागम-शब्दसंग्रह भी उल्लेखनीय हैं।

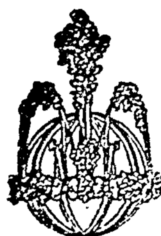
काव्यों में कुमारपाल चरित, पउम चरियं, महावीर चरियं, गउडवहो; सुपासनाह चरियं, गाथा सप्तसती; नाटक में मृच्छकटिक, कर्पूरमञ्जरी-(गद्यमें) इसके सिवाय वसुदेव हिन्दी काव्य और कल्पसूत्र आदि ग्रन्थ भी उल्लेखनीय हैं।

छन्दोग्रन्थमें गाथालक्षण, प्राकृत-पिंगल-सूत्राणि, नन्दीलाढ्य, सअंभूछन्द, वृत्तदर्शन, वृत्तमुक्तावली आदि ग्रन्थ दर्शनीय हैं।

अति प्राचीन प्राकृत, आर्ष प्राकृत और मागधी आदि भाषाओं के ज्ञान के लिए सब से पुराना और महत्त्व का साहित्य आचाराङ्ग प्रभृति जैन आगम है। इस भाषा में पाण्डव प्राप्त करने के लिए जैनागम का अध्ययन नितान्त आवश्यक है।

इसमें शक नहीं कि, अर्द्ध-मागधी बहुत ही महत्व-पूर्ण भाषा है। इसके थोडे शब्दोंमें ही बहुत भाव आ सकते हैं। इसीलिए महामुनि भरत ने कतिपय नाटकीय पात्रों को इसी भाषा में बोलने का आदेश दिया है। सुकुमार स्थलों में और खासकर स्त्री पात्रों के मुहसे जब यह भाषा बोली जाती है, तब इसका सौष्ठव, माधुर्य और लालित्य बरबस मन को मोह लेता है।

इस भाषा में २५०० वर्ष का पुराना तत्त्वज्ञान, धर्म और समाज विषयक इतिहास तथा अनेक ज्ञातव्य बातें मौजूद हैं। यदि इस भाषा के अध्ययन में लोग अधिकाधिक रुचि धारण करेंगे, तो निश्चय ही हमारी राष्ट्र भाषा हिन्दी के ऊपर भी नया प्रकाश डाला जा सकेगा।

—: ३५: —

छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य*

साहित्य वह वस्तु है जो एक बहुत बडे परिवर्तन को कर लेने में समर्थ है। ऐसे साहित्य से ही पूर्वकालीन भारत हरएक विषय में आगे बढ कर अन्य देशों का पोषाक और सिरताज हुआ था। इस प्रकार के साहित्य से ही राम, कृष्ण, बुद्ध, कालिदास, सिद्धसेन दिवाकर, समन्तभद्राचार्य, विक्रमभोग, कुमारपाल, वस्तुपाल, तेजःपालादि हर कलामें वीर धीर और विद्वान् बने थे! आज अमरिका भी पौद्गलिक विज्ञान समृद्धि में आगे बढा है। इस का कारण भी उस देश में वैसे साहित्य का प्रचार ही है। साहित्य शब्द से यहां यावद्विद्या कलाविज्ञान विषयक ग्रन्थों का अर्थ मैं लेता हूं। जैन धर्म में त्याग की-वैराग्य की प्रधानता होने से कई राजा महाराजा, कवि, विद्वान्, सेठ लोग भी विरक्त होकर मुनिवृत्ति को स्वीकार कर संसार को सभी उपाधियों से दूर हुए और शान्त चित्त से गहरे विचार पूर्वक आत्मशोधन व शुद्ध साहित्य का मनन और निर्माण करना उनका मुख्य व्यवसाय हुआ! यही कारण है कि ऐसे पहुंचे हुए महात्मा और विद्वानों के हाथ से ही प्रायः जैनों के मुख्य दोनों सम्प्रदायों में हर एक विषय का प्रत्येक प्रचलित भाषा में अनूठा साहित्य

---

* वीर, बीजनोर, वर्ष ८, अङ्क १, २, ३।

बना है, परन्तु यह असूल्य साहित्य जैनों की आलस्यवृत्ति, बेपरवाही और इतर धर्मिओं के द्वेष के कारण अधिकांश नष्ट हो गया, कुछ सड गया और अवशिष्ट प्रकाश में नहीं आया! यही वजह है कि यह साहित्य साहित्यशोधक यूरोप अमेरिको तथा भारत के विद्वानों के हाथ में काफी तादाद में नहीं पहुंचा। परिणामतः विद्वानों को इसके बारे में गलत फहमी का शिकार होना पडा! इसी कारण यूरोप के मुख्य विद्वान् डा० होपकीन्सन ने करीब तीस वर्ष पहले अपना अभिप्राय जाहिर किया कि "जैनों के पास विशिष्ट साहित्य ही नहीं है, इसलिए इनको संसार में जीने का अधिकार नहीं है!" आर्य समाज के प्रवर्तक दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने कहा है कि "जैन लोग अपने साहित्य को इसलिए दूसरों को नहीं बताते हैं कि उनके धर्म में-साहित्य में पोल है, गपोडे हैं।" भाइयो! जरा विचार करो, जैन धर्म और उसके साहित्य पर ऐसा झूठा कलङ्क कैसे लगा? सच जानिये यह कलङ्क हमारे आलस्य और पाप से लगा है। परन्तु जमाना बदला और श्री विजयधर्मसूरि जी, श्री आत्माराम जी म०, वकील केशवलाल और श्रीमान बाबू जुगमन्दरलाल जी जज हाई कोर्ट, श्रीमान् विद्यावारिधि चम्पतराय बार-एट-ला आदि के चित्त में जैनधर्म साहित्य प्रकाश करने की भावना ने स्थान लिया! इस शुभ भावना का शुभ फल यह हुआ कि अनेक विषय के अपूर्व ग्रन्थ भंडारों के गहरे अन्धेरे में से निकलकर प्रकाश में आये, एवं यूरोप और भारत के अजैन विद्वानों के हाथ में यह साहित्य पहुंचा। फिर

ज्योंही यह उत्तम साहित्य उनके हाथों में पहुंचा त्योंही जैनधर्म के और जैन साहित्य के विषय में उन लोगों के खराब और झूठे अभिप्राय बदलने लगे। वे लोग निन्दा के बदले जैन साहित्य और धर्म की मुक्तकण्ठ से प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप में स्तुति करने लगे! किन्तु हतभाग्य से भारत में अब भी अधिकांश विद्वान् जैन धर्म और उसके साहित्य से ठीक ठीक परिचित नहीं हैं। इसी का परिणाम है कि कभी डा० ईश्वरी प्रसाद जी अपने इतिहास में जैन धर्म का अयथार्थ वर्णन लिख देते हैं, तो दूसरे अवसर पर मि० मुंशी जसे विद्वान् जैनों पर झूठे लाञ्छन लगाते हैं। इससे स्पष्ट है कि जैन साहित्य का प्रकाश हो जाने पर भी उसका प्रचार काफी नहीं हो पाया है। तो भी जो कुछ प्रचार हुआ है उसका फल यह निकला है कि बम्बई कलकत्ता और बनारस तथा यूरोप की कई यूनिवर्सिटियों में जैन साहित्य को सम्माननीय स्थान मिला है। कहा जाता है कि डा० होपकीन्स के विचार फिराने में बहुत लोगों ने कोशिश की परन्तु उन्होंने किसी की बात नहीं मानी। श्री विजयधर्मसूरि महाराज और उनके शिष्य श्री इतिहासतत्त्व महोदधि श्री विजयेन्द्रसूरि म० ने भी यह प्रयत्न करना शुरू किया था कि वह जैन धर्म के विषय में अपना झूठा अभिप्राय बदल दें तो अच्छा हो, क्योंकि इसके खराब विचार से यूरोप के नये विद्वानों पर जैन साहित्य के विषय में बहुत खराब असर होता है। जैन समाज व साहित्यसेवी जानकर खुशी होंगे कि ता०१०-१२-२४ को उक्त डा० होपकीन्स ने आचार्य श्री विजयेन्द्रसूरि

महाराज के ऊपर पत्र लिखकर अपने पूर्व के गलत विच बदलकर अपनी भूल जाहिर की है, वे इस तरह लिखते हैं।

"I found at once that the practical religion of the Jains was one worthy of all commendation and I have since regretted that I stigmatized the Jain religion as insisting on denying God, worshipping man, and nourishing vermin as its chief tenets without giving the regard to the wonderful effect this religon has on the character and morality of the people. But as is often the case, a close acquaintance with a religion brings out its good side and creates a much more favourable opinion of it as a whole than can be obtained by a merely objective literary acquaintance. As to the literature, this is a matter apart from religion, and I suppose that what I had in mind was the absence in Jain literature of any outstandig literary production which could be compared with Brahminism-with the Githagovinda or the Bhagwatgita or in Buddhism with the Dhammapada or for as purely literary works the Jain stories and didactic material seem

more ethical and religious than literary."*

भाइओ ! जैन साहित्य के थोडे प्रचार से ही कितना अच्छा परिणाम आया है ? यह जरा देखिये और फिर यह विचारिये कि यदि संगठित रीति से बडे जोशोखरोश के साथ उसका प्रचार किया जाय. तो कितना अधिक लाभ हो ? अजैन जनता में जैन साहित्य के प्रकाश से ही वह अन्धकार दूर हो सकेगा, जिसके कारण आज भी भारत के स्कूल और कौलिजों में जैन धर्म के विषय में मिथ्या वातें पढाई जाती हैं । अतः इस विषय की प्रसिद्धि के लिए अब तक प्रकट हुए जैन साहित्य के मुख्य ग्रन्थों का परिचय करा देना उचित है ।

* मि० हॉपकिन्स यद्यपि इस पत्र के द्वारा जैन धर्म के विषय में अपनी गलत फहमी के लिए खेद प्रकाश करते हैं, किन्तु जैन साहित्य को वह अब भी वैदिक या बौद्ध साहित्य की कोटि का नहीं मानते । वह उसे साहित्यक ही खयाल नहीं करते । उनकी यह धारणा गलत है । किसी विद्वान् को उनसे पत्र व्यवहार करके उनकी इस धारणा को भी ठीक करा देना चाहिये ।

—: ३६ :—

बनारस में निर्णीत भा० दि० जैन पाठ्यक्रम की समालोचना और मत*

पाठ्यक्रम के साथ जैन समाज का कैसा सम्बन्ध है और कैसा होना चाहिये, यह मैं पहले जैनमित्र के ता० ४-८-३२ अङ्क ३८ में[1] लिख चुका हूं। अभी कुछ दिन पहले बनारस में समाज के विशिष्ट दिगम्बर विद्वानों ने सम्मिलित होकर नया पाठ्यक्रम निर्धारित किया है जिसकी नकल जैनमित्र के ता० १४-७-३२ अंक ३५ में छपी है। उसको देखकर मुझे भी कुछ इस विषय में लिखने का विचार होता है। किसी महाशय के मन में यह संकोच किंवा आश्चर्य न होना चाहिए कि 'ये श्वेताम्बर जैनमुनि दिगम्बर जैन सम्प्रदाय को अपनी सलाह क्यों देते हैं? इनको क्या गर्ज़ पडी है?" मैं तो अपने को सारी जैन समाज और धर्म का सेवक समझता हूं। हर किसी को हित सलाह देना मनुष्य का कर्त्तव्य होना चाहिये, इसी लिए कोई माने या न माने, अपने को दूसरे के हित के लिए प्रवृत्ति करते रहना चाहिये।

---

* वीर, बीजनोर, वीर सं. २४५८, अङ्क २३-२४।

१. इस लेख का नाम—"जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध" है। जैनमित्र पृ ५०५।

मेरी सूचनाएं

१—पाठ्यक्रम में 'बालबोध' कक्षा से ही इंगलिश[1] की पुस्तकें नियत कर लेनी चाहिये। विशारद परीक्षा में कुछ इङ्गलिश की पुस्तकें वाचन के लिए ऐसी रखनी चाहिये जो जैन धर्म और जैन इतिहास से सम्बन्ध रखती हों और जैन विद्वानों द्वारा लिखी गई हों।

२—'बालबोध' कक्षा से 'विशारद' कक्षा के अन्तिम वर्ष तक राष्ट्र भाषा की शुद्धि के लिए क्रमशः कोई न कोई हिन्दी ग्रन्थ प्रत्येक वर्ष में अवश्य रखना चाहिये, जो निष्पक्षपाती का लिखा हुआ हो।

३—जैनदर्शनशास्त्र में दिगम्बर और श्वेताम्बरों में बहुत कुछ साम्य है। स्त्रीमुक्ति और केवलिमुक्ति जैसे कुछ ही विषयों में थोडा थोडा मत भेद है। दिगम्बरों की तरह श्वेताम्बरों में भी दर्शन तर्कशास्त्र के रत्नाकरावतारिका स्याद्वादरत्नाकर, अनेकान्त जयपताका, सम्मतितर्क, खण्डन-खाद्य, न्यायालोक, शास्त्रवार्तासमुच्चय, प्रमाणमीमांसा जैसे बहुत प्रौढ ग्रन्थ हैं जिनको पढने से स्याद्वाद की रक्षा करने की और दूसरे वादी को परास्त करने की ताकत

---

१. प्रायः यह देखा जाता है कि अपने विद्यालयों में इंगलिश का पाठ्यक्रम बहुत ही उपेक्षा व शिथिलता से पूरा करवाया जाता है इसलिए इङ्गलिश के विषय में छात्र बहुत ही कमजोर रहते हैं, परन्तु यह होना ठीक नहीं है।

आती है। इसलिए 'प्रवेशिका' कक्षा के तीसरे वर्ष से न्याय विभाग में श्वेताम्बरों के ग्रन्थ भी नियतरूप में अथवा विकल्परूप में अवश्य रखने चाहियें।

४—व्याकरण और साहित्य जैसे विषय में जहाँ हो सके जैनग्रन्थ ही पाठ्यक्रममें रखने चाहियें। उस विषय का योग्यग्रन्थ जैनों के दिगम्बर, श्वेताम्बर या स्थानकवासी किसी फिरके के विद्वान् का हो, उसे रखना चाहिये। अगर उस विषय का कोई ग्रन्थ दिगम्बरों का उपलब्ध नहीं है तो अजैन ग्रंथ की अपेक्षा से श्वेताम्बर या स्थानकवासी जैन ग्रन्थ को पहिले स्थान देना चाहिए। उसी तरह श्वेतांबर और स्थानकवासिओं को भी अपने पाठ्यक्रम में अजैनग्रन्थ की अपेक्षा दिगम्बर जैन के योग्य ग्रन्थ को पहिले पास करना चाहिए। जैसे लघु और सिद्धान्त कौमुदी व्याकरण के स्थान पर हैमशब्दानुशासन लघुवृत्ति और बृहद्वृत्ति योग्यतम होने से पढाने चाहियें।

५—न्याय के वादक ग्रन्थों में नैयायिक वैशेषिक सांख्य वेदान्त मीमांसक बौद्ध और चार्वाक दर्शन का काम विशेष पडता है। अतः तत् तत् दर्शनों के मूल ग्रन्थ पढने से छात्रों में हर एक दार्शनिक ग्रन्थ लगाने की व्युत्पत्ति और ताकत आती है। अतः अन्य दर्शन के ग्रन्थ पढने में भी उपेक्षा नहीं होनी चाहिए। जहां तक होसके पढाने वाला जैनतत्त्व द्वेषी नहीं होना चाहिए।

६—जो ग्रंथ उपलब्ध हों और मुद्रित हों उन्हीं को पाठ्यक्रम में रखने चाहिये। पाठ्यग्रन्थ नोट, टिप्पण प्रस्ता-

चना, वागन्तरादि से तय्यार करके स्वल्प मूल्य में छात्रोंको देना चाहिए।

७—'प्रवेशिका' कक्षा से लेकर 'शास्त्रीयकक्षा' के अन्तिम-चौथे वर्ष तक छात्रों को संस्कृत में गद्य-पद्य लिखने और बोलने की फरजीयात (नियमित) शिक्षा देनी चाहिए; नहीं तो विद्वान् होने पर भी छात्र अपने विषय में मूक-लूले रह जाते हैं।

८—व्याकरण के ऊपर उपेक्षा रखना भविष्य के लिए बहुत ही हानिकर है, अतः मध्यमाका पूरा अभ्यास तो कम से कम अच्छा होना चाहिए।

९—प्राकृत व्याकरण के साथ या उसके बाद प्राकृत द्व्याश्रयकाव्य (भट्टिकाव्य जैसा) और कुछ जैन नाटक विशारद और शास्त्रीय कक्षा में रखने चाहिएँ, जिससे, प्राकृत और साहित्यज्ञान का विकास हो।

समालोचना और ग्रन्थ परिवर्तन।

जैन मित्र अंक ३५ आषाढसुदि ११ के अंक में पठनक्रम छपा है, उसी को लक्ष्य में रखकर जहां अन्य ग्रन्थ रखने की आवश्यकता मुझे प्रतीत होती है उस कक्षा वर्ष और ग्रंथ का नाम मैं लिखता हूं। अगर मैं पूर्व ग्रन्थको निकालने को न लिखूं तो वह मान्य है ऐसा समझना।

१ प्रवेशिका कक्षा

प्रवेशिका के प्रथम वर्ष में हिन्दी भाषा द्वारा छात्र को प्रमाण-प्रमेय का लक्षण और हेतुदृष्टान्तादि का साधारण ज्ञान करवाना चाहिये। दूसरे वर्ष में न्याय में तर्क संग्रह रखना चाहिए (मूलमात्र)। तीसरे वर्ष में परीक्षा मुख के साथ वाचनमात्र के लिए या विकल्प में श्रीप्रमाणनय-तत्त्वालोक मूलमात्र रखना अच्छा होगा, क्यों कि इन दोनों ग्रन्थों की पद्धति में बहुत कुछ समानता है। जो विषय परीक्षामुख में समझ में नहीं आता, वह विषय विस्तृत पद्धति का होने से प्रमाणनयतत्त्वालोक[1] में साफ होता है। जैसे उपलब्धि, अनुपलब्धि, वाद, हेत्वाभासादि।

व्याकरण वर्ष १ में लघुकौमुदी के बदले सिद्धान्त रत्निका[2] जैन व्याकरण पूर्वार्द्ध या हैमलघुप्रक्रिया ये दोनों जैनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प रूप में रखने चाहिएँ। अजैन से जैन व्याकरण पढ़ाना अच्छा है। व्याकरण वर्ष २ में लघु-

---

१—यह जैनन्याय का सुन्दर प्रक्रिया ग्रन्थ सूत्रबद्ध आठ परिच्छेदों में विभक्त है। इसपर एक छोटी बालबोधनी संस्कृत टीका नयी बनी है। उस टीका सहित यह सुन्दररीत्या श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रन्थमाला उज्जैन से प्रकाशित हुआ है।

२—यह ग्रन्थ सुन्दर टीप्पणी प्रस्तावनादि युक्त श्रीयशोविजय जी जैन ग्रन्थमाला भावनगर में छपा है। यह बहुत ही छोटा व्याकरण सारस्वत के जैसा है। व्याकरण का प्रत्येक विषय संक्षेप से इसमें हैं।

कौमदी पूर्ण के बदले जैनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प में सिद्धान्त-रत्निका संपूर्ण या हैमलघुप्रक्रिया सम्पूर्ण रखनी चाहिए।

साहित्य वर्ग ३ में छन्दःकौमदी के स्थान पर 'वृत्त-बोध'[1] नाम का ग्रन्थ रखना अच्छा है। यह श्रुतबोध जैसा छोटा ग्रन्थ है। इसके कर्ता स्थानकवासी साधु हैं।

२ "विशारदकक्षा"

व्याकरण वर्ग १ में सिद्धान्तकौमदी के बदले हैम-शब्दानुशासन लघुवृत्ति[2] के पांच अध्याय विकल्प रूप में रखे जायं तो अच्छा हो। दूसरे वर्ग में सम्पूर्ण लघुवृत्ति होनी चाहिए।

विशारद वर्ग २ साहित्य में कीर्तिराज उपाध्याय-कृत नेमनाथ चरित्र (महाकाव्य) के आदि के ५ सर्ग विकल्प में रखे जायं। यह रघुवंश की पद्धति का उससे सुन्दर काव्य व्युत्पत्तिकारक है।

तीसरे वर्ग व्याकरण में निर्धारित ग्रंथों के साथ न्यायसंग्रह सटीक रखना अच्छा है। परिभाषेन्दु शेखर पद्धति का यह ग्रन्थ पढने से सारा व्याकरण खुल जाता

१—यह ग्रन्थ भैरुदान जी अगरचन्द जी सेठिया के यहां छपा है।

२—यह ग्रन्थ दूसरी वार सेठ आणंदजी कल्याणजी की पेढीने अहमदावाद से प्रकाशित किया है।

है। व्याकरण या साहित्य वर्ष २ में हैमलिङ्गानुशासन सूल मात्र कंठस्थ करना अच्छा है। इससे संस्कृत के प्रत्येक शब्द के लिङ्ग का व्यापक ज्ञान हो जाता है।

साहित्य वर्ष ३ में वृत्तरत्नाकर के स्थान पर या विकल्प में छन्दोऽनुशासन अध्याय ४ तक सूल रखना और सत्य हरिश्चन्द्र[1] संस्कृत नाटक बढाना अच्छा है। इसी साल में जैनकुमारसंभव के भी तीन सर्ग हो जायं तो अच्छा है।

वर्ष ३ 'धर्म' में हैमप्राकृत व्याकरण संपूर्ण रखा है। इस आठवें अध्याय के चार पाद में प्राकृत शौरसेन्यादि ५ भाषाओं का व्याकरण आजाता है। इसके कुल सूत्र १११९ हैं। अतः मेरा कहना है कि इसका एक (प्रथम) पाद दूसरे वर्ष में रखा जाय तो तीसरे वर्ष में २७१ सूत्रों का बोझ छात्रों पर कम हो जायगा और ज्ञान भी परिपक्व होगा।

दूसरे वर्ष धर्म में सर्वार्थसिद्धि पढने के बाद तुलना करने के लिये श्री उमास्वातिकृत तत्त्वार्थभाष्य और उसकी टीका देखी जाय तो तत्त्वार्थसूत्र के विषय में छात्रों का ज्ञान व्यापक हो जायगा।

आप्तपरीक्षा के साथ न्याय वर्ष ३ में श्री सिद्धसेन

१—यह जैन नाटक बहुत ही सुन्दर हैं। निर्णयसागर ने इसको प्रकाशित किया हैं।

दिवाकर का न्यायावतार[1] (सटीक) रखा जाय तो अच्छा है। यह जैन न्याय का मौलिक छोटा ग्रन्थ है।

३ शास्त्रीय कक्षा

न्याय वर्ष १ में अनेकान्तजयपताका भी रखी जाय तो अनेकान्त के विषय में बहुत सी ज्ञातव्य बातों का पढने वाले को ज्ञान हो सकता है। न्याय वर्ष २ में विशेषावश्यकभाष्य का ज्ञान प्रकरण (मूल) अथवा समन्तभद्राचार्य का युक्त्यनुशासनसटीक भी रखना आवश्यकीय मालूम होता है। गौतमसूत्र मूल[2] भी रखना चाहिये। वर्ष ३ में वेदान्तसार के बदले वेदान्त परिभाषा रखना विशेष लाभकारक है। इसी तीसरे वर्ष में सन्मतितर्क गाथा १ की टीका रखने से तर्कबुद्धि कर्कश होगी। वर्ष ४ न्याय में धर्मकीर्ति का न्याय बिन्दु (बोद्धदर्शन के लिए) रखना आवश्यक है और नव्यन्याय की पद्धति जानने के लिए श्री यशोविजय जी का खण्डनखाद्य या न्यायालोक रखा जाय तो नव्यन्याय का मजा भी मिल जाय, क्योंकि ये दोनों जैनग्रन्थ नव्यन्याय के हैं। वर्ष चार में षड्दर्शन संग्रह रखा है। यह किसका बनाया हुआ है? यह

---

१. बम्बई यूनीवर्सिटी ने इसको अपने पाठ्यक्रम में रखा है। जैन न्याय का यह प्राचीनतम ग्रन्थ है।

२. नैयायिक दर्शन जानने के लिए "गौतमसूत्र" पढना जरूरी है। इस पर विश्वनाथ की वृत्ति बहुत सुन्दर है।

खुलासा करना जरूरी है, क्योंकि ऐसे अनेक ग्रन्थ भिन्न-भिन्न कर्तृक हैं।

व्याकरण वर्ष १ से ४ तक जो ग्रन्थ रखे हैं वे ग्रन्थ अभीतक छपे नहीं हों तो छात्रों को सुलभ्य नहीं हो सकते हैं। अतः जब तक यह नहीं छपे तब तक श्री हेमचन्द्र की सिद्धहेमशब्दानुशासन बृहद्‌वृत्ति और न्याय पढाये जायँ। वर्ष ३ व्याकरण के साथ संस्कृत द्वयाश्रय-काव्य रखने से व्याकरण का ज्ञान खुलकर विकसित होगा। जैसे अजैन व्याकरण के लिये भट्टिकाव्य है वैसे जैनव्याकरण और गुजरात के इतिहास के लिये यह बहुत ही बढिया काव्य है।

साहित्य वर्ष १ में गद्यचिन्तामणि एक ही ग्रन्थ है, वह कम है। अतः इसके साथ हीरसौभाग्य अथवा किरातार्जुनीय के कुछ सर्ग रखने चाहिये और छन्दोनुशासन के शेष ४ अध्याय भी रखे जायँ। वर्ष में २ नाट्यदर्पण (जैनाचार्यकृत) की मूलकारिका और नलविलास नाटक भी रखने से साहित्यविषयक छात्र की व्यापक बुद्धि होगी। वर्ष ३ में तिलकमंजरी का कुछ भाग और मुद्राराक्षस (या हम्मीरमदमर्दन नाटक) पढाना चाहिये।

वर्ष ३ में काव्यानुशासन रखा है, वह किस का बनाया हुआ है? यह निर्देश करना जरूरी है। क्यों कि काव्यानुशासन २ हैं एक तो छोटा साधारण है जो वाग्भट कविकृत है और दूसरा काव्यप्रकाश जैसा बडा

प्रौढ, हेमचन्द्रकृत है। वर्ष ४ में मैथिलीपरिणयनाटक, नैपध के कुछ सर्ग या पार्श्वाभ्युदय और मृच्छकटिक प्रकरण संपूर्ण पढाना चाहिए।

महानुभावों! बालकक्षा से लेकर शास्त्रिय कक्षा तक के बनारस के दि० जैन पाठ्यक्रम को विचार कर मैंने विद्यार्थियों के हित के लिए उन को सर्वतोमुखी उदार-व्यापक विद्वान् बनाने की ही भावनासे कुछ ग्रन्थ बढाए हैं और कुछ परिवर्तित भी किये हैं। जो ग्रंथ मैंने लिखे हैं वे प्रायः सभी प्राप्य हैं और पूर्व पाठ्य ग्रन्थ के साथ रखने के लिए ही, न कि पूर्वग्रन्थों को निकाल कर, रखे हैं। मेरी इस पाठ्यक्रम प्रणाली और पहिले की सूचना-अनुसार छात्र को योग्य अध्यापक पढावे, तो मुझे विश्वास है कि पढने वाला छात्र न्याय व्याकरण काव्य नाटक अलङ्कार छन्द और धर्मशास्त्र में योग्य विद्वान् हो सकता और जैनधर्म की सेवा कर सकता है। दि० जैन विद्वान् मेरे इस पाठ्यक्रम पर संपूर्ण गंभीर विचार कर बनारस में किये हुए नवीन पाठ्यक्रम में योग्य सुधार करेंगे और अपनी गुणग्राहिता उदारता का परिचय देवेंगे; ऐसी आशा करता हुआ मैं यहीं पर लेख को खतम करता हूं।

—: ३७ :—

जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध*

किसी भी देश और जाति की उन्नति या अवनति उसके पाठ्यक्रम की अपेक्षा रखती है। जैसा पाठ्यक्रम होगा वैसी ही प्रजा संस्कारित होगी। पूर्वकाल में इस विषय पर बहुत कुछ ध्यान दिया जाता था। वर्तमान में अमेरिका आदि स्वतंत्र देशों में भी इस विषय पर बडे बडे देश जाति के नेता गम्भीरता पूर्वक विचार करके अपने अपने देश जाति को उन्नत बनाने के लिए हरसाल नवीन पाठ्यक्रम नियत करते हैं। भारत का विचार आचार आदि बदल जावे, ब्रिटिश अधिकारियों के जब ऐसे विचार हुए थे, तब करीब आज से १०० वर्ष पहिले इन्होंने अपने अनुकूल पाठ्यक्रम बनाकर गवर्नमेंट स्कूल और कालेज आदि संस्थाओं में अंग्रेजी भाषा द्वारा भारतीय प्रजाको पढाना शुरू किया था। जिसका परिणाम ७५ वर्ष में ही यह हुआ है कि सारा भारतवर्ष अपने विचार और आचार को हलका-लज्जास्पद समझ कर या छोडकर विदेशी विचार और आचारों को अच्छा समझने लगा या स्वीकारने लगा।

---

* जैनमित्र, सूरत वीर सं. २४५८, श्रा सु. २

जैन समाज का पाठ्यक्रम

जैन समाज अभी इतना भाग्यशाली कहां कि, उसका सम्पूर्णतया व्यावहारिक और आध्यात्मिक विषय में प्रवीण बनाने वाला उसके लिए सर्वाङ्गसुन्दर पाठ्यक्रम बने और हर साल इसपर गम्भीर विचार पूर्वक आवश्यकतानुसार परिवर्तन हुआ करे ! तौभी मुझे जान कर खुशी होती है कि दि० जैन समाजमें कुछ वर्षों से ऐसी भावना का प्रादुर्भाव हुआ है। कुछ समाज-धर्म हितैषी विद्वानों ने सुन्दर पाठ्यक्रम बनाने के लिए अपनी वाणी, लेखनी और शक्ति का उपयोग भी यथाशक्ति किया है और कर रहे हैं। दि० जैन समाज में संस्कृत पाठशालाओं की संख्या तो विशेष है और हर साल कलकत्ता और बनारस की परीक्षाओं में सैंकड़ों छात्र न्यायतीर्थ, आचार्य, शास्त्री आदि हो जाते हैं। परन्तु मुझे लिखते हुए दुःख होता है कि उन टाईटलधारी शास्त्रियों को व्यवहार का ज्ञान तो क्या अपने पढ़े हुए शास्त्रों का ज्ञान भी सन्तोष कारक नहीं दिखता। जिस विषय के वे आचार्य, तीर्थ या शास्त्री हैं उसी विषय के मध्यमा का ग्रन्थ भी वे यथार्थ नहीं पढ़ा सकते हैं। मैं अपने अनुभव से कहता हूँ कि बनारस विश्वविद्यालय के शास्त्री (जिस परीक्षामें दि० न्याय के और स्याद्वादमंजरी, रत्नाकरावतारिका सम्मतितर्कादि श्वेताम्बर न्याय के ग्रन्थ हैं) और कलकत्ता यूनिवर्सिटी के तीर्थ एक दि० पण्डित जी एक

संस्थामें श्वेतांवर न्याय मध्यमा का स्याद्वादमंजरी ग्रन्थ पढा रहे थे। पढाते २ प्रथमकारिका की व्याख्यामें

"यथा निशीथचूर्णौ भगवतां श्रीमदर्हतामष्टोत्तरसहस्र-संख्यबाह्यलक्षणसंख्याया उपलक्षणत्वेनाऽन्तरङ्गलक्षणानांसत्त्वा-दीनामानन्त्यमुक्तम् ।"

—स्याद्वादमंजरी पृ० ६।

यह पंक्ति आई। इसमें पंडित जी ने 'निशीथचूर्णौ' का अर्थ किया कि–"निशीथ" नाम रात का है। उसमें बनाया हुआ "चूर्ण" "निशीथचूर्ण", उसमें अर्थात् उस रात्रिचूर्ण से श्रीतीर्थंकर भगवान् के १००८ बाह्य लक्षण जाने जाते हैं..............।

विद्वान् पाठको! आप देखिये कि यहाँ पर वस्तुतः "निशीथचूर्णि" नामका श्वेताम्बरों में कोई आप्त ग्रन्थ है। उस ग्रन्थ में तीर्थंकर भगवान के बाह्य और अभ्यंतर गुणों का वर्णन किया है। परन्तु उपर्युक्त पंडितजी ने निशीथ-चूर्णौ का अर्थ कैसा विचित्र बैठा दिया कि पढने वाले छात्र हंस पडें।

इससे मेरा कहना पुष्ट होता है कि वर्तमान प्रणाली से अपने छात्रों में पठित विषय–ग्रन्थ को भी लगाने की योग्यता–व्युत्पत्ति नहीं आती है। दूसरी बात यह है कि दि० जैन संस्थाओं से न्यायतीर्थ सैकडों छात्र निकलते हैं, परन्तु उन छात्रों में बहुततया व्याकरण का आवश्यकीय

साधारण ज्ञान नहीं सा होने से रघुवंश जैसा काव्य भी पढ़ाने में उन छात्रों को पसीना छूटता है या गप्पगोले मारने पडते हैं। एक अच्छे प्रतिष्ठित ब्राह्मण पंडित ने मुझे कहा था कि ,,अमुक........दि० जैन पाठशाला के लडके, जो कि न्यायतीर्थ में पास हो चुके हैं, वे हमारे प्रथमा वाले छात्र को भी नहीं पढा सकते हैं।" इन सब वृतांत से मेरे साथ, प्रत्येक जैन को समाज के न्यायतीर्थादिकों के विषय में दुःख हुए विना नहीं रह सकता है। परीक्षोत्तीर्ण छात्रों की वेपरवाही या मूर्खता से प्रौढतम जैन साहित्य के ग्रन्थों पर और जैनाचार्यों पर कलंक लगता है। क्या हमारे श्लोकवार्तिक, राजवार्तिक, प्रमेयकमलमार्तण्ड, अष्टसहस्री, स्याद्वादमंजरी, स्याद्वादरत्नाकर, रत्नाकरावतारिका और सम्मतितर्क ऐसे ग्रन्थ हैं कि जिससे छात्र विद्वान् नहीं होते हैं? अपने जैनन्याय के ग्रन्थ तो ऐसे प्रौढ व्युत्पत्तिदायक हैं कि यदि पाठक व्युत्पन्न हो और छात्र परिश्रम और बुद्धियोग से यथायोग्य अभ्यास करे तो ब्राह्मण पंडितों के साथ भी स्पर्धा कर सकते हैं। परन्तु अपने संस्थासंचालकों को इतनी कहां दरकार है कि समाजहितार्थ सच्चे विद्वान् बनावें? उनको तो अपने येनकेन प्रकारेण थोडे ही समय में और थोडी ही शक्ति से 'न्यायतीर्थ बनाकर अखवारों में, रिपोर्टों में छापकर वतलाकर प्रसिद्ध होना है। और उन समाचारों से समाज से धन लेना है।

संचालकों के प्रति

समाज हितैषी महानुभावो! संचालको! अगर आपको सच्ची समाजसेवा और धर्मसेवा करनी है, अगर आपको समाज के धन का सच्चा उपयोग करना है, अगर आपको अपने दिग्गज और प्रतिष्ठित पूर्व के विद्वान् आचार्यों की और ग्रन्थों की कीर्ति बढानी है, तो आप छोटी उमर से ही छात्रों को परीक्षा का लोभ दिये बिना मूल स्थायी व्यापक ज्ञान दीजिये। शास्त्रज्ञान के साथ अनुभव और व्यवहार ज्ञान के तरफ भी उनको आकृष्ट कीजिये। ग्रन्थों के लगाने वाले और पूर्वाचार्यों की तरह नवीन युक्ति तर्क विशेषता वाले नवीन ग्रन्थ बनाने वाले अपने नवीन विद्वान् भी उत्पन्न हों वैसा तलस्पर्शी पांडित्य उनमें भरिये। दि०, श्वे०, स्थानकवासी सम्प्रदायका कदाग्रह उनके मस्तिष्क को नहीं बिगाडे, वैसी आपसी उदारता की शिक्षा दो। श्वेतांबरों के या स्थानकवासी, वैदिकों के न्याय-व्याकरण और काव्य ग्रन्थ पढाना पाप है, हानिकर है, ऐसी संकुचित शिक्षा देकर छात्रों को एकदेशीय अपूर्ण पण्डित मत बनाओ। परन्तु ऐसा करने में आपको परिश्रम बहुत उठाना पडेगा। धन तथा समय का व्यय भी काफी करना पडेगा। परन्तु फलस्वरूप सच्चे आदर्श विद्वान् थोडे भी होंगे तो आपका धनव्यय और समय व्यय सफल होगा। समाज का मुख गौरवोज्वल होगा। इससे आपको समाज का सच्चा आशीर्वाद मिलेगा। और इस पुण्य से आपको भी इस भव और परभव में योग्य सुख मिलेगा।

—: ३८ :—

शिक्षा और परीक्षा*

आधिभौतिक और आध्यात्मिक उन्नति का मुख्य उपाय शिक्षा है, अतएव इसे यथार्थ रूप में अपनाने से ही मनुष्य सुखी और यशस्वी हो सकता है।

शिक्षा का स्वरूप और उसकी पद्धति के निर्णय का प्रश्न बडा ही कठिन है। पर कठिन होते हुए भी, इस प्रश्न को हम छोड नहीं सकते या इसकी उपेक्षा करने से हम सुखी नहीं हो सकते।

शिक्षा का इतना महत्त्व क्यों है? हरएक देश, जाति और धर्म के लोग इसके प्रति सम्मान क्यों दिखाते हैं तथा परीक्षा लाभप्रद है या नहीं? इन्हीं प्रश्नों के उत्तर में प्राचीन पद्धति का विचार करते रामचन्द्र जी के पुत्र लव और कुश की साद्यन्त शिक्षा ऋषियों से ही हुई थी।

ढाई हजार वर्ष के मध्यकाल में बौद्ध, जैन और वैदिक विद्वानों के प्रयत्नों से भारत के विभिन्न प्रदेशों में विराट् विद्यापीठ स्थापित किये थे। तक्षशिला, काशी, नालन्दा, विक्रमशिला, उद्दन्तपुरी, मिथिला, जगद्दल, महा-

* गङ्गा, प्रवाह ३, तरङ्ग १२।

विहार और नवद्वीप के विद्यापीठ तथा गुरुकुल उल्लेखनीय हैं। इनमें दस दस हजार तक विविध विद्याओं, कलाओं, आगमों का अध्ययन कर अद्वितीय विद्वान् होते थे। पन्द्रह सौ तक अध्यापक छात्रों को ज्ञान दान देते थे। इन विद्यापीठों से ही महावैयाकरण पाणिनि, रघुनाथशिरोमणि, सार्वभौम वासुदेव, महान् राजनीतिज्ञ चाणक्य. प्रसिद्ध-प्रसिद्ध विद्वान् निकले थे। इन विद्यापीठों में समस्त दर्शनों, कलाओं और उद्योगों की पूर्ण शिक्षा, स्वल्प समय में और थोड़े खर्च से ही, मिलती थी। श्रीयुत शांतिलाल त्रिवेदी का कहना है कि, "उस वक्त सबसे बड़े राज-पुत्र से भी, विद्यापीठ के समग्र पाठ्य ग्रन्थ पढाने और खान पान, वस्त्र आदि का खर्च सिर्फ एक हजार रुपया लिया जाता था। उस समय के राजा अपना असीम धनव्यय कर इन विद्यापीठों की हर प्रकार की सहायता करते थे। एक राजा ने एकपीठ के निर्वाह के लिए सौ गांव भेंट दिये, ऐसा उल्लेख भी मिलता है।"

ये विद्यापीठ आजकल की प्रसिद्धतम आक्सफोर्ड और केम्ब्रिज यूनिवर्सिटियों से कम विषयों की शिक्षा नहीं देते थे। चरित्र-संगठन और आरोग्यविकास के जो ऊँचे संस्कार मिलते थे, उनका शतांश भी किसी वार्तमानिक संस्था में नहीं मिल सकते। सचमुच ही उस समय के भारतीय लोग बहुत भाग्यशाली थे। हमें उन लोगों के भाग्य पर ईर्ष्या होनी चाहिये।

पहले के राजा लोग प्रजा में शिक्षा प्रचार के लिए कितना खर्च करते थे और वर्तमान के राजा शिक्षा के लिए कितना खर्च करते हैं, इसका विचार पाठक स्वयम् कर लें। मेरा तो नम्र मन्तव्य है कि, वार्तमानिक राजा अपनी प्रजा को आदर्श और पूर्ण शिक्षित बनना ही नहीं चाहते हैं। इसके कई प्रमाण दिये जा सकते हैं। शास्त्रज्ञ कहते हैं कि करीब सवा सौ वर्षों के पूर्व केवल बंगाल में ही छोटे-बडे अस्सी हजार विद्यालय थे! विदेशी शासन के आने के बाद बंगाल में ही नहीं, सारे भारत में, उनकी संख्या दिन-दिन घटती ही गयी है। कई ग्रन्थों के आधार पर हम कह सकते हैं कि, पहले की अपेक्षा इस समय भारतमें शिक्षा की दशा और पद्धति बहुत नीचे गिर गयी है। वार्तमानिक शिक्षा का परिणाम या फल तो इतना सडा और गिरा हुआ नजर आता है कि, सुन कर आँखों में आँसू आ जाते हैं!

अभी जो शिक्षा दी जाती है, वह सबको विदित ही है। उसका फल भारत के लिए सर्वथा असन्तोष प्रद ही नही, बल्कि भयङ्कर भी है। वर्तमान काल में शिक्षा का ध्येय ही बदल गया है, यह सोचनीय बात है। पद्धति और प्रकार में देशकालानुसार परिवर्तन होना स्वाभाविक है, परन्तु मुख्य ध्येय में विपर्यय हो जाना तो बहुत ही हानिकारक है। इसके लिए केवल

राजा ही दोषी नहीं हैं, प्रजा की दरिद्रता और क्षुद्र-वृत्ति भी कारण है।

शिक्षा का प्रश्न बडा गहन है, उद्देश्य महान् है, क्षेत्र विशाल है, फल ऊँचा है। वर्तमान समय में शिक्षा की समस्या जटिल होती जा रही है। बडे बडे अनुभवी विद्वान् इसको सुलझाने का यत्न कर रहे हैं, परन्तु कोई कामयाब नहीं होता। न गवर्नमेंट की यूनिवर्सिटियाँ सफल हुई हैं, न आर्यसमाज के गुरुकुल। प्रति वर्ष २५ लाख से अधिक द्रव्यव्यय करने वाले न जैनों के महा-विद्यालय सफल होते हैं और न क्रिश्चियनों के मिश्नरी स्कूल। बंगाल के कुछ महामनाओं ने, इस समस्या को सुलझाने के लिए, विविध प्रकार के प्रयोग किये हैं और करते जा रहे हैं। इसमें उन्हें कुछ अंश में सफलता मिली भी हो, तो भी सारे भारतवर्ष के लिए वह नगण्य है। हमारी शिक्षा से जबतक भगवान् महावीर, बुद्धदेव और रामचन्द्र जैसे धार्मिक नेता, सीता, सुभद्रा जैसी सतियाँ; लक्ष्मीबाई जैसी वीराङ्गनाएँ; कालिदास, हेमचन्द्र जैसे कवि; गौतम, कणाद, सिद्धसेन दिवाकर, समन्तभद्र, हरिभद्र, देवसूरि, गंगेशोपाध्याय और यशोविजय उपाध्याय जैसे दार्शनिक; भास, रामचन्द्र जैसे नाटककार; अमर हेमचन्द्र जैसे कोषकार; पिङ्गल मुनि जैसे छन्दःकार; प्रताप, शिवाजी, वस्तुपाल, तेजपाल जैसे वीरव्याघ्र नहीं; तबतक हम कैसे कह सकते हैं, कि हमारी आधुनिक शिक्षा उचित है?

देशी राजाओं की अपेक्षा ब्रिटिश शासन ने अपने ढंग के शिक्षा के साधन बहुत उपस्थित किये हैं। हाई-स्कूलों और कालेजों की तादाद काफी है। यूनिवर्सिटियाँ भी बढती जा रही हैं। यह सब है परन्तु, न मालूम शिक्षितों की तादाद में क्योंकर तरक्की नहीं होती? यह प्रश्न विकट है। माध्यमिक और ऊँची शिक्षाओं की तो बात जाने दीजिये, प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करनेवालों की संख्या भी असन्तोष उत्पन्न करनेवाली है। बम्बई प्रान्त (जो कि, शिक्षा में अग्रगण्य माना जाता है) की परिस्थिति ही देखिये। सन् १९२१ ई० को सरकारी रिपोर्ट से जाना जाता है कि, बम्बई प्रान्त में पुरुषों में, प्रति हजार में, सिर्फ ८३ पढे लिखे हैं! स्त्रियों में, प्रति हजार में, सिर्फ २३ को लिखना आता है। इंगलिश-भाषा में, प्रति हजार में, बीस पुरुष और तीन स्त्रियां शिक्षित हैं। बम्बई प्रांत के छोटे-बडे २६७३० गाँवों में से सिर्फ १०००० हजार गाँवों में ही सरकारी स्कूल हैं यानी १६७३० गांव सरकारी स्कूलों से शून्य हैं। कुल १२२४८८८ छात्रों में माध्यमिक शिक्षा ९८९६६ को और ऊँची शिक्षा ८०८९ छात्रों को मिलती है।

पाठक इन संख्याओं पर स्वयम् विचार कर सकते हैं। जब बम्बई प्रान्त (जिसमें कि, महाराष्ट्र गुजरात जैसे शिक्षित जन-पद सम्मिलित हैं) की ही शिक्षा के विषय में इतनी खराब दशा है, तब दूसरे प्रान्तों की तो बात ही क्या? मतलब यह कि, भारतवर्ष शिक्षा में बहुत

पिछडा हुआ है। दूसरे स्वतन्त्र देशों में अक्षर-ज्ञान से अनभिज्ञों की जितनी संख्या है उतनी संख्या भारत में अक्षर ज्ञानवालों की है! क्या यह बात राजा और प्रजा, साधु और गृहस्थ सबके लिये लज्जा की नहीं है? हमारे पास अब प्राचीन शिक्षा की पद्धति नहीं रही है और न ध्येय। दरिद्रता, आपसी झगडे, दुराचार, शारीरिक और मानसिक कमजोरियां, देश, धर्म और जाति के प्रति द्वेष प्रभृति वर्तमान शिक्षा के कुफल भी हमें मिले हैं।

शिक्षितों में जो शिक्षा के गुण आने चाहिये, वह वर्तमान समय में नहीं से आते हैं। दिन प्रतिदिन शिक्षित लोग स्वतन्त्र होने के बजाय अनेक प्रकार के बन्धनों से बद्ध होते जा रहे हैं। उनमें आध्यात्मिक और आधिभौतिक कमजोरियाँ बढती जा रही हैं। ऊंची डिग्री प्राप्त करते-करते, उनमें प्रायः चरित्रभ्रष्टता, स्वास्थ्यहीनता तथा धर्म, जाति और पूज्य प्रति अनादर बढ जाता है। प्रचुर धन-व्यय भी होता है। यूनिवर्सिटियों से निकलने के पश्चात् उनको चारों ओर निराशा दीखती है! न उनके पास कोई स्वतन्त्र उद्योग होता है और न कोई वैसी शक्ति ही उन्हें मिलती है, जिससे वह अपना आवश्यक निर्वाह भी कर सकें। टाइटिलों के सर्टिफिकेटों को देखकर भले ही खुश होते हों; पर बहुतों का तो टाइटिलों के पीछे जितना खर्च करना पडा है, उतना धन वह सारी जिन्दगी में नहीं कमा सकते! इधर फैसन की आदत पडजाने से उनको अपना राक्षसी खर्च जारी ही रखना पडता है। कई बार

तो इसका परिणाम चोरी, छल, कपट और घात करने तक का हो जाता है ! कितने ही शिक्षित तो बूट पर पालिश करके गुजारा करते हैं !

...

वर्तमान शिक्षा के प्रश्न पर हमें वहुत विचार करने की जरूरत है। क्या वर्तमान शिक्षा में दोष है, उसकी पद्धति में दोष है या उसके दाताओं में ? रात-दिन मेहनत कर शरीर को नष्ट करते हुए—आंख और मनकी शक्तियों को कुण्ठित करते हुए, और भारी धन-व्यय करते हुए भी छात्रों को शिक्षा का परिणाम दुःख, दरिद्रता, रोग और अशान्ति ही मिलता है ! इससे स्पष्ट है कि, वार्तमानिक शिक्षा की पद्धति हमारे भारतवर्षके लिए कोई लाभप्रद नहीं दीखती।

परीक्षाएँ कई प्रकार की होती हैं- सत्य की, तपकी, वलकी, धैर्यकी, भक्तिकी, शीलकी, कलाकी ध्यानकी एवम् कवित्व वगैरह शक्तियों की। इनमें शिक्षाकी परीक्षा भी एक है। तत्तद् विषयों की योग्यता का माप निकालना परीक्षा का उद्देश्य है। पाठ्य ज्ञान की इयत्ता का पता निकालने का साधन परीक्षा है। यह परीक्षा पहले कैसी थी ? अव कैसी है ? होनी कसी चाहिए? यह सब बातें विचारणीय हैं।

शिक्षा वहुत पुराने काल से है। उसका परीक्षा समय भी उतने ही काल से मानना चाहिए। माध्यमिक

शिक्षा पूरी करने के बाद जब नालन्दा और उदन्तपुरी के विद्यापीठों में छात्र प्रवेश करते थे, तब प्रवेश द्वारमें ही उनकी परीक्षा ली जाती थी। इस परीक्षा में उत्तीर्ण होने पर ही छात्र विद्यापीठों में प्रवेश कर सकते थे। पन्द्रवीं सदी में मिथिला के विद्यापीठ में सब से ऊँचो परीक्षा 'शलाका' परीक्षा थी। पाठ्य ग्रन्थों में सूई डाल कर परीक्षक, अपनी इच्छा के अनुसार, अनिर्णीत पत्रकसंदर्भ और विषय की परीक्षा लेता था! 'हिन्दना विद्यापीठो' नामक गुजराती ग्रन्थ कर्त्ता का कहना है कि, "वासुदेव पण्डित ने ऐसे सौ ग्रन्थों के उत्तर देने में पूरी सफलता प्राप्त की थी। इसीसे उन्हें सार्वभौम पद मिला था।" पहले की ऐसी ही कडी परीक्षा थी। रघुनाथ शिरोमणिने भी नवद्वीप में विद्यापीठ स्थापित कर वहां भी मिथिला जैसी परीक्षा चलायी थी। आये हुए विद्वानों की राज-सभाओं में राज-पण्डितों द्वारा परीक्षा ली जाती थी। राजा लोग उन्हें प्रसन्न होने पर धन वस्त्रादि के साथ उपाधि भी देते थे। ऐसे उदाहरण विक्रम, भोज, सिद्धराज और कुमारपाल के राज्य काल में बहुत मिलते हैं।

पहले के जमाने में पूरा अध्ययन कर विद्वान् बनना ही लक्ष्य था। परीक्षा तो केवल अपनी शक्ति का अन्दाज लगाने के लिए दी जाती थी। गुरु भी शिष्यों को ज्ञान हृदयङ्गम कराने में अधिक ध्यान देते थे। वह परीक्षाको

प्रासङ्गिक लाभ समझते थे। यद्यपि परीक्षा में सौ में सौ मार्क पाने की योग्यता उनमें रहती थी। वर्तमान समयमें सौमें से ३० मार्क मिलने पर परीक्षा में छात्र उत्तीर्ण समझा जाता है यानी पहले से ही छात्र में प्रतिशत ७० मूर्खता समझी जाती है! इतना होने पर भी सौमें से करीब ४५ छात्र ही उत्तीर्ण हो सकते हैं! इससे पाठक स्वयम् विचार कर सकते हैं कि, वर्तमान परीक्षाओं से छात्रों की कितनी योग्यता बढती है। छात्रों को परीक्षा में पास होने की जितनी चिन्ता होती है, उतनी ठोस ज्ञान प्राप्त करने की नहीं। बहुत से छात्र तो पिछले वर्षों के अनेक प्रश्नपत्र पढकर और कुछ ऊपरि तैयारी कर परीक्षा में बैठ जाते: और, येन केन प्रकारेण सौमें से ३३ मार्क प्राप्त कर उत्तीर्ण होने पर अपने को महान् विद्वान् समझ बैठते ह! कुछ परीक्षाकाल के नजदीक आने पर तीन या चार महीनोंमें महाभारत, रामायण या कल्पसूत्र के पारायण के समान इधर उधर से ग्रन्थों को पूरा कर परीक्षामें बैठ जाते हैं! उन्हें अपने ग्रन्थों में किसी बात की भी शंका उत्पन्न नहीं होती! समाधान की तो बात ही क्या? मानों वे सर्वज्ञ हैं। मेरा तो दृढ मन्तव्य है कि. जो छात्र अपने पाठ्य ग्रन्थ में बिल्कुल शंका या प्रश्न नहीं करता है, वह या तो ग्रन्थ को समझ ही नहीं सका या समझने की कोशिश ही नहीं की। उसे शंका होने का मौका कहां से मिले? बडे और गम्भीर ग्रंथ जो कि, छ-छ महीनों में पूरे किए जा सकते हैं, एक या दो महीने में परीक्षा में पास होने के लिए ही पूरे

कर लिए जाते हैं। परीक्षा में पास होने के बाद छात्र ग्रन्थों को पढना तो क्या, उन्हें छूने तक को पाप समझते हैं ! बन पडा तो उन ग्रन्थों को दो चार आनों में बेचकर वे निश्चिन्त हो जाते हैं ! मतलब कि, वर्तमान समय में परीक्षा में उत्तीर्ण होने मात्र के लिए ही बहुधा शिक्षा प्राप्त की जाती है, विद्वान् और सदाचारी बनने के लिए नहीं। यही कारण है कि, हर साल हजारों की संख्यामें ग्रेजुएट और हिन्दी, संस्कृत के शास्त्री निकलने पर भी समाज में शिक्षा का परिणाम नहीं सा दीखता है ! छात्रों में कुछ अपवादों को छोड कर बहुत तो पढे हुए भी मूर्ख कहे जा सकते हैं।

वतमान काल में परीक्षा लेने की पद्धति भी अच्छी नहीं है। सारे वर्ष की मेहनत का फैसला तीन चार घंटों में ही कर दिया जाता है। प्रश्न-पत्र निकालने का और देखने का ढंग भी ऐसा है, जिससे कई बार अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्र को भी फेल होने का और अयोग्य छात्र का ऊंचे नम्बर के साथ पास होने का मौका मिलजाता है ! दोनों तरह से इनसाफ का खून ही होता है। परीक्षा और विविध प्रकार के टाइटिल दिन दूने रात चौगुने बढते जा रहे हैं। इसी पर अच्छे-अच्छे आदमी मुग्ध होकर अपनी शक्ति और लक्ष्मी का व्यय करते हैं। हां, अच्छे विद्वान् और सज्जन ऐसी परीक्षाओं का विरोध भी करते हैं। अभी एक ताजी बात है। उज्जैन के कुछ पण्डितों ने ग्वालियर स्टेट के एजुकेशन मेम्बर साहब के पास ऐसी परीक्षाएँ

रोकने के लिये एक प्रार्थना-पत्र भेजा है, जो कि १७-७-२२ "जयाजी प्रताप" में छपा है। पदवियों का मोह सारे जगत् में बढता जा रहा है। क्या यूरोप, क्या अमेरिका और क्या भारत, सर्वत्र यह रोग प्रविष्ठ हो चुका है। अमुक परीक्षा में उत्तीर्ण मूर्ख और अयोग्य आदमी भी एक पुराने अनुभवी विद्वान् का तिरस्कार और साम्य कर बैठने की भी धृष्टता करता है! केवल किसी एक भाषा या विषय के लिए आक्षेप रूप में नहीं कहता हूँ, यथार्थ आलोचना के रूप में ही कहता हूँ। जैसे कि, शिक्षा और परीक्षा की पद्धति है, अगर उसमें सुधार न हुआ, तो सर्वत्र पल्लव ग्राही पाण्डित्य के सिवा कुछ नहीं दिखेगा। एक एक विषय के आदर्श विद्वान् और नररत्न भारत को नहीं मिल सकेगा।

पाठक मेरे इस कथन से यह समझने की भूल न करें कि, मैं परीक्षा का विरोधी हूं। मैं तो समझा हूं और कहता हूं कि, परीक्षा हर एक बात की होनी चाहिये। परीक्षा के निमित्त जो तैयारी और मनोबल टिकता है उससे हमारे अन्दर गहरे संस्कार पडते हैं। बिना परीक्षा दिये दूसरे को तो क्या, अपने को भी सन्तोष नहीं होता कि, मुझमें योग्यता है। मैंने अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्रों से सुना है कि अगर परीक्षा का आकर्षण न होता, तो हम ठेठ भाषा तक का, एकाग्र चित्त से, अभ्यास नहीं कर सकते थे। मैं खुद परीक्षा का पक्षपाती हूं।

मेरा तो इतना कहना है कि, हमारा ध्येय परीक्षा नहीं होना चाहिये, शिक्षा होना चाहिये। परीक्षा तो केवल साधन हैं। हमने पूर्ण शिक्षा प्राप्त की है; इसलिये परीक्षा देने में हमें कोई भी भय नहीं; बल्कि आत्म सन्तोष है। शिक्षा का फल कर्तव्य-ज्ञान और चारित्र संगठन है।*

पाठ्यक्रम के विषय में कुछ कहना अप्रासंगिक नहीं होगा। वर्तमान पाठ्यक्रम (Course) छात्र की शक्तियों को विकसित करने के लिए नहीं; बल्कि कुण्ठित करने के लिए है। विषयों और पुस्तकों की संख्या इतनी अधिक होती है कि, छात्र एक भी विषय का गहरा ज्ञान प्राप्त नहीं कर सकता। इन विषयों में ऐसे बहुत थोडे रखे

---

* इन दिनों हिन्दुस्तान के अनेक भागों में, पैसे पैदा करने के लिए, संस्कृत और हिन्दी की अनेक परीक्षाएँ खुल गयी हैं, जिनके द्वारा विद्या की बडी उपाधियां लेकर लोग अपने को बडे समझने लगते हैं, और अधिक अध्ययन छोड बैठते हैं। इस प्रकार अपनी उन्नति से हाथ धो बैठते हैं। इस तरह की अलीगढ की एक परीक्षा-समिति यहां खुली हुई है, जिसमें किसी भी छोटी श्रेणी का विद्यार्थी इतिहास तथा साहित्याचार्य तक की उच्च पदवियां प्राप्त कर लेता है। अतः ऐसी अप्रामाणिक परीक्षाओं में बैठने की सरकारी पाठशालाओं के छात्रों को मनाही की जानी चाहिये और इस प्रकार के डिगरी धारियों को रियासत में कोई जगह न दी जानी चाहिये।

जाते हैं, जो भारत की दरिद्रता, अज्ञानता और खराबियां मिटाने में काम आते हों। व्यर्थ ही उन पुस्तकों के पीछे छात्रों को सैकडों रुपये खर्च करने पडते हैं, जो पुस्तकें आयन्दे किसी काम में नहीं आती हैं। पांठ्यक्रम बार-बार बदला जाता है। मेरा तो अनुभव है कि, कोर्स में जितने विषय और ग्रन्थ कम होते हैं, उतना ही ज्ञान अच्छा और ठोस होता है। एक विषय में अच्छी योग्यता प्राप्त करने वाले को दूसरे विषय सुलभ हो जाते हैं। कहावत भी है कि, "एक ही साधे सब सधे सब साधे सब जाय।"

मेरे सारे लेख का तात्पर्य यह है कि, हमारी वार्तमानिक शिक्षा और परीक्षा की पद्धति बहुत सुधार चाहती है। शिक्षा और परीक्षा का उद्देश्य और स्वरूप निश्चित करना चाहिये। मेरा यह कहने का मतलब नहीं है कि, "पुरानी पद्धति सब अच्छी ही थी और वर्तमान पद्धति सब दूपित ही हैं।" इन दोनों पद्धतियों में जो बातें आदरणीय हों, उन्हें स्वीकार करना हमारा कर्तव्य है। हम वीसवीं सदी में हैं; इसलिए वर्तमान समय के अनुकूल प्राची या प्रतीची पद्धतिकी उपेक्षा नहीं कर सकते। जीवन और पवित्रता आनी चाहिये, यही मेरा कहना है।

अन्तमें मैं चाहता हूं कि, शिक्षा जैसे परम आवश्यकीय और महत्त्व के विषय पर प्रत्येक प्रान्त, जाति और धर्म के लोग यथार्थ परामर्श कर अपने अपने क्षेत्रमें आदर्श पद्धति को प्रवर्त्तित करें।

—: ३९ :—

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

'वसुधा रत्नों की खदान है' इस उक्ति के अनुसार इस भूमण्डल पर कई नररत्न प्रकाशित हुये हैं और होते हैं। रत्नों की तरतमता से उनके प्रकाश और मूल्य में तरतमता होती है। उसी तरह कई महापुरुष ऐसे होते हैं जिनका प्रभाव, उपकार, यश या चमत्कार उनके क्षेत्र-देश-प्रान्त-काल या जाति तक ही मर्यादित होता है। जब कि कुछ ऊर्ध्वरेता विशिष्टमहानुभाव ऐसे महापुरुष होते हैं जिनका प्रभाव-उपकार यश या चमत्कार दिक्कालजात्याद्यनवच्छिन्न याने सार्वत्रिक सदाकालीन और सार्वजनीन होता है। ऐसे पुरुष कोहिनूर के समान विश्व में विरल होते हैं। ऐसे विरल पुरुषों में कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरि भी हैं। जिनका जीवन अनेक महत्त्वपूर्ण घटनाओं से परिपूरित है। यह करीब आठ सौ वर्ष के पूर्व काल की बात है। याने विक्रम का बारहवीं और तेरहवीं सदी में इनका सत्ता काल है।

भारतीय साहित्य की अनेक दिशाएँ और विदिशाएँ इन हेमचन्द्र की शुभ ज्योत्स्ना से प्रकाशमान हुई हैं।

इनके जमाने की राजनैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक एवं नैतिक अनेक समस्याओं पर इनकी बुद्धि तथा आत्मज्योति का बडा असर है। एक और इनको पाणिनि, पिंगल, अमर, मम्मट, गौतम, पातञ्जलि और व्यास वाल्मिक की तरह व्याकरण-छन्दः-कोष-काव्य-न्याय-योग और इतिहास के गंभीर अनुशासक देखते हैं, तो दूसरी ओर सिद्धराज, जयसिंह, कुमारपाल आदि बडे २ राजाओं के साथ सैकडों बार गंभीर राजनैतिक चर्चा सलाह और उपदेश देते हुए देखते हैं। तीसरी तरफ धर्मसमाज की सुन्दर व्यवस्था के कार्य में संलग्न देखते हैं, तो चौथी तरफ इन्द्रिय और मन के विकारों को जीतकर आत्मा में योग की साधना करते हुए 'योगी' देखते हैं। इस अवस्था में हम इन महापुरुष को किस विशेषण से पहचाने, यह हमारी समझ में अभी तक नहीं आता है। इसी कारण से इनके नाम से इनके युग को लोग 'हैमयुग' कहते हैं। प्राचीन और अर्वाचीन पौर्वात्य और पाश्चात्य, जैन और अजैन प्रकाण्ड पण्डित-गण ने इनको श्रद्धाञ्जलि अर्पित की है। मेरे विद्वान् मित्र 'श्रीशारदाग्रन्थ' के सेक्रेटरी महोदय के प्रेमपूर्ण आग्रह के वश होकर आज हम पाठकों के सामने अनेक विशिष्ट शक्तिओं के धारक इन हेमचन्द्राचार्य का थोडा इतिवृत्त लिखने का यत्न करेंगे।

बाल्यकाल

अनेक नररत्नों की जगत् को भेंट देनेवाले गुजरात

देश में 'धंधुका'[१] नामक शहर में कई शताब्दिओं से 'मोढजाति'[२] का प्रावल्य है। इस जाति में 'चाचीग' नाम का एक व्यापारी था। उसकी धर्मपत्नी का नाम था 'पाहिनी'। वह सुशीला एवं जैनधर्म पर अनन्य श्रद्धालु थी[३]।

१—यह गांव इस समय काठियावाड का है। और अहमदाबाद शहर से दक्षिण पश्चिम दिशा में ६० मील के फासले पर स्थित हैं। वहां अभी भी मोढ जाति के वैश्यों के सैकडों घर मौजूद हैं। वह ब्रिटिश तालुका का गांव है। प्रबन्ध चिन्तामणि में इस प्रदेश का नाम 'अर्धष्टाम' लिखा है। इस समय इस प्रदेश का नाम 'भाल' हैं कि, जो काठियावाड का एक भाग है। इस धंधुका के विषय में देखो सर० डब्ल्यु. डब्ल्यु. हंटर का इम्पीरियल गेझेटीयर और वाम्बे गेझेटीयर पुस्तक २ पृ० ३३४।

२—इस जाति की उत्पति 'मोढेरा' गांव से हुई। 'मोढेरा' अणहिल्लपुर पाटन से दक्षिण दिशामें पहले वडा समृद्ध शहर था। वहां से असली निकले हुए ब्राह्मण आदि भी अपने को मोढ ब्राह्मण आदि बताते हैं। देखो फार्वस साहब की रासमाला।

३—पूर्वकाल में इस जाति का बहुत वडा भाग जैनधर्म को पालता था और इस जाति के कई एक लोग प्रसिद्ध जैन साधु-साध्वी हुए हैं। सैकडों लोगों ने जैन मन्दिर व मूर्तिओं का निर्माण करवाया है, ऐसा शिलालिखों से प्रतीत होता है। देखो श्रीयुत पूर्णचंद्र जी नाहर सम्पादित जैनलेखसंग्रह, खण्ड दूसरे में लेखांक ११९८-१३१३-१६१०-१६२४-१८००, और जिनविजय जी सम्पादित

इस देवी की कुक्षि से एक पुत्र रत्न का जन्म हुआ। वह समय विक्रम संवत् ११४५ कार्त्तिक की शुक्ला पूर्णिमा की रात्रि का था। बालक के अनुपम लावण्य और श्रेष्ठ लक्षणों से इसका नाम 'चंगदेव'[1] रक्खा गया। यही 'चंगदेव' अपने हेमचन्द्राचार्य हैं।

'होनहार बिरवान के होत चीकने पात' के अनुसार चंगदेव के सामुद्रिक लक्षण लावण्य और गुण उत्तम प्रकार के थे। माता पिता के योग्य लालन पालन से

प्राचीनजैनलेखसंग्रह द्वितीय भाग में लेखांक ४१०-४८३ आदि। करीब एकादशवीं शताब्दी से यह जाति मोढेरा से फैल कर गुजरात, मारवाड, मेवाड और मालवादि देशोंमें गई है। मोहपराजयनाटक के कर्ता अजयपाल राजा के मन्त्री 'यशःपाल' भी इसी मोढ जातिके थे। वर्तमान में महात्मा गांधीजी भी मोढ हैं। अठारहवीं शताब्दी से इस जाति के लोग व्यवहारिक तकलीफों से जैनधर्म में से निकल कर अन्य धर्मों में जाने लगे हैं। कुछ लोग दिगम्बर जैनी भी हुए हैं। देखो 'जैनधातुप्रतिमालेखसंग्रह' प्रथम भाग की श्री बुद्धिसागर सूरिजी कृत प्रस्तावना।

१—प्रभावक चरित्र में 'चाचिग' का नाम 'चाच' और कुमारपाल प्रतिबोध में 'चच्च' लिखा है। माता का नाम कुमारपाल प्रतिबोधमें 'चाहिणी' लिखा है।

'चंगदेव' करीब नौ वर्ष का हुआ। 'श्रीदेवचन्द्रसूरि' नाम के आचार्य धन्धुकाग्राम पधारे। वे मोढ चैत्य के पास उपाश्रय में ठहरे थे। एक दिन 'पाहिनी' वहाँ मन्दिर में दर्शन करने आई। 'चंगदेव' आकर गुरु के आसन पर स्वयं बैठ गया। गुरु ने कहा कि "यह बालक हमारे पास रहकर अध्ययन करे तो बहुत बड़ा दिग्गज विद्वान् एवं प्रतापी होगा और संसार में महान् उपकार करेगा। कुल जाति की विश्व में कीर्ति फैलावेगा[२]"[१]। धंधुका के

१—इन देवचन्द्रसूरि के गुरुओं की पूर्व परपरा इस प्रकार हैं:—दत्तसूरि-यशोभद्रसूरि-प्रद्युम्नसूरि-गुणसेनसूरि-देवचन्द्रसूरि। प्रभावक चरित्र में प्रद्यूम्नसूरि को देवचन्द्रसूरि के गुरु लिखे हैं, परन्तु वस्तुत: दादा गुरु होने चाहिए। इनका कोटिक गण और चन्द्र या पूर्णतल्ल शाखा थी। देवचन्द्रसूरि भी अच्छे विद्वान् थे। इन्होंने ठाणाङ्गसूत्र पर वृत्ति और शांतिनाथ चरित्रादि ग्रन्थ बनाये हैं। कुमारपाल प्रतिबोध में श्रीदत्तसूरि से लेकर हेमचन्द्रसूरि तक का बहुत अच्छा परिचय दिया हैं। महावीरचरित्र की प्रशस्ति में भी हेमचन्द्र ने प्रद्युम्नसूरि को गुणसेन के शिष्य बतलाए हैं।

२—गहिऊण वयं अवगाहिऊण नीसेससत्थपरमत्थं।
तित्थंकरोव्वएसो जणस्स उपयारओ होही॥
कुमारपाल प्रतिबोध

"अयं यदि क्षत्रियकुले जातस्तदा सार्वभोमचक्रवर्ती,
यदि वणिगविप्रकुले जातस्तदा महामात्य:, चेद्दर्शनं—जैनसाधुत्वं" प्रतिपद्यते तदा युगप्रधान इव कलिकालेऽपि कृतयुगमवतारयति।
प्रबन्ध चिन्तामणि, जिनवि० संपादित पृ० ८३

जन नेताओं के बीच गुरु को धर्म प्रचार के लिये अपने उत्तम प्यारे पुत्र का दान माता ने दिया। गुरु वहाँ से विहार कर कर्णावती गए।[1] कर्णावती से स्तम्भनतीर्थ (खभात Cambby) जाकर वहाँ पर चंगदेव को विक्रम सं. ११५४ माघ शुक्ला १४ शनिवार के दिन सिद्धि योग में जैनसाधु की दीक्षा दी। दीक्षा संस्कार के समय 'चंगदेव' का नाम 'सोमचन्द्र' रक्खा गया। यही सोमचन्द्र बारह वर्ष के पश्चात् 'हेमचन्द्राचार्य' के नाम से पहचाना जायगा।

सोमचन्द्र (हेमचन्द्र) में कुशाग्रबुद्धि, प्रबलप्रताप और उच्च गुण तो सत्ता में थे ही। उसमें प्रकाण्ड विद्वान् और तपस्वी गुरु का सान्निध्य मिला। इस संयोग से इनका चारित्र और विद्याध्ययन व्यवस्थित और उत्तम प्रकार का हुआ। थोडे ही वर्षों में सोमचन्द्र व्याकरण, छन्द, काव्य, कोश, अलंकार, दर्शन, ज्योतिष, योग एवं तंत्र मंत्र शास्त्रों के रहस्य को समझने वाले पारगामी हो गये। ब्रह्मचर्य

१—यह 'कर्णावती' कर्णराजा ने विक्रम की बारहवीं शताब्दी में बसाई थी। वर्तमान में जहां अहमदाबाद है उसके पास यह नगरी होने का अनुमान ए० के० फार्बस साहब का है। 'गुजरातनुं पाटनगर' के लेखक श्रीरत्नमणिराव का मत है कि, आशापल्ली और कर्णावती एक ही गांव के नाम हैं, और यह नगर जहां अहमदाबाद है वहीं पर पहले था। कर्णावती के विषय में विल्हण कवि ने 'कर्णसुन्दरी' नाटिका लिखी है।

(चारित्र) के प्रभाव और विद्या के तेज से इनका प्रभाव चन्द्र की भाँति चारों ओर फल गया। धर्म-देश-लोकसेवा की अनेक महत्त्वाकांक्षाओं का इनमें जन्म हुआ। और भी विद्वत्ता को बढाने की आकांक्षा से सोमचन्द्र ने कश्मीर, गौडदेश आदि में जाने का निश्चय किया। उनके निश्चय बल से सरस्वती देवी ने ही इन्हें गुजरात में स्थापित होकर इच्छित वरदान दे दिया।

मन्त्र सिद्धि

सोमचन्द्र ने 'सिद्धचक्र' के 'अर्हं' आदि कई प्रकार के मन्त्रों की भी सिद्धि प्राप्त कर ली। उस जमाने में मन्त्र विद्या का आम्नाय बराबर विधिपूर्वक था और लोगों की श्रद्धा भी बलवती थी।

आचार्यपद

इनका प्रभाव यशः खूब बढ गया। मारवाड, गुजरात, काठियावाड, गौड आदि देशों में भ्रमण करके उपदेश द्वारा इन्होंने जगत् को नीति-धर्म का मार्ग बताया। चारों ओर से इनके गुरु को लोग कहने लगे कि सोमचन्द्र बडे ही प्रतापी, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र, दिग्गजविद्वान् और योग्य हैं, अतः इनको 'आचार्यपद' से भूषित करना चाहिये। गुरु ने निजेच्छा और प्रेरणा से प्रेरित होकर पाटण में आकर बडे ठाठ से उत्सव पूर्वक सोमचन्द्र को आचार्यपद अर्पण किया। उस समय गुरु और पाटण की प्रजा के हृदय आनन्द से उच्छलते थे।

यह प्रसंग प्रभावक चरित्र के मत से वि. स. ११६६ वैशाख शुक्ला तृतीया को बना था। आचार्य होने के बाद सोमचंद्र का नाम बदल कर हेमचंद्र रक्खा गया, अतः इसी नाम से प्रसिद्धि हुई है।

उस प्रसंग पर हेमचन्द्राचार्य की माता 'पाहिणी' जैन दीक्षा लेकर साध्वी हुई। और उसको प्रवर्त्तिनी (सब साध्वीओं में मुख्या) बना ली। जैनधर्म में त्याग की प्रबलता है। पुरुष की तरह स्त्रियाँ भी वैराग्य होने पर संयम संन्यास लेकर परमपद को पा सकती है। ऐसा शुरू से अब तक जैन सिद्धान्त रहा है।

आचार्य की प्रवृत्ति

आचार्य होना समाज और धर्म का नेता-रक्षक होना है। उस पर जवाबदारी बहुत बढ जाती है। औरों से नेता का कर्तव्यमार्ग बडा ही विकट होता है। इस बात को हेमचन्द्र पूरी तौर से समझते थे। इन्होंने देश, साहित्य और धर्मकी सेवा करने का निश्चय किया। यह कार्य शक्तिसम्पन्न राजा के सहयोग से शीघ्र सम्पन्न हो सकता है। योग्य नरपति और मुनिपति का संयोग हो जाय तो जगत् को कई लाभ हो सकते हैं। यह समझ कर हेमचन्द्राचार्य ने तत्कालीन गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह को पसन्द किया।

सिद्धराज और पाटण

सिद्धराज चौलुक्यवंशीय गुजरात का उस समय सम्राट्

था। वह कर्णदेव का पुत्र था। उसने वि० सं० ११५० से ११९९ तक राज्य किया। [1]वह विद्वान्, विद्याका उत्तेजक एवं प्रतापी था। उसकी राजधानी पाटण-उत्तर गुजरात के अणिहिल्लपुर पाटण में थी।

मध्यकाल में पाटण सोलह कलाओं से विकसित हो चुका था। वहां नामी विद्वान् कवि और व्यापारी रहते थे। वहां सैकडों धनकुबेर रहते थे। पूर्व और पश्चिम की तमाम चीजें वहां लब्ध होती थी।[2]

खंभात पर हेमचन्द्राचार्य का बडा ही प्रेम और प्रभाव था। अभी तक इन के जीवन का बहुत समय खंभात में व्यतीत हुआ था और दीक्षा भी वहीं हुई थी। अतः वे इसको जन्मभूमि के तुल्य मानते थे। खंभात की प्रजा भी हेमचन्द्राचार्य के गुणों और विद्वत्ताशक्ति पर मुग्ध थी। उपदेश और आत्मज्योति से हेमचन्द्र ने खंभात को प्रकाश-चैतन्य युक्त बना लिया था। अपनी भावना को फलवती करने के लिए हेमेचन्द्राचार्य ने खंभात से पाटण के प्रति विहार (पैदल प्रयाण) किया। वियुक्त होती हुई खंभात की प्रजा ने प्रेमाश्रु बहाए।

---

१ सिद्धराज के विषय में देखो हमारा 'सिद्धराजे शुं कर्युं' नाम का निबन्ध, जो गुजरात के प्रसिद्ध मासिक 'शारदा' में छपा है।

२ देखो टॉडराजस्थान।

कुछ ही दिनों में हेमचन्द्राचार्य पाटण में प्रवेश करते हुए दिखाई दिए। पाटण में जैनों की वस्ती बहुत थी और राज्यसत्ता, व्यापार, विद्या, कला आदि में जैनों की ही बोलबाला थी।

सिद्धराज जयसिंह की मुलाकात

पाटण में आचार्य हेमचन्द्र के प्रभावशाली व्याख्यान होने लगे। व्याख्यानों में अनेक महत्त्वपूर्ण विषय के प्रश्नों का गंभीर प्रतिपादन होता था। कुछ ही दिनों में पाटण के अच्छे २ विद्वान्, विचारक एवं अधिकारी भी व्याख्यान श्रवण करने आने लगे। सारे पाटण में हेमचन्द्राचार्य के व्याख्यानशक्ति की चर्चा-तारीफ होने लगी। फैलते २ वह ज्योत्स्ना की तरह राजमहल में सिद्धराज के कर्णों तक पहुँच गई।

सिद्धराज, ऐसे विद्वान् आचार्य को मिलना चाहता था। वह प्रसंग ढूँढता था। एक दिन राजा हाथी पर बैठकर कहीं जा रहा था। रास्ते में उसने आचार्य हेम-चन्द्र को जाते देखा[1]। राजा ने हाथी खडा रक्खा। आचार्य को नमस्कार किया। उस समय आशुकवि हेम-

---

1 हेमचन्द्र और सिद्धराज की पहली मुलाकात किस तरह कहां और कब हुई, इस विषय में जुदे २ मत हैं। हमने यहां प्रभावकचरित्र का मत लिखा है, जिसको कि बहुत विद्वान् ठीक मानते हैं।

चन्द्र जी ने एक श्लोक सुनाया, वह यह हैः—

कारय प्रसरं सिद्ध ! हस्तिराजमशङ्कितम् ।
त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैवोद्धता यतः ॥

प्र० चरित्र ६७

अर्थात्-हे सिद्धराज ! तू अपने हाथी को निःशंक होकर चला, पृथ्वी को धारण करनेवाले दिग्हस्ति त्रस्त हों, क्योंकि अब तो इन दिग्गजों की जरूरत नहीं है। तुमने ही भूमि को धारण कर लिया है।

सिद्धराज पर प्रभाव

राजा, हेमचन्द्र की कवित्वशक्ति और चातुरी को देखकर उनपर मुग्ध हुआ। उसने पाटण में आने की बधाई दी और अपने दरबार में आने का आचार्य को निमन्त्रण दिया। उसके बाद आचार्य हेमचन्द्र बार २ राज्य दरबार में जाया करते थे। आचार्य समयानुसार विद्वत्तापूर्ण उपदेश से धीरे धीरे राजा का चित्त काफी रञ्जित होगया। राजा के दिलों में हेमचन्द्र ने ऊँचा स्थान पालिया। इसका यह कारण था कि वे एक विद्वान् ही नहीं थे; साथ-साथ उच्च कोटि के निःस्पृही संयमी भी थे। अकेला पांडित्य इतना असर नहीं कर सकता, जितना कि वह त्याग के साथ होते हुए असर कर सकता है। सौ मन ज्ञान से पाव भर त्याग की कीमत अधिक है। जैन साधु होने के कारण हेमचन्द्र में ये दोनों बातें थीं। सिद्धराज के

दरबार में विद्वान् रहा करते थे और दूर-दूर से कई विद्वान् आकर उसको अपनी विद्वत्ता बताते थे। ऐसे मौके पर वह हेमचन्द्राचार्य की सलाह सहायता को काम में लेता था। श्वे॰ वादिदेवसूरि[1] और दिगम्बर कुमुदचन्द्राचार्य का प्रसिद्ध शास्त्रार्थ सिद्धराज के सभापतित्व में हुआ था। उसमें हेमचन्द्र को सिद्धराज ने बहुमानपूर्वक स्थान दिया था।

देवबोध सन्यासी

आचार्य हेमचन्द्रसूरि में उदारता एवं गुणग्रहण बुद्धि थी। एक दिन भागवतदर्शनी एक प्रसिद्ध आचार्य देवबोध सन्यासी पाटण के बाहर आकर ठहरा। वह विद्वान् मान्त्रिक एवं अहंभु था। उसने सिद्धराज को अपने आगमन की खबर पहुँचाई। सन्यासी समझ कर सिद्धराज सामने लेने के लिए अपने मित्र कवि श्रीपाल[2] के साथ उसके पास गया। इन दोनों में स्पर्धा बढ गई। कुछ दिनों के पश्चात् मालूम हुआ कि उस सन्यासी में आचार शैथिल्य था। तो भी हेमचन्द्र उसकी विद्वत्ता को देखकर उसका आदर मान करते थे। एक दिन वह

---

१ इस वाद के विषय में हमने प्रमाणनयतत्वालोक की प्रस्तावना में विशद वर्णन लिखा है। 'मुद्रितकुमुदचन्द्रप्रकरण' इस वाद के विषय में ही बना है।

२ यह एक बहुत बडा भारी कवि था। सिद्धराज इसको 'बन्धु' कहता था। इस पर राजा की महती प्रीति थी।

देवबोध[१] आचार्य की सभा में आया। आचार्य ने खडे हो कर उसका स्वागत किया। अपने आसन पर बैठाकर उसकी विद्वत्ता की भूरी २ प्रशंसा की। राजगुरु हेमचन्द्र का दिल कितना उदार था। उन्होंने श्रीपाल और देववोध के बीच जो वैमनस्य था, श्रीपाल को समझाकर दूर कराया।

---

१५ 'देववोध' एक प्रसिद्ध धर्माचार्य था। काशी और कान्यकुब्ज के राजा उसको पूजते थे। वह पूर्व देश से पाटण (गुजरात) आया था। कुमारपाल जैन होने के वाद भी इसको ब्राह्मणों ने बुलाया था। उसने कुमारपाल को कई इन्द्रजाल के चमत्कार वताकर फिर शैव होने को वाधित किया था। परन्तु आचार्य हेमचन्द्र ने कुमारपाल को इससे भी अधिक चमत्कार वताये, जिससे कुमारपाल का मन जैनधर्म पर स्थित रहा था। वादिदेवसूरि के साथ भी देववोध की मूठभेड हुई थी। परन्तु पीछे से उनमें अच्छी मैत्री हुई थी (देखो प्र. च. में वादिदेवसूरि चरित्र ६० से ७७ पद्य)। हेमचन्द्रचरित्र में देववोध के सम्बन्ध में १८१ से ३०९ श्लोक तक वर्णन है। भाण्डारकर रिसर्चविभाग में 'महाभारत' का उत्तम संपादन होता है, उसके संपादक महोदय ने देववोध के विषय में हमें पूछा था, जिसका हमने संक्षेप में उत्तर दिया था। उनके लिखने से यह भी पता चला है कि 'देवबोध' का 'महाभारत' पर एक टिप्पण भी लिखा हुआ प्राप्त हुआ है। मैं अभी तक यह निश्चित नहीं कह सकता हूं कि वह टिप्पण कार और प्रभावक-चरित्र का देवबोध एकही है या पृथक? परन्तु इतना तो निसन्देह है कि प्र० चरित्रोक्त देववोध एक ऐतिहासिक प्रसिद्ध विद्वान् था। पिछली जिन्दगी इन्होंने पूर्वदेश में गंगा के किनारे जाकर पूर्ण की थी। संभवतः 'विश्वेश्वर' भी इन का अपर नाम था।

सिद्धराज से एक लाख रुपया देवबोध को भेंट में दिलाया। हेमचन्द्र के अनुगृहीत होकर देवबोध ने [1]आचार्य को सरस्वती तुल्य मानकर आचार्य की स्तुति सभा में की। उसने कहाः—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्वहन्।
षड्दर्शनपशुग्रामं चारयन् जैनवाटके॥

अर्थात्– कम्बल और दण्ड को धारण करने वाले हेमचन्द्र रूपी गोपाल छः दर्शनों के अनुयायी रूपी पशुओं को जैनधर्म में चारने ले जाते हैं। इससे यह स्पष्ट होता है कि हेमचन्द्राचार्य की उदारता से देवबोध विद्वान् कितना प्रभावित हुआ था। वर्तमान में धर्मोपदेशकों-गुरुओं में कितनी असूयावृत्ति है? एक आर्यसमाजी को सनातनी सन्यासी देखकर घुरघुराता है, और सनातनी साधु को देखकर आर्यसमाज का सन्यासी दंडेबाजी करने को तैयार होता है। इस परस्पर धर्मद्वेषवृत्ति से ही भारतवर्ष[2] कमजोर और निन्दित होता जाता है।

---

१. मनसा मन्यमानश्च पुरूपां तां सारस्वतीम्॥२०२॥
स विस्मये गिरं प्रात सारसारस्वतोज्ज्वलम्।
पार्षपपुलकांकुर घनाधनघनप्रभाम्॥२०३॥
प्रभावकचरित्र

२. पक्षपातो भवेद् यस्य तस्य पात्रो भवेद ध्रुवम्।
दृष्टं खगकुलेष्वेवं तथा भारतभूमिषु॥

आचार्य हेमचन्द्र एक राज्यमान्य गुरु होने पर भी इन्होंने उदारवृत्ति से दूसरों का कई बार सहाय-भला किया है। इसके कई दृष्टान्त प्राचीन ग्रंथों में भरे पडे हैं।

निष्पक्ष धर्मोपदेश

सिद्धराज जयसिंह विद्वान् तथा धर्मजिज्ञासु था। जगत् में अनेक धर्म मतमतान्तरों की क्रिया तथा विचारों के भेद से वह चकरा गया था। 'सच्चा धर्म कौन है?' इसका निर्णय करने की उसको बडी उत्कण्ठा रहा करती थी। एक दिन इसने हेमचन्द्राचार्य से पूछा कि–'महाराज! दुनिया में सैकडों धर्म हैं, सभी धर्मवाले अपने धर्म को सनातन और उत्तम बतलाते हैं और दूसरों को अधर्म नया बताते हैं। इससे मनुष्य सन्देह में पड जाता है कि दुख से मुक्ति करानेवाला सच्चा धर्म कौन सा है?' इस प्रश्न का उत्तर देते हुये आचार्य ने पुराणोक्त शंख की कथा राजा से कही[1]।

'शंख' नाम का एक शेठ था। उसने स्त्री पर नाराज होकर दूसरी स्त्री से विवाह किया। वह नवोढा के वश होकर पहली पत्नी को भूल गया। पहली पत्नी यशोमती ने पति को वश करने की एक औषधि किसी

---

१ देखो कुमारपालप्रबन्ध।

आदमी से प्राप्त की। उसने वह भोजन के साथ अपने पति को खिला दी। उससे पति वैल हो गया। यशोमती, फिर पुरुष वनाने की विधि नहीं जानती थी। खूव रोने पीटने लगी। 'लेने गई पूत खो आई कसम' जैसा हुआ। भूल होने के वाद पश्चात्ताप का कोई अर्थ नही है। वह वल को वरावर जंगल में चराती थी। उस रास्ते से एक दिन शिव-पार्वती विमानस्थ जा रहे थे। पार्वती इस दुःख को मिटाने का शिवजी से साग्रह अनुरोध किया। शिवजी ने कहा 'यहाँ जो एक वृक्ष है इसकी छाया में पास ही पुरुष को मनुष्य वनाने की औषधि है।' यह सुनकर यशोमती अपने पति वैल को वहीं चराती रही। कौनसी औषधि है, यह वह नहीं जानती थी। उस जगह चराते २ एक दिन वही औषधि वैल के खाने में आई और वह फिर मनुष्य शंख शेठ हो गया। इस कथा को सुनाकर उपनय करते हुए हेमचन्द्राचार्य ने राजा से कहा :—

तिरोधीयत दर्भाद्यैर्यथा दिव्यं तदौषधम्।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप!॥
परं समग्रधर्माणां सेवनात् कस्यचित् क्वचित्।
जायते शुद्धधर्माप्तिर्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत्॥

—कुमारपाल प्रवन्ध पृ० १९

अर्थात्:— हे राजन् जैसे दर्भादि घास के साथ मिल जाने से दिव्य औषधि विशेषरूप से नहीं पहचानी जाती

थी, वैसे इस कलियुग में अब के धर्मों के अस्तित्व से सच्चे धर्म की पहचान होना कठिन है। परन्तु इन सर्व-धर्मों का सेवन परिचय करते रहने से कभी न कभी जैसे दिव्य औषधि मिली, वैसे ही सत्यधर्म की प्राप्ति अवश्य हो जायगी।

आचार्य हेमचन्द्र के निष्पक्ष और सरल उपदेश का असर राजा के दिल पर खूब अच्छा पड़ा। क्योंकि राजा जिसको सत्य-धर्म पूछता, वह अपने ही धर्म को सत्यधर्म बतलाता और दूसरे के धर्म को असत्य कहता। हरएक मनुष्य 'अपने वेर मीठे और दूसरों के खट्टे' के अनुसार अपना अच्छा ही कहना सीखा है, परन्तु बुद्धिमान ऐसे कथन से संतुष्ट नहीं होते हैं।

निंदा और असुया का सामना

शक्तिशाली तेजस्वीओं की शक्तिकीर्त्ति और उन्नति को नहीं सहन करने के कारण और स्वयं वैसी योग्यता प्राप्त करने में असमर्थ होने के कारण प्राकृतलोक ऐसे ज्योतिर्धरों की निन्दा-असूया करनेवाले निकलते हैं। यह अनादि काल का सृष्टि का नियम है। शक्ति का ही विरोध होता है। जिसमें कोई खास शक्ति नहीं है उसका न कोई निन्दक और न कोई शत्रु होता है। विरोध के दांतों में ही उन्नति है। ऐसे सिद्धान्त से महापुरुष निन्दकों से डरते नहीं हैं। सत्य की परीक्षा होने पर निन्दक ही डरते और शर्मिन्दे होते हैं।

हेमचन्द्राचार्य का प्रभाव चारों ओर फैलता जाता था। प्रजा में उनका खूब आदर तो था ही, पाटण आने के बाद अब ये अपनी योग्यता से सिद्धराज जयसिंह राजा और उनके अधिकारिओं में भी सम्मानित होचुके थे। बार बार राज दरबार में सिद्धराज इनको बहुमान-पूर्वक आह्वान करता। ये अपनी विद्वत्ता और चारित्र से यहां देशी परदेशी विशेषज्ञों के दिलों को खूब वशवर्ती बनाते थे।

सिद्धराज की श्रद्धा

ऐसी बढती हुई कीर्ति को सहन नहीं कर सकने से [1]कुछ लोगों ने सिद्धराज के कानों में जाकर सच्ची झूठी भीडाते थे। परन्तु राजा विचक्षण था। आचार्य पर पूरा विश्वास रखने वाला था। जैसे और राजाओं के कानकच्चे होते ह वसा यह नहीं था। राजा उस बात की पूरी परीक्षा करता। जो कुछ आचार्य की निंदा सुनता, उसका खुलासा प्रेम- सभ्यतापूर्वक आचार्य से ही मांगता था। आचार्य कभी उलटा अनुचित किंवा अन्याय का आचरण या भाषण करते नहीं थे। जो बात होती, सरल दिल से राजा के आगे विशदरूप से व्यक्त करते थे। इसके बाद राजा समझ जाता कि साम्प्रदायिक मोह से ही ब्राह्मण

१ आमिगपुरोहित–वामराशि-देवबोध (विश्वेश्वर) आदि। देखो प्रभावकचरित्र, प्रबन्धचिन्तामणि और कुमारपालप्रबन्ध।

आदि लोग हेमचन्द्र की कीर्त्ति उन्नति को देखना नहीं चाहते हैं, इसीलिए द्वेषवश झूठा प्रचार काय करते हैं। सिद्धराज स्वयं शैवधर्म का उपासक था। हेमचन्द्राचार्य जैनधर्म के आचार्य थे। तो भी इनपर इनके गुणों से वह शिष्यवत् मुग्ध था। प्रारम्भ में वह जैनधर्म के विषय में विपरीत आज्ञाकारक हुआ हो, ऐसा संभव होता है, परन्तु आचार्य हेमचन्द्र के समागम से सिद्धराज जैनधर्म के प्रति भक्ति-श्रद्धा रखने लगा था। निश्चित प्रमाणों से ज्ञात होता है सिद्धराज ने पिछली जिन्दगी में कई [1]जैनमन्दिर बन्धवाए हैं, प्रतिष्ठा करवाई है, पूजा की हैं और जैनतीर्थ आदि के लिए बडे बडे दान दिए हैं। और ब्राह्मणों को भी जैनचैत्य के मानने वाले बनाए हैं।

---

१ प्रबन्धचिन्तामणि।

२ दागव्यायनिकौशलयायनिच्छागयायनीन् पथि।
स्यापयन् विदधे चैत्यं तत्रैवान्त्यस्य सोऽर्हतः॥

द्वयाश्रयकाव्य ११-१६.

स वाध्यियिणिकामौयायणिकात्रायणीनपि।
संबोध्याऽऽर्हतसंघस्य भक्त्याकारयदर्हणाम् ॥१५-१७॥

प्रविश्य चैत्यगर्भेऽथ गोमयायितकुंकुमे।
तुल्यैर्व्रीहिमवान् भोक्तुर्भव्यैः सोऽस्नपज्जिनम् ॥१५-७५॥

भोक्तृभिः सह धर्मज्ञैर्जल्पन् शत्रुञ्जयं ययौ ॥१५-८९॥

देखो प्रभावकचरित्र में देवसूरि और हेमचन्द्रचरित्र।

सोमनाथ की यात्रा

सिद्धराज सोमेश्वर महादेव का भक्त था। उसकी माता मयणल्लदेवी तो इस तीर्थ पर अत्यधिक भक्ति रखती थी। माता[1] के आग्रह से एक बडो यात्रा तो सिद्धराज ने बाल्यावस्था में हो की थी। सौराष्ट्र, मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार सिद्धराज ने बडे समारोह से सोमेश्वर की यात्रा की थी। जिसका उल्लेख तत्कालीन [2]द्वयाश्रयकाव्य में भी विस्तार से है।

महा व्याकरण की रचना

लोकोपकार और राज्य प्रतिष्ठा से निवृत्त होने के बाद हेमचन्द्राचार्य का ध्यान साहित्य रचना की ओर अत्यधिक आकृष्ट हुआ। विशिष्ट प्रतिभाशाली पुरुष साहित्य का निर्माण किये विना कैसे रह सकते हैं? साहित्य त्रिकालावच्छिन्न स्थायी धन है। साहित्य ही मनुष्य को यशःकाया से सदाजीवी बनाता है।

---

१ देखो प्रबन्धचिन्तामणि। यह यात्रा कब हुई है इस विषय में हमने 'सिद्धहेमचन्द्र-व्याकरण नो रचना संवत्' नामके निबन्ध में विचार किया है। देखो बुद्धिप्रकाश।

२ द्वयाश्रयकाव्य को आचार्य हेमचन्द्र ने ही बनाया है। इसमें चौलुक्यवंश का मूलराज से कुमारपाल राजा तक का इतिवृत्त है। पन्द्रहवें सर्ग में सोमेश्वरयात्रा का वर्णन है। प्राकृत द्वयाश्रय भी इनका बनाया हुआ है।

मालवा का राजा और सिद्धराज दोनों दुश्मन थे। इनकी यह शत्रुता करीब पूर्व की दो तीन पीढियों से चली आती थी। आखीर योग्य मन्त्रीओं की मदद से सिद्धराज ने मालवपति 'नरवर्मा' के उत्तराधिकारी 'यशोवर्मा' पर विजय पा ली। इस विजय में सिद्धराज की लक्ष्मी एवं राज्यसत्ता में अच्छी वृद्धि हुई[1]। उज्जैन का समृद्धसाहित्य भंडार, जो कि राजा भोज के समय से वहाँ था, वह भी इस विजय की लूट में पाटण आया था। उसमें भोजकृत भी कई मौलिक ग्रन्थ थे। एक भोज व्याकरण भी निकला। सिद्धराज विद्वान् था। उसको देखकर राजा का दिल हुआ कि 'मेरी प्रजा दूसरों का व्याकरण पढे इसमें शोभा नहीं है। वे कठिन और अपूर्ण भी हैं। अतः मेरे राज्य के विद्वानों के द्वारा मैं सर्वाङ्गपूर्ण एक संस्कृत व्याकरण बनाऊँ'। पण्डितसभा कचहरी में आई, तब राजा ने अपना विचार व्यक्त किया। किसी ने यह कार्य नहीं उठाया। हेमचन्द्राचार्य को राजा ने व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की। उन्होंने ने राज-प्रार्थना को सहर्ष स्वीकार किया। राजा के आदेश से कश्मीर आदि के भण्डारों से ग्रन्थ सामग्री लाने की व्यवस्था हुई। तीन वर्ष में अपनी सर्वतोग्राही प्रतिभा से आचार्य हेमचन्द्रसूरि ने सूत्र, वृत्ति, लिंगानुशासन, गणपाठ और धातुपाठ इन पांच अंगों से पूर्ण सवा लाख श्लोक

---

१. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्रसूरि और द्वयाश्रय का १५ वां सर्ग।

'श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासन' नाम का व्याकरण[1] बनाया। राजा ने इसकी परीक्षा कराई और बड़े जुलुस से हाथी पर रखकर राजमहल में व्याकरणग्रन्थ लाया गया। अपने राज्य के अतिरिक्त और भी कई देशों में इस व्याकरण का काफी प्रचार करवाया। यह व्याकरण अनेक विशेषताओं को रखता है, पर यहाँ प्रस्तुत न होने से हम कुछ नहीं लिखेंगे[2]। इस व्याकरण को ३८ पद्यात्मक एक प्रशस्ति हेमचन्द्राचार्य ने बनाई, जिसमें चौलुक्य भूपालों का उदात्त वर्णन है[3]।

सोमेश्वर और हेमचन्द्र

सिद्धराज की माता 'मयणल्लदेवी' की सोमेश्वर महादेव पर अतूट भक्ति थी। जब वह छोटा था, तब माता के साथ उसने एक बार ठाठ से यात्रा की थी।

---

१. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्र-पद्य ७४ से ११५ तक।

२. इस व्याकरण के विषय में देखो हमारी द्वारा सम्पादित 'सिद्धहेमशब्दानुशासन' व्याकरण लघुवृत्ति की प्रस्तावना, डॉ० बुह्लर का 'धि लाइफ आफ धि जैन मंक हेमचन्द्र' और 'गुजरातनुं प्रधान व्याकरण' पुरातत्त्व वर्ष ४ अङ्क १-२।

३. यह सम्पूर्ण प्रशस्ति सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण की हमारी सम्पादित ई० सन् १९३४ की आवृत्ति के परिशिष्ट में संगृहीत की गई है।

सौराष्ट्र और मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार भी सिद्धराज बडे ठाठ से सोमेश्वर (प्रभासपाटण) यात्रार्थ गया था[1]। उसमें उसने आचार्य हेमचन्द्र को भी साग्रह निमन्त्रण दिया था। आचार्य पैदल चलकर नियत समय पर वहाँ पहुँच गये। राजा बहुत प्रसन्न हुआ। एक जैन आचार्य शैवतीर्थ में आवे, मन्दिर में आकर सभ्योचित वर्ताव करे, यह उस समय के भारत के लिए मुश्किल और आश्चर्यकारी भी था। इससे राजा पर आचार्य की परमतसहिष्णुता का और भी अच्छा प्रभाव पडा।

दूसरी बार

कुमारपाल के समय में सोमनाथ महादेव का मन्दिर जीर्ण शीर्ण और भग्न[2] प्रायः हुआ था। एक बार कुमारपाल ने अपनी कीर्त्ति चिरकाल स्थायी रखने का उपाय आचार्य

---

१. यह यात्रा कब हुई थी, इस विषय में देखो 'सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण रचना संवत्' निबंध बुद्धिप्रकाश सन् १९३५ मार्च का अङ्क।

२. 'मीराते अहमदी' और 'आईन अकबरी' प्रभृति के मुसलमान लेखकों के आधार से फार्बस साहब का मत है कि यवनों के आक्रमण से उस समय सोमेश्वर का मन्दिर शीर्ण हो गया था, इसीलिए कुमारपाल को इसका पुनरुद्धार करवाना पडा।

से पूछा। आचार्य ने सोमनाथ महादेव का जीर्णोद्धार कराने का उपदेश दिया। जैनसाधु होते हुए इनमें परमत के प्रति कितनी उदारवृत्ति थी, यह उक्त घटना से विदित हो सकता है। राजा ने मन्दिर का जीर्णोद्धार करने का बीडा उठाया। कुमारपाल ने प्रचुर द्रव्य व्यय करके जीर्णोद्धार का कार्य उदारता से करवाया। निर्विघ्न कार्य समाप्ति तक ब्रह्मचर्य पालन देवतार्चन और मद्य-मांस त्याग करने का आचार्य ने राजा को उपदेश दिया[1]। राजा ने जीर्णोद्धार का का काम चले, तबतक मद्यमांस का त्याग किया। कार्य समाप्त होने के अनन्तर वहाँ प्रतिष्ठा कराने के लिए राजा गया। तब कुछ असूयावृत्ति वालों ने कहा कि हेमचन्द्र को यात्रा करने को साथ लो। राजा ने आचार्य से प्रार्थना की। आचार्य ने कहा—'जैसे भूखे को जीमन का निमन्त्रण इष्ट होता है, वैसे ही साधुओं को तीर्थाटन अति प्रिय होता है। मैं प्रतिष्ठा के समय पैदल चलकर शत्रुंजयादि यात्रा करता हुआ पहुँच जाऊँगा।' जिस दिन कुमारपाल ने सोमनाथ (देव पतन) में प्रवेश किया, उस दिन आचार्य भी पहुँच गए। राजा ने सोमेश्वर की पूजा की। ब्राह्मणों की प्रेरणा से राजा ने आचार्य से कहा कि अगर हरकत न हो तो आप महादेव की स्तुति करें।

१ देखो प्रबन्धचिन्तामणि में कुमारपालप्रबन्ध।

महादेव की स्तुति

आचार्य बड़े ही उदार चतुर एवं आशुकवि थे। दिल में परमेष्ठी का प्रणिधान करके इन्होंने महादेव स्तोत्र बनाते हुए कहा:—

महादेव की स्तुति:—

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

महादेव स्तोत्र के कुछ पद्य:—

महादेव:—

प्रशान्तं दर्शनं यस्य सर्वभूताभयप्रदम् ।
माङ्गल्यं च प्रशस्तं च शिवस्तेन विभाव्यते ॥१॥

महाज्ञानं भवेद् यस्य लोकालोकप्रकाशकम् ।
महादया दमो ध्यानं महादेवः स उच्यते ॥३॥

रागद्वेषौ महामल्लौ दुर्जयौ येन निर्जितौ ।
महादेवं तु तं मन्ये शेषा वै नामधारकाः ॥५॥

स्वयम्भू:—

स्वयम्भूतं यतो ज्ञानं लोकालोकप्रकाशकम् ।
अनन्तवीर्यचारित्रं स्वयम्भूः सोऽभिधीयते ॥१४॥

शङ्कर:—

शिवो यस्माज्जिनः प्रोक्तः शङ्करश्च प्रकीर्त्तितः ।
कायोत्सर्गी च पर्यङ्की स्त्रीशस्त्रादिविवर्जितः ॥१५॥

हेमचन्द्र का स्थान

आचार्य की महत्त्वपूर्ण उदारता से कुमारपाल बड़ा ही प्रसन्न हुआ। सच्चारित्र, प्रकाण्ड पाण्डित्य, समयज्ञता और उदारतादि गुणों से सिद्धराज की भक्ति हेमाचार्य पर खूब बढी हुई थी। उसके दरबार में आचार्य का स्थान बहुत ऊँचा था। विद्वद्वर्य पण्डित शिवदत्त जी शर्मा लिखते हैं:—

"संस्कृत साहित्य और विक्रमादित्य के इतिहास में जो स्थान कालिदास का और श्रीहर्ष के दरबार में बाणभट्ट का है, प्रायः वही स्थान ईसा की बारहवीं शताब्दी में चौलुक्य वंशोद्भव सुप्रसिद्ध गूर्जरनरेन्द्रशिरोमणि सिद्धराज जयसिंह के इतिहास में हेमचन्द्र का है। फिर कुमारपाल[1] के इतिहास में तो उनका स्थान चन्द्रगुप्तमौर्य के राज्य में विष्णुगुप्त (चाणक्य) के सदृश ही रहा।"
(नागरी प्र० प० भाग ६ सं ४)

हेमचन्द्राचार्य और कुमारपाल

सिद्धराज जयसिंह का उत्तराधिकारी गूर्जर सम्राट् कुमारपाल वि० सं० ११९९ में राज्यारूढ हुआ[1]। सिद्धराज

---

१ कुमारपाल राजा के सम्बन्ध में विशेष जिज्ञासा हो तो देखो हमारा 'महाराजा कुमारपाल चौलुक्य' निबन्ध जो भारतीय अनुशीलन (ओझा अभिनन्दन ग्रन्थ) में प्रकाशित हुआ है।

का कोई पुत्र न था। इसीलिए त्रिभुवनपाल के पुत्र इस कुमारपाल को राज्य मिला। चौदहवीं शताब्दी के और उसके पश्चात् कालीन ग्रंथों से ज्ञात होता है कि कुमारपाल को सिद्धराज कडक दृष्टि से देखता था। उसको मारने का प्रयत्न करता था। कुमारपाल अपने प्राणों को बचाने के लिए गुप्त रीत्या दौडादौड करता था। ऐसे मौके पर आचार्य हेमचन्द्र ने चतुराई से कई बार कुमार-के प्राणों की रक्षा की-करवाई थी। उसके लक्षणों को देखकर आचार्य ने कहा कि "तुम वि० सं० ११९९ में अवश्य राजा हो जाओगे।" आचार्य ज्योतिष के धुरंधर ज्ञाता थे। यह बात सत्य हुई। वह राज्य का पूर्ण भोक्ता हो गया[1]।

थोडे समय के बाद आचार्य ने उदयन मन्त्री से पूछा कि-"राजा हमको याद करते हैं या नहीं?" 'उदयन' कुमारपाल का मन्त्री था। उसने कहा 'नहीं करते हैं?' आचार्य अपने पूर्ण भक्त उदयन मन्त्री से कहा कि तुम राजा को पूर्वकृत उपकारों-प्रसंगों का स्मरण कराओ। उसने पूर्वकृत उपकारों का स्मरण कराया। राजा प्रबुद्ध हुआ। बडी कृतज्ञता से उसने आचार्य को आमन्त्रण दिया। आचार्य का उपदेश सुनकर वह प्रसन्न हुआ और

१. देखो प्रबन्धचिन्तामणि।

कहने लगा–"धीरे २ मैं आपकी समग्र आज्ञाओं का पालन करूँगा"[1]। आचार्य की निष्पक्ष गंभीर उपदेश धारा समय समय पर वहती रही और कुमारपाल का कृतज्ञहृदय अधिकाधिक भक्तिपूर्ण-आर्द्र हो गया। वह हरएक जटिल प्रश्नों का समाधान माँगता रहा। आचार्य समाधान करते रहे। आचार्य ने वडी सावधानी से उत्तम सलाह-उपदेशों द्वारा कुमारपाल को अपना अनन्य भक्त वना ही लिया। जैनसाधु का इतना प्रभाव शैवधर्मी सिद्धराज और कुमारपाल पर पडा, इसका प्रधान कारण हेरचंद्राचार्य का तपस्तेज और निःस्पृहवृत्ति था। इतना सम्वन्ध होने पर भी हेमचंद्र ने राजा के पास एक पाई भी या कपडा वगैरह कोई चीज अपने लिए न मांगी और न ली। कुमारपाल राजा ने आचार्य के उपदेश से वि० सं० १२१६ मार्गशीर्ष शुक्ला २ को सर्वसमक्ष विधिपूर्वक जैनधर्म स्वीकार किया और आदर्श गृहस्थ के योग्य १२ व्रत लिए। कुमारपाल ने आचार्य के कहने से सैकडों कार्य प्रजा व

1. भवदुक्तं करिष्येऽहं सर्वमेव शनैः शनैः।
कामयेऽहं परं सङ्गं निधेरिव तव प्रभो॥

कुमारपाल प्रतिवोध में लिखा है कि कुमारपाल को धर्म का सच्चा रहस्य जानने की इच्छा हुई। वाग्भट (उदयन के पुत्र) मन्त्री ने राजा के आगे हेमचन्द्र का परिचय कराया। वाद हेमचन्द्र और कुमारपाल की मुलाकात हुई।

धर्म के लिए। जितनी श्रद्धा चंद्रगुप्त को चाणक्य पर थी, उससे अधिक कुमारपाल की हेमचन्द्राचार्य पर थी। कुमारपाल की प्रार्थना से उसके राज्य में हेमचंद्राचार्य ने राजा के लिए 'योग शास्त्र' और त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरित्र (३६००० श्लोक का) बनाया। आचार्य के उपदेश से राजा ने मांस आदि व्यसन छोड़े।

प्रजाहित के कार्य

आचार्य हेमचंद्र ने सिद्धराज और कुमारपाल के पास प्रजोपयोगी कई कार्य करवाए। निःसन्तान का धन पहले राज्य में ले लिया जाता था। इसकी प्रत्येक वर्ष की ७२ लाख की आय होती थी। आचार्य के प्रभावपूर्ण उपदेश से कुमारपाल ने हमेशां के लिए अपने राज्य में यह रिवाज तोड दिया याने नि.संतान का धन लेना बन्द कर दिया। कई ग्रन्थकारों ने राजा की इस उदारता के लिए भूरि २ प्रशंसा की है। प्रजा के ऊपर टेक्स कम करवा दिये। कई लोकोपयोगी स्थानों के अतिरिक्त हेमचन्द्र के उपदेश से सिद्धराज ने सिद्धपुर आदि में जैन मन्दिर बनवाए। और कुमारपाल ने त्रिभुवन विहार, कुमारविहार, भूपकविहार, करंबविहार, दीक्षाविहार, झोलिका विहार आदि कई मन्दिर बनवाए। हेमचन्द्र ने अनेक विद्वान्, कवि, पण्डित, कलाविद् और गरीबों को राजा और अधिकारियों के द्वारा लाखों रुपयों का दान करवाया। (जब खुद स्वयं आचार्य एक कोडी भी नहीं लेते थे और न रखते थे।)

निःस्पृहवृत्ति और गरीबों का उद्धार

एक गरीब ने मोटी खद्दर हेमचन्द्र को दान में दी। राज्य के गुरु होते हुए भी मुलायम कपडे के बदले इस जाडी खद्दर को ओढ कर व्याख्यान देने आचार्य बैठे। राजा ने कहा—'महाराज! हम जैसे धनाढ्य राजा के आप गुरु होते हुए ऐसा रद्दी कपडा क्यों ओढते हो? इस से हमको शरम आती है।' आचार्य ने कहा 'राजन्! तुमको प्रजा की स्थिति का पता नहीं है। तेरे राज्य में ऐसे लोग भी हैं जो गरीबाई से अच्छा भोजन और अच्छा कपडा नहीं पाते हैं। हम तो साधु हैं, जैसा वस्त्र भोजन मिला वैसा ही उतम मानते हैं। परन्तु तुमको इस खद्दर से शरम आती हो तो अपनी लक्ष्मी से प्रजा को–साधर्मिकों की गरीबाई दूर करो, जिससे मेरे को आनन्द हो'। यह बात सुनकर राजा चौंक उठा और उसने गरीबों की मदद करने के वास्ते अच्छी रकम निकाली। इससे कई गरीब आशीर्वाद देने लगे। जैन साधु, लोगों को उपदेश देकर जगत् के लिए लाखों की मदद करवाते हैं, तब वे स्वयं खुल्ले सिर नंगे पाँव से सादे रहते हैं। जैसा साधुओं ने आजतक के इतिहास में राजा आदि बडे आदमियों के साथ परिचय से परोपकार जीव-दया और देश-सेवा के करवाए हैं। वैसे निजी स्वार्थ की कोई परवाह नहीं की है। धर्म के नाम से देवियों के आगे पशु-वध करने की प्रथा भी उस वक्त

प्रचलित थी, उसको भी राजा से बन्द करवाई और सारे राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा धर्म की खूब प्रतिष्ठा रही[१]।

हेमचन्द्र और मन्त्रादि विद्या

आचार्य होने के पहले ही हेमचन्द्र ने सभी विद्या-मन्त्र-तन्त्र-इन्द्रजाल और योग की सामग्री एकत्रित करके रक्खी थी। जहाँ जिसकी जरूरत पडी, वहाँ उसका उपयोग किया[२]। व्याकरण काव्यादि से कई वादी कवियों के मुखबन्ध किये। इन्द्रजाल से देवबोध को विस्मित किया। कुमारपाल के सात पूर्व भूपालों को जैनतीर्थंकर की पूजा करते हुए दिखाए। योगमन्त्रविद्या से सोमनाथ महादेव का साक्षात्कार करवाया। राजा के कुलदेवता के द्वारा पशुबलि बन्द करवाई और कुमारपाल के शत्रु को बुलवाया। वैद्यक विद्या से कुमारपाल का कोढरोग मिटाया। सङ्कल्प बल से अंबड (आम्रभट) मन्त्री आदि कईओं के असाध्य रोग दूर किए। इस तरह से लोकोपकार और धर्म-प्रचार के वास्ते अपना सारा जीवन दे दिया।

---

१. देखो कुमारपाल प्रबन्ध, प्रबन्धचिन्तामणि और मोह पराजयनाटक

२. देखो प्रभावकचरित्र और कुमारपाल चरित्र आदि।

नए जैन

जैन धर्म' यह किसी जाति विशेष का नहीं है। जो राग द्वेष जितने वाले को माने. पूजे और स्वयं भी यथाशक्य प्रयत्न करे वह हर कोई जाति व देश का मनुष्य जैन हो सकता है[1]। ऐसा जैनसिद्धान्त, पहले के जैन मानते थे। कहा जाता है कि आचार्य हेमचन्द्र ने, जो लोग जैन होना अपने दिल से चाहते थे, उनको शुद्धि करके जैन बनाया था और उनके लिए व्यवहार आजीविका की व्यवस्था करवा दी थी। ऐसे ३२००० घरों को जैन बनाया था[2]।

बुद्धिमत्ता

१-आचार्य की बुद्धि की तीक्ष्णता के कई प्रसंग इस में आचुके हैं। इन्होंने लाखों श्लोकों की रचना की। एक बार किसी ने सिद्धराज से कहा कि जैनलोग सूर्य को नहीं पूजते हैं। उनके उतर में आचार्य ने राजा से कहा:-

अधाम धाम धामैव वयमेव हृदि स्थितम्,
यस्यास्त व्यसने प्राप्ते त्यजामो भोजनादिकम्।
प्रबन्धचिन्तामणि।

---

१. अन्नन्नदेसजाया अन्नन्नाहारवड्डियसरीरा।
जिणसासगं पवन्ना सव्वे ते बन्धवा भणिआ॥ उपदेशतरङ्गिणी

२. देखो 'जैनयुग' पु० ४ अङ्क ३-४ में।

अर्थात्--हम ही जैन लोग तेज के निधि सूर्यदेव को अपने हृदय में यथार्थ धारण करते हैं, क्यों कि सूर्य के अस्त रूप कष्ट को आते ही हम लोग (रात्रिमें) भोजन आदि छोड देते हैं, कुछ नहीं लेते हैं ।

२—एकवार डाहलदेश के राजा के संधिपत्र का प्रसंग चल रहा था । उसके अन्त में यह श्लोक लिखा थाः-

आयुक्तः प्राणदो लोके वियुक्तो मुनिवल्लभः ।
संयुक्तः सर्वथाऽनिष्टः केवली स्त्रीषु वल्लभः ॥

प्र॰ चिं.

इसका अर्थ करने में तत्रत्य पण्डित उलझ रहे थे । हेमचन्द्राचार्य से अर्थ पूछा तो उन्होंने शीघ्र ही उत्तर दिया कि 'हार' अर्थ है अर्थात् 'आ' युक्त हार-आहार प्राण देनेवाला है । विहार, जैन साधुओं की मुसाफरी या जैन मन्दिर मुनिओं को प्रिय है । संहार अनिष्ट है और केवल इकला 'हार' स्त्रिओं को वल्लभ होता है ।

३-कुमुदचन्द्र और वादिदेवसूरिका का सिद्धराज के समक्ष वडा वाद हुआ । वहाँ आचार्य हेमचन्द्र भी निमन्त्रित हुए । कुमुदचन्द्र वृद्ध थे और अपनी विद्या से पण्डितंमन्य अहंयु भी थे । उन्होंने उपहास करते हुए हेमचन्द्र से कहा—'भो ! तक्रं पीतम् ?' (तुमने छास पीली है ?) आचार्य हेमचन्द्र ने नवीन प्रतिभा से तत्काल

उत्तर दिया कि 'भोः श्वेतं तक्रं, पीता हारिद्रा' अर्थात् छाछ तो सुफेद होती है, हलदी पीली होती है' हेमचन्द्र की प्रतिभा से सभी सभासद चमत्कृत हुए। कई कविओं ने इनको[1] बुद्धि में बृहस्पति और सरस्वती लिखा है। इसीलिए ये उस जमाने से 'कलिकाल सर्वज्ञ' पद से भूषित हुए हैं।

हेमचन्द्र के शिष्य

मीठे वृक्ष के फल प्रायः मीठे निकलते हैं। आचार्य हेमचन्द्र ज्ञानयोगी प्रजाहितार्थ जीवन बिताने वाले विशिष्ट आचार्य थे, अतः इन्होंने शिष्य बनाने के लिए खास ध्यान नहीं दिया। सिंह का एक ही बच्चा उसकी कीर्त्ति के लिए काफी होता है। हेमाचार्य जैसे ज्ञानयोगीओं के लिए 'वसुधैव कुटुम्बकम्' न्याय से जगत् ही शिष्य था। इसीलिए हेमचन्द्र के साधु शिष्य गिनती में अधिक नहीं थे। परन्तु जो थे वे अपने २ विषय में सिद्धहस्त विद्वान् थे। 'रामचन्द्रसूरि'[2] इनके पट्टधर मुख्य शिष्य थे। वे और गुणचन्द्रसूरि नाट्यशास्त्र के पारंगत पंडित महाकवि और

---

१. मल्लिषेणसूरिप्रभृत्ति ने स्याद्वादमंजरी आदि में।

२. इनके विषय में विस्तृत परिचय 'नलविलास नाटक' की प्रस्तावना में देखो। प्रस्तुत ग्रन्थ और नाट्यदर्पण (सवृत्ति) ये दोनों इन्हीं के ग्रन्थ हैं (नाट्यदर्पण के गुणचन्द्र भी सह लेखक हैं) ये ग्रंथ गायकवाड ओरीयन्टल सीरिज वडोदा में छपे हैं।

वैयाकरण भी ऊँचे प्रकार के थे। उदयचंद महावैयाकरण थे। वर्धमानगणि और यशश्चन्द्रगणि अच्छे कवि और विद्वान् थे। और 'महेन्द्रमुनि' शब्दशास्त्र के पंडित थे। मीठे वृक्ष के फलों में भी कोई कडवा फल निकल जाता है। इसी तरह हेमचन्द्र का एक शिष्याभास बालचन्द्र[१] विद्वान् होते हुए भी गुरुद्रोही हुआ था। झूठे यश के मोह में आकर वह 'अजयपाल' के साथ मिला था, जिससे वहुत हानि हुई है। इन सुशिष्यों में हेमचन्द्र के व्यक्तित्व विद्वत्ता की प्रभा यथायोग्य प्रतिबिम्बित हुई थी। इन्होंने भी गुरु के कार्य की पूर्ति करने में और साहित्य की शोभा बढाने में अच्छा सहयोग दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र का साहित्य

हेमचन्द्राचार्य के जीवन में पूर्वोक्त जीवन से भी अधिक महत्त्व की और विद्वच्चमत्कारिणी बात हो तो उनका समृद्ध गंभीर और आवश्यक साहित्य है। इनके पहले गुजरात के साहित्यभंडार अपूर्ण थे। जैन साहित्य में भी कई विषयों के ग्रन्थों की न्यूनता नजर आती थी। इन सब वातों को ध्यान में रखकर हेमचन्द्र ने विविध साहित्य रचना में अपनी लेखनी बडे वेग से चलाई। लोक परंपरा से कहा जाता है कि 'हेमचन्द्र ने साढे

---

१. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्र का चरित्र।

तीन करोड श्लोक परिमित साहित्य बनाया है' यह बात कदाच प्रघोष रूप में मानी जाय. परन्तु इनका करीब दो लाख श्लोक परिमित साहित्य तो आज भी उपलब्ध है। यह प्रमाण और उसकी गंभीरता भी बडे २ पण्डितों को चक्कर में डालती है। विद्वान् कहते हैं कि इकल्ले हेमचन्द्र ने पंचाँगपूर्ण सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण रचकर पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि का कार्य किया है। इसी तरह इन्होंने चार कोषों[1] की रचनाकर काव्यानुशासन छन्दोनुशासन, वादानुशासन (प्रमाणमीमांसा) और योगानुशासन रचकर पांच अनुशासनों[2] का आश्चर्यकारी प्रौढ कर्तृत्व प्राप्त कर लिया है।

आचार्य हेमचन्द्र वाङ्मय के एक गम्भीर समुद्र थे। इन्होंने कितना साहित्य बनाया है, इसकी इयता का अभी तक पाश्चात्य और पौर्वात्य पंडितों को पूरा पता लगा

---

१. हेमचन्द्र के कोषों का प्राचीन काल से उपयोग और प्रचार सर्वत्र प्रचुर रुप से हुआ। कालिदासादि काव्यों की टीकाओं में 'इति हेमः' या 'इति हेमचन्द्रः' से कई बार उल्लेख आते हैं।

२. शब्दप्रमाणसाहित्यच्छन्दो लक्ष्मविधमिनाम्।
श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः॥ नाट्यदर्पणविवृति

नहीं है[1] । छोटी उम्र में ही इन्होंने महाज्ञान शक्ति प्राप्त करली थी । पाश्चात्य विद्वान् डा० हर्मन याकोबी ने इनको समग्रशास्त्रों के पारगामी कहा है । पिटर्सन साहब ने संस्कृत लेखकों में सर्व से अधिक[2] प्रभाविक उच्च लेखक 'हेमचन्द्र' को माना है । महात्मा गांधी जी के सह योगी श्रीयुत वाल जी गोविन्द जी ने हिन्दी नवजीवन (वर्ष ७ अंक ११) में लिखा है कि 'विद्या का ऐसा शायद ही कोई विभाग होगा जिसके विषय में इन्होंने (हेमचन्द्राचार्य ने) ग्रन्थ रचना न की हो ।

हेमयुग के प्रवर्तक

इनकी विद्या या कला केवल मनोविनोदके लिए ही

---

१. श्रीयुत कन्हैयालाल मुन्शी लिखते हैं:—"ज्यारे बीजा साधुओ अभ्यास शुरू करे, त्यारे ए शास्त्रविशारदनी भूमिकाए पहोंच्या ।" श्रीमान पण्डित शिवदत्त जी शर्मा नागरीप्रचारिणी पत्रिका (वर्ष ७वां संख्या १) में लिखते हैं:—"आचार्य हेमचन्द्र की विद्या बहुत ही गंभीर थी । वे वैयाकरण, कवि, योगी, पुराण और इतिहास प्रणेता, दार्शनिक तथा कोषकार थे । हमने कहीं पढा था, कि इनकी लेखनशाला में ७०० लेखक (कॉपी करनेवाले) काम किया करते थे । कई लेखकों ने इन्हें कलिकालसर्वज्ञ कहा है । यह विशेषण अवश्य इनको उपयुक्त ही है ।

२. देखो 'जैनयुग' मासिक पुस्तक ४ अङ्क ३-४

नहीं थी, परन्तु नवीनयुग की प्रवर्तक थी। इसीलिए इन्होंने अपनी विद्वत्ता, कला और आत्मज्योति से अपने जमाने में बहुत कुछ सुधार किए हैं। विद्वान् लोग इनके युग को इनके नाम से 'हेमयुग' नाम से पहचानते हैं। पुरातत्त्वज्ञ श्रीमान् दुर्गाशंकर शास्त्री जी कहते है "हेमयुग के युगनेता तो मात्र हेमचन्द्राचार्य ही थे। गुजरात की प्रतिष्ठा में तो साहित्य विषय में इन्हीं से वृद्धि हुई है"।

इनके साहित्य में काव्य में सरलता मधुरता एवं विषयगम्भीरता स्थान २ पर झलकती हैं। इनके साहित्य की आलोचना से एक बडा ग्रंथ भर जावे। आलोचना करने में दीर्घ अभ्यास, परीक्षण शक्ति और प्रतिभाधन की प्रचुर आवश्यकता है। हम यहाँ पर गौरवभय से इन साहित्य की आलोचना के बडे कार्य को नहीं करेंगे। इनके उपलब्ध ग्रन्थों की सूची मात्र देकर संतोष मानेंगे।

हेमचन्द्राचार्य का उपलब्ध साहित्य

व्याकरण के ग्रंथ

१ सिद्धहेमचन्द्रानुशासन लघुवृत्ति (६००० श्लोक की
२ ,, बृहद् वृत्ति (१८०००)
३ ,, बृहन्नास । (९०००० श्लोक
४ सवृत्ति लिङ्गानुशासन ।
५ ,, उणादि सूत्र ।
६ ,, धातुपारायण ।
७ धातुपाठ ।
८ सवृत्ति प्राकृतव्याकरण ।
९ बालभाषा व्याकरण सूत्रवृत्ति ।

काव्यग्रन्थ

१० विभ्रम सूत्रवृत्तियुक्त ।
११ त्रिषष्टिशाला का पुरुष चरित्र । (३६००० श्लोक)
१२ संस्कृतद्वयाश्रय काव्य ।
१३ प्राकृतद्वयाश्रयकाव्य ।
} इन दो काव्यों में हेम व्याकरण के सूत्र के उदाहरण हैं । भट्टि काव्यके पद्धति के हैं ।
१४ सप्तसंधानमहाकाव्य ।
१५ परिशिष्ट पर्व ।

कोश ग्रन्थ

१६ अभिधान चिन्तामणि (सवृत्ति) ।
१७ अनेकार्थ कोष ।
१८ शेष कोष ।
१९ निघण्टु कोष ।
२० देशीनाममाला, वृत्तियुक्त ।

न्याय ग्रन्थ

२१ अयोग व्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।
२२ अन्ययोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका ।
२३ प्रमाण मीमांसा (सवृत्ति) ।
२४ द्विजवदन चपेटा ।

योग ग्रन्थ

२५ योगशास्त्र (सवृत्ति) । (१२००० श्लोक)

राजनीति ग्रन्थ

२६ अर्हन्नीति ।

नाटक

२७ चन्द्रलेखाविजयप्रकरण ।

अलङ्कार ग्रंथ

२८ काव्यानुशासन ।
२९ " अलंकार वृत्ति विवेक ।

स्तुति ग्रंथ

३० महादेव स्तोत्र ।

निर्वाण

हेमचन्द्राचार्य का चरित्र इतना विशाल एवं गंभीर है कि जितना लिखे इतना लिख सकते हैं। इनकी जीवनी और साहित्य के विषय में तो बडे २ ग्रन्थ लिखें तो पर्याप्त हो सकता है। इन्होंने अपने सर्वतोगामी शक्तिज्योति से राजा और प्रजा का कल्याण-अभ्युदय किया। जीवन को कृतार्थ-यशस्वी बनाया। आखरी समय में इन्होंने प्रवृत्ति-मार्ग को बहुत कम करके, आत्मसाधनयोग के अनुशीलन पर विशेषरीति से ध्यान दिया था। योग विषय में इनकी प्रवीणता इनके योगशास्त्रादि ग्रन्थ से जाहिर होती है। अपने शिष्यों पर कार्यभार छोड कर आत्मध्यान करते हुए इन्होंने वि० सं० १२२९ को अपना भौतिक देह छोडा और प्रकाशमय देवशरीर प्राप्त किया।

लाखों विशिष्ट और सामान्य लोगों के हृदय के हार पूज्य आचार्य मनुष्य लोक को छोड कर चले जाने से पाटण आदि की प्रजा ने दुःख के आंसु बहाए। राज्य के अधिकारी और प्रजाजनों ने इनके भौतिक शरीर का अग्निदाह करने के पश्चात् उसकी रक्षा श्रद्धापूर्णभाव से ग्रहण की। कहा जाता है कि इतने लोगों ने वहाँ से रक्षा उठाई कि जिससे चितास्थान पर एक बडा खड्डा हो गया। जिसकी प्रसिद्धि 'हेमखाडो' के नाम से हुई।

भारत को ऐसे ज्ञानी-योगी ज्योतिर्धर आचार्य की आवश्यकता है।

ગુજરાતી વિભાગ

: ૪૦ :

શૂલપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

અને

ભગવાન્ મહાવીરનાં દશ સ્વપ્નાં

(ક્ષત્રિયકુંડ વર્ધમાનગામની આલોચના)

ભગવાન્ મહાવીર જૈનોના વર્તમાનકાળના છેલ્લા તીર્થંકર હોવા ઉપરાંત જગત્‌ની મહાન્ વિભૂતિ છે. તેમના જીવનનો સંબંધ આખી આલમ સાથે છે. તેમના જીવનની ઘટનાઓ જગત્‌ના નહિ તો ભારતના ઇતિહાસ સાથે તો ઘણો સારો સંબંધ રાખે છે. એ દૃષ્ટિથી મહાવીરસ્વામીને ઓળખીએ તો જૈનોજ નહિ બલ્કે જગત્‌ના લોકો તેમના જીવનને, ઉપદેશને અને ઇતિહાસને ઓળખી તેમની પ્રગતિ સાધવા તેમને શ્રદ્ધાંજલીઓ અપર્ણ કરે; અનેક પુસ્તકો અને નિબંધોથી પોતાની લેખનીને પુનિત બનાવે. પણ મને લાગે છે કે એ દૃષ્ટિથી–પદ્ધતિથી જૈનોએ ભગવાન્ મહાવીરને ઓળખ્યા કે લખ્યા–લખાવ્યા નથી. તેથીજ તો હજી લગી તુલતા–દૃષ્ટિથી દુનિયા પસંદ કરે તેવું ભગવાન્ મહાવીરનું ચરિત્ર જનતાના હાથમાં આવી શક્યું નથી.

મહાવીરચરિત્ર માટે પ્રયત્ન.

ભગવાન્ મહાવીરનું આદર્શ ચરિત્ર જગત્ માગે છે એ હવે આપણામાંથી ઘણાએ સાંભળ્યું-વાંચ્યું છે. તેની પૂર્તિ કરવા માટે કેટલાક મહાનુભાવ સાધુ અને શ્રાવકોએ પુસ્તકો-લેખો- પત્રોદ્વારા પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. પણ હજુય આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી [1] એકઠી થઇ નથી. હું તો માનું છું કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવાન્ મહાવીરના ચરિત્રની જેટલી નાની કે મોટી, સૈદ્ધાન્તિક કે ચમત્કારિક, ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક બાબતો ઉપર **વિચારકતા અને શ્રદ્ધાને સમતોલ** રાખી ઊંડાણમાં ખૂબ વિચારો-ચર્ચાઓ ગંભીરપણે કરવા જોઇએ, જેથી, તેમાંથી જે નવનીત પ્રકટ થશે તે આધારે સારામાં સારૂં ભગવાન્ મહાવીરનું ચરિત્ર આપણે વિચારક આલમને આપી શકીશું.

અહીં **અસ્થિકગ્રામ** (વર્ધમાન ગામ) માં ભગવાન્ મહાવીરને થયેલા **શૂલપાણિયક્ષના** ઉપસર્ગ વિષે લખીશું.

ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીની દીક્ષા તેમના જ ગામ '**કુંડપુર**' [2] ના '**જ્ઞાતૃખંડ**' ઉદ્યાનમાં હેમન્ત ઋતુના પહેલા મહિના અને પહેલા પક્ષમાં દશમા દિવસે અર્થાત્ માગશર વદિ ૧૦ના દિવસે થઇ. ત્યાંથી ભગવાને તેજ વખતે સગા સંબંધીઓને પૂછી ધર્મલાભ આપી વિહાર કર્યો.

---

[1] મહાવીર જીવન લખવા માટેનાં સાધનો વિષે મેં એક પત્ર 'જૈનયુગ' ના તંત્રીને લખ્યો હતો, જે તેમના માસિકમાં છપાયો છે.

[2] कुंडपुरं नगरं मज्झंमज्झेण णिगच्छइ, णिगच्छित्ता जेणेव णायसंडवणे उज्जाणे, जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छइ ।.......एगे

વિહારનાં ગામો

મુહૂર્ત (બે ઘડી) દિવસ બાકી રહ્યો હતો ત્યારે ભગવાન્ કુર્માર[1] ગામમાં પહોંચ્યા.

अवीए मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वए ॥ १६ ॥ " કલ્પસૂત્ર " મૂળ સોળમું સૂત્ર, 'કુંડપુર' એ 'ક્ષત્રિયગ્રામ'નું ટુંકું નામ છે, વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષત્રિયકુંડ ગામની સ્થાપના **લખીસરાય** સ્ટેશનેથી થોડેક દૂર क्युल जंक्षन છે ત્યાંથી લગભગ દશેક ગાઉ छलवांड ગામમાં મનાય છે, અર્થાત્ આપણી ચાલુ માન્યતાથી लछवाड **'ક્ષત્રિયકુંડગામ'** મનાય છે. જ્યારે પુરાતત્ત્વ સંશોધકો, ગુરૂદેવ **શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ** વિગેરેના મતથી **મુજફ્ફર** જિલ્લામાં આવેલું **'બસાડપટી'** (પ્રાચીન કાળની વૈશાલી નગરી) ની નજીકનું 'वसुकुंड' તે પ્રાચીન કાળનું દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં છ માઈલ દૂર છે. પ્રાચીન અવશેષો અને પ્રમાણોથી वंशाली નું રૂપાન્તર वसाडपटी સિદ્ધ થાય. તો પછી આ નવો મતજ ઠીક છે. જુઓ, **પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ પૃ. ૨૨**

> १ वहिया य नायसंडे आवुच्छित्ताण णायए सन्ने ।
> दिवसे मुहूत्तसेसे कुमारगाम समणुपत्तो
>
> આવશ્યક ભાષ્ય, ગાથા ૧૧૧

આવશ્યસૂત્રના ભાષ્યની ઉપરની ગાથામાં **કુર્માર** ગામને માટે कमारगाम લખ્યું છે, તેનું સંસ્કૃત कर्मार થઈ શકે. આ પછી બનેલા महावीर चरित्र (ગુણચંદ્રસૂરિકૃત) महावीर चरित्र (હેમચંદ્ર કૃત દસમું પર્વ) તથા કલ્પસૂત્રની દીપિકા—સુબોધિકા વિગેરે ટીકાઓમાં कुम्मार, कूर्मार, कुमार, ગામ લખ્યું છે.

આ ગામ અત્યારે ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે બંગાળના 'કોરાઇ' કે **'કુમારિય'** ગામને માનવામાં આવે છે. પણ સ્વર્ગસ્થ શ્રી **વિજયધર્મ**

ત્યાં રાત્રિ ગાળી. ત્યાં ભગવાનને પહેલો ગોવાલીયાનો ઘોર ઉપસર્ગ થયો. ત્યાંથી વિહાર કરી ભગવાને 'કોલ્લાગ' ગામ જઇ છઠનું (બે ઉપવાસનું) પારણું કર્યું. ત્યાંથી **'મોરાક'** (ગામ) માં જતાં

સૂરિ મહારાજની શોધ પ્રમાણે **'ટ્રિગ્નોમેટ્રીકલસર્વે'** ના નકશામાં જે **'કુસમર'** Kusmur ગામ છે, તે પ્રાચીન કાળનું कम्मार या कुम्मार ગામ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ તેમની સંપાદિત 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' ની વિ. સં. ૧૯૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૨૩ -

दूइज्जंतग पिउणो वयंस तिव्वे अभिग्गहे पंच ।
अचियतुग्गहऽनिवसण निच्चं वोसठ मोणेण ॥

આવશ્યકનિર્યુકિત, ગાથા. ૪૬૨.

पाणीपत्तं गिहिवंदणं च, तह वद्धमाण वेगवइ
धणदेवसूलपाणिंदसम्म वासट्ठियग्गामे ॥

આવશ્યક, ઉપોદ્ધત, નિર્યુકિત, ગાથા ૪૬૩

આ ૪૬૨ મી નિર્યુકિત ગાથામાં निश्चं वोसट्ठ मोणेणं પાઠથી નિત્ય મૌન સમજવામાં વાંધો આવે છે, કેમકે ભગવાન જ્યાં ખાસ જરૂર પડી ત્યાં ઉત્પલ, ગોશાલો, ચંડકૌશિક વિગેરેના પ્રસંગમાં થોડું બોલ્યા છે. એ માટે તેની ટીકામાં यदि परं तथाविधे प्रयोजने एकं द्वौ वा वचने वक्तव्ये (પૃ. ૨૬૯) કહી, **એક બે વચનની છૂટ રાખી** છે. તથા શ્રી **ગુણચંદ્રસૂરિએ મહાવીરચરિત્ર**માં પણ एगदुवचणवज्जं मोणेण गएव्वं લખ્યું છે. આ બધાય કરતાં આચાર્ય **હેમચંદ્રે** સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે :

स्थेयं मौनेन च प्रायो भोक्तव्यं पाणिभोजने

મહાવીરચરિત્ર, સર્ગ–૩–૭૭

અર્થાત્ ભગવાને સર્વથા મૌન રાખવાનો અભિગ્રહ નહોતો લીધો. તેટલા માટે પ્રાયઃ મૂક્યું છે. આ કથનથી ક્યાંય વિરોધ નથી આવતો.

दुइज्जंततापस[1]ના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. તાપસના આગ્રહથી ભગવાને ત્યાં ચોમાસુ કરવાનું કબૂલ્યું. અન્યત્ર વિહાર કરી ચોમાસુ કરવાના સમયે લગભગ ભાદ્રવા સુદિમાં પાછા ભગવાન્ તાપસના આશ્રમમાં પધાર્યા હશે. ત્યાં અનુકૂળ નહિ પડવાથી પંદરેક દિવસ જ રહી ભગવાને ચોમાસામાં જ પાંચ અભિગ્રહ કરી વિહાર કર્યો. ત્યાંથી શૂલપાણિયક્ષને પ્રતિબોધ આપવા માટે વિહાર કરી **વેગવતો** નદીને ઉલ્લંઘી ભગવાન્ **'અસ્થિક ગ્રામ'**માં ગયા. જેનું જૂનું નામ **વર્ધમાન** ગામ હતું.

પહેલાં જે ગામનું નામ **વર્ધમાન** યા વર્ધમાનક હતું, તેનું **अट्ठियगाम**, [2]સંસ્કૃતમાં **अस्थिकग्राम** શા માટે પડ્યું? તે સંબંધી **આવશ્યક-ઉપોદ્ઘાત, મહાવીર ચરિત્ર** તથા હેમચંદ્રના **દશમા પર્વમાં** લખે છે:

---

* 'दूइज्जन्त' એ द्रु ધાતુનું વર્તમાન कृदन्तनुं प्राकृत रूप છે, તેનો અર્થ થાય છે ગમન કરતું, (જુઓ पाइअसद्दमहण्णवो पृ. ५८६) आवश्यक उपोद्घात માં લખ્યું છે કે "दूइज्जन्त नाम पासंडत्था तेसिं तत्थ आवासो तेसिं च कुलवती भयवतो मित्तो" पृ. २६८ અર્થાત્ दूइज्जन्त એ નામના બીજા **પાખંડી મતના** **તાપસો** હતા, તેઓ ત્યાં રહેતા, તેથી તે આશ્રમનું નામ પણ તેજ પડ્યું. **મહાવીરચરિત્રમાં** પણ આમજ (दूइज्जन्ता मम तापसरुपधारिणो पासंडिणो पृ. १४६) લખ્યું છે, ત્યાં જે ઉપરી તાપસ-કુલપતિ હતો, તે સિદ્ધાર્થ રાજાનો પરિચિત હતો. તેનું નામ હતું जलणसम्म.

2 तस्स पुण अट्ठियगामस्स पढमं वद्धमाणयमिति नाम होत्था॥

આવશ્યક ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૬૮

કોશાંબી[1] નગરીમાં **ધન** નામનો શેઠ હતો. તેનો પુત્ર **ધનદેવ** થયો. તે મોટો સાહસિક વ્યાપારી હોઇ પાંચસો ગાડાંમાં માલ ભરી **વર્દ્ધમાન** ગામ ભણી રવાના થયો. વચમાં મોટી **વેગવતી** નદી આવી. ત્યાં બળદે[2] તે ગાડાં ઉતારવામાં ઘણીજ મદદ આપી. તેથી તે બળદનાં અવયવો કમજોર પડી ગયાં, તૂટી ગયાં અને તે આગળ ચાલવામાં અસમર્થ થયો. **ધનદેવે** ત્યાંજ બળદને ખાવા ઘાસ નાંખી મૂકી દીધો. જે જેઠ મહિનાની ગરમીમાં ભૂખ તરસથી બહુ ત્રાસ પામતો હતો. **વર્દ્ધમાન** ગામના[3] લોકો બળદને આવી કપરી–દયનીય

---

१ — कोसंबीए नरीयए असंखदविणसंचओ धणो नाम सेट्ठि।
तस्स अणेगोवजाइयसएहिं पसूओ धणदेवो नाम पुत्तो॥

મહાવીરચરિત્ર (પ્રાકૃત) પૃ. ૧૪૮

૨–આવશ્યકમાં તે બળદે કેટલાં ગાડાં પહોંચાડયાં તે નથી આપ્યું, પણ મહાવીરચરિત્ર આદિમાં પાંચસો ગાડામાં તે બળદે જોડાઇને પાર કર્યાં એમ લખ્યું છે.

૩–**આવશ્યક** પછીના ગ્રંથોમાં કાવ્ય—કિંવા વધારવાની પદ્ધતિથી વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે તે બળદને દુઃખી જોઈ વર્ધમાન ગામના લોકોને બોલાવી સંમાનિત કરી, તેમને સો (૧૦૦) રૂપિયા ઔષધ માટે આપી, ઘાસ પાણીની વ્યવસ્થા કરી **ધનદેવ** ત્યાંથી ગયો. भणियं जहा–एसो मम-पवरसमो एरिसदुक्खत्थाममवत्थन्तरं पत्तो ता तुमेहिं एयस्स इमिणा **रूवग-सपण ओसहचरणाइचिंताए सम्मं पट्टियव्वं ॥**

મહાવીર ચરિત્ર, ગુણચંદ્રકૃત

મને તો લાગે છે કે આ રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે વધારીને લખ્યું છે. આવશ્યક કરતાં તે પછીના મહાવીરચરિત્રોમાં અને કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં મેટર વધતું ગયું જણાય છે. માટે આદર્શ રીતે મહાવીર ચરિત્ર લખતી વેળાએ જેમ બને તેમ જૂના-**દશમી સદી પૂર્વેના ગ્રંથોનો** વધારે ઉપયોગ કરવો જોઈએ,

પરિસ્થિતિમાં પણ, નિષ્ઠુર થઇ ઘાસ પાણી આપી મદદ કરતા નહીં, તેથી તે બહુ દુઃખ સહન કરી મરીને **શુલપાણી** નામનો **યક્ષ** થયો. જ્ઞાનથી તેણે ક્રીડાથી ખદબદતુ પોતાનુ પૂર્વભવનું (બળદનું) શરીર દીઠું. તેથી **વર્ધમાન** ગામના નિર્દય લોકો ઉપર તેનો રોષ ફાટી નીકળ્યો. તેણે તે ગામમાં મરકીનો રોગ ફેલાવ્યો. સેંકડોની સંખ્યામાં જ્યાં ત્યાં લોકો યમરાજના દરબારમાં ઝડપથી રવાના થવા લાગ્યા. લોકો ' ત્રાહિ માં, ત્રાહિ માં ' પોકારવા લાગ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસોનાં હાડકાનાં ઢગલા નજરે પડતા. બધાય લોકો મળી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે કોઇ દેવની આશાતના થઇ હોય તો તે અમને માફ કરો ! પ્રાર્થનાથી **શુલપાણીએ** આકાશમાં રહી કહ્યું કેઃ— તમે બહુજ નિર્દય છો. તે બળદની જરા પણ દયા ન કરી, તેનુ ફળ ભોગવો. પછી લોકોએ યક્ષને પ્રસન્ન થવા વિનતિ કરતાં તેણે બધાય મરેલા માણસોનાં હાડકાં ભેગાં કરી તે ઉપર પોતાનું મંદિર બનાવવાનું સૂચવ્યું. લોકોએ તત્કાળ મંદિર કર્યું. યક્ષની બળદની પ્રતિમા કરી તેના પૂજારી તરીકે **ઇન્દ્રશર્માની** નિમણુંક કરી. ઘણા અસ્થિ–હાડકાં થવાથી તે **વર્ધમાન** ગામનું નામ **अस्थिकग्राम** પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

વર્ધમાન ગામ ક્યાં છે?

ઇતિહાસ –પ્રેમીઓમાં '**વર્ધમાન**' ગામ ક્યાં છે, તે જાણવા જણાવવા માટે જુદી જુદી કલ્પનાઓથી બે મત છે. કેટલાક લોકો હાલના કાઠીયાવાડમાં આવેલા **વઢવાણને** વર્ધમાન ગામ માને છે. આ માન્યતા પણ આજની નથી, પરન્તુ થોડીક શતાબ્દિ પૂર્વની છે. તે માન્યતાના આધારે **વઢવાણ** શહેરની બહાર નદીના કીનારે **શૂલપાણિ યક્ષના** ઉપસર્ગની સ્થાપના તરીકે યક્ષનું મંદિર બનેલું છે. જેમાં ભગવાન્ મહાવીરની પાદુકા પણ છે. જો કે આ પાદુકા ઉપર

લેખ તો ગઈ શતાબ્દિનોજ મળે છે, પણ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે કે તે લેખ તો જીર્ણોદ્ધારના સમયનો છે. મંદિર તે પહેલાં પણ હતું.

બીજો મત ઉપલી વાતને સ્વીકારવાની તદ્દન ના પાડે છે. તેમના મત પ્રમાણે **ભગવાન મહાવીરનો તમામ વિહાર પૂર્વ દેશમાં થયો છે.** ભગવાન્ મારવાડ કે ગુજરાત–કાઠીયાવાડમાં વિચર્યાજ નથી, કેમકે ભગવાન મહાવીર વિષે લખાએલા પ્રાચીન વિશ્વાસુ ગ્રંથોમાં ભગવાન મહાવીર શત્રુંજય, વઢવાણ કે આબૂ તરફ આવ્યાનું લખ્યું નથી. એ હિસાબે બંગાળમાં અત્યારે **વર્ધમાન** નામનું મોટું શહેર છે, તે પૂર્વનું **અસ્થિક** યા **વર્ધમાન** ગામ હોવું જોઇએ, એમ મનાય છે. પણ આમાં નિર્ણીત સત્ય શું છે, તે હજી કહી શકાય નહિ* હજીય આમાં ભગવાનના વિહારના તમામ ગામો માટે બહુ ઉંડી ગંભીર શોધખોળની આવશ્યકતા છે, તે માટે જૈન સમાજે એક કમીટી નીમી નવી પદ્ધતિએ ખૂબ પરિશ્રમ કરવો જોઇએ.

ઉપસર્ગ

શૂલપાણિના મંદિરમાં જે કોઇ ઉતરતું–રાત્રે રહેતું તેને તે બહુ પજવતો, તેથી સેંકડો લોકોને ત્રાસ થતો. મહાસત્વશાળી પુરુષો જગતનો ત્રાસ મટાડવા જન્મેલા હોય છે. તેઓ ગમે તે ભોગે

---

* શ્રી લાલવિજયજીના શિષ્ય પં. **સૌભાગ્ય વિજયજીએ** વિ. સં. ૧૭૫૦માં **તીર્થમાળા** બનાવી છે તેમાં લખ્યું છે કે :—

शूलपांण जक्ष ठाम कहेतां अस्थिग्राम हो ।
अत्र वर्धमान विख्याता जांणे केवली वातां हो ॥

ઢાલ સાતમી પૃ. ૮૪.

અર્થાત તેઓ બંગાળમાં આવેલ **બરધમાનને** પ્રાચીન **વર્ધમાન** માની નિર્ણય કેળવીને સોંપે છે:

બીજાનાં દુઃખ દૂર કરે છે. તે માટે ભગવાને, વિહાર કરી **વર્ધમાન** ગામમાં જઇ તેજ યક્ષના મંદિરમાં ઉતરવા જગા માંગી. પૂજારી અને ગામવાસીઓએ ઉપસર્ગ થતો હોવાથી ત્યાં ઉતરવા ના પાડી, છતાં ભગવાન તેમને સમજાવી તે મંદિરમાં રાત્રે રહ્યા. રાત્રે યક્ષે બહુ ભયંકર રૂપ બનાવી; મહાભયંકર હાસ્ય કર્યું. તે પછી **હાથી** અને **સાપનું** રૂપ બનાવી ભગવાનને બીવરાવવા, દુઃખી કરવા ઘણી ચેષ્ટાઓ કરી, પણ શું પવનથી મેરૂ ચલાયમાન થઇ શકે? તે પછી તે યક્ષે પોતાનો વધુ પુરુષાર્થ (!) બતાવવા ભગવાનના કાન, નાક, દાંત, આંખ અને પીઠમાં સાત પ્રકારની કપરી યાતનાઓ કરી. ભગવાન તો મહાવીર હતા. દુઃખ સહવા માટે અને શાંતિથી તે વશ કરવા માટેજ તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા. તેઓ જરાય ચલાયમાન થયા નહિ. આત્મશક્તિની આગળ બંદુક, તરવાર કે તોપો તો શું પણ ઇન્દ્રનું વજ્ર અને બાણ પણ કુંઠિત થઇ શકે છે. પેલો યક્ષ વીરના આત્મતેજથી ગભરાયો, શાંત થયો અને શરણમાં આવી નમ્ર થઇ માફી માગવા લાગ્યો. ભગવાનની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેણે જાણ્યું કે મેં સૂર્યની સામે ધૂળ ઉડાડી છે. ભગવાન તો કરૂણાસમુદ્ર હતા. મહાશક્તિ સંપન્ન હોવા છતાં ક્ષમાના નિધાન હતા, જ્ઞાની છતાં મૌની હતા. તેથી તેણે માફી આપી.

આખી રાત દેવગત ઉપસર્ગો—કષ્ટોની[૧] પરંપરા સહન કર્યા પછી, યક્ષ જ્યારે થાકીને શાંત પડી ગયો, ત્યારે ભગવાન મહાવીરે, દિવસ ઉગવાને એક મુહૂર્ત (૪૮ મીનીટ) જેટલો સમય બાકી રહ્યો—ત્યારે,

---

૧–યક્ષે જે વેદનાઓ ઉપજાવી હતી તે કેટલી ભયંકર હતી તે વિષે આવશ્યક **ઉપોદ્ઘાત** ટીકામાં લખે છે કે:—एक्केक्क वेयणा पागयजणस्स जीवियं संकामिउं समत्था, किं पुण सत्तावीस मेयाओ પૃ. ૨૬૯.
આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ પહેલી

જરાક નિદ્રા લીધી. તે સમયે ભગવાન મહાવીરે દશ સ્વપ્ન દીઠાં. તે સ્વપ્નાં તેમનાં વર્તમાન તથા ભવિષ્યના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાર હોવાથી તે વિષે વિચાર કરવો જરુરનો છે.

દશ સ્વપ્નાંનો ઉલ્લેખ ક્યાં ક્યાં છે.

જે વખતે હું આ લેખ લખી રહ્યો છું તે વખતે મહાવીર-ચરિત્ર વિષે મારી સામે પાંચ ગ્રંથો છે. તેનાં નામ આ છે:—

१. **कल्पसूत्रमूल—सुबोधिकाटीका साथे**
२. **,, —दीपिकाटीका साथे.**
३. **आवश्यकसूत्र-भद्रबाहुनिर्युक्ति-भाष्य-उपोद्घातयुक्त,**
४. **महावीरचरित्र (प्रा०)-श्रीगुणचन्द्रसूरिकृत.**
५. **महावीरचरित्र-(सं०)-श्री हेमचन्द्रसूरिकृत.**

આમાં પહેલાનાં બે ગ્રંથોના મૂળ પાઠમાં તો દશ સ્વપ્નાં વિષે કાંઇ પણ ઉલ્લેખ નથી, પણ **આવશ્યક નિર્યુક્તિ**, જે આજથી ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે બનેલી છે, તેના કર્તા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી (ચૌદ પૂર્વધારી) છે, તેમાં દશ સ્વપ્નાંનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ તેના **ભાષ્ય**-ઉપોદ્ઘાત-ટીકામાં પણ છે. **આવશ્યક** આદિ ઉપર દશ **નિર્યુક્તિઓના** કર્તા અને **કલ્પસૂત્રને** નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરી **દશાશ્રુતસ્કંધના** આઠમા અધ્યાય તરીકે બનાવનાર **શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામી*** એકજ છે,

१—तत्थ सामी देसूगे चत्तारि जामे अतीय परितावितो पभायकाले मुहुत्त-मेत्तं निद्दापमायं गतो तत्थ मे दसमहासुमिणे पासइ तं जहा ॥

આવશ્યક ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૭૦

* चतुर्दशपूर्वधारिश्रीभद्रबाहुस्वामिभिः प्रत्याख्यानप्रवादाभिधानंनवमपूर्वात् श्रीदशाश्रुतस्कन्धाष्टमाध्ययनत्वेन सन्नहितार्थं समुद्धृत :

કલ્પસૂત્રની દીપિકા, ટીકા, પૃ. ૭

એટલે કલ્પસૂત્રના મૂળ પાઠમાં ભગવાનનાં આ દશ સ્વપ્નાં ન હોય તો પણ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં તો દશ સ્વપ્નાં વિષે માન્યતા દૃઢ હતી, તેમાં વાંધા જેવું કશુંય નથી. તેના કરતાંય જૂના મૂળ–અંગ–ઉપાંગ સાહિત્યમાં તે વિષે ઉલ્લેખ છે કે નહિ, તેની શોધ કરવાનું કાર્ય અત્યારે હું મૂકી દઉં છું અથવા બીજા લેખકો ઉપર નાખું છું.

આવશ્યક નિર્યુક્ત અને **ભાષ્ય**માં મહાવીર ચરિત્ર વિષે બહુજ સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. પાછલા ગંથોમાં જે કેટલીક ચમત્કારિક–ઘટનાઓ છે, તે પૈકી કેટલીક **આવશ્યક નિર્યુક્તમાં** નથી જણાતી.***પ્રાકૃત મહાવીર–ચરિત્ર** વિ. સ. ૧૧૩૯માં એટલે કે બારમી શતાબ્દીમાં, તથા દશમું [૧] પર્વ (સં. મહાવીરચરિત્ર) કુમારપાલના જૈન થયા પછી બન્યું હોવાથી વિ. સં. ૧૨૧૬ પછી એટલે કે તેરમી સદીમાં બન્યું છે. આ બંને ગ્રંથોમાં **વીર–ચરિત્ર** બહુજ પલ્લવિત અને કાવ્યની ઢબથી આલેખાયું છે. તેમાં દશ સ્વપ્નાંની વાત આવે, તેમાં શંકાજ

श्रीभद्रवाहुर्वः प्रीत्यै सूरिः शौरिरिवास्तु सः
यस्मात् दशानां जन्मासीत् निर्युक्तीनामृचामिव ॥

मुनिरत्न :

આર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીની સત્તા, વીરની બીજી શતાબ્દીમાં હતી. અર્થાત્ વિક્રમની ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે તેઓ જીવતા હતા. તેમનું નિર્વાણ, વીર સંવત્

वीरमोक्षाद् वर्षशते सप्तत्यग्रे गते सति ।
भद्रवाहुरपि स्वामी ययौ स्वर्गं समाधिना ॥

પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૧૨.

* नंदसिहिसूरसंखे (११३९) वोक्कं विक्कमाओ कालंमि

મહાવીરચરિયં, પ્રશસ્તિ ૮૩

१ मादृग् जनस्य परिवोधकृते शलाकापुंसां प्रकाशयति वृत्तमपि त्रिषष्ठेः ॥ મહાવીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૯.

શી હોય ? કલ્પસૂત્રની[1] **સુબોધિકા, દીપિકા** વિગેરે ટીકાઓમાં પણ **શૂલપાણી**ના મંદિરમાં આવેલાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનાં દશ સ્વપ્નાં અને તેનો અર્થ આપેલો છે.

દશ સ્વપ્નાં :—

૧. મહાવીર ભગવાને તાલપિશાચ[2] માર્યો.
૨. „ સફેદ પક્ષિ (હંસ)ને પોતાની ઉપાસના કરતાં દીઠું. ૨
૩. „ „ ચિત્ર (અનેક રંગના) કોયલ પક્ષિને દીઠું. [3]
૪. „ બે માલા જોઇ.
૫. „ બળદોને સેવા કરતા જોયા.
૬. „ „ જેમાં અનેક કમળો ખીલ્યાં છે, એવા મોટા તળાવને દેખ્યું.
૭. મહાવીર ભગવાન સમુદ્ર તર્યા.
૮. „ „ કિરણમંડળયુકત સૂર્યને દેખ્યો.

---

૧ કલ્પસૂત્ર ટીકા **સુબોધિકા**, વિ. સં. ૧૬૯૬ અને દીપિકા વિ. સં. ૧૬૪૭માં બની છે.

૨. મોટા શરીરવાળો પિસાચ-રાક્ષસ.

૩, મહાવીર ચરિત્રમાં 'पंडुरो' લખ્યું છે. આચાર્ય હેમચંદ્રજીએ આ સ્થળે બીજા અને ત્રીજા સ્વપ્ન માટે कोकिलौ श्वेतचित्रौ सेवमानौ स्वसंनिधौ (દશમુપર્વ, ૩-૧૪૮) એક સફેદ અને બીજા કાબરચિત્રા કોયલ પક્ષિને દેખ્યું, એમ લખે છે. જ્યારે આવશ્યક-નિર્યુકિત-ટીકા, સુબોધિકા દીપિકા વિગેરે ગ્રંથોમાં **શ્વેતપક્ષિ** એમ સાફ લખ્યું છે, એટલે તેજ વધુ શ્રદ્ધેય છે. કેમકે કોયલનો કયાંય પણ સફેદ રંગ સાંભળ્યો નથી.

૯. ,, ,, આંતરડાઓથી [1]માનુષોત્તર પર્વતને વીંટયો.
૧૦. ,, ,, મેરુ પર્વત ઉપર ચઢ્યા..

દશ સ્વપ્નાંનું ફળ :—

આ દશે [3]**મહાસ્વપ્નાં** હતાં, એમ **આવશ્યક નિર્યુકિત** ઉપરની **મલયગિરિકૃત** ટીકામાં તથા **મહાવીર ચરિત્રમાં** લખ્યું છે. તે મહાસ્વપ્નોનું **ફળ** પ્રાકૃત કથાનક **મહાવીરચરિત્ર, દશમાં પર્વ** વિગેરેમાં આ પ્રમાણે છેઃ—

૧. શ્રી મહાવીર ભગવાન મોહરૂપી મહાવિશાલ-રાક્ષસને હણશે.
૨. ,, ,, ,, શુદ્ધ ધ્યાન ધરશે,
૩. ,, ,, ,, વિચિત્ર બાર અંગોનું નિરુપણ કરશે.
૪. ,, ,, ,, સાધુ અને શ્રાવકના બે પ્રકારના ધર્મ બતાવશે.
૫. ,, ,, ,, ચતુર્વિધિ સંઘથી પૂજાશે.
૬. ,, ,, ,, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોથી પૂજાશે.

૧—અઢીદ્વીપ પૂરા થયા પછી માનુષોત્તર નામનો પર્વત આવે છે. જ્યાં મનુષ્ય ક્ષેત્રની હદ પૂરી થાય છે.

૨—આ દશે સ્વપ્નાં જુદા જુદા ગ્રંથોમાં અર્થથી મળતાં આવે છે. એટલે બધાના પાઠો આપી લેખ મોટો કરવો ઠીક નથી. મેં અહીં **આવશ્યક નિર્યુકિત ઉપોદ્ઘાત-ટીકાના** આધારે લખ્યાં છે. તેમ તેનો અર્થ પણ તે પ્રમાણે લખ્યો છે, તે પણ બીજા ગ્રંથોથી **અવિરુદ્ધ** મળતો છે.

૩ तत्थि मे दस महासुमिणे पासइ। पृष्ठ २७०.
इमाइं दश महासुमणाइं पस्सइ।
મહાવીરચરિયં, પૃ. ૧૫૫

૭. ,, ,, ,, ચાર ગતિરૂપ સંસાર સમુદ્રને તરશે.
૮. ,, ,, ,, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશે.
૯. ,, ,, ,, નિર્મળ યશ કીર્તિ મેળવશે.
૧૦. ,, ,, ,, સિંહાસનમાં બેસી દેવ મનુષ્યની પરિષદ્‌માં ધર્મ કહેશે.

સ્વપ્નશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ :—

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં સ્વપ્નશાસ્ત્ર પણ એક શાસ્ત્ર મનાય છે. અષ્ટાંગ નિમિત્તવિદ્યા પૈકી આ પણ એક વિદ્યા છે. ભારતીય તમામ દર્શનોના અનુયાયીઓની તેમાં હજારો વર્ષોથી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. તેથી તે વિષે અનેક ગ્રંથો અને માન્યતાઓ જૂના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. લગભગ અઢારમી શતાબ્દિ સુધીના સંખ્યાબંધ મહાપુરુષોના જન્મ આદિ પ્રસંગે સ્વપ્ન આવવાની વાતો ઠેર ઠેર મળે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના વાઙ્‌મયમાં પણ સ્વપ્નશાસ્ત્રને એક સ્થાન મળી ગયું છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામી પોતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થતાં જે ચૌદ સ્વપ્નાં માતાને આવ્યાં હતાં, તેનું માહાત્મ્ય તો જૈનોએ ખૂબ વધારી દીધું છે.

ફળ ક્યારે થવું જોઇએ?

આ દશ સ્વપ્નાં ભગવાનને બે ઘડી રાત બાકી રહેતાં આવ્યાં છે. સ્વપ્નશાસ્ત્રના શ્લોકો[1] કહે છે કે જે સ્વપ્ન રાત્રિના પહેલા પહોરમાં આવે, તેનું ફળ એક વર્ષમાં, બીજા પહોરનું ફળ ૭ મહિનામાં, ત્રીજાનું ત્રણ મહિનામાં અને ચોથા પહોરમાં આવેલાનું

---

૧ रात्रेश्चतुर्षु यामेषु दृष्टः स्वप्नः फलप्रदः।
मासैर्द्वादशभिः षड्‌भिस्त्रिभिरेकैकेन च क्रमात्‌ ॥

ફળ એક મહિનામાં, બે ઘડી રાત્રિ અવશિષ્ટ રહે ત્યારે દશ દિવસમાં અને સૂર્યોદય સમયે આવ્યું હોય તો તેનું ફળ તરતજ થાય છે.

આ હિસાબ પ્રમાણે જૂઓ તો મોહનીય કર્મનો નાશ, દશાંગીની રચના, કેવળજ્ઞાન વિગેરે ફળ મહાવીર ભગવાને દીક્ષા લીધી તેજ વર્ષે મળવું જોઇતું હતું, કેમકે આ બનાવ તેજ વર્ષે બન્યો છે, પણ તે પછી તો લગભગ બાર વર્ષે મોહનીય કર્મનો નાશ વિગેરે ફળ મળ્યું છે. તો આ કોયડાનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, એ સવાલ છે. બીજી વાત એ છે કે ભગવાનને ઉપરા ઉપરી દશ સ્વપ્નાં આવ્યાં. સ્વપ્ન–શાસ્ત્રના કથનથી **ઉપરા ઉપરિ સ્વપ્નાં માળાસ્વપ્ન**[1] કહેવાય છે, અને માળાસ્વપ્નનું ફળ મળતું નથી, અર્થાત્ તેવાં સ્વપ્નાં નિરર્થક હોય છે. જ્યારે ભગવાનને તો બધુંય ફળ મળ્યું છે. એ બેનો ખુલાસો, સ્વપ્ન વિદ્યાનો ઉંડાણથી અભ્યાસ કરનાર કરશે તો તે વધારે ઉચિત થશે. હું તે તરફ તેના જાણકારોનું સમાધાન કરવા ધ્યાન ખેંચુ છું.

ઉત્પલ પંડિત

આ દશ સ્વપ્નાં આવ્યા પછી સૂર્ય ઉગતાં બધા લોકો ભગવાન મહાવીરને કુશળક્ષેમ જોઇ રાજી થયા. આશ્ચર્યમાં પડયા કે અહોભાગ્ય છે કે આજે આ દુષ્ટ યક્ષથી ભગવાન બચી ગયા. ત્યાં **"ઉત્પલ"**[2] નામનો એક સ્વપ્નવિદ્યાનો પારંગત પંડિત આવી ભગવાનને કહેવા લાગ્યો કે આપ તો તેનું ફળ જાણો છો. પણ હું યે વિદ્યાદ્વારા જાણું

૧—मालास्वप्नोऽह्निदृष्टश्च तथाऽऽधिव्याधिसंभवः
मलमूत्रादिपीडोत्थः स्वप्नः सर्वो निरर्थकः॥
સુબોધિકા ટીકા. ચોથું વ્યાખ્યાન

૨—આ ઉત્પલ, પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સાધુઓની પાસે સાધુ થયો હતો, પણ પાછળથી તે સંયમ છોડી પરિવ્રાજિક થયો.

છું. માટે આપની આગળ કહું છું. એમ કહી તેણે સ્વપ્નાંનું ફળ કહી સંભળાવ્યું. ચોથા સ્વપ્નાનું—બે માળા દેખી તેનું—ફળ તે (ઉત્પલ) જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે તેનું ફળ મહાવીર ભગવાને પોતેજ કહ્યું કે :—

"हे उप्पल! जण्णं तुमं न याणासि, तण्णं अहं दुविहं सागाराणगारियं धम्मं पण्णवेहामि" હું શ્રાવક અને સાધુ એમ બે પ્રકારે ધર્મની પ્રરૂપણા કરીશ.

સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં?

ભગવાન મહાવીરને **શૂલપાણી** યક્ષનો ઉપસર્ગ ક્યારે થયો? દશ સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં, તેની સાલ સંવત કોઈ ગ્રંથમાં નથી; પરંતુ ભગવાનની દીક્ષા થયા પછી–તેજ વર્ષે એટલે કે દીક્ષા લીધી તે વર્ષના શ્રાવણ સુદિમાં આ પ્રસંગ બન્યો હશે. એ હિસાબે મહાવીર ભગવાનની ઉમર લગભગ તે સમયે ૩૧ વર્ષની હોવી જોઈએ. તેથી આ પ્રસંગ આજથી ૨૫૦૩ વર્ષ પહેલાં બન્યો કહેવાય.

આમ શૂલપાણિ યક્ષનો ઉપસર્ગ અને પ્રભુ મહાવીરનાં દશ સ્વપ્નો વિષે ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. ભગવાનના જીવનની દરેક ઘટના ઉપર વિસ્તારથી નિષ્પક્ષ–ગંભીર પદ્ધતિથી ચર્ચા થવાથી તેમાં ઘણો પ્રકાશ થશે. ભગવાન મહાવીરનું એક આદર્શ ચરિત્ર તૈયાર કરીને જગત સમક્ષ મૂકવામાં, ખરેખર, એ પ્રભુની પરમ ઉપાસના રહેલી છે.

હતો, છતાં જૈનધર્મ ઉપર તેની અટલ શ્રદ્ધા હતી. તે અષ્ટાંગ નિમિત્ત વિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો, એમ ગુણચંદ્રસૂરિ લખે છે;

तत्थ य उप्पलो नाम परिवायगो पासजिणतित्थपूव्वपडिवन्नसामन्नो भोमुप्पायसुमिणंतलिक्खअंगसलक्खणवंजणरूवअट्ठंगणमहानिमितसत्थपरमत्थ-वियाणगो। महावीर ચરિત્ર પૃ. ૧૫૩. મહાવીર ચરિયં અને હેમચંદ્રાચાર્યના દશમા પર્વમાં લખ્યું છે 'ઉત્પલ' પહેલાંથીજ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો.

: ૪૧ :

મારવાડનું એક પ્રાચીન નગર

બાહડમેરું[1]

સંસારની દરેક વસ્તુ ઉપર સમયનો પ્રભાવ પડેજ છે. આજે કલકલ નાદોથી ગાજતું શહેર કાલે ઉજ્જડ વેરાન બનીને સ્મશાન જેવું થઇ જાય છે. જ્યાં માનવીનો અવાજ સરખો પણ સાંભળવો મુશ્કેલ હોય તેવું નિર્જન એકાંત વન, શહેર બની જાય છે. પૂર્વ દેશની રાજધાની સમી રાજગૃહી, ચંપાપુરી, તક્ષશિલા વગેરે નગરીઓ આ વાતના બોલતા પુરાવા રૂપ છે. અહીં આપણે આવી જ—જેનો ભૂતકાળ અનેક ભવ્યતાથી ભરેલો છે—એક નગરીનો પરિચય કરીશું.

કરાંચીના શ્રી જૈન સંઘની વિનતિથી પૂજ્યપાદ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ આદિની સાથે કરાંચી તરફ વિહાર કરતાં અમે તા. ૨૮-૨-૩૭ ના દિવસે **બાડમેર** (Barmer) પહોંચ્યા. આ **બારમેર** જોધપુરથી સિંધ હૈદ્રાબાદ જતી (જે. આર.) રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં આવ્યા પછી અમારા જાણવામાં આવ્યું કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં, આ બાડમેરથી

---

[1] જૈન સત્યપ્રકાશ ૧૯૯૩

લગભગ ૧૪ માઇલની દૂરીપર, "**બાહડમેર**" નામનું એક મોટું અને અતિ સમૃદ્ધ શહેર હતું. તે શહેરનો નાશ થયા પછી એ જ (બારમેડ) નામનું નવું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું. ઐતિહાસિક સાધનોના આધારે આ "બાહડમેર" શહેરની વિશેષતા મને જણાઇ અને સાથે સાથે આ ગામની સાથે **સૌરાષ્ટ્ર** તેમજ **ગુજરાત**નો પણ સારો સંબંધ હતો એમ જણાયું, એટલે મારું મન તે પ્રાચીન શહેર તથા વર્તમાન બાડમેર સંબંધી લખવાને પ્રેરાયું.

પ્રાચીનતાના પુરાવા:

નામ—**બા**હડમેરનું નામ પ્રાચીન શિલાલેખો, પટ્ટાવલીઓ અને બીજાં પુસ્તકોમાં "**બાહડમેરુ**" કે "**બાહડમેર નગર** તરીકે જોવામાં આવે છે. આનું નામ "બાહરમેર" શા ઉપરથી પડ્યું, તે સંબંધી ઐતિહાસિક પ્રમાણ મને મળ્યું નથી. પણ "**બાહડ**" એ પ્રાકૃત શબ્દ છે અને તેનો સંસ્કૃત ભાષામાં "વાગ્ભટ"[1] અર્થ થાય છે, અને "**મેરુ**" શબ્દ તે નગર અથવા ગામની સાથે લગાડવામાં આવે છે કે જે નગર અથવા ગામ પર્વતોથી ઘેરાયેલું—પર્વતોની વચમાં હોય, પર્વતની ટેકરી ઉપર હોય અથવા તો પર્વતની તળેટીમાં વસેલું હોય. એટલે આનો કોઇને કોઇ પ્રકારનો સંબંધ **વાગ્ભટ**ની સાથે હોવો જોઇએ એમ લાગે છે. જે **વાગ્ભટ**ના નામ ઉપરથી આ ગામ વસ્યાનું આપણને જણાય છે તે **વાગ્ભટ** સંબંધી કશી માહિતી આપણને મળતી નથી. ગુજરાતના સોલંકી રાજાના એક મંત્રીનું નામ **વાગ્ભટ** હતું, જે ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર થતો હતો. અજમેર અને મારવાડના બીજા રાજાઓને જીતવામાં તેણે ઘણો સારો ફાળો આપ્યો હતો,

---

૧. જુઓ વાગભટ્ટાલંકર, હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ વગેરે.

એમ "પ્રબંધ ચિંતામણિ" વગેરે ગ્રંથોથી જાણી શકાય છે. આ અથવા બીજા કોઈ "બાહડ"ના નામથી આ ગામ વસ્યું હશે.

બાહડમેરુ ક્યારે વસ્યું તે સંબંધી માહિતી પણ મને મળી નથી. છતાં તપાસ કરતાં જણાય છે કે બારમી સદીમાં તો આ નામનું નગર હૈયાત હતું જ. આ વાત નિમ્ન કેટલાંક પ્રમાણોથી સાબિત થઇ શકે એમ છેઃ—

(૧) વિધિપક્ષ (અંચલગચ્છ) ની મોટી પટ્ટાવલી જે ગુજરાતીમાં છપાએલ છે, તેમાં લખ્યું છે કે–"શ્રીજયપ્રભુસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૦૦૭ માં **ભિન્નમાલ**માં પરમાર વંશના રાઉત **સોમકરણજી**ને તેના વંશજો સહિત પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યા. વિ. સં. ૧૧૧૧માં મુગલોએ આ **ભિન્નમાલ**નો નાશ કર્યો ત્યારે તેના (**સોમકરણ**ના) વંશના રાય '**ગાંગા**' **ભિન્નમાલ**થી નાસીને **બાહડમેર** ગયા. ત્યાં પરમાર વંશનો **દેવડ** રાજા હતો."–(પૃ. ૨૦૪)

(૨) **ઉદ્ધરણ** નામનો એક મંત્રી વિક્રમની તેરમી સદીમાં થઇ ગયો. તે જૈનધર્મ પાળનારો હતો. તેના પુત્ર "**કુળધરે**" બાહડમેરુમાં उत्तुंगतोरण નામનું જૈનમંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ **શ્રીક્ષમાકલ્યાણ**કૃત ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલીમાં મળે છે.[1]

આ ઉલ્લેખો એટલું તો નિશ્ચિત કરે છે કે **બાહડમેરુ** વિ. સં. ૧૧૧૧ પહેલાં વસ્યું હતું.

---

૧. उद्धरणमंत्री सकुटुम्बः खरतरगच्छीय श्रावकश्च बभूव । तस्य च कुलधरनामा पुत्रो जातः, येन वाहडमेरुनगरे उत्तुंगत्तोरणप्रासादः कारितः

ખરતર ગચ્છની અપ્રકાશિત પટ્ટાવલી, પૃ. ૧૨

પ્રાચીન બાહડમેરની હાલત :

અત્યારનું **બાડમેર** કે જ્યાં **જોધપુર** સ્ટેટના હાકિમ રહે છે, તેનાથી બાર–ચૌદ માઇલ દૂર નૈઋત્ય ખુણામાં એ પ્રાચીન ગામ વસેલું હતું. સિંધ હૈદ્રાબાદ રેલ્વેના જસાઇ (Jasai) સ્ટેશનથી લગભગ ચાર માઇલની દૂરી પર આ ગામ વસેલું હતું. સોલંકીઓની આબાદીના કાળમાં આ નગર ઉન્નત દશામાં હતું, અને વીરતા, ધનિકતા અને દયા માટે દૂરદૂર સુધી પ્રખ્યાત થયું હતું. ત્યાં અનેક જૈન અને વૈદિક મંદિરો હતાં. પાઠશાળાઓ અને બીજી પરોપકારી સંસ્થાઓ બાહડ-મેરની કીર્તિમાં વધારો કરતી હતી. અનેક જૈનાચાર્યો અને શ્રીમન્ત શ્રાવકોથી એનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ બનેલો છે. પણ કાળાંતરે એની પડતી થઇ અને અત્યારે તેને લોકો **"જૂના"** નામથી ઓળખે છે. નકશામાં પણ એનો **"જૂના"** તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે.

પ્રાચીન કાળની પોતાની અનેક ભવ્યતાઓને પોતાના પેટાળમાં સમાવી દઇને ધ્વસ્ત દશામાં પડેલા આ નગરને જોવાની અમારી અભિલાષા થઇ. એટલે ઇતિહાસના વિષયમાં રસ લેતા વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્ય **જયંતવિજયજી મહારાજ** તથા **શ્રીમાન્ વિશાળવિજયજી** મહા-રાજની સાથે હું તા. ૬–૩–૩૭ ના દિવસે "જસાઇ" થી "જૂના" ગયો. કુદરત માતાએ ઘડેલી પહાડની ઉંચી ઉંચી દીવાલો આ નગરના કિલ્લાનું કામ કરે છે. પ્રવેશ કરતાં પ્રારંભમાં જ્યાં ઉંચાઇ આવે છે ત્યાં પત્થરનો કોટ બનેલો છે. કહેવાય છે કે આ કોટનો ચારે બાજુનો ઘેરાવો દશ માઇલનો છે. ગમે તેવો બળવાન શત્રુ પણ સહેલાઇથી પ્રવેશ ન કરી શકે એવી સુરક્ષિત જગ્યાએ આ નગર વસેલું હતું. પ્રાચીન પુરાવાઓ, લોકોક્તિ અને શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે છેક મધ્યકાળ (સત્તરમી સદી) સુધી આ નગર સમૃદ્ધ દશામાં હતું.

કહેવાય છે કે આ નગરમાં ૧૪૦ કુવા હતા, અને અનેક જાગીર-દારોનાં મકાનો એની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. અત્યારે પણ આ મકાનોનાં ખંડેરો માર્ગમાં જોવામાં આવે છે. આ ગામનો નાશ થવાથી એ બધા જાગીરદારો અત્યારે **ચોવટન, દુધવા** વગેરે ગામોમાં ચાલ્યા ગયા છે; એવી બાતમી એક **"માલા"** નામના ભીલથી અમે મેળવી શક્યા.

ભૂતકાળનાં અનેક જૈન અને વૈદિક મંદિરોમાંના માત્ર બે જ મંદિરો—તે પણ ભગ્ન અવસ્થામાં—બચવા પામ્યાં છે. આમાંનું એક જમીનથી ઘણું ઊંચું અને મનોહર છે. બીજું નાનું મંદિર છે. તેની નિર્માણકળા અને મજબુતાઈ જોવા યોગ્ય છે. **શ્રી ક્ષ**માકલ્યાણની પટ્ટાવલીમાં લખ્યું છે કે—**"ઉદ્ધરણ** મંત્રીના પુત્ર **કુળધર**મંત્રીએ **બાહડ-મેર**માં **उतूंगतोरणप्रासाद** (જિન મંદિર) બનાવ્યો હતો." સંભવ છે તે ઊંચા ટેકરા ઉપર આવેલું આ મોટું મંદિર હોય. તેનો સમય લગભગ વિ. સં. ૧૨૨૩નો છે. વિ. સં. ૧૩૫૨નો તો તેમાં શિલા-લેખ પણ છે. આ મંદિરમાં કુલ પાંચ શિલાલેખો છે, જે ઇતિહાસપ્રેમી પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી **જયંતવિજયજી મહારાજે** ઉતારી લીધા છે. આ બન્ને મંદિરની વિસ્તૃત હકીકતવાળો એક લેખ તેઓ લખવા ધારે છે.

આ મંદિરો ઉપરાંત કેટલાંક જૂનાં કુવા, વાવડી, તળાવ, ખાળ, દરવાજા, કોટ, ભાંગેલાં મકાનો વગેરે પણ આ નગરની પ્રાચીનતા બતાવે છે. કહેવાય છે કે **"કિરાડુ"** (જેને સંસ્કૃતમાં પહેલાં "કિરાત-કૂપ" કહેતા હતા તે) અને **બાહડમેર ("જૂના")** લગોલગ વસેલાં હતાં. આસપાસનાં તૂટેલાં મકાનો ઉપરથી કલ્પી શકાય છે કે લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં પણ આ સ્થળ લોકોથી આબાદ હતુ, ધીરે ધીરે આ વસ્તી પણ પહાડની બહાર **"પતરાસર"** વગેરે ગામોમાં જઈ

વસી. "જૂના" પાસે એક **"નવાજૂના"** નામનું ગામડું છે. 'જૂના' માંથી નીકળેલા લોકો આ સ્થળે વસ્યા એટલે તેનું **"નવાજૂના"** નામ પડ્યું. **"જૂના"** અત્યારે સાવ વેરાન હાલતમાં છે.

બાહડમેરનો શાસક : અંતરાવ સાંખલો :

અહીં તપાસ કરતાં કેટલાક દુહાઓ અને વાતોથી એમ જણાય છે કે અહીંયા પહેલાં **"અંતરાવ સાંખલો"** રાજ્ય કરતો હતો. મને લાગે છે કે—"સાંખલા" એ પરમાર રાજપુતોની એક શાખા છે. આ **અંતરાવ સાંખલો** પ્રતાપી રાજા હતો. બાવન રાજાઓ અહીંના રાજાની આજ્ઞામાં રહેતા હતા. તેનો પ્રતાપ શત્રુઓને ભયભીત બનાવતો હતો.

કહેવાય છે કે—**મંગલ** નામનો એક બારોટ એક વખત **ગિરનાર**ના રાજા **કવાટ** પાસે પહોંચ્યો. બારોટે કરેલી સ્તુતિથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને બારોટને ઇનામ માગવાનું કહ્યું. એટલે તેણે રાજાની પાઘડીની માગણી કરી. રાજાએ એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે " હે બારોટ તમે તો બધાને નમસ્કાર કરનારા રહ્યા, અને મારી પાઘડી એવી રીતે નમતી રહે એ કેમ પાલવે ? માટે તમે બીજું જે કંઇ ઇષ્ટ હોય તે માગો. ' પણ બારોટ એકનો બે ન થયો અને એ પાઘડી પહેરીને કોઇને પણ પોતાનું મસ્તક નહિ નમાવવાની શરતે તેણે પાઘડી દાનમાં-ભેટ લીધી.

ત્યાંથી ફરતો ફરતો તે બારોટ **બાહડમેર**ના રાજા **અંતરાવ સાંખલા** પાસે આવ્યો, અને પેલી પાઘડી હાથમાં રાખીને એણે રાજાને પ્રણામ કર્યા. ક્રોધિત થયેલા રાજાએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં એણે હકિકત કહી સંભળાવી. ગુજરાતના રાજાની આવી કીર્તિ **અં**તરાવ સાંખલાને અસહ્ય થઇ પડી. એણે આજ્ઞા કરીને પોતાના **સુજાન** મહેતા નામના દિવાનની માર્ફત કપટ અને કુશળતાથી **કવાટ**ને બાંધી અણાવ્યો, અને

તેને સિંહની માફક એક પાંજરામાં પૂરીને સ્ત્રીઓ જ્યાંથી પાણી ભરવા જતી ત્યાં એ પાંજરૂં રાખ્યું. જતી આવતી સ્ત્રીઓ તેનો ઉપહાસ કરતી.

આ વખતે **બાહડમેરમાં 'અમીયા'** નામની એક કાઠિયાવાડી બાઇ રહેતી હતી.[1] તે પોતાના રાજાનો આ ઉપહાસ સહન ન કરી શકી. પણ એકલી બાઇ અને તે પણ સુદૂરના પરદેશમાં શું કરી શકે ? છતાં તેને આવી અપમાનજનક સ્થિતિમાંથી **કવાટ**ના છૂટકારાનો વિશ્વાસ તો હતો જ ! કારણ કે **કવાટ** અને **ઉગડા**ના પરાક્રમથી તે સુપરિચિત હતી.

કવાટનો પાંજરે પુરાયાના વર્તમાનથી કાઠિયાવાડના વીરો ખૂબ આવેશમાં આવી ગયા. આ બાજૂ અંતરાવ **સાંખલો** પણ કોઇ રીતે ઓછો ઉતરે એવો ન હતો. સિંધ જેવા દૂરના દેશના રાજાને હરાવવો એ સહેલું ન હતું. આ પ્રસંગ માટે મોવડી થવા માટે પણ કોઇ તૈયાર ન હતું. છેવટે **કવાટ**ના ભાણેજ **ઉગડા**એ એ કામ માથે લીધું.

સિંધમાં એકંદરે વરસાદ ઓછો પડે છે અને તેથી ત્યાં ઘણીવાર દુકાળ પડે છે. તે વખતે ત્યાં દુકાળ પ્રવર્તતો હતો અને જાનવરો માટે ઘાસની બહુ જ તંગી જણાતી હતી. આ પરિસ્થિતિનો પોતાના માટે લાભ લેવાનો ઉગડાએ વિચાર કર્યો. તેણે પાંચસો ગાડાં ઘાસનાં ભર્યાં અને એ દરેક ગાડામાં ઘાસની અંદર પોતાના શુભટોને સંતાડી રાખ્યા. અને તે બધાં ગાડાં લઇને **બાહરમેર**માં આવી પહોંચ્યો. અણીને વખતે આવી મળેલા આટલાં બધાં ઘાસનાં ગાડાંથી લોકો ઘણા રાજી થયા. ઉગડાએ તેમાંથી છુટક ઘાસ વેચવાની ના કહી અને રાજા અને બધા અમલદારો એક સ્થાને ભેગા મળીને જે ભાવ નક્કી

[1] કોઇ કહે છે કે તે રાણી **કવાટ**ની બ્હેન થતી હતી.

કરે તે ભાવે બધુંયે ઘાસ એકી સાથે વેચવાનું કહ્યું. લોકોને ઘાસની ઘણી જ જરૂર હતી, એટલે એની શરત કબુલ રાખવામાં આવી અને રાજા અને બધાય અમલદારો ભાવ–તાલ નક્કી કરવા માટે ભેગા થયા.

પોતાને જોઇતો લાગ આવી પહોંચેલો જોઇને ઉગડાએ પોતાની સાથળ ઉપર ત્રણ થાપ મારીને સંકેત કર્યો એટલે હથિયારથી સુસજ્જ થયેલા બધાય સુભટો બહાર કુદી પડયા અને શત્રુ ઉપર તૂટી પડયા. રાજા અને તેના માણસો શસ્ત્રહીન હતા એટલે તેઓ આ સાવ અકલ્પિત આક્રમણનો પ્રતીકાર ન કરી શક્યા. જોતજોતામાં સાતસો સાંખલા રાજપુતો અને બીજા ૧૫૦૦ રાજકર્મચારિયો ખપી ગયા.

આવેશમાં આવેલું સૈન્ય જ્યારે રાજાની પાછળ પડયું ત્યારે તેની રાણીઓ ઉગડાને વિનવવા લાગી કે—

सात सो मार्या सांखला, पन्दर सो परधान
एक मत मारे मारो अंतराव सांखलो, तने उगे जेगी आण॥

[હે ઉગડા, તેં સાતસો સાંખલા રાજપુતો અને ૧૫૦૦ અમલદારોને મારી નાખ્યા છે. હવે તું એક મારા અંતરાવ સાંખલાને ન મારીશ : તને સૂરજદેવની આણ છે.]

આથી ઉગડાએ અંતરાવને માર્યો નહીં, પણ બાંધી લીધો. કાઠીઆવાડી વીરોનું આ પરાક્રમ જોઇને પેલી અમીયા બીજી બાઇઓને સંબોધતી બોલી ઉઠી કે—

जुवो जोवणहारीओ, गोखे काढो गात।
अमीया कहेती होंसथी, उगडो आयो आज॥

[હે યૌવનવતી સ્ત્રીઓ, ગોખમાંથી બહાર મોઢું કાઢીને આજે ઉગડો આવ્યો છે, તેને (જરા) નિહાળો !]

छाती उपर छेलडो, सर उपर वाट।
कवाट उठ मुजरो करे, तो लाजे गढगिरनार॥

[કવાટને નમાવવા માટે તેની છાતી ઉપર માણીકું મૂક્યુ અને માથા ઉપર થઈને લોકો જવા આવવા લાગ્યા. છતાં જો કવાટ ઉઠીને પ્રણામ કરે તો ગિરનારનો ગઢ લાજી મરે !]

सूरज पच्छीम उगसी, भोयंगम न झेले भार।
कवाट उठ मुजरो करे, तो लाजे गढगिरनार॥

[કવાટ જો ઉઠીને પ્રણામ કરે તો ગઢગિરનાર લાજી મરે, તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે-અને તો શેષનાગ પોતાનો ભાર ઉપાડવો બંધ કરે (પૃથ્વી રસાતલ જાય.)]

શત્રુનું બળ જોઈને છેવટે અંતરાવે નમતું આપ્યું અને કવાટે તેને બંધન–મુક્ત કર્યો. પછીથી પણ અંતરાવે કવાટને નમાવવા ઘણા ફાંફાં માર્યાં પણ એ વીર અણનમ જ રહ્યો.

આ કથાનક, અમે "જૂના"માં રહેતા જુદા જુદા લોકોના મોઢેથી સાંભળ્યું હતું, તેવું અહીં ઉતાર્યું છે. આમાંનો સત્યાંશ તો બારીક શોધખોળ પછી જ મળી શકે. છતાં આ પ્રદેશમાંના જૈન, બ્રાહ્મણ, રાજપુત, જાટ, ભીલ વગેરે જાતિના નાના મોટાં લોકોમાં આ કથા પ્રચલિત છે, એ વાત તો સ્વીકારવી જ જોઈએ. એટલે એમાં અમુક અંશે ઐતિહાસિકતા જરૂર છે. કાઠીઆવાડની વીરગાથા સમી આ કથાની શોધ થાય તો જરૂર ઘણું જાણવાનું મળી શકે ! અસ્તુ.

x x x

જૂના બાડમેરથી લગભગ ૧૦ માઈલ અને સિંધ તરફ જતી જોધપુર રેલ્વેના ખડીન (Khadin) સ્ટેશનથી લગભગ ૩ માઈલની

દૂરીપર, અત્યારના '**હાથમાં**' ગામની પાડોશમાં એક **કિરાડૂ** નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આ જોવા માટે અમે (હું અને ઇતિહાસપ્રેમી શ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ આદિ) તારિખ ૭–૩–૩૭ના દિવસે ગયા હતા. અહીં સુંદર શિલ્પકળાના નમુના સમાં પાંચ આલીશાન મંદિરો છે. તેમાંનું મોટું મંદિર–જે મહાદેવનું મંદિર છે–તેમાં રંગમંડપમાં પેસતાં ઉત્તર દક્ષિણમાં ચાર શિલાલેખો છે આ શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ત્યાંના રાજા મહારાજા **કુમારપાળ**ની આજ્ઞામાં હતા. આમાં ગુજરાતના કેટલાક સોલંકી વંશના રાજાઓનાં, મહારાજા **કુમારપાળ** સુધીનાં નામો પણ આપેલાં છે. તે વખતે ગિરનારનું રાજ્ય પણ **કુમારપાળ**ની સત્તા નીચે હતું[૨]

પરમારોની પડતી:

જૂના **બાહડમેર**માં પરમારો (સાંખલાઓ) નું રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યું હતું, તેની પાકી માહીતી આપણને મળતી નથી. પરમારોનું બળ ઓછું થતાં તેમને હરાવીને ચૌહાણોએ તેના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. બાહડમેરનો પહેલો ચૌહાણ રાજા **સુદાજી** કે **સુંડાજી** થયો.

રાવળ **મલ્લીનાથજી** એક વીર ક્ષત્રિય હતા. તેમના પુત્ર **માંડલિકજીની** દૃષ્ટિ **બાહડમેર** ઉપર પડી. લાગ મળતાં **સુદાજી**ને મારીને **માંડ**-

---

૧ આ મંદિર અને શિલાલેખો વિષે સમય મળતાં હું જૂદો લેખ લખવા પ્રયત્ન કરીશ.

૨ આ માટે જુઓ "સિદ્ધરાજ જયસિંહે શું કર્યું" શીર્ષક મારો લેખ.

લિકજીએ બાહડમેરનો કબજો લીધો. પણ રાજગાદી ઉપર પોતે ન બેસતાં પોતાના ભાઈ રાવત લુંકાજીને બેસાર્યા. કહેવાય છે કે લુંકાજી અને માંડલિકજી સાળો બનેવી થતા હતા.

બાહડમેરુનો નાશ:

સદાય ઉન્નત દશા કોની કાયમ રહી છે? **બાહડમેરુ** ઘણોય કાળ ખૂબ જાહોજલાલીભરી દશામાં રહ્યું. આ જાહોજલાલી દરમ્યાન તેના વિનાશને નોતરે એવા કેટલાય દોષો ધીમે ધીમે સંચિત થતા જતા હતા. ધીમે ધીમે કુસંપ, અભિમાન અને ઇર્ષ્યાના અંકુરાઓ દેખા દેવા લાગ્યા. છતાં દુનિયાના કહેવા પ્રમાણે તો જાણે કોઈ અકળ દૈવી કારણે જ **બાહડમેરનું** પતન થયું હોય એમ લાગે છે. કહેવાય છે કે **ધુંધલીમલ** નામનો એક સાધુ પોતાના શિષ્ય સાથે એટલામાં રહેતો હતો અને જૂના બાહડમેર અને **કિરતવસન** (કિરાડુ) ગામમાંથી ભિક્ષા લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. આમ રોજ રોજ ભિક્ષા આપતાં લોકો કંટાળવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ભિક્ષા બંધ થવા લાગી. માત્ર એક કુંભારે જ ભિક્ષા આપવાનું જારી રાખ્યું. આ વાતની ખબર પડતાં **ધુંધલીમલ**નો ગુસ્સો વધી ગયો અને તેણે શાપ આપ્યો કે **जूना सब सूना । पट्टन सब दट्टन ।** આ શાપથી જૂના **બાહડમેર** અને તેથી દસ માઈલની દુરીપર આવેલું **કિરાડુ** જે તે વખતે શહેર હોવાથી **पट्टन** (પત્તન) કહેવાતું, તે બન્ને ગામ તારાજ થઈ ગયાં.

ભારતનાં અનેક ગામોના નાશની પાછળ આવી જ કેટલીક દંતકથાઓ અને દૈવી કલ્પનાઓ સાંભળવામાં આવે છે. પણ અત્યારનો યુગ તેને માનવા તૈયાર નથી. વળી **વલ્લભીપુર**ના નાશની પણ આવી જ દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે. શું **ધુંધલીમલ** જેવા માણસો ગામનો નાશ કરવાનો જ ધંધો લઈ બેસતા હશે? વળી ઉપરના વાકયમાં **"જૂના"**

આપેલ છે, જેનો અર્થ **બાહડમેર** કરવામાં આવે છે. પણ પોતાની આબાદીના કાળમાં **બાહડમેર** "જૂના" તરીકે કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થઇ શકે ? "જૂના એ તો નવાનો આપેક્ષિક શબ્દ છે, એટલે નવું બાહડ-મેર થયા પહેલાં એના અસ્તિત્વની કલ્પના કરવી એ પણ હાસ્યાસ્પદ છે. આ દંતકથામાં **"જૂના"** (બાહડમેર) અને **પટ્ટન** (કિરાડુ)ની વાતો —હકીકતો—એટલી બધી સેળભેળ કરી દેવામાં આવી છે કે તેનો વિવેક કરવાનું કાર્ય દુસ્કર છે. ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસીઓ આ બાબત યોગ્ય શોધ કરે તો જ કંઇ બુદ્ધિગમ્ય વાત મળી આવે !

પ્રાચીન **બાહડમેર** વિષે આટલું જ લખી હવે **નવા બાડમેર—વર્તમાન બારમેર** વિષે કંઇક લખવા પ્રયત્ન કરાશે.

: ૪૨ :

'માલાણી' નું મુખ્ય ગામ

બાડમેર[1]

પ્રાચીન 'બાહડમેર'ના સંબંધમાં લખ્યા પછી નવીન બાહડમેર કે જે હાલ બાડમેરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે વિષે લખવા એટલા માટે પ્રેરાયો છું કે તે પ્રાચીન નગર (**બાહડમેરૂ**)ની બીજી આવૃત્તિરૂપ આ ગામ વસ્યું છે અને બીજી પણ કેટલીક વિશેષતાઓ છે.

એ તો મેં મારા પૂર્વના લેખમાં જ લખી દીધું છે કે **બાડમેર** યા **બારમેર** ત્યાં છે કે જ્યાં Barmer જોધપુર હૈદ્રાબાદ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે અને ત્યાં હાકીમ સાહેબ વિગેરે છે.

ઉત્પત્તિ

પ્રાચીન બાહડમેરનો નાશ થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ આ ગામની ઉત્પત્તિ વિ. સં. ૧૮૦૧ માં રાવત **રતાજી** દ્વારા થઇ છે એમ

૧જૈન, ભાવનગર, ૬ જુન ૧૯૩૭

નથી. જે સિંધીઓ (ઘણે ભાગે સીંધી મુસલમાનો) સરહદ અને આખા ય **જોધપુર, સીરોહી** સ્ટેટમાં લોકોને ક્રૂરતાપૂર્વક લૂંટતા, તેઓ પણ હવે તો સખ્ત દંડની પદ્ધતિથી શાન્ત થયા છે. અત્યારે જ્યાં **જોધપુર** અને **સિંધની** હદ છે, ઘોર રેગીસ્તાન છે, ત્યાં પણ **ગઢડાથી ખોકરોપાર** સુધી ચોરનો મુદ્દલ ભય રહ્યો નથી. **બા**ડમેરના પહાડ ઉપર બનેલ મકાનોનો સીન બહુ સુંદર દેખાય છે. આ પહાડ કાંકરા અને તૂટેલા પત્થરનો શુષ્ક છે.

બાડમેરનાં મોટાં ઠેકાણાં

બાડમેર પરગણામાં મોટાં ઠેકાણાં પાંચ છે. તેનાં નામ આ છે– ૧ **જસોલ**, ૨ **સીણાદરી**, ૩ **બાડમેર**, ૪ **ગુડા** અને ૫ **નગર**. આ પાંચે ઠેકાણાંના જાગીરદારો સોનાનવીસ (પગમાં સોનું પહેરવાની સત્તાવાળા) છે. **જસોલ** તથા **સીણદરીના** જાગીરદારોને **'રાવલ'**ની પદવી છે. '**ગુડા**' વાળાને **'રાણા'**નો ખિતાબ મળેલ છે. **નગર** અને **બાડમેરના** જાગીરદારોને '**રાવત**' નો ઇલ્કાબ છે. આમાં ત્રણમાંથી મોટું ઠેકાણું **જસોલ** છે. (આ ગામ બાલોતરાથી લગભગ બે ગાઉ દૂર છે) **જસોલની** વાર્ષિક આવક સીત્તેર હજારની છે. નગરની આવક ચાલીશ હજારની છે. તે સિવાય બીજા ત્રણ ઠેકાણાંની સીત્તેર હજારની વાર્ષિક આવક થાય છે. આ પાંચમાંથી ચાર ઠેકાણાંની સત્તામાં સીત્તેર સીત્તેર ગામ છે. જ્યારે નગરની સત્તા હેઠળ ચાલીસેક ગામ છે. આ પાંચ ઠેકાણામાં સૌથી મોટું આબાદગામ બાડમેર છે; કારણ કે રેલ્વે સ્ટેશન અને હાકેમ વિગેરે ઓફીસરો આ ગામમાં છે.

બાડમેર ઉપર આક્રમણ

સંવત્ ૧૮૮૯ માં બ્રિટિશ ગવર્મેંટની ફોજે આવી **બાડમેરને** લૂંટયું હતું અને બાડમેરના કેટલાક જાગીરદારો–સરદારોને પકડી, કાઠીયાવાડમાં

રાજકોટ લઈ જઈ નજરકેદ રાખ્યા હતા. **કચ્છ–ભુજ**ના દરબારે જમાનત આપી તેમને છોડાવ્યા હતા. કહેવાય છે કે તે વખતે બાડમેરના જાગીરદારો મોટી લુંટફાટ બહુ કરતા, એટલે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું. હવે પછી લુંટફાટ નહિં કરવાનું કબુલાવી, જમાનત લઈ તેમને સરકારે છુટા કર્યા હતા. જાગીરદારોએ બ્રિટિશ સરકારને અરજ કરી કે આ પરગણાની આવક **જોધપુર** રાજ્ય લે છે તે અમને મંજૂર નથી તેથી બ્રિટિશ સરકારે એવું નક્કી કર્યું કે ફોજબલની રકમ સિવાય આ જાગીરદારો પાસેથી જોધપુર રાજ્યે કંઈ પણ ન લેવું. આ બાબતનું કરારનામું રીતસર થયું. સંવત ૧૮૮૨માં **બાડમેર**ના જાગીરદારે **જોધપુર** રાજ્યને વાર્ષિક છ હજાર (૬૦૦૦) રૂપીયા ફોજબલના આપવા એવું નક્કી થયું અને **બાડમેર** (માલાની) પરગણું બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટે પોતાના હાથમાં કર્યું. કહેવાય છે કે અત્રેના જાગીરદારો લુંટફાટ બહુ કરતા, તેથી તેમનું દમન કરવા આ પરગણું અંગ્રેજ સરકારને સોપવામાં આવ્યું હતું. સંવત્ ૧૮૯૨ માં ફરી **જોધપુર**ની સત્તા નીચે આવી ગયું. અંગ્રેજ સરકારે તે વખતે કરારનામું કરાવ્યું કે–અમારી સંમતિ વગર **જોધપુર** સ્ટેટ અહિંના જાગીરદારો ઉપર કોઈ નવો કર નહિં નાખી શકે. અને અમારા જૂના કરારનામામાં ફેસલા છે તે બધાય માન્ય રાખવા. આ પ્રાન્ત **જોધપુર**ના અમલમાં ફરી લાવવામાં કહેવાય છે કે **સર પ્રતાપસિંહજી** (જોધપુરના મહારાજા) ની હોશીયારી હતી. તે સંબંધમાં એક મારવાડી કવિતા અમને મળી છે તે આ છેઃ—

વિધવિધ રાજી રાખીયા, અંગ્રેજોને આપઃ
માલાની પાછી લીની, માત લહો પરતાપ. ૧

અર્થાત્ અંગ્રેજો વિગેરે બધાયને યુક્તિથી સમજાવી **પ્રતાપસિંહજી**એ માલાની પરગણું કે જેમાં **બાડમેર** વિગેરે સાડાપાંચસો ગામો છે તે

પાછું મેળવ્યું. અત્યારે માલાની પરગણામાં ૫૫૫ ગામો કહેવાય છે, પરન્તુ સન: ૧૯૩૧ ના સેનસસ રિપોર્ટમાં પાંચસો ત્રણ જ ગામ લખ્યા છે.

બાડમેરની આબાદી

સંવત્ ૧૯૧૩ સુધી **બાડમેર** મોડી હુવાથી કચેરી સુધી વસેલું હતું. **જોધપુર**ની રેલ્વે પહેલા **બાલોતરા** સુધી નીકલી હતી. પછી સંવત્ ૧૯૫૬ માં ઠેઠ **હૈદ્રાબાદ** સુધી થઇ, એટલે **બાડમેર** તે રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન થયું. કરાચી જવાનો રસ્તો હોઇ, તેમ સિંધમાં વ્યાપાર અને આવજાવની પ્રવૃત્તિ હોઇ **જોધપુર** સ્ટેટને રેલ્વેમાંથી લાખોનો લાભ થાય છે. બીજા ઘણા સ્ટેટો કરતાં **જોધપુર** સ્ટેટે રેલ્વે વિસ્તારમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. સત્તર સો માઇલનાં વિસ્તારમાં **જોધપુર** રેલ્વે ફેલાએલી છે, જેની કુલ આવક એક કરોડ રૂપીયાની કહેવાય છે અને હજુ નવી સર્વે **કચ્છ** સુધી થઇ રહી છે. **બાડમેર**માં વ્યાપાર વધવાથી તેમ હાકિમ વિગેરેની ઓફીસો થવાથી અત્યારે **બાડમેર** ઠેઠ સ્ટેશન સુધી વસેલું છે. અત્યારે બાડમેરની વસ્તી ૪૦૦૦ ની છે, જેમાં મુખ્ય વસ્તી ઓસવાલ જૈનો અને જોષીઓની છે. ઓસવાલ જૈનો બધાય શ્વે. મંદિરમાર્ગી છે, જેમનાં ચારસો ઘર છે. તે સિવાય અગરવાલ મહેસરી પણ છે, જોષી-બ્રાહ્મણનાં ત્રણસો ઘર છે.

બાડમેર (માલાની) પરગણા વિષે

બાડમેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે, પરન્તુ તે **(માલાની)** પરગણાના ગામોમાં ઘણે ભાગે મુસલમાન જ ભર્યા છે. કારણ કે **બાડ**-મેરનું **માલા**ની પરગણું **સિંધ**ની પાસે છે. **ગઢડા** સુધી છે અને સિંધમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મુસલમાન જ ભર્યા છે; બલ્કિ ઘણાં ગામોના નામો પણ મુસલમાની છે. આખા **માલા**ની પરગણામાં સન ૧૯૩૧ ની

ગણનાનુસાર કુલ ૧૭૮૪૩૮ મનુષ્યો નોંધાયા છે. આ પરગણાના કુલ ૫૦૩ ગામડાં છે. કહેવાય છે કે **જોધપુર** સ્ટેટમાં સૌ કરતાં મોટું પરગણું આ (**માલાની**) છે. આ પ્રાન્તના તમામ ગામો જાગીરદારોના છે, ફક્ત એક જ ગામ '**નેતરાડ**' ખાલસાનું છે. આ પરગણાના લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રચાર બહુ જૂજ છે. તેમના વેષ, ભાષા અને સંસ્કૃતિમાં આધુનિક સંસ્કૃતિની અસર બહુ જ ઓછી થવા પામી છે. તેઓ શરીરે અક્કાકટ્ટા, નીડર અને પાકા સ્વધર્મનીષ્ટ છે. આશ્ચર્ય છે કે આફ્રીકા જેવા જંગલી પ્રદેશમાં પણ જે ઇસાઇઓએ પોતાની મોહક પદ્ધતિથી બીજા ધર્મવાલાઓને હજારો ઇસાઇઓ બનાવી લીધા છે, તે ઇસાઇઓ પણ આ પ્રાંતમાં જરા પણ ફાવ્યા નથી. મર્દુમશુમારીમાં ૫૦૩ ગામમાં તેમની મનુષ્ય-સંખ્યા ફક્ત ચાર (૪) ની નોંધાએલી છે. તે પણ **બાડમેર**માં કોઇ બહારના નોકરીયાત હશે. તેવી જ રીતે **સ્થાનકવાસી** અને તેરાપંથી લોકો ઘણી કોશીશ કરે છે; છતાં **બાડમેરના** લોકોને પોતાના મતમાં લગીરે પણ લઇ શકયા નથી, એ **બાડમેરના** અને તેના વતનીઓની નૈતિક દૃઢતા સૂચવે છે.

બા ડ મે ર ની વ સ્તુ ઓ

બાડમેર પરગણામાં ખત્રી રંગારા લોકો ઘણા છે, જેઓ હિન્દુ અને મુસલમાની પદ્ધતિનાં કપડાં બનાવવાનું તથા રંગવાનું કામ કરે છે. આ પરગણામાં ઘઉં, ઘી, ગુંદ, ઉન અને બાજરાની ઉપજ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. લાખો રૂપીયાનો માલ પરદેશ જાય છે. તે સિવાય આ પરગણામાં મુલતાની માટી, પેટ્રોલ સાફ કરવાની માટી, મેટ અને પત્થરોની મોટી મોટી ખાણો છે, જેની મોટી આવક **જોધપુર** દરબાર લે છે. તેમાંથી થોડોક ભાગ જાગીરદારોને મળે છે. રેવન્યુ વિગેરેની તમામ આવક તો જાગીરદારો જ લે છે. **જોધપુર** તરફથી **બાડમેરમાં** વ્યવસ્થા કરવા માટે **હાકીમ,** પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ વગેરે ઓફીસરો

હંમેશા રહે છે જેનો ખર્ચ જાગીરદારો પાસેથી લેવાય છે. અમે ગયા તે વખતે બધાય ઓશીસરો પૂજ્ય મહારાજજી પાસે આવ્યા હતા, તે વખતે **બા**ડમેરમાં હાકિમ સાહેબ વગેરે લગભગ આઠ નવ ઓશીસરો બધાય **ઓસવાલ જૈનો** હતા–છે. **જો**ધપુર, ઉદયપુર, **જ**યપુર અને **સી**રોહી વિગેરે રાજપૂતાના સ્ટેટોનાં નાના મોટાં દરેક ખાતામાં જૈનોની જ સંખ્યા વધુ રહેતી હતી. જો કે છેલ્લા સૈકામાં તે સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થયો છે, છતાં હજુ ય ઉદયપુર અને **જો**ધપુર સ્ટેટમાં જૈનો રાજકાર્યમાં આગળ પડતો સારો ભાગ લઇ રહ્યા છે. **બા**ડમેરના હાકિમ સાહેબ **શ્રી**યુત **મ**ગરૂપચંદજી **ભં**ડારી એટલા બધા સહૃદય, કાર્યકુશલ, શાંત અને પ્રામાણિક છે કે જેમને માટે આખાય સ્ટેટમાં તમામને માન–ગૌરવ છે. તેમને લાંચ ખાવાની બાધા છે. સત્તાનો મદ અંગથી પણ તેમનામાં દેખાતો નથી. કહેવાય છે કે તેમના જેવા ગુણીયલ હાકિમ આખા મારવાડ રાજ્યમાં ફકત એક જ છે. આ લેખની પંક્તિઓ લખતી વખતે અમને ખબર મલે છે કે તેઓ હવે છ હાકિમોના ઉપરી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ થયા છે. આ તરક્કી તેમની પ્રામાણિકતા અને કાર્યકુશળતાને આભારી છે.

બાડમેરમાં ઓશીસરો લગભગ બધા ય શિક્ષિત, રાજાપ્રજાહિતૈષી અને ઉત્સાહી છે. પૂજ્ય મહારાજજીનાં અને મારા પાંચ ભાષણોમાં **બા**ડમેરના તમામ ઓશીસરો અને પ્રજાજનોએ બહુ જ ઉલટથી ભાગ લીધો હતો.

સ્થાનો

બાડમેરમાં જૈન મંદિરો પાંચ છે. તે સત્તરમી સદી પહેલાંના હોય તેમ તેના શિલાક્ષરોથી લાગે છે. તેમાં **અંચલગચ્છ**નું મંદિર બહુજ ઊંચુ–પહાડની ટેકરી ઉપર ગામમાં છે. તેના ઉપરથી આખાય ગામનો

સીન સાફ દેખાય છે. જોપી, અગરવાલોના મંદિર પણ છે. તે સિવાય **બાબા ઘુંઘલીમલ**નું મંદિર, જાટની બોર્ડિંગ વિગેરે સ્થાનો જોવા લાયક છે. **યતિ શ્રી નેમિચંદ્રજી**ની લાયબ્રેરી કે જેમાં હસ્તલિખિત અને છાપેલ એક હજાર લગભગ પુસ્તકો છે, તે પણ સારી છે. માલાની પરગણામાં જૈનોનું તીર્થ **'નાકોડા' (નગર)**છે અને વૈષ્ણવોનું **'ખેડ'** પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે.

પરગણાનાં ભાષા-વેષ-રિવાજ

બાડમેરની ભાષા, **બાલોતરા** સુધીની મારવાડી કરતાં પણ જુદી પડે છે. તે ભાષામાં હકાર ઘણે ભાગે આવે છે, જેથી ભાષામાં ભયંકર દૃઢતા આવે છે. જેમ 'જાય છે' ના બદલે 'જાહે,' 'જુવે છે' ના બદલે 'જુવે હે' બોલે છે. અહીંની ભાષામાં સીંધી, મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાની અસર છે. ત્રણે ભાષાની ખીચડી થઇ છે. એનું કારણ એ છે કે મારવાડ રાજ્યનું તે છેલ્લું શહેર છે. સિંધના કિનારા ઉપર આવ્યું છે અને થરપારકર જીલ્લાનો ધાટ પ્રદેશ પણ **બાડમેર**ની પાસે છે.

થરપારકર જીલ્લામાં ગુજરાતની સમીપતાથી ગુજરાતી ભાષા-વેષ-રિવાજની ઘણીખરી અસર છે. **ન્યુ છોર** Chore ગામ કે જે સિંધનું ગામ છે, ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા સરકારી સ્કુલોમાં ભણાવાય છે, ત્યાં કન્યા અને છોકરાઓ પાંચમી ગુજરાતી સુધી ભણે છે, અને ચોપડા વિગેરેમાં ગુજરાતી મિશ્રિત લખે છે. હું **બાડમેર**માં બોલાતી ભાષાના કેટલાક શબ્દો અહીં લખું છું, જેથી માલૂમ પડશે કે તેમાં કઇ કઇ ભાષાની અસર છે.

ગુજરાતી	બાડમેરી–ધાટી
દેખે છે	જોવે હે
શું કરે છે	તું કિ કરો ?
શું કામ કરે છે ?	કી કામ કર હે ?
અમારે	અમારે
છે નહી	છે નહી
દેશે	દેશે
લેજે	લેવજે
પડયા છે	પડયા છે
તમને	તમોને
તમારી પાસે	તમો પાસે
અમારા કામના નથી	અમારા કામરા નથી

ધાટી પ્રદેશ **ગઢડા** પછી શરૂ થાય છે. **બા**ડમેરમાં માતાને બાઇ પણ કહે છે. આ શબ્દ **સીરોહી**-સ્ટેટના ઝોરા–મગરા પરગણાને મળતો છે. ત્યાં પણ માતાને બાઇ કહી બોલાવે છે.

બાડમેરમાં પષ્ઠી વિભક્તિ માટે **'અણી'** પ્રત્યય લગાડે છે. કોઇના પિતાના નામ સાથે આ પ્રત્યય ખાસ લગાડાય છે. જેમ **અ**મોલખચંદજીના પિતાજીનું નામ **ભોજા** છે, તો અમોલખચંદ ભોજાણી કહેવાશે. રાજા હોય તો રાજાણી વિગેરે. રાવત હીરસિંહજીની કોટડીને **રાવતાણી કોટડી** કહે છે.

સિંધમાં બહુમાન માટે 'જી' ને બદલે 'સા' લગાડે છે. જેમ મદુજીને મદુસા, ભોજાજીને ભોજાસા કહેશે. **બાડમેર**માં પણ તેવો પ્રયોગ થાય છે.

બાડમેરના વેષમાં તો તદ્દન વિશેષતા જોવામાં આવી. જેણે આવો વેષ ન જોયો હોય તેને તો નવાઇ જ લાગે. આ તરફના ઓસવાલ, બ્રાહ્મણ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ બીજા દેશમાં ગયા હોય તો તેમને

તે દેશવાલા લોકવર્ણના જ ગામડીઆ સમજે. અહીં સ્ત્રીઓના વેષમાં વધારે તફાવત છે. કહેવાય છે કે આવો જ પહેરવેશ **જેસલમેર** તરફ પણ છે. ગાડરીયા લોકોની સ્ત્રી જેવો **બાડમેર**ની સ્ત્રીઓનો લગભગ પહેરવેષ છે. દરેક દેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાની છાતીના ભાગને અને જમણા હાથને ઓઢણાથી–સાડીથી પણ ઢાંકે છે, જ્યારે આ દેશમાં છાતી ફક્ત કામલીથી ઢાંકે છે. ઓઢણાથી જમણા ખભા હાથ તથા છાતીને નાની મોટી કોઇ સ્ત્રીઓ ઢાંકતી નથી. અહીંના સ્ત્રી પુરૂષો બહુ જ મજબુત, સાદા, મહેનતુ અને તેથી નિર્દોષ હોય છે. તેઓ ઘણે ભાગે સોનાના દાગીના પહેરતાં નથી, તેમ ફેશનથી અસ્પૃષ્ટ છે. પોતાના પ્રદેશમાં જ વ્યાપાર–ધંધો કરી ગુજરાન કરે છે. આ બાજુના ઘણાખરા ઓસવાલ જૈનો તથા બ્રાહ્મણો પણ ઉંટને ભાડે લઇ જવાનો તથા ખેતીનો ધંધો કરે છે. તેમનામાં ધાર્મિક જ્ઞાન કશું ય નથી, પરન્તુ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા પાકી છે.

રેગીસ્તાન

બાડમેરની ચારે બાજુ રેતીનો પ્રદેશ રેગીસ્તાન આવે છે. બલ્કે જે રસ્તે અમો સિંધમાં આવ્યા છીએ, ત્યાં તો લગભગ દોઢસો માઇલ સુધી તો એક પછી એક રેતીના મોટા મોટા પહાડો વીસ માઇલ સુધી ઉત્તર દક્ષિણમાં ઊભા છે. તેની ઊંચાઇ સીતેર સીતેર ફુટની હોય છે. આ પ્રદેશમાં પાણી બસો હાથ ઊંડુ ખોદવાથી મળે છે, તે પણ ખારૂં. લોકો દશ દશ માઇલ સુધી પાણી ભરવા જાય છે. ઢોરોની તો બહુ જ કરૂણ દશા છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો ત્રણ ત્રણ દિવસે પણ ઢોરોને મુસ્કેલીથી ભાગ્યયોગે પાણી પીવાનું મળે છે. માણસોને પણ ભિખારીની માફક આજીજીથી સ્ટેશનો ઉપર અમોએ પાણીની ભિખ માગતા જોયા. આ દૃશ્યથી અમારાં નેત્રોમાં પાણી આવી જતું, છતાં કોઇ કોઇ વાર તેમને જોઇતું પાણી નહોતું મળતું. રેલ્વેના રસ્તા

ઉપર કેટલેક ઠેકાણે સારા કૂવા છે, પણ તે રેલ્વેવાળાઓએ હાથમાં કર્યા છે, એટલે તેનો લાભ રેલ્વેના મુસાફરો સિવાય કોઇને આપવાની સત્તાવાળાઓની મનાઇ છે. છતાં દયાળુ હૃદયવાલા સ્ટેશન માસ્તરો પોતાથી બની શકે એટલી માણસોને પાણી પાવાની મદદ કરે છે. ઠેઠ સુધી આ લાઇનમાં સ્ટેશન માસ્તરો ૯૫ ટકા **જોધપુર** સ્ટેટના હોઇ દયાળુ અને સજ્જન છે.

અહીં બે વર્ષથી દુકાળ છે, તેથી રેગીસ્તાનના માણસો અને પશુ–પક્ષીઓને બહુ ત્રાસ છે. હજારો ઢોરો તો મરી ગયાં છે. **જોધપુર** અને બ્રિટિશ સરકારે આ તરફના લોકો માટે સાધનો પૂરાં પાડવામાં બહુ જ કૃપણતા દેખાડી છે. રેગીસ્તાન પ્રદેશ લગભગ સવાસોથી દોઢસો માઇલ રેલના રસ્તે છે. આ પ્રદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીની રેતી છે. ઝાડનું નામ પણ નથી. આ તરફ વિહાર કરતાં અમોએ **બાડમેરથી છોર** સુધી દોઢસો માઇલમાં એક પણ ભેંસ જોઇ નથી. બળદ પણ બહુ ઓછા જ છે. અહીં હળ પણ ઉંટથી ખેડે છે અને કોશમાંથી પાણી ય ઉંટદ્વારા કઢાય છે. ગાડા–ગાડી ચાલતા નથી. આવી ભયંકર દશા છે. રેગીસ્તાનના લોકો પણ બહુ ભયંકર છે. વાત વાતમાં ખૂન કરે છે. દરેક માણસ પાસે કુહાડો તો હોય જ. જરીક કાંઇ ગરમાગરમ વાત થઇ કે તરતજ કુહાડો માથામાં મારે છે. આ તરફના લોકો સેંકડે નેવું ટકા મુસલમાન હશે.

છોર પછી રેગીસ્તાન સાફ બંધ થાય છે

આ લેખમાં **બાડમેરની** હકીકત લખવામાં, બાડમેરની હકુમતમાં નોકરી કરતા પ્રાંતિજવાલા **ભાઇ રતિલાલ કેશવલાલે** મને માહિતી પૂરી પાડી છે, માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાનું હું ભૂલીશ નહી.

: ૪૩ :

" अर्हन्तो भगवन्त इन्द्रमहिताः " पद्यना कर्ता कोण ?[1]

ઘણાંખરાં પદ્યો કે ગ્રંથોની ઉત્પત્તિ કોઈ ખાસ પ્રસંગો ઉપર થએલી હોય છે, તેથી તેવા કાવ્યોમાં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની આકર્ષકતા પ્રાય કરીને સારી હોય છે, તેમ તેની પ્રસિદ્ધિ પણ લાંબા ક્ષેત્ર–કાલ સુધી થાય છે. આપણામાં " **अर्हन्तो भगवन्त इन्द्रमहिताः...॥**" એ પદ્ય ઘણા સાધુ–શ્રાવક, પુરુષ–સ્ત્રીને આવડે છે, ને નવી પ્રજા તે કંઠસ્થ કરી મંદિરમાં દર્શન સ્તુતિ પ્રસંગે બોલે છે. આ પદ્યમાં સરલતા બહુ છે અને પંચ પરમેષ્ઠીની તેમના ગુણોની સાથે સ્તુતિ છે, તે પણ તેની પ્રસિદ્ધિનું કારણ છે, પણ આના કર્તા કોણ છે ? તે લોકોને ખબર નથી. આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ ખાસ પ્રસંગને લઈને ચૌદમી સદીમાં **અણહિલપુર ' પાટણ '** માં **જિનપદ્મસૂરિથી** થઈ છે; તે આ પ્રમાણે છે;—

---

૧ આત્માનંદ પ્રકાશ, પૃ. ૩૪, અંક ૯,

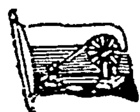
[1]ખરતરગચ્છની એકાવનમી પાટ માટે—શ્રીજિનપદ્મસૂરિજી થયા છે, જેનનો '**નંદીમહોત્સવ**' વિ. સં. ૧૩૮૯ના જેઠ સુદી ૬ થયો હતો. તેઓ એક દિવસ [2]**બાહડમેરુ**ના વીરપ્રાસાદ (મહાવીર

१ तत्पट्टे एकपञ्चाशत्तमो जिनपद्मसूरिस्तस्य च छाजहडवंशविभूणस्य सं० १३८९ ज्येष्ठ सुदि षष्ठया श्री **देराउरपुरे** (सिंध देशमां) साहहरपालेन नन्दिमहोत्सवः कृतः । तदा तरुणप्रभाचार्यैः सूरिमन्त्रो दत्तः । अथैकदा श्रीगुरुभि **र्बाहडमेरूनगरे** (બાહડમેર) श्रीवीरप्रासादे देववन्दनार्थं आजुग्मे तदा देवगृहस्य लघुद्वारं महतीं च प्रतिमां विलोक्य पंजावदेशोत्पन्नत्वात् तद्देशभाषया प्रोक्तं—त्रुहा नंढा वसही वड्डो अंदर कयुं माणीति ? अथैद्दग्वचनैः प्रकटितवालभावं श्रीगुरूं प्रति पार्श्वस्थितेन विवेकसमुद्रोपाध्यायेन 'मौनं कुरु,' इति प्रोक्तं ततो व्याख्यानादिस्थितिं प्रवर्तयता तेनोपाध्यायेन सार्धं श्रीगुरुवो गूर्जरदेशे आगताः । तत्र **पाटणपार्श्वे सरस्वतीनदीतटे रात्रौ स्थिताः** । परं तदानीं गुरुचेतसि इयं चिन्ता समुत्पन्ना । प्रभाते संघाग्रे अनया भाषया कथं व्याख्यानं करिष्ये ? अथैवं चिन्तयतां गुरुणां भाग्येनार्धरात्रिसमये सरस्वति नद्यधिष्ठात्री सारस्वती देवी प्रादूर्भूय इत्थं वरं दत्तवतीः—भोः स्वामिन् ! त्वं संघाग्रे यत् किमपि वक्ष्यति तद्वचः सकलजनमनोहारि भविष्यति । ततः प्रभाते संघाग्रे श्रीगुरुभि, स्वयमेव '**अर्हन्तो भगवन्त इन्द्रमहिताः** इत्यादि' नवीनोत्पादित काव्येनोपवेशो दत्तः ।

क्षमाकल्याणकनी पट्टावली पृ. १२

૨ આ '**બાહડમેર**' માલાની પરગનામાં સિંધના નાકા ઉપર હતું, પહેલાં તે મોટું શહેર હતું. અત્યારે તે નાનું થઈ ગયું છે. **જસાઈ** સ્ટેશનથી તેત્રીસ માઈલ દૂર છે. તેને જૂના કહે છે. બાહડમેર નષ્ટ થયા તેનાથી ૧૪ માઈલ દૂર '**બાડમેર**' વસ્યું છે. તે વિષે હું લેખ લખવા વિચાર કરું છું. (લેખ આમાં આપવામાં આવ્યો છે. સં.)

સ્વામીના મંદિરમાં) આવ્યા ત્યાં મૂલમૂર્તિ બહુ જ મોટી હતી, અને મંદિરનું દ્વાર નાનું હતું. તે જોઇ **જિનપદ્મસૂરિ પંજાબી** હોઇ કરી પોતાની ભાષામાં બોલ્યા કે '**वुहा नंढा वसही वड्डी अंद्र क्युं माणि ?**' આનો મતલબ એ થયો કે દરવાજો તો નાનો છે અને મુર્તિ મોટી છે, તો આમાં કેમ આવી હશે? પંજાબી ભાષાના ઉચ્ચારથી લોકોમાં તેમની હાંસી થવાના કારણે **વિવેકસમુદ્ર** ઉપાધ્યાયે **જિનપદ્મસૂરિને** મૌન રહેવા સૂચવ્યું. તેથી તેમને ખોટું લાગ્યું. તેઓ ત્યાંથી ગુજરાતમાં **પાટણ** આવ્યા. શુદ્ધ ભાષામાં વ્યાખ્યાન કરવાની શક્તિ નથી, એથી તેમના મનને ચિંતા થતી હતી. સરસ્વતિ ધ્યાનથી તે સરસ્વતિએ **જિનપદ્મસૂરિની** સામે પ્રત્યક્ષ થઇ વ્યાખ્યાન માટે વરદાન આપ્યું. સવારે તેમણે કહ્યું કે આજે તો હું વ્યાખ્યાન કરીશ. બીજા સાધુઓ મશ્કરી કરવા લાગ્યા. લોકોમાં (બાહડમેરની જેમ) યદ્વા તદ્વા (પંજાબી) બોલવાથી હાંસી થશે, એવો ભય તેમને બતાવવામાં આવ્યો. જિનપદ્મસુરિએ કહ્યું કે ગુરુકૃપાથી સારૂં થશે. એમ કહી **પાટણના** ઉપાશ્રયની પાટ ઉપર તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા બેઠા. બધાયને કૌતુક હતું કે આજે કેવું વ્યાખ્યાન કરશે ? સરસ્વતીના સ્મરણથી જિનપદ્મ-સૂરિએ તેજ વેળાએ નવીન સ્ફૂર્તિથી '**अर्हन्तो भगवन्त इन्द्रमहिताः सिद्धाश्च सिद्धिस्थिताः............**' આવા પદ્યથી મંગલાચરણ કરી સુંદર છટાથી વ્યાખ્યાન કર્યું. સભાને પોતાની કુશલતાથી મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખી. જેને બધાય જડ—મુર્ખ સમજતા હોય તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી કેટલી સફળતા મેળવી શકે ? દરેક મનુષ્ય આશાવાદી થઇ પોતાની શક્તિને વધારે તો વિજયી થઇ શકે છે.

: ૪૪ :

બામણી ડાક[1]

ગત વર્ષમાં અમોએ **મેવાડ**માં વિહાર (મુસાફરી) ખૂબ કર્યો હતો. મેવાડ એક પુણ્યદેશ છે. હજારો વર્ષનાં પ્રાચીન મૌલિક પુસ્તકોમાં તેના ગૌરવની ગાથાઓ-પવિત્રતાનાં સૂક્તો લખેલાં જડે છે. મેવાડે ઘણા ભારતીય રીતરિવાજોને ઉપજાવ્યા છે, પોષ્યા છે અને સુરક્ષિત રાખ્યા છે. **સી**સોદિયા વગેરે વંશના ક્ષત્રિયોએ અને **ભા**માશાહ વગેરે જેવા નરવર ઓસવાલ જૈનોએ મેવાડમાં યુદ્ધવીરતા અને દાનવીરતાનાં પરમાણુઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે. અત્યારે જો કે મેવાડની સ્વતંત્ર સત્તા પરદેશી સત્તા હેઠળ દબાઇ ગઇ છે અને દિવસે દિવસે દબાતી જાય છે, છતાં હજી ય 'ભાંગ્યું તૂટયું તો પણ ભરુચ'ની કહેવત મુજબ મેવાડમાં જૂના રિવાજો, વેશો, ઘરેણાં, વહેમો, શસ્ત્રો, શાસ્ત્રો, વસ્ત્રો, વસ્તુઓ, મંદિરો, મકાનો અને ધર્મભાવનાઓ બીજા દેશો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં અમારાં જોવામાં આવ્યાં છે.

---

૧ કૌમુદી, દીવાળી અંક ૧૯૯૩.

આ સ્થળે મેવાડમાં ચાલતી દેશી પદ્ધતિની ભારતીય માણસની માલિકીની ડાક (પોસ્ટ ઓફિસ) નો પરિચય આપવા ચાહું છું. આશા છે કે વાંચકોને તેમાંથી નવું જાણવાનું મળશે.

કંપનીનું રાજ્ય જ્યારે ભારતમાં આવ્યું-જામ્યું ત્યારે ભારતની પ્રજાને પંપાળી પંપાળીને મૂષકની જેમ ફૂંકી ફૂંકીને શાસકોએ વશ કરી. જેમ જેમ પ્રજા સહન કરતી ગઈ તેમ તેમ પ્રજા ઉપર ચારે બાજુથી મીઠી-કડવી લાકડીઓ પડતી ગઈ. બ્રિટિશ પોસ્ટ ખાતાનો ઉદ્દેશ સરકાર અને પ્રજાને અનુકૂલતા કરી આપવાનો હોવો જોઈએ અને વ્યવહારમાં પણ તેવો જ છે. તેમાં કમાવાની વ્યાપારી દૃષ્ટિ રાખવી ઉચિત નથી. આપણા જોતાં જોતાં વીસ વર્ષ પૂર્વે પોસ્ટ કાર્ડનો એક પૈસો, કવરના બે પૈસા, ટેલીગ્રાફના ચાર આના આપવાના હતા. અને જોત જોતામાં જેમ રૂનો કે સોના ચાંદીનો ભાવ સટોરિયાઓ વધારે તેમ પોસ્ટકાર્ડના ત્રણ પૈસા, કવરના અઢી તોલાના બે આના અને તારના તેર આના કર્યા (અત્યારે નવ આના થયા છે.) મતલબ કે દરેકમાં ત્રણ ત્રણ ગણો દર વધારી મૂક્યો. રજીસ્ટર-પારસલ બુકપોસ્ટ વગેરે દરેકમાં મનમાન્યો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ભારત દેશ ખેતીપ્રધાન છે વ્યાપાર હુન્નરકલાથી પરવારતો જાય છે. થોડી નાની સંખ્યાને બાદ કરતાં ઘણો ભાગ ગરીબાઈમાં સપડાએલો છે. આવી દશામાં દિવસે દિવસે વધતા પોસ્ટના દર ભારતીય પ્રજાને અસહ્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે. તે ભાવને ઘટાડવા ધારાસભામાં ઠરાવો મુકાયા, વિરોધસભાઓ થઈ અને પત્રકારોએ પોતાનાં પત્રોનાં પાનાંઓ કાળી શાહીથી ચીતર્યાં; છતાં ઘટાડવાને બદલે દરમાં વધારો થતો જાય છે. આવી સ્થિતિ હિંદી સરકારનાં પોસ્ટ ખાતાની છે.

કોઈ પણ વસ્તુ હદ ઉપરાન્ત મોંઘી અને અગવડતા ભરેલી થાય છે ત્યારે લોકોના હિત અને લાભને માટે સસ્તી અને સગવડતાવાળી

વસ્તુનો આવિર્ભાવ ક્યાંયને ક્યાંય થયા વગર રહેતો નથી. એ કથનાનુસાર મેવાડ રાજ્યમાં લોકોની પરિસ્થિતિને પારખી એક **દેશી ડાક** (પોસ્ટ ઓફિસ) ખાતાની ઉત્પત્તિ થઇ.

નામ : આ પોસ્ટખાતાનું નામ '**આમણી ડાક**' છે, આના ઉત્પાદક માલિક જાતે બ્રાહ્મણ–બામણ હોવાથી મેવાડી ભાષાના ઉચ્ચાર મુજબ લોકો એને **બામ**ણી ડાક–**બામ**ણિયા ડાક કહે છે. કેટલાક સુધરેલા બ્રાહ્મણિયા ડાક પણ કહે છે.

ઉત્પત્તિ : વિક્રમ સં. ૧૯૫૨માં સૌ પહેલાં આ ખાતાની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. તેનો લાભ મેવાડ રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેને મર્યાદિત રીતે મળતો હતો. શરૂઆતમાં આ ડાકની ઓફિસો–ઉદયપુર, કપાસન, **ભિલ**વાડા, **રાજ**નગર, **ચિત્તો**ડ, **રાશ**મી, હુરડા, અને ઉંઠાલામાં હતી. ઉંઠાલા સિવાય બાકી બધાંય મેવાડના જિલ્લાનાં ગામો છે.

માલિક : જયપુરના રહેવાસી શ્રીયુત વિશ્વેશ્વર દયાલના પિતાજીએ પોતાની બુદ્ધિ, કલ્પના અને યોજનાથી આ દેશી પોસ્ટની સૌ પહેલી સ્થાપના કરી છે. સાંભળવા પ્રમાણે તેઓ મેટ્રિક લગી ભણેલા હતા. અત્યારે શ્રીયુક **વિશ્વેશ્વર દયાલજી** હયાત છે. તેમના ભાઇ પણ છે.

વ્યાપકતા : પ્રારંભમાં તો રાજ્યના દફતરો, કાગળો વગેરે જૂદા જૂદા જિલ્લાના ગામોમાં પહોંચાડવાનાં મુખ્ય ઉદ્દેશથી આની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. રાજ્યને તે પહેલાં પોતાના પગારદાર માણસો રાખી જીલ્લાઓમાં દફતરો–કાગળો વગેરે મોકલવાનું ખર્ચ તો કરવું જ પડતું હતું. તે ખર્ચનો હિસાબ ગણી **બામ**ણી ડાકના માલિકને વાર્ષિક ૩૦૦૦ રૂપિયા મેવાડ રાજ્ય, પોતાના કાર્ય માટે આપવા લાગ્યું. રાજ્યનું કાર્ય વધ્યું, પોસ્ટનું ખર્ચ વધ્યું, એટલે વધારતાં વધારતાં

રાજ્ય તરફથી આ ખાતાને મેવાડમાં પોતાની બધી ટપાલ પહોંચાડવા માટે વર્ષના ૧૩૦૦૦ રૂપિયામાં ઠેકો અપાયો.

જેમ જેમ આવક થતી ગઇ ને કલ્પનાઓ આવી, તેમ તેમ આ ખાતામાં વિકાસ–સુધારો થતો ગયો. રાજ્ય અને પ્રજાની ટપાલ વધવા લાગી. લોકોનું પણ દરેક રીતે ઓછું ખર્ચ અને ઓછી અગવડ હોવાથી તે તરફ મમત્વ વધ્યું.

પહેલાં આ પોસ્ટનાં આઠ સેંટરો હતાં તેને બદલે હવે વધીને ૨૦૦ ગામોમાં **આમણી** ડાકની **પોસ્ટ ઓફિસો** થવા પામી છે. ઉદયપુર અને **ભિલ**વાડામાં મોટી પોસ્ટ ઓફિસો છે.

આવક : અત્યારે આ ખાતામાં લગભગ કુલ ૩૦૦૦૦ ત્રીસ હજારની વાર્ષિક આવક છે.

ખર્ચ : વાર્ષિક લગભગ ૧૭૦૦૦નું છે.

વસ્તુઓના વિભાગો : **આમણી** ડાકમાં જનારી વસ્તુઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાએલી છેઃ ૧ કાગળ, ૨ રજીસ્ટર અને ૩ પારસલ.

૧ કાગળ : છૂટું કે બીડેલું કાર્ડ કે કવર, નાનું કે મોટું, જાડું કે પાતળું દસ તોલા સુધી વજનવાળું. લખેલો કે કોરો કાગળ આમાં ગણાય છે.

૨ રજીસ્ટર : ખાસ કામનો કાગળ, દસ્તાવેજ, પત્ર, સર્ટિફિકેટ વગેરે બંધ કરીને આમાં મોકલી શકાય છે. રજીસ્ટર કરનાર ધણીને રસીદ મળે છે અને જેને રજીસ્ટર પહોંચાડાય તેના દસ્કત કરાવી મૂલ ધણીને રસીદ પહોંચાડાય છે,

અથવા ઑફિસમાં રખાય છે. તે રસીદ ઉપર **एकनॉलेजमेन्ट ब्राह्मणी डाक राज्य मेवाड ।** હિંદીમાં લખેલું હોય છે.

૩ પારસલ: આમાં પુસ્તક, કાગળ, કપડાંની કોઇ પણ ચીજ જે ભાંગે તૂટે નહિ, તે અઢીશેર વજન સુધી જઇ શકે છે, આની રસીદ અને નોંધ પોસ્ટઑફિસમાં રખાય છે, સાદા કાગળોની ફક્ત સંખ્યા જ નોંધાય છે.

બ્રાહ્મણી ડાકમાં હજી લગી સોનું ચાંદી નાણું–નોટ મોકલવાની યોજના થઇ નથી.

દર :

૧ કાગળ : નાના મોટા દસ તોલા સુધી વજનવાળા લખેલા છૂટા કે બીડેલા કાગળ કવરનો દર **બે** પૈસા ભિલાડી[1] અર્થાત્ આપણી પાંચ **પાઇ** છે.

૨ રજીસ્ટર : રજીસ્ટરનો દર ચાર આના ચિત્તોડી અર્થાત્ બ્રિટિશ અઢી આના છે. (બ્રિટિશ ૧૦૦ રૂપિયા કલદારના ૧૪૦ ચિત્તોડી મળે છે.) રજીસ્ટરમાં વજન દસ તોલા સુધીનું હોય તો ચાલે.

૩ પારસલ : પાકા અઢીશેરના વજન સુધી ચાર આના ચિત્તોડી અર્થાત્ આપણા અઢી આના લાગે છે. (અત્યારે ઉદયપુર

---

૧ મેવાડમાં ભિલવાડા નામનું એક શહેર છે. તેના નામની જૂના કાલથી **'ભિલાડી'** પૈસા ચાલે છ (મેવાડમાં.)

મેવાડ રાજ્યના સિક્કા–નાણાને **ચિત્તોડી** કહે છે. તેના ઉપર **दोस्तीलंडन । चित्रकूट** લખેલું છે.

જે લોકો કાગળ રવાના કરતી વખતે ચાર્જના પૈસા આપે છે, તેઓ **બ્રામણી** ડાકની પોસ્ટ ઓફિસ હોય ત્યાં જઇ આપે છે. આ ખાતાના કાગળો ઉપર ભારતીય પરતંત્રતાને લીધે ખાસ સ્ટેંપ–ટિકિટો નથી લગાડતા, પણ રોકડા પૈસા ઓફિસમાં આપવા પડે છે. જે કાગળ રજીસ્ટર કે પારસલ ચાર્જ આવી ગયો હોય તેના ઉપર '**महेसुल चुका**'નો સિક્કો મારે છે. અને જેનો ચાર્જ, રવાના કરનાર વ્યક્તિ નથી આપતી, તેના ચાર્જના પૈસા જ્યાં કાગળ પહોંચાડાય ત્યાં તેટલા જ લેવાય છે, બ્રિટિશ ટપાલખાતાની જેમ બેવડો ચાર્જ નથી લેવાતો.

જ્યાં જ્યાં રેલ મોટરો જાય છે ત્યાં ત્યાં તો **બ્રામણી** ડાક ખાતાના માણસો દ્વારા બ્રામણી ડાક રેલ દ્વારા કે મોટરો દ્વારા જ પહોંચાડાય છે. જ્યાં સાધન ન હોય ત્યાં પોસ્ટમેનો પગે ચાલીને જાય છે. મેવાડમાં રેલ અને સડકો કે મોટરો ઓછા પ્રમાણમાં છે. લોકોમાં ગરીબાઇ ઘણી છે, એટલે બ્રિટિશ પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો મેવાડ રાજ્યમાં બહુ જ જૂજ સંખ્યામાં છે.

બ્રિટિશ પોસ્ટ ઓફિસના કાગળો (જે ઘણે ભાગે મેવાડ બહારના પ્રદેશોમાંથી આવેલા હોય છે.) તે ગામડાઓમાં જ્યાં બ્રિટિશ ગવર્મેંટ પોસ્ટ ઓફિસો ન હોય ત્યાં **બ્રામણી** ડાકના માણસો લઇ જાય છે, પણ તે બદલ તેમને કાંઇ મળે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી.

આ **બ્રામણી** ડાક એક સ્વતંત્ર ખાતું છે. આમાં સરકારી સત્તા નથી. આર્થિક મૂંઝવણ–મંદીના જમાનામાં મેવાડ જેવા પહાડી અશિક્ષિત ગરીબ દેશ માટે આવી સસ્તી સાદી અને સગવડતા ભરી

દેશી પોસ્ટ આશીર્વાદરૂપ છે. આથી લોકોને બહુ સુખ સંતોષ અને લાભ છે. હજી આમાં વિકાસ અને સાધનોની બહુ જરૂર છે. મેવાડ રાજ્ય પણ આ ખાતાને ટકાવી રાખવા માટે ઓછું ધન્યવાદને પાત્ર નથી.

ગુજરાત, મારવાડ અને કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોના રાજવીઓ અને ઓફિસરો પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં આવું દેશી પોસ્ટ ખાતું ખોલે તો મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે ગરીબ પ્રજા ખર્ચના બોજા અને ત્રાસથી બચી રાજાઓને સાચા દિલથી આશીર્વાદ આપે. તેમ મેવાડ કરતાં ગુજરાત–કાઠિયાવાડની કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ આ ખાતું ખોલે તો તેમાં વિકાસ પણ બહુ સારો સાધી શકે.

મેવાડની બીજી અનેક વિશેષતાઓ પૈકી આ '**બામણી ડાક**' પણ એક વિશેષતા છે. [1]

---

૧ કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ રાજ્યમાં 'સોરઠ સરકાર'નું ટપાલખાતું ઘણા વર્ષોથી ચાલે છે. બ્રિટિશ પેઠે જ તેની છાપેલી ટિકિટો વપરાય છે.

સં. કૌ.

: ૪૫ :

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ[1]

ગત વર્ષના **ઉદયપુરના** ચોમાસા પછી અમને મેવાડમાં પર્યટન કરવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું, તે પર્યટન (વિહાર)માં મેવાડની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને ઓળખવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. મેવાડનાં લાખો અને કરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયેલાં પૂર્વકાલીન ગગનચુંબી જૈનમંદિરો, ચમત્કારી જૈન મૂર્તિઓ, પહાડો, નદીઓ અને બીજાં બીજાં ધર્મનાં, ને યુદ્ધનાં સ્થાનો નિહાળ્યાં. સંખ્યાબંધ મંદિરો, મૂર્તિઓ, ગામના દરવાજા અને તલાવ વિગેરે ઉપર લાગેલા શિલાલેખોને જોવાનો, લખવાનો સારો લાભ મળ્યો. કોઈ કોઈ ગામમાં સંઘ અને જતિઓના હસ્તક રહેલ પુસ્તકભંડારોને પણ સમયના પ્રમાણમાં તપાસવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. આમ પૂજ્ય મહારાજજીની સાથે મેવાડમાં વિહાર કરતાં એક બાજુ મેવાડની ભૂમિના આહારવિહાર વિગેરેની કઠોરતાનાં દુઃખો અને બીજી બાજુ ઉપર્યુક્ત સાહિત્ય-સંસ્કૃતિની યોગ્ય જ્ઞાનસામગ્રીથી અનેક પ્રકારનો આનંદ અનુભવાયો. મનુષ્ય જેટલું જુવે છે, જાણે છે અને

---

૧. જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૧, અંક ૧૦

અનુભવે છે તેનો સહસ્રાંશ ભાગ પણ લખતો બોલતો નથી, અને તાજેતરમાં જેટલું લખવાનું મન હોય તે સમયના વ્યવધાનથી શિથિલ થાય છે, તે પછી બીજાં કાર્યો અને વિચારો જન્મે છે, તેથી તેમાંથી પણ બહુ જ ઓછો ભાગ લખવા જેટલો ઉત્સાહ રહે છે. બીજું કારણ એ પણ છે કે પૂજ્યપાદ **શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે 'મારી મેવાડ યાત્રા'** શિર્ષક **લેખમાલા**[1] લખી છે, તેમાં મેવાડ વિષે ઘણીખરી જ્ઞાતવ્ય બાબતો લખી છે, તેથી તેની તે વાતનું બીજા શબ્દોમાં પુનરાવર્તન કરવામાં સાર કે મહત્ત્વ નથી. તેથી ફક્ત **શિલાલેખો** વિષે જ ટૂંકમાં લખીને ઇચ્છાને સંવરી લઇશ.

'મારી મેવાડ યાત્રા' માં મેવાડની જે **જૈન પંચતીર્થીની** હકીકત મહારાજજીએ લખી છે, તે પાંચ પૈકી એક તીર્થ **'દયાલશાહનો કિલ્લો'** પણ છે. તે કિલ્લો નથી પરંતુ પર્વત–ટેકરી ઉપર એક **આલીશાન જૈન મંદિર છે.** તેની ઘણીખરી હકીકત **આ જ માસિકના** ગયા–નવમા અંકમાં પ્રકટ થઇ ચૂકી છે. તે મંદિરમાં ચારે બાજુ શ્રીજિનેંદ્રની મોટી–મનોહર મૂર્તિઓ છે. તે મૂર્તિઓ ઉપર નીચેની પાટડીમાં મોટો લેખ કોતરેલ છે. તેના અક્ષરો સારા અને શુદ્ધપ્રાય છે. ચારે મૂર્તિ ઉપર ઘણું કરીને એક જ સરખા લેખ છે. શ્રી ઋષભદેવની એક મૂર્તિનો લેખ અમે અક્ષરશઃ વાંચીને ઉતાર્યો છે, તે અહીં આપીએ છીએઃ—

॥ ई ॥ सिद्धि श्री गणेशाय नमः ॥ स्वस्ति श्रीमज्जिनेंद्राय सिध्धाय परमात्मने धर्मचैत्यप्रकाशाय ऋषभाय

---

૧. આ લેખમાલા "જૈન" **'મુંબઇ સમાચાર'** વિગેરે જુદા જુદા ગુજરાતી પેપરોમાં છપાણી છે. આ લેખમાળા હિંદીમાં પુસ્તકાકારે પણ પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે.

नमोनमः। अथ संवत् १७३२ वर्षे शाके १५९७ प्रवर्तमाने वैशापमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ गुरुवासरे। पुष्यनक्षत्रे मेदपाटदेशे वृहत्तटाके चित्रकोटपति सीसोदीयागोत्रे। महाराणा श्रीजगतसिंहजी। तद्वंशोध्धरणधीरमहाराजाधिराजमहाराणाश्री राजसिंहजीविजयराज्ये। श्री वृहत् ओसवालज्ञातीय। सीसोदीयागोत्रे। सूरपरयावंशे। साहश्री नेताजी। तद्भार्या नायकदे। तत्पुत्रसाह श्रीगजूजी। तद्भार्या गौरादे। तत्पुत्र संघवी श्रीराजाजी। तद्भार्या रयणादे तयोः पुत्राश्चत्वारः। प्रथमपुत्र साहश्री उदाजी। तद्भार्या भावलदे। तत्पुत्र साहश्री सुंदरदासजी। तद्भार्या सौभागदे। द्वितीयभार्या अमृतदे। भ्रातृ सिंघजी। भार्या साहिबदे। पुत्र ऋषभदास। द्वितीयभार्या सोहींगदे। द्वितीयपुत्रसाह श्री दुदाजी। तद्भार्या दाडिमदे। द्वितीय भार्या जगरूपदे। पुत्र वधुजी। भार्या प्यारमदे। द्वितीयभार्या लहुरंगदे। तृतीयपुत्र साहश्री देदाजी। भार्या सिंदूरदे। द्वितीयभार्या कस्मीरदे। पुत्र सुरताणजी। जार्या सुणारदे। चतुर्थपुत्र संघवीश्री दयालदासजी। भार्या सूर्यदे। द्वितीयभार्या पाटमदे। पुत्र सांवलदासजो। भार्या मृगादे। समस्त परिवारसहितो श्रीऋषभदेवजी चतुर्मुखः प्रसादः कारित। श्रीविजयगच्छे श्रीपूज्यश्रीसुमतिसागरसूरिजी। तत्पट्टे श्री आचार्यश्रीविनयसागरसूरिभिः। श्रीशंडेरगच्छे भट्टारक श्रीदेवसुंदरजी। श्री आदिनाथबिंबं प्रतिष्ठितं। शुभं भवतु॥ कल्याणमस्तु॥

ભાવાર્થ:—સિદ્ધિ–લક્ષ્મીયુક્ત ગણધરોને વારંવાર નમન થાઓ. સિદ્ધ ભગવાન્ અને ઋષભદેવ તીર્થંકરને અનેકવાર નમસ્કાર થાઓ. અથ વિ. સં. ૧૭૩૨ વર્ષમાં, શક સં. ૧૫૯૭ના વૈશાખ સુદિ ૭

ગુરુવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં મેવાડ દેશમાં મોટા (રાજસાગર નામના) **તળાવ**ની પાસે **ચિતોડ**પતિ **સીસોદિયા** ગોત્રના મહારાણાશ્રી **શ્રીજગતસિંહજી**ના વંશને વધારનાર (શોભાવનાર) મહારાણાશ્રી **રાજસિંહજી**ના રાજ્યમાં **બૃહત્‌ઓસવાલ** જાતિના **સીસોદિયા** ગોત્ર અને **સૂરપર્યા** વંશમાં શાહ **નેતાજી** થયા.

(તેમના પછી તેમના કુલમાં જે વ્યક્તિઓ દયાલશાહ સુધી થઇ છે, તે આ લેખમાં લખી છે. તે કોષ્ટકરૂપમાં નીચે આપવામાં આવે છે. જેથી વાચકોને તેમાં રસ–આનંદ ઉત્પન્ન થાય. દરેક પુરુષની પત્નિઓનાં નામ તેની સાથે જ કાઉંસમાં આપેલ છે.)

- નેતાજી (નાયકદે)
  - ગજૂજી (ગૌરાદે)
    - રાજાજી (રયણાદે)
      - ઉદાજી (ભાવલદે)
        - સુંદરદાસ (સૌભાગ્યદે ૨ અમૃતદે)
        - સિંઘજી (સાહિબદે ૨ સોહિંગદે)
          - ઋષભદાસ
      - દુદાજી (દાડીમદે ૨ જગરૂપદે)
        - બધુજી (પ્યારમદે ૨ બહુરંગદે)
      - દેદાજી (સિંદરદે ૨ કસ્મીરદે)
        - સુરતાણજી (સુણારદે)
      - દયાળશાહ (સૂર્યદે ૨ પાટમદે)
        - સાંવલદાસ (મૃગાદે)

આ બધા પરિવારની સાથે (દયાલશાહે) **શ્રીઋષભદેવજી**નું **ચતુર્મુખ** મંદિર કરાવ્યું. **વિજયગચ્છ**ના શ્રીપૂજ્ય **શ્રીસુમતિસાગર**-

સૂરિના પટ્ટધર **શ્રીવિનયસાગરસૂરિ** અને **શંડેરગચ્છ**ના ભટ્ટારક **શ્રીદેવસુંદરજી**એ શ્રીઆદિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. શુભ—કલ્યાણ થાઓ.

દયાલશાહ, **મેવાડ**ના રાજા **શ્રીરાજસિંહજીના** મંત્રી હતા. તેઓ બહાદુર અને સ્વામીભક્ત હતા. **રાજસિંહજી**એ **રાજનગર** ગામ વસાવી ત્યાં એક મોટું તલાવ અને તેની પાળ બંધાવી હતી. તેની પાસે **દયાલશાહે આ મંદિર બંધાવ્યું.**

દયાલશાહ એ કુલ ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી ત્રણ ભાઈઓને બબે પત્ની હતી. દરેક સ્ત્રીઓના નામ પાછળ દે શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. તે દેવીનું ટુંકું રૂપ લાગે છે. જેમ **સૂર્યદેવી, પાટમદેવી.**

પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર **વિજયગચ્છ** અને શંડેર[1] ગચ્છના પૂજ્ય—યતિ હતા.

પ્રતિષ્ઠા સમયે દયાલશાહનું મોટું કુટુંબ મૌજૂદ હતું. અને આ મંદિરમાં ચારે બાજુ **શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ હતી.** એમ લાગે છે. **શ્રીકેસરીયાજી**ના લીધે, **મેવાડ**ના શ્વેતાંબર જૈનોની, **શ્રીઋષભદેવ** તરફ વિશેષ ભક્તિપ્રીતિ છે, તેથી સેંકડો ઠેકાણે મેવાડમાં[2] શ્રીઋષભદેવનાં મંદિર બનેલાં છે. કહેવાય છે કે **બનેડા** ગામમાં પણ

---

૧ આ ગચ્છની ઉત્પત્તિ સાંડેરાવ (મારવાડ) માં થઈ મનાય છે.

૨ કહેવાય છે કે જે વખતે જૈન દીવાન વિગેરેનો મેવાડ ઉપર સારો પ્રભાવ હતો અને મહારાણાઓની જૈનધર્મ પ્રતિ સારી ભક્તિ હતી તે વખતે મેવાડમાં કોઇપણ નવું ગામ વસે તેની સાથે ઋષભદેવનું મંદિર પણ બાંધવું એવી રાજ્યની આજ્ઞા હતી.

ઋષભદેવનું મોટું મંદિર તીર્થ સ્થાન જેવું છે અને ત્યાંના મહારાજાની તે પ્રતિ સારી ભકિત છે.

“**દયાળશાહકા કિલ્લા**” એ નામથી પ્રસિદ્ધ મંદિર મેવાડનું એક શ્વે૦ જૈનતીર્થ છે. ત્યાં ધર્મશાળા છે અને યાત્રિઓને ભાતું આપવાની વ્યવસ્થા પણ થઇ છે. **માવલી**થી **ખારચી** તરફ જતી રેલ્વેના **કાંકરોલી** સ્ટેશનથી આ તીર્થમાં જવાય છે.

હવે પછી **રાજસાગર** નામના તલાવની પ્રશસ્તિનો ઉપયોગી ભાગ આપવા વિચાર છે.

: ૪૬ :

અણહિલ્લપુર–પાટણનો ભૂતકાળ[1]

તેની સ્થાપનાથી ચૌદમી સદી સુધીના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત

પાટણનું મહત્ત્વ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ ઘણું ધ્યાન ખેંચનારું છે. ઇતિહાસ જાણનારાઓ માટે **પાટણનો** ઇતિહાસ ઘણો રસપ્રદ છે. વાર્તા નોવેલોના રસિકોને **પાટણે** અનેક કથાઓની, વાર્તાઓની અને આશ્ચર્યોની ભેટ કરી છે. સાહિત્યપ્રેમીઓને **પાટણે** અખૂટ સાહિત્ય-ભંડારો આપ્યા છે, જે અત્યાર લગી જૈનોએ સાચવી રાખ્યા છે, અને શિલ્પપ્રેમીઓને માટે **પાટણે** અનેક મૂર્તિ, મંદિર અને બીજી ઇમારતોને અસ્તિત્વમાં આણ્યાં છે. આમ અનેક રીતે અનેક પ્રકૃતિના માણસોને **પાટણ** રસ ઉત્પન્ન કરે છે.

---

૧ પ્રબુદ્ધ, પૃ. ૩૮, અંક ૧૯મો.

ચાવડા વંશના રાજાઓની રાજધાની ઘણાં વર્ષો પહેલાં **ભિન્નમાલ** (શ્રીમાલ) મારવાડમાં હતી. **વનરાજ ચાવડાએ પાટણ**ની સ્થાપના વિક્રમ સંવત્ ૮૦૨માં કરી. આ સ્થાપનામાં **જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિએ** હાજર રહી મંત્રપૂર્વક બધી ક્રિયાઓ કરાવી, એમ **ઇતિહાસ** કહે છે. વનરાજને જંગલમાં આપત્તિકાળે બચાવનાર આ **જૈનાચાર્ય** હતા, તેથી **વનરાજ**ની માતા તથા **વનરાજ**ની ભક્તિ **શીલગુણસૂરિ** ઉપર અવિચલ હતી. પંચાસરથી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ લાવી વનરાજે **પાટણ**માં સ્થાપન કરી. પ્રારંભમાં આ ગામનું નામ **અણહિલ્લપુર પાટણ** રાખ્યું.

વનરાજ પછી ચાવડા વંશના તથા **મૂળરાજથી ભોળા ભીમ** સુધીના અનેક રાજાઓએ આ નગરને જગતમાં વિખ્યાત બનાવ્યું. આ કામમાં **જૈન સાધુ** તથા શ્રાવકોનો મોટો હિસ્સો રહ્યો છે. પ્રથમ **ભીમ**ના વખતથી **વિમળશાહ, મુંજાલ,** ઉદયન, **વાગ્ભટ, આમ્રભટ,** વિગેરે ભડવીરો, મંત્રીઓ અને મહામંત્રીઓ જૈન હતા. **શ્રીશીલગુણ-સૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ,** કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી **હેમચન્દ્રાચાર્ય, રામચંદ્રસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ,** વિગેરે સેંકડો જૈન વિદ્વાન્ આચાર્યોએ **પાટણ**ની સાચી મહત્તા ચિરકાલસુધી ટકાવવા માટે અનેક પ્રયાસો સેવ્યા છે. આઠમી સદીથી લઇ તેરમી સદી સુધી **પાટણ**ના જૈનોની જાહોજલાલી વધતી ગઇ હતી. **સિદ્ધરાજ જયસિંહ** અને **કુમારપાલ** રાજા સુધી તે સોલે કલામાં પ્રકાશમાન થઇ હતી. ગુજરાતના કમનસીબે તેરમી સદી પછી મુસલમાનોનાં આક્રમણો **પાટણ** ઉપર થયાં. સ્વર્ગ-ભૂમિ જેવી **પાટણ**ની શોભાને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાંખી. કરોડોના ખર્ચે બનેલાં જૈન અને વૈદિક સ્થાનોને નષ્ટભ્રષ્ટ કર્યા. શું શિલ્પકલા કે શું બીજી સમૃદ્ધિ, શું ગ્રંથરત્નો કે શું ધનમાલ, દરેક વસ્તુને

ક્ષીણ–વિપરીત સ્વરૂપમાં મૂકવામાં મુસલમાનોએ ખરેખર ક્રૂરતા કરી છે, એમ ઇતિહાસકારોનો સત્ય અભિપ્રાય છે. હિન્દુઓનાં અને જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનોએ પોતાની મસજીદ કે કબરોનાં ચિહ્નો કરી પોતાનાં બનાવી લીધાં. તે પછી મરાઠાઓનો કાળ આવ્યો. તેઓ હિન્દુ હતા. એટલે હિંદુ કળાને ક્ષતિ તો તેમણે પહોંચાડી નથી, પરન્તુ તે કળાની વૃદ્ધિ અને રક્ષા પણ કરી હોય તેમ જણાતું નથી. અત્યારે જે નવા પાટણનો કિલ્લો છે, તે દામાજીરાવના સમયનો કહેવાય છે, પરન્તુ તેમાં બધાઓનો એકમત નથી. મરાઠાઓની સત્તા સાર્વભૌમ થઇ ન હતી, તેમ લાંબાકાળ સુધી ટકી ન હતી: એટલે તેઓ હિન્દુ શિલ્પ કે કલા ઉપર ખાસ ઉપકાર કરી શક્યા ન હોય એમ મારું માનવું છે. આમ એકંદર નવમી શતાબ્દીના પ્રારંભથી તેરમીના છેડા સુધી પાટણ જીવતું જાગતું અને ગૌરવવાળું રહ્યું. તે પછીનો કાળ પાટણ માટે બહુ ગૌરવવાળો તો ન જ કહેવાય.

પાટણની વીરતા

વનરાજ ચાવડાએ જે ભૂમિમાં પાટણ વસાવ્યું હતું, તે ખરેખર વીર ભૂમિ હતી. આ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કે વસેલાં સ્ત્રી પુરૂષોએ ભૂતકાળમાં વીરતાનાં અનેક કાર્યો કર્યાં છે, જેની કેટલીક કથાઓ હજીય ગુજરાતીઓમાં જોશ ને અભિમાન ઉત્પન્ન કરી રહી છે. આ ભૂમિમાં વનરાજથી લઇ ભૂવડ સુધીના ચાવડા રાજાઓ તથા મૂલરાજ,

---

૧ મૂલરાજથી લઇ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પર્યંત સોલંકી રાજાઓનો સંપૂર્ણ–વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ હેમચન્દ્રાચાર્યે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં આલેખ્યો છે. કુમારપાલ વિષે વધુ ઈતિહાસ માટે જુઓ મ્હારો લખેલો **महाराजा कुमारपाल चौलुक्य** નામનો નિબંધ, જે શ્રી ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથમાં છપાએલો છે.

દુર્લભરાજ, **ભીમ** (બાણાવલી,) કર્ણ, **સિદ્ધરાજ** તથા **કુમારપાલ** સુધી **સોલંકી વંશના** પ્રતાપી તથા પ્રખ્યાત રાજવીઓ થયા છે, તેમની વીરતાથી **સિંધ** અને કોંકણના, ગોડ અને બુંદેલખંડના રાજાઓ કાંપતા હતા અને શરણમાં આવતા હતા. **વિમલશાહ, મુંજાલ, શાંતુ,** ઉદયન, **વાગ્ભટ, અંબડ, યશ:પાલ** જેવા રાજનીતિમાં નિષ્ણાત વીર-મંત્રીઓએ આ ભૂમિમાં રહી અનેક દેશો ઉપર ગુજરાતની છાપ પાડી હતી, તથા તે દેશોની લક્ષ્મીને ગુજરાતમાં–**પાટણ**માં આણી હતી. કમનસીબે **અજયપાલ**થી આ વીરતા ઓસરવા માંડી. દિવસે દિવસે કમજોરી કલેશ અને બીજાં કારણોથી **પાટણ** ઉપર મુસ્લીમ સત્તા આવી. તે લોકોએ અને બારોટ વિગેરે બીજી જાતિના વીરોએ આ ભૂમિમાં વીરતાના પાઠો ભજવ્યા છે. આજે એ વીરતા ફક્ત ઇતિહાસનો વિષય થઇ છે. કોઇ પણ જાતિમાં વીરતાનો વિશેષ–સ્પષ્ટ ગુણ જણાતો નથી, જાત જાતમાં પોતપોતાના વર્ગોમાં લડવાની વીરતા જ રહી છે કે જે વીરતા ભારતની શક્તિને કીર્તિને ઉલટી ક્ષીણ અને કલંકિત કરી રહી છે. જે કોમ, દેશ કે જાતિએ પોતાનું સ્થાન જગત્માં ગૌરવવાળું રાખવું હોય તે કોમે દેશ કે જાતિએ પોતાની કમજોરીઓને દૂર કરી, ડરપોકતાનો ત્યાગ કરી વેવલાપણાને છોડીને બળવાન નિર્ભય અને મહાવીર થવું જરૂરનું છે. ઇસ્વીસન ૧૮૫૭ના બળવા વખતે **મગનલાલ** નામના એક જૈને બે હજાર પૈદળ સૈન્ય તથા બસો ઘોડે-સવારોને ભેગા કરી અંગ્રેજો સામે બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો. ફરી જગત્ના જૈનો અને વૈદિકોમાં વીરતાનાં તત્વો પ્રસરે એવી ભાવના આપણે કરવી જોઇએ.

પાટણનો વૈભવ અને વ્યાપાર

વૈભવનો અર્થ છે ધનમાલ, ઝવેરાત વિગેરે. રાજ્યસત્તા તથા વ્યાપાર સાથે વૈભવનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. **પાટણ**માં લગભગ છસો વર્ષ સુધી

અવિચ્છિન્ન રાજધાની રહી. તેથી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, દક્ષિણ, મારવાડ, માળવા, બુંદેલખંડ અને સિંધ કચ્છ વિગેરે દેશોની લક્ષ્મીનો પ્રવાહ **પાટણ** તરફ વળતો હતો. ઇતિહાસના જૂના જૈન ગ્રંથોના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે **પાટણ**નો બાર ગાઉ જેટલો વિસ્તાર હતો. અહીં મોટા મોટા સાહસિક વ્યાપારીઓ અને કલાવિદો હતા. **ટોડ સાહેબ**ના રાજસ્થાનમાં લખ્યું છે કે **પાટણ**માં જગત્‌ભરની વસ્તુઓ મળતી હતી. ચીન જાપાન અને જાવા સુધી **પાટણ**ના વ્યાપારીઓ અહીંથી વસ્તુ લઇ જઇ વેચતા તથા ત્યાંની ચીજો પરવાળા વગેરે દરેક જાતના વ્યાપારનું **પાટણ** એક ધામ કહેવાતું. આજે પણ **પાટણ**ના મહેલ્લાઓમાં **ફોફલીઆવાડો**, **મણીયાતીપાડો**, **ઝવેરીવાડો**, **કપાશીવાડો**, **ચોખાવડીઆનો** પાડો, **દોશીવાડો**, **ઘીયાનો** પાડો વિગેરે કેટલાંક નામો આ વ્યાપારની **પાટણ**નું અનુમાન કરાવે છે. શાહનો પાડો, શાહવાડો, ઝવેરીવાડો વિગેરે તથા કોટીપતિની ધજા, લખપતિના દીવા વિગેરે નામો **પાટણ**ની વિભૂતિનો આછો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે.

કુમારપાલ ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે **કુમારપાલ**ના અમલમાં ફક્ત પાટણમાં ૧૮૦૦ તો કરોડપતિઓ હતા. આનાથી પાઠકોને તે વખતના **પાટણ**ના વૈભવનો ખ્યાલ આવી શકશે. તે વખતના વ્યાપારની વિશાળતાનું જ આ પરિણામ હતું.

સાહિત્યમાં પાટણનો હિસ્સો

સાહિત્યમાં **પાટણે** ભૂતકાળમાં સહુ કરતાં વધુ હિસ્સો આપ્યો છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર સાહિત્યસેવાના વિષયમાં **પાટણ**ને કદી પણ વિસરી જશે નહિ. વિસરે તો મોટો અન્યાય કે અજ્ઞાનજ કહેવાય. અગીયારમી સદીથી પાટણે સાહિત્યમાં દિવસે દિવસે પ્રગતિ કરવા માંડી છે. બારમી અને તેરમી સદીમાં એનો પ્રભાવ આખા

ગુજરાત ઉપરાન્ત બીજા દેશો સુધી પહોંચી ગયો હતો. પાટણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં હેમયુગમાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધી છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઘ્યાશ્રયના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે તે કાળે ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, અલંકાર, નાટક, સંગીતકલા, વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ વિગેરે વિષયના જગત વિખ્યાત પ્રકાંડ પંડિતો પાટણમાં વસતા હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલ રાજા વિદ્યાના પ્રેમી અને ઉત્તેજક હતા. તેમણે વિક્રમની જેમ એક પંડિત પરિષદ સ્થાપી હતી, જે અનેક શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચા કરતી, સમાધાન અને વાદવિવાદ કરતી. બીજા દેશોથી દિગ્વિજય કરવા આવેલા પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થો કરી ગુજરાતની કીર્તિને અખંડિત રાખતી તથા તેમાં વધારો કરતી. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ કે જેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભા અને સંયમશક્તિની અસર તે વખતના તમામ ક્ષેત્રો ઉપર પડી છે તેઓએ વધુ જિન્દગી પાટણમાં ગાળી છે.

[1]'સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણ' પણ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી આ પાટણમાંજ બન્યું છે કે જે સાતે ભાષાઓનું સરલ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણ છે. ગુજરાતની કીર્તિને ટકાવનારૂં આના જેવું એકે વ્યાકરણ અત્યાર લગી બન્યું નથી. વ્યાકરણ ઉપરાંત બીજા વિષયના પણ લાખો શ્લોક હેમાચાર્યે પાટણમાંજ લગભગ બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે. હેમાચાર્ય ઉપરાન્ત શ્રી. રામચંદ્રસૂરિ, ગુણચંદ્ર, અમરચંદ્રસૂરિ, વાગ્ભટ શ્રીપાલ, યશઃપાલ, વિજયપાલ, સોમપ્રભાચાર્ય, સોમેશ્વર, બિલ્હણ, સુભટ, ગણપતિવ્યાસ, ભાલણ વિગેરે સંખ્યાબંધ વિદ્વાન કવિઓએ

---

૧ આ હૈમ વ્યાકરણને સાત પરિશિષ્ટ ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સાથે નવી પદ્ધતિએ મેં તૈયાર કર્યું છે, જે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી અમદાવાદથી બહાર પડયું છે. એનો રચનાકાળ વિ. સં. ૧૧૯૩ છે જુઓ તે માટે બુદ્ધિપ્રકાશમાં મારો લેખ.

પાટણમાં ગંભીર વિષયોના મહાન ગ્રંથોની રચના કરી છે કે જે ગ્રંથોનાં દર્શન સ્પર્શન અને અધ્યયનથી આજે પણ ગુજરાતની (પાટણની) વિદ્વાનો ઇર્ષ્યા કરે છે. કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલ વિગેરે સાહિત્યપ્રેમીઓની ઉદારતાથી **પાટણ**માં અનેક ગ્રંથાલય (ભંડારો) સ્થાપિત થયા હતા, જેમાં જૈન અજૈન ધર્મ કે વિજ્ઞાન, મંત્ર, તંત્ર ન્યાય કે કાવ્ય, વૈદ્યક. જ્યોતિષ નિમિત્ત કે કલા તમામ વિષયનાં પુસ્તકો સંગ્રહીને લાખોના ખર્ચથી લખાવીને રખાયાં હતાં. વિધર્મીઓના આક્રમણો પછી આજે પણ **પાટણ**માં તે જૂના ગ્રંથાલયો (જૈનભંડારો) તેર હજાર જેટલા પ્રાચીન ગ્રંથો સાચવી શક્યા છે, એ ગુજરાતનું તો શું આખાયે ભારતનું મોટું ભાગ્ય છે. **પાટણ**ની આ મોટામાં મોટી પુરાણી સમૃદ્ધિ છે. આ સ્થાવર સમૃદ્ધિથી લોભાઇને કે મુગ્ધ બનીને હજીયે અમેરિકા અને જર્મનીના, લંડન અને પેરિસના, ઇટલી અને નોર્વે જેવા દરિયાપારના દેશોના મહાન પંડિતો ફીલોસોફરો **પાટણ**ની મુસાફરી કરવા આવે છે. ત્યાં રહી ભક્તિ અને વિસ્મયભર્યાં હૃદયોથી આ ગ્રંથોનાં દર્શન કરે છે, નોંધો લે છે અને ફોટાઓ પાડી તે ઉપર અનેક શોધખોળો કરે છે. નિબંધો અને મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખી પોતાની જાતને ગૌરવવાળી માને છે, એ જાણી કયા ગુજરાતીને **પાટણ**ની મહત્તા વિષે માન ન ઉપજે? **પાટણ**ને નમસ્કાર કરવાનું કોને મન ન થાય? **પાટણ** ભૂતકાળમાં સાહિત્ય-વિદ્યાનું એક મોટું તીર્થ સ્થાન હતું. અત્યારે **પાટણ** આ વિષયમાં ઘણું પછાત પડયું છે. પોતાની પૂર્વકીર્તિને યાદ કરી **પાટણે** આ વિષયમાં વેગથી પ્રગતિ કરવી જોઇએ. જૂના સાહિત્યને રક્ષિત રાખી તેનો લાભ લે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ **પાટણ** ગૌરવવાળું રહેશે.

પાટણની કળા અને સંસ્કૃતિ

મધ્યાકાળમાં **પાટણે** કળામાં પણ ઘણી સારી પ્રગતિ સાધી હતી,

દ્વયાશ્રય, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, કુમારપાલચરિત્ર તથા **કર્ણસુંદરી નાટિકાથી** જણાય છે કે તે સમયે સંગીતકલા તથા ચિત્રકલા, વસ્ત્ર વણવાની કળા કે ભરવાની કળા, યુદ્ધ કળા કે નૃત્યકળા, તમામ કળાઓ **પાટણમાં** વિકસિત થઇ હતી. તેની અસર બીજા દેશો અને બીજી કોમો ઉપર સારી થઇ હતી. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડવામાં પાટણનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. ધર્મમાં કે વ્યવહારમાં, ખાનમાં કે પાનમાં, વ્યાપારમાં કે કળામાં **પાટણની** અસર હજુ જણાય છે, એ પાટણ માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

પાટણની કળા અને સંસ્કૃતિ શીખવા માટે બીજા દેશના કળાપ્રેમીઓ, રાજવીઓ, વિદ્વાનો અને વ્યાપારીઓ **પાટણમાં** આવી વસતા હતા. **પાટણનાં પટોળાં** જગત પ્રસિદ્ધ હતાં, મશરૂ અને બીજાં કીમતી વસ્ત્રો દૂર દૂરના દેશોમાં જતાં હતાં. રેશમી અને સુતરાઉ વસ્ત્રોમાં મૂકાતી જૂદી જૂદી ભાતોથી ભલભલા કલાકારો મુગ્ધ બનતા. વિદેશીઓ પોતાના દેશોમાં જઇ એનું અનુકરણ કરતા. અંગ્રેજી સલ્તનત પછી દિવસે દિવસે આપણી મૌલિક કલાઓ નષ્ટ થઇ છે, અને હજીય અનેક યત્નથી નષ્ટ કરાય છે. એનું જ કારણ છે કે પહેલાં ભારતથી કરોડો રૂપીઆનો માલ વિદેશમાં જતો, ત્યાંની લક્ષ્મી ભારતમાં આવતી; જ્યારે આજે સોયથી લઇને મોટામાં મોટી વસ્તુ સુધી પરદેશોથી આવે છે. અબજો રૂપિયાનો માલ પરદેશથી આવે છે અને ભારતની લક્ષ્મી લૂંટાતી જાય છે. આવી અવસ્થામાં ભારત ગરીબ ન બને તો થાય શું ? અને ગરીબાઇથી મનુષ્યો અનેક જાતનાં પાપો, ઉપાધિયો અને આપત્તિઓનો ભોગ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

છતાં થોડું ખુશી થવા જેવું છે કે **પાટણમાં** કેટલીક કળાઓ અને ઉદ્યોગો અંશથી પણ ટકી રહ્યાં છે. જેમકે **પટોળાં** બનાવવાની

કળા, મશરૂ વણવાની કળા ખાદી બનાવવાની કળા, જાતજાતનાં માટીનાં રમકડાં તથા વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ વગેરે.

તીર્થસ્થાન પાટણ

ગુજરાતની રાજધાની તરીકે રહેવાનું **પાટણ**ને લગભગ સાતંસો વર્ષ સુધીનું સદ્‌ભાગ્ય સાંપડ્યું; તેથી **પાટણ**માં દરેક ધર્મના શ્રીમંત અને ધાર્મિક લોકોનો નિવાસ પણ મોટા પ્રમાણમાં રહ્યો. દુન્યવી ચીજો ઉપરનો મોહ છોડી ધર્મની આરાધના કરવી એ ભારતની એક મોટી વિશેષતા છે. એ કારણથી **પાટણ**ના રાજવી કે પ્રજાજનોએ લાખો કરોડોનું ખર્ચ કરી **પાટણ**માં ધર્મ–તીર્થસ્થાનો, ઇમારતો, સરોવરો, કુવા–વાવડીઓ, અને સદાવ્રતો વગેરે અનેક પરોપકારી સંસ્થાઓ ઉભી કરી હતી. કાળની કુટિલતા કહો કે આક્રમણકારોની ક્રૂરતા કહો, ગમે તે કારણથી આજે **ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ, કુમારવિહાર, કર્ણમેરૂપ્રાસાદ સહસ્ત્રલિંગ તળાવ**નો કે સેંકડો **જૈન** વૈદિકોનાં **મંદિરો**નો પત્તોય નથી. અવશેષ પણ નથી. છતાં ખુશી થવા જેવું છે કે હજીયે તેમાંથી શ્રી [1]**પં**ચાસરા **પાર્શ્વ**નાથ વિગેરેની અલૌકિક **મૂર્તિઓ, મંદિરો, રાણકીવાવ**, અને જૂની **કાલિકા** પાસેનો કીલ્લાનો થોડો જીર્ણશીર્ણ ભાગ બચી રહ્યો છે. સંભવ છે કે વિશેષ શોધખોળ કરવાથી હજુ કેટલીક વસ્તુઓ પ્રકાશમાં આવે. વડોદરા સ્ટેટે આ કાર્યમાં પોતાનો ઉત્સાહ બતાવી ઇતિહાસકારોમાં પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા જરૂર પગલાં લેવાં જોઇએ.

---

૧ અત્યારે **પાટણ**માં જૈનોનાં સવાસો મોટાં મંદિરો તથા સંખ્યાબંધ ઘર મંદિરો છે, જેમાં મૂર્તિઓ ઘણી મનોહર તથા પ્રાચીન છે. શિલ્પનું કામ પણ આકર્ષક છે.

જૂના પાટણનું સ્થાન તથા સ્થાપના

વિક્રમ સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ **પાટણની વનરાજ ચાવડાએ** જે સ્થળે સ્થાપના કરી હતી તે સ્થળ અત્યારના **પાટણ** કરતાં જૂદું છે. અનુમાનથી અત્યારના નવા **પાટણની** દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા તરફ જૂનું **પાટણ** કહી શકાય. **પ્રબંધચિંતામણિના વનરાજ પ્રબંધમાં** લખ્યું છે કે નવું **નગર** સ્થાપવા માટે **વનરાજે** શૂરવીરતાના ગુણવાળી ભૂમિની શોધમાં શૂરવીર પુરૂષો મોકલ્યા હતા, તે શૂર પુરૂષો **પીપલુલા તલાવની** પાળ ઉપર ફરતા ફરતા આવ્યા; ત્યાં સુતેલા '**લી**રૂચાડસાખડ' ના ભરવાડ **અણહિલ્લ** નામના પુત્રે તે શૂરવીરોને અહીં આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે નગર વસાવવા માટે અમે વીર ભૂમિની શોધ કરીએ છીએ. ત્યારે પેલા ભરવાડે કહ્યું કે હું એ ભૂમિ બતાવું પણ તે ભૂમિમાં જે નગર સ્થાપો, તે મારા નામથી સ્થાપો એટલી મારી શરત છે. તે વાત કબૂલ કર્યા પછી પેલા ગોવાળીઆએ એક સસલાને કૂતરા પાછળ દોડાવ્યું. સસલું વીરતાથી કૂતરા પાછળ પડ્યું. કૂતરૂં આગળ અને સસલું પાછળ એમ જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી વીર ભૂમિનો નિર્ણય કર્યો. **વનરાજે** ત્યાં જ **પાટણની** સ્થાપના કરી અને પેલા ભરવાડના નામથી તેનું નામ **अणहिलपुर पाटण** અથવા **अणहिलवाड** રાખ્યું. ભરવાડની (ગોવાળ) ની જાત વીર અને પવિત્ર–સરલ હોય છે.

કાળની ગતિ કુટિલ છે, જગતના પ્રદાર્થો હમેશાં એક સરખી સ્થિતિમાં નથી રહેતા. તેના આકાર, પ્રકાર અને સ્થાન સુદ્ધાંનું પરિવર્તન થાય છે; એમ આપણે અનુભવીએ છીએ. **વનરાજે** જે સ્થાને **પાટણ** સ્થાપ્યું હતું, તે **પાટણ** ઘણું મોટું હતું; કિલ્લો પણ હતો. **કુમારપાલના** વખતમાં કે **સિદ્ધરાજ જયસિંહના** વખતમાં **પાટણનો** વિસ્તાર બાર ગાઉ જેટલો હતો; એમ **કુમારપાલ**ચારિત્રથી જણાય છે.

તે સમયે **ફુલ્ગુગાર** અને **અ**નાવાડા સુધી વસતી અને મકાનો ફેલાએલાં હતાં એમ અત્યાર લગી દેખાતાં જૂનાં અવશેષોથી જણાય છે. માઇલો સુધી દેખાતાં ચિહ્નો, ખોદકામ કરવાથી નવો પ્રકાશ પાડી શકે, એમ લાગે છે. તેમ કેટલીક અમૂલ્ય ચીજો મળવાની સંભાવના પણ રહે છે. વડોદરા સ્ટેટે આ કાર્યમાં પોતાનો પ્રેમ બતાવવો જોઇએ.

પાટણની ઉન્નતિ અને અવનતિ

પાટણની સ્થાપના થઇ ત્યાંથી લઇ તેરમી સદી પૂરી થઇ ત્યાં લગી તો **પાટણે** દિવસે દિવસે ખૂબ પ્રગતિ કરી. અનેક પરાક્રમો બતાવ્યાં. વિધ વિધ કલા વિદ્યા અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધ્યો, ને દરેક રીતે **પાટણ**ની ઉન્નતિ થતી રહી. ચૌદમી સદીથી પાટણની ઉન્નતિ અટકી ગઇ. **પાટણ**ની રાજગાદી ઉપર બેસતા હીનસત્ત્વ અને વંસની રાજાઓએ **પાટણ**ની અવનતિનાં કારણો એકઠાં કર્યાં. પરસ્પરના કલેશ અને ફૂટે તેમાં ઉમેરો કર્યો. તેથી મુસલમાનોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમણે **પાટણ** ઉપર આક્રમણો કરી **પાટણ**ને છિન્નભિન્ન કર્યું. તેના ધનમાલની લૂંટ કરી. વિદ્યા કલા શિલ્પ અને ધર્મસ્થાનોનો ધ્વંસ કર્યો.

સોલંકીઓ પછી **વાઘેલાઓનું** **પાટણ**માં રાજ્ય થયું, તે વંશનો છેલ્લો રાજા **કરણ ઘેલો** થયો. **વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬**માં **અલાઉદ્દીન** ખુનીએ તેને હરાવ્યો. તે પછી **પાટણ** રાજધાનીનું શહેર ન રહ્યું. તેની શોભા અને કીર્તિને મોટો ફટકો લાગ્યો. **પાટણ**માં મુસલમાન ઓફીસરો રહી ત્યાંની વ્યવસ્થા કરતા હતા. વિક્રમ સં. ૧૪૬૯ માં **અહમદશાહે** **અમદાવાદ**ની સ્થાપના કરી, તેને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. તે પછી તો **અમદાવાદે** **પાટણ** વિગેરે ગુજરાતના ઘણાં શહેરોની શોભા મહત્તા અને સમૃદ્ધિ હરી લીધી. મધ્યમાં હોવાથી **અમદાવાદ**ની ઉન્નતિ ખૂબ થઇ. વિ. સં. ૧૩૫૬ પછી **પાટણ** એક

પ્રાંત કે તાલુકા તરીકે રહ્યું. અત્યાર લગી આ દશા છે. કમનસીબે ગુજરાતની રાજધાની તરીકેનું ગએલું પદ અત્યાર લગી પાટણને સાંપડયું નથી. દામાજીરાવ ગાયકવાડે **પાટણને** સર કરી **પાટણને** રાજધાની બનાવવાના મનોરથો સેવ્યા હતા. થોડાં વર્ષ સુધી **પાટણમાં** રાજધાની રાખી પણ હતી; પણ કપટથી તેમનું મૃત્યુ થવાથી **પાટણનું** એ સૌભાગ્ય લાંબા કાલ સુધી ટક્યું નહિ. આ વાત અઢારમી સદીની છે. અત્યારે **પાટણમાં ગાયકવાડ સરકારનો** અમલ ચાલી રહ્યો છે: **મહેસાણા** પ્રાંતનો **પાટણ** એક તાલુકો છે. આ રીતે **પાટણની** ઉન્નતિ અને અવનતિની ટૂંકી રૂપરેખા છે.

નવા પાટણનું સ્થાન અને કિલ્લો.

પાટણનું ત્રણ વાર સ્થાનપરિવર્તન થયું કહેવાય છે. **વનરાજ** કે **સિદ્ધરાજના** સમયમાં જે સ્થળે **પાટણ** વસેલું હતું તે સ્થળે અત્યારે જંગલ, ખંડેર અને વેરાન જેવું છે. અત્યારે જે સ્થળે **પાટણ** છે, તે ક્યારથી વસેલું છે? શા કારણથી વસેલું છે અને કોણે વસાવેલું છે? તે પ્રશ્નો ગુંચવાડા ભર્યા છે, તેને ઉકેલવાના વિશ્વાસપ્રદ સાધનો હજી અહીં મળ્યા નથી. તપાસ કરતાં જણાય છે કે અત્યારે જે સ્થળે વસ્તી છે તે નવું **પાટણ** બસો વર્ષ કરતાં પહેલાંથી વસેલું છે, કેમકે લગભગ ઇસ્વી ૧૭૨૦માં લખાએલ ' ખુલાસત-ઉત્-તવારીખ " પુસ્તકમાં **પાટણમાં** બે કિલ્લા હોવાનું જણાવ્યું છે; એટલે કે અત્યારે **નવા પાટણની** ચારે બાજુ જે કિલ્લો છે તે કોઇ મુસલમાની અમલમાં થયો હોય એમ કલ્પના થાય છે. **દામાજીરાવ ગાયકવાડના** વખતમાં આ કિલ્લામાં સુધાર અને સંસ્કાર જરૂર થયા હશે. કેટલાક દરવાજાઓમાં હિન્દુ શિલ્પના દેખાવો તથા કોઇ કોઇ સ્થળે લેખો મળે છે.

નવો કિલ્લો ઘણે ભાગે **જૂના પાટણ**ના અવશેષોથી બનાવવામાં આવ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ મોટા કિલ્લામાં જૈન-વૈદિક મૂર્તિઓ, મંદિરોના દરવાજાઓ, ઘરોના હજારો ખંડિત કે અખંડિત પત્થરો જોડેલા નજરે પડે છે. એક ઠેકાણે એક સરખા પત્થર નથી મળતા. કોઇ ઠેકાણે લાલ પત્થર છે તો કોઇ ઠેકાણે સફેદ, કોઇ સ્થળે સુંવાળો છે તો કોઇ સ્થળે ખરબચડો, કોઇ ઠેકાણે જૈનમૂર્તિ અખંડિત છે તો કોઇ ઠેકાણે ખંડિત છે; કોઇક સ્થળે જૈનમૂર્તિની આસપાસ તથા નીચે પથરા છે તો કોઇ સ્થાને મંદિરના અવશેષો, કોઇ સ્થળે વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, તો કોઇ સ્થળે બ્રહ્મા કે શિવની. આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ અવ્યવસ્થિત રીતે જ્યાં ત્યાં કલારહિત કે ડહાપણ વગર ગોઠવી છે એથી હું એ કલ્પના કરૂં છું કે આ કિલ્લો કોઇ મુસલમાની સત્તા કાળમાં બન્યો છે. **જૂનાં પાટણ**નાં હજારો કળાપૂર્ણ ધર્મ અને વિલાસનાં સ્થાનો તોડીને બનાવ્યો છે. આ વસ્તુ હિન્દુ સભ્ય સત્તામાં બનવી અશક્ય છે. કેટલાક લોકો **દામાજીરાવે** આ કિલ્લો બંધાવ્યું માને અને મનાવે છે, તે ભૂલભરેલું છે.

નવા કિલ્લાનો વિશેષ પરિચય.

અત્યારે જે કિલ્લો (કોટ) **પાટણ** શહેરને ફરતો છે, તે કિલ્લાને **બાર** દરવાજા છે, જેમાંથી કેટલાક જીર્ણ થયા છે. ઘણાખરા સારી સ્થિતિમાં છે. **ખાન સરોવર, છીંડીયા** વિગેરેના દરવાજાઓમાં શિલ્પનું સારૂં કામ છે. કેટલાક દરવાજાના પથરાઓમાં લેખો પણ કોતરેલા મળે છે. કોઇ સ્થળે હિન્દુ અને જૈન શિલ્પનાં ચિહ્નો, તો કોઇ સ્થળે મુસલમાન સંસ્કૃતિનો આભાસ થાય છે. કિલ્લાનો ઘેરાવો લગભગ સાડાત્રણ માઇલ જેટલો છે. ચારે બાજુ આ કિલ્લો ગોળ નથી, પરંતુ વાંકો ચુકો છે. આ કિલ્લો ઉંચાઇમાં વીસથી ત્રીસ તથા પહોળાઇમાં લગભગ દસ બાર ફુટ છે. કિલ્લાની મજબૂતી હજૂએ સારી છે.

જૂનો કિલ્લો

ગામનાં મોટા કિલ્લા સિવાય ગામની બહાર **જૂની કાલકાના** મંદિરની લગોલગ પાછળ એક જૂનો કિલ્લો છે. લોકોમાં તે **વનરાજ ચાવડાના** વખતનો કિલ્લો કહેવાય છે. **જૂનું પાટણ** અત્યારના **પાટણની** દક્ષિણ પશ્ચિમમાં હતું. તેની ચારે બાજૂ કિલ્લો હતો. તેનાં ચિહ્નો કેટલેક દૂર સુધી ટેકરાના રૂપમાં જણાય છે, તેથી લોકો **વનરાજનો** કિલ્લો માને છે. કેટલાક લોકો આને **સિદ્ધરાજનો કિલ્લો** પણ કહે છે. જ્યારે બીજા કેટલાક **સિદ્ધરાજની રાજગઢીનો** કોટ માને છે, કેમકે અત્યારે જે **સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું** સ્થાન મનાય છે તેની વચ્ચે ટેકરા ઉપર એક ઇમારત (રાણીનો મહેલ) છે, તે **સિદ્ધરાજનો હવાઇ મહેલ** હતો તથા જૂની **કાલકા** પાસે **સિદ્ધરાજનાં** બીજાં સ્થાનો હતાં; તેની ચારે બાજુ રાજગઢીનો કિલ્લો હતો તેમ મનાય છે. આ બધી માન્યતાઓ કલ્પના માત્ર છે. આમાં એકેમાં ખાસ વિશ્વસનીય પ્રમાણ નથી. **વનરાજના** વખતનો બનાવેલો આ કિલ્લો હોય એમ અમને સંભવિત લાગતું નથી. તેની ઈંટો પત્થરો અને બાંધણી બારસો વર્ષ જેટલાં જૂનાં માની શકાતાં નથી. તેમ જૂના **પાટણના કિલ્લાને** બદલે **રાજગઢીનો કિલ્લો** તેને માનવો વધારે યુક્ત લાગે છે. અત્યારે આ કિલ્લો લગભગ અર્ધા ફર્લાંગથી પણ ઓછી જગ્યામાં જીર્ણ શીર્ણ રૂપમાં હયાત છે. આગળનો ભાગ કાંઇક ઠીક લાગે છે; પણ અમે પાછળનો બધો ભાગ જોવા ગયા ત્યારે તે તો બહુ જ જીર્ણ શીર્ણ જણાયો. જૂની કાલકા મંદિરની દીવાલોથી તેટલો ભાગ જમીનદોસ્ત થતાં અટકી ગયો છે. તેમ કાલકા મંદિર ઇમારત માટે તે શીલા રૂપ તથા ટેકા રૂપ છે. પરસ્પર સહાયકભાવ બન્નેની શોભામાં વધારો કરે છે. કિલ્લાના પાછળના ભાગમાંથી **સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું** સ્થાન હવાઇ **મહેલ (રાણી મહેલ)** વગેરે જૂનાં સ્થાનો બહુ સુંદર રીતે દેખાય

છે. તથા ફોટા પણ લઇ શકાય છે. આ જુના કિલ્લામાં કોતરકામ કે શિલાલેખો જણાતા નથી. આગળના ભાગમાં એક સ્થળે મસ્જીદ જેવો નાનો આકાર છે, જે મુસલમાની બાદશાહના વખતમાં ઘણા ખરા હિન્દુ–જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનો કરતા હતા, અથવા પોતાના સ્થાનોની રક્ષાની ખાતર જૈનો અને હિંદુઓજ તેમ કરતા હતા.

જૂનાં અવશેષો

કાળબળના યોગે કે ક્રૂરતાને લીધે જૂનું **પાટણ** ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરી ઘણે ભાગે સ્મૃતિનો જ વિષય બન્યું છે, તેમ છતાં સદ્‌ભાગ્યે બચેલાં તેનાં કેટલાંક અવશેષો વર્તમાનમાં પ્રેક્ષકોને ભૂતકાળના **પાટણ**નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવી રહ્યાં છે. આ સ્થાનોમાંથી ઘણા મેં જોયા છે અને તે વિષે થોડું સાંભળ્યું અને નોંધ્યું પણ છે. પણ હજુ તેનો વિશેષ પરિચય મેળવીને લખાય તો ઠીક, એમ લાગે છે.

રાણકી વાવ

આ એક વાવ છે, એમાં શિલ્પનું કામ પત્થર ઉપર સુંદર રીતે કરેલું છે. આનું પાણી મેલું અને ગંદુ છે, છતાં કહેવાય છે કે ઉટાંટીઆના રોગ ઉપર અકસીર દવાનું કામ કરે છે. દૂર દૂર સુધી અહીંનું પાણી જાય છે. કહેવત છે કે: **"રાણકી વાવ ને દામોદર કુવો, જે ન જુવે તે જીવતો મુવો."**

રાણીનો મહેલ

સહસ્રલિંગ તળાવનું અત્યારે નામોનિશાન ક્યાંય નથી, પણ તેના સ્થાનનું અનુમાન જે સ્થળે થાય છે, તે ક્ષેત્રની વચમાં ટેકરી ઉપર એક ઇમારત છે. એ **સિદ્ધરાજ**નો હવાઇ મહેલ હતો એમ કહેવાય છે. અત્યારે મુસલમાનોની તેમાં કબરો છે. ઇમારત નાની, જીર્ણશીર્ણ છે.

શેખ ફરીદની દરગાહ

જ્યાં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજે બંધાવેલ સહસ્રલિંગ તળાવ હતું તે સ્થળથી કંઈક દૂર સરસ્વતીના કિનારા ઉપર આ સ્થાન છે. મૂળ સ્થાન જૈન કે હિન્દુ મંદિર હોવું જોઈએ. પાછળથી શેખફરીદની દરગાહ બનાવવામાં આવી હશે.

જસમા ઓડણનું મંદિર

શેખફરીદના રોઝાથી રાણકીવાવ જતાં વચમાં રેલ્વે પાટાની જમણી બાજુ જસમા ઓડણનું મંદિર છે. મંદિર ઉપર ઈંટનું શિખર છે. પચાસ સાઠ વર્ષ કરતાં જુનું નથી જણાતું, તેમાં પાષાણની એક જસમાની મૂર્તિ છે. મૂર્તિ પણ અર્વાચીન છે. એક બ્રાહ્મણ પૂજારી ત્યાં રહે છે. જસમાની ચમત્કારી વાતો કહી પ્રેક્ષકોને ભ્રમમાં નાખે છે. જસમા નામનું પાત્ર સિદ્ધરાજના વખતમાં વસ્તુતઃ હતું કે કેમ ? એમાંજ મને તો શક છે. આ મંદિરની પાસેજ સહસ્રલિંગ તળાવનું સ્થાન મનાય છે, જે અત્યારે તો એક ખેતરના રૂપમાં શુષ્ક સ્થળ માત્ર છે.

કાલકાનાં મંદિર

અહીં કાલકાનાં મંદિર બે છે, બન્ને પાસે પાસે છે. નવાનું મહત્વ નથી. જૂનું મંદિર અને તેનું સ્થાન ઐતિહાસિક હોવાનું મનાય છે. તેમાં એક જૂની કાલકાની મૂર્તિ છે, બીજી એક નવી પણ મોટી છે. પૂજાશણગાર રોજ થાય છે. દર્શન કરનારની જમણી બાજુ બે જૂના પથરાના થાંભલા છે, તેમાંથી એકમાં વિ. સં. ૧૨૮૪માં પાટણના રહેવાસી પેથડ નામના પોરવાડ (શ્રાવક)નું નામ છે, બીજામાં પાટણના રહેવાસી ચંડપ્રસાદના પુત્ર સોમ નામના એક પોરવાડ (જૈન) નું નામ છે. આ બન્ને થાંભલા કોઈ જૈન મંદિરમાંથી અહીં લાવવામાં આવ્યા

હોય અથવા આ સ્થાન પહેલાં જૈન મંદિરરૂપેજ હોય એમ કલ્પના થાય છે. મંદિરની સામે ભીંતમાં પણ કેટલાંક જૈન શિલ્પનાં ચિન્હો નજરે પડે છે. આ મંદિરનો બહારનો ભાગ બીજે સ્થળેથી લાવેલા થાંભલા તથા પથ્થરોથી બન્યો છે, જેને બહુ વર્ષો થયાં નથી. પાછળના ભાગમાં જૂનો કિલ્લો છે, જેનો પરિચય હું આ લેખમાં પહેલાં આપી ચૂક્યો છું,

હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય

કહેવાય છે કે આ સ્થળે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપાશ્રયમાં ઉતરતા હતા. જો આ વાત સાચી હોય તો આ સ્થાન બહુજ મહત્વનું કહેવાય. ગામનો વચલો ભાગ આ પહેલાં હોવો જોઇએ. શ્રી હેમાચાર્ય પાસે સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, ઉદયન, શ્રીપાલ વિગેરે જ્યોતિર્ધરો તેમનાં દર્શન કરવા આવતા હતા. અત્યારે તો આ સ્થાન અનેક કબરો અને વિધર્મી સંસ્કૃતિથી કલંકિત બની ગયું છે. શિલ્પમાં જૈનત્વની શંકા જરૂર પડે છે.

આ સ્થાનો સિવાય નીચે લખેલાં પ્રાચીન સ્થાનો પણ જોવાલાયક છેઃ– (૧) આદિના મસ્જીદની જગા, (૨) સૈયદ મહમ્મદબહમનનો રોઝો, (૩) ખાનસરોવર (બહુ મોટું અને સુંદર છે,)(૪) શ્રી દામાજીરાવનું મરણ સ્થળ, (૫) બહાદૂરસિંગજીની વાવ, (૬) ગણપતિનું મંદિર (ગણપતિની પોળમાં છે. આમાં ગણપતિની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.)

જૈન મંદિરો

પાટણ સાથે જૈનોનો સંબંધ તેની સ્થાપનાકાળથી ઘણો ઘનિષ્ટ રહ્યો છે. પાટણમાં ઘણાખરા રાજ્યનીતિ તથા વ્યાપારના કામમાં જૈનો મધ્યકાળમાં આગળ પડતા હતા, હજુય છે. તેથી અહીં જૈનોએ મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરોની સવાસો જેટલી સંખ્યા છે તેમાં પણ વધુ મહત્વનાં આ છેઃ—

શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર

આમાં **પંચાસરા પાર્શ્વનાથની** મૂર્તિ ઘણીજ રમણીય તથા પ્રાચીન છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં લખેલું છે કે જ્યારે **વનરાજ ચાવડાએ પાટણની** સ્થાપના કરી ત્યારે **પંચાસરથી** આ મૂર્તિ મંગાવી તેની જૂના **પાટણમાં** સ્થાપના કરી હતી. જૂનું **પાટણ** તૂટી જવાથી આ મૂર્તિ અહીં લાવવામાં આવી છે. આવી સુંદર મૂર્તિઓ બહુ જ ઓછી જોવાય છે. પ્રેક્ષકના આંખ અને મનને સાંત્વન–પ્રમોદ કરનારી આ મૂર્તિ છે. આ મંદિરમાં **વનરાજ ચાવડા** તથા **સુરપાલની** મૂર્તિ પણ જૂની છે. **પાટણના** સેંકડો જૈનો દરરોજ આ મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે છે.

અષ્ટાપદજીનું દહેરૂં

આ મંદિરના ભોંયરામાં મોટી મોટી જૈન પ્રતિમાઓ છે.

લાકડાનું સુંદર કોતરકામ

ધીમટામાં કુંભારીયાવાડાના દહેરાસર તથા **કપુરમહેતાના પાડામાં** જે જૈન મંદિર છે તેમાં લાકડા ઉપર કરેલ કોતરકામ ઘણું સુંદર છે. અનેક ભાવો પ્રાણીઓ તથા ચરિત્રો લાકડામાં બહુ બારીકાઇથી કોતરેલાં છે. કામ જૂનું અને જોવાલાયક છે,

આ લેખમાં **પાટણના** ભૂતકાળનો તેના આદિ કાલથી લઇ ટૂંકાણમાં પરિચય કરાવ્યો છે. **પાટણનો** ભૂતકાળ ઘણો વિશાળ અને ઉજ્જવળ છે. તે સંબંધી આટલો લેખ બસ ન થાય. આખું પુસ્તક લખાવું જોઇએ.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજજીની પણ તે કામ કરવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે. આ કામમાં રસ લેનારા તથા એ વિષે માહિતી અને સાધનો ધરાવનારા મહાનુભાવોને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે અમને અમારા આ કામમાં સલાહ–સહાય આપે.

: ૪૭ :

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા[1]

વિહારમાં મળેલા શિલાલેખો

જૈન સાધુઓનો પૈદલ ચાલવાનો (પગે વિહાર કરવાનો) આચાર ઘણો મહત્ત્વનો છે. આમાં જેમ તેમના સંયમની રક્ષા છે, સ્વાસ્થ્યને લાભ છે, તેમ સમાજ અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ કરવાની પણ ઉમદા તક તેમને મળે છે. સદર આચારથી તેઓ પગવડે હજારો માઈલોની મુસાફરી કરી સ્વ અને પરનું હિત સાધી શકે છે. જે સાધુ વિચારસંપન્ન હોય, ઉદાર અને જ્ઞાનજીવી હોય તે પોતાના અનુભવોથી મોટા મોટા ગ્રંથો–ઇતિહાસોની ભેટ સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ચરણે ચઢાવી શકે છે.

નવું નવું જાણવાનો અને નોંધવાનો મને શોખ છે, તેથી મુસાફરી (વિહાર) દરમિયાન જે કાંઈ નવું જણાય છે, તેને નોંધી લઉં છું અને પ્રસંગ–સમય મળે તો તે વિષે વિસ્તાર કે સંક્ષેપથી યત્કિંચિત્ લખવા પ્રયાસ કરું છું. કેટલાક પ્રવાસવર્ણનો **શારદા** વિગેરે પત્રોમાં લખવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો છે.

---

૧ જૈન, ભાવનગર, પૃ. ૩૩, અંક ૧૬

પૂજ્યપાદ શાસનદીપક પ્રખરવક્તા **શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ-જી**ની સાથે તેમના જન્મગ્રામ **સાંઠબા**માં ગતવર્ષ ચોમાસું કર્યા પછી કપડવણજ, દેહગામ, **પ્રાંતીજ**, વિજાપુર, **મહેસાણા**, **ધીણોજ**, **પાટણ**, **પાલનપુર**થી વિહાર કરી જગત્પ્રસિદ્ધ **આબુપર્વત** સુધી પ્રવાસ (વિહાર) કર્યો. આ પ્રવાસમાં મને અનેક અનુભવો થયા. તેમાં ઘણી બાબતો લખવા જેવી મને જણાઇ અને મળી છે. આ બધું વિગતવાર લખતા વધુ સમય કાઢવો જોઇએ, પણ બીજી સાહિત્યક પ્રવૃત્તિઓના કારણે પ્રવાસમાં વધુ સમય મળે તેમ લાગતું નથી, તેથી જેમ અઢીવર્ષ પૂર્વે **માળવા**માં મેં (સાહિત્યોપયોગી વાતોના શીર્ષકથી) પાંચ લેખો સારરૂપે **'જૈન'** માં લખ્યા હતા, તેમ ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે ધર્મ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બાબતને થોડા શબ્દોમાં લખી દઇ કંઇક સંતોષ માની લઉં તો સારૂં, એમ ધારી બે શબ્દો લખવા યત્ન કરૂં છું.

સાઠંબાનો શિલાલેખ

સાંઠબા એક નાનું સ્ટેટ છે. કપડવણજથી ઇશાનકોણમાં ચોવીશ માઇલ ઉપર તે આવેલું છે. ત્યાં એક મોટી વાવ છે. તેની પાસે પાછળના ભાગમાં હનુમાનનું તૂટેલું **મંદિર** છે. ત્યાં એક લાલ રંગનો ખડબચડો પત્થર છે. તે કોઇ થાંભલાનો ભાગ હોવો જોઇએ. તેમાં એક લેખ કોતરેલો છે. અક્ષરો ખરાબ હોવાથી બરાબર વંચાતું નથી. કેટલોક ભાગ વંચાયો છે. તે અહીં આપું છું:—

संवत् १३५० वर्षे मागसर शुदी १४ शनीश्चरे दिने सोलंकी......श्री भीमश्रीवंचा (ता) राज्ये श्रीसामंत श्री प्रशांत सिंहराज्ये श्री हु० स कीले...वड... ... ...

આ શિલાલેખ વિ. ૧૩૫૦ માગશર શુદિ ૧૪ શનિવારનો છે. તેમાં સોલંકી રાજાનું નામ છે. તે સમયે ગુજરાત ઉપર સોલંકીઓનો સાર્વભૌમ અમલ રહ્યો હતો. વાઘેલાઓનો પણ તે છેલ્લો સમય હતો. એટલે આ સોલંકી રાજા કોઇ નાનો ઠાકોર કે ખંડીરાજા હશે. લુણાવાડા કે વાડાસિનોરમાં તેનું રાજ્ય હશે. અત્યારે લુણાવાડા તથા દેશલીના ઠાકોર પણ સોલંકી છે.

કપડવંજમાં કુંડવાવ તથા કીર્તિસ્તંભ

કપડવણજ એક ઐતિહાસિક જૂનું ગામ છે. સંસ્કૃતમાં તે કર્પટવાણિજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં આ ગામમાં વાણિજ્ય ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં હતાં. અહીં સિદ્ધરાજ સોલંકીએ બંધાવેલ કુંડવાવ બહુ જ મોટી અને શિલ્પવાળી છે. એક કીર્ત્તિસ્તંભ છે તેમાં નકસીનું કામ ઘણું સારૂં છે. સિદ્ધરાજને ઇમારતોનો–શિલ્પનો બહુ શોખ હતો. તેણે કરોડો રૂપીયા આ સ્થાવર કામમાં ખર્ચી પોતાની કીર્તિને સ્થાયી બનાવી છે. આ ગામમાં કેટલાક શિલાલેખો લેવા જેવા ઉપયોગી છે, પણ સમય ન મળવાથી ઉતારી શકાયા નથી. અહીં વ્હોરા કોમ સમૃદ્ધ છે.

કપડવણજમાં જૈનમંદિરો બહુ જૂનાં છે. તેમાં રહેલી મૂર્તિઓ રમણીય તથા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. તેના શિલાલેખોથી કેટલીક હકીકત જાણવામાં સારી મદદ મળી શકે. પહેલાં જે સ્થળે કપડવણજ હતું તે સ્થળે અત્યારે નથી. જૂનું સ્થાન ઘણુંખરૂં શૂન્ય છે.

પાટણમાં જુની કાલકા મંદિરના લેખો

પાટણ એક ઇતિહાસિક નગર છે. તેમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડાઇ છે. ઇતિહાસ સર્જાયો છે. કળાઓનો ઉદ્ભવ થયો છે. તથા

સાહિત્યનું સર્જન અને રક્ષણ થયું છે. તેનો પૂરો ઇતિહાસ હજુ લખાયો નથી, એ ગુજરાત માટે શરમાવનારો વિષય છે. પાટણના ઇતિહાસથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે.

જૂની કાલકાનું મંદિર અને સ્થાન બહુ પ્રાચીન મનાય છે. તેની પાછળ કિલ્લો છે, તે વિ. સ. ૮૦૨માં વનરાજ ચાવડાએ પાટણ વસાવ્યું તે વખતનો કહેવાય છે. અસ્તુ. ગમે તેમ હોય તેનો વિચાર બીજે સ્થળે કરાશે. આ મંદિરમાં કાલિકાની જૂની અને નવી મૂર્તિઓ છે. વ્યવસ્થા–ખર્ચનો બંદોબસ્ત રાજ્ય તરફથી છે. દેવીની સામે ઉભા રહેનારની જમણી બાજુ પડએના મંડપમાં બે થાંભલા છે. તેમાંથી એકમાં આ પ્રમાણે શિલાલેખ કોતરેલ છે:—

१. सं. १२८४ वर्षे श्रीपत्तनवास्तव्यप्राग्वाट ठ० श्रीपूनसीह सुतठ० आल्हणदेविकुक्षिभूः ठ० पेथडः ॥

બીજા થાંભલાનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—

१ सं १२८४ वर्षे श्रीमत्पत्तनवास्तव्यप्राग्वाट ठ० श्री चण्डप्रसादसुतः ठ० श्रीसीमः ।

આ બન્ને શિલાલેખો થાંભલાઓ ઉપર છે. આ બન્ને થાંભલાઓ જુના પાટણનું ખોદકામ કરતાં મળ્યા હતા. ત્યાંથી ઇસ્વી સન્ ૧૯૨૧ માં ઉપયોગી જાણી અહીં લાવી ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. તે કોઇ જૈન મંદિરના થાંભલા છે. જુના પાટણમાં જૈનોનાં સેંકડો મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં છે. જૈનો શ્રીમંત હોવાથી પોતાની જુની ઇમારતોને મૂકી નવી ઇમારતો (મંદિરો) ઉભી કરે છે. આ પદ્ધતિથી જૈનોએ ઇતિહાસપયોગી ઘણીય વસ્તુઓનો નાશ કર્યો છે અથવા નાશ થવા દીધો છે. જૂનું પાટણ ભાંગી જવાથી ત્યાંના મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ તો ઘણે ભાગે જૈનો ઉપાડી લાવ્યા હશે અને મંદિરો તથા શિલાલેખો

ત્યાં ને ત્યાંજ મૂકી આવ્યા. તે મંદિરો અને ઇમારતોને લોકો મનમાં આવે તેમ ઉપાડી ગયા. શ્રીયુત **રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ** લખ્યું છે કે પાંચસો વર્ષ સુધી લાગટ **પાટણ**ની નવી ઇમારતો માટે જૂના **પાટણ**નો પત્થર વપરાયો છે. હમણાં પચાસેક વર્ષથી બહારથી પત્થર આવવા લાગ્યો છે. આ વાત તદ્દન માનવા જેવી સાચી લાગે છે. નવા **પાટણમાં મંદિરોમાં કે મસ્જીદોમાં, વાવમાં કે કુવાઓમાં, ઘરોમાં** કે કચેરીઓમાં, **કિલ્લામાં** કે **ભી**તોમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં **જૈન મંદિર** વિગેરેનાં પ્રાચીન શિલ્પના ચિહ્નો સાફ સાફ જણાય છે. જૂની કાલકા મંદિરનો ઘણોખરો ભાગ જૂના **પાટણ**ની ઇમારતોના થાંભલાઓથી તથા પથરાઓથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ બે લેખો સં. ૧૨૮૪ ના એટલે કે ૭૦૭ વર્ષના જુના છે. તે **પાટણ**ના પોરવાડ **જૈન** ગૃહસ્થોએ કોતરાવેલા છે. મધ્યકાળમાં **વાદિદેવસૂરિથી શ્રીપાલ વસ્તુપાલ–તેજપાલ** વિગેરેથી **પોરવાડ** જાતિ ઘણીજ પ્રગતિમાન્ તથા મહાયશસ્વી હતી. રાજ્યમાં, સમાજમાં, સાહિત્યમાં કે વ્યાપારમાં **પોરવાડ** જાતિનો ઘણો હિસ્સો હતો. પહેલાં તો જૈન ધર્મ પાળનારીજ હતી, હજુય છે પણ ગુજરાતમાં કેટલાક દશા **પોરવાડો** વૈષ્ણવ ધર્મમાં ગયા છે, અસ્તુ. પહેલા થાંભલામાં **પેથડ** નું નામ છે અને બીજામાં **ચંડપ્રસાદ**ના પુત્ર '**સોમ**'નું નામ છે. તે કદાચ **વસ્તુપાલ**નો કુટુંબી હોય. બન્ને **પાટણ**ના રહેવાસી હતા એમ લખ્યું છે. આ બન્ને શિલાલેખોમાં વિશેષણ તરીકે **ઠ૦** લખ્યું તેનો અર્થ ઠાકોર થાય છે. મધ્યકાળમાં ઠાકોર એક બહુમાન વાચક વિશેષણ પદવી અથવા રાજ્યપ્રાપ્ત ટાઇટલ કહેવાતું હતું. દેવાસ, **માંડવગઢ, ધાર** (માળવા)માં હજૂય ઘણાખરા **પોરવાડો** માટે **ઠાકોર** વિશેષણ લગાડાય છે.

આ બન્ને લેખોથી જણાય છે કે કાં તો **પેથડ** અને '**સોમ**' નામના શ્રાવકે જુદાં જુદાં બે મંદિર બંધાવ્યા હશે અથવા કોઇ જૈન મંદિરમાં એક એક થાંભલો કરાવી જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કર્યા હશે. જુના **પાટણ**માં ખોદકામ થાય તો ઘણીખરી કીંમતી ચીજો નીકળવાની સંભાવના છે. આશા છે કે **વડોદરા** સ્ટેટ આ કાર્ય માટે વેળાસર પ્રયાસ કરશે.

પાટણ વિષે ઘણું વાંચવા જેવું, જાણવા જેવું, જોવા જેવું, નોંધવા જેવું છે. તે વિષે મેં એક નિબંધ તૈયાર કર્યો છે. બીજું ઘણુંય લખવાનું છે, લખાય ત્યારે ખરૂં. **પાટણ**માં ઇતિહાસની ઘણી ચીજો મળવાની સંભાવના છે. ફક્ત તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આશા છે કે રાજા અને પ્રજા આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા સારો ઉત્સાહ બતાવશે.

હવે પછી **પાલનપુર** અને ત્યાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો સંબંધી કાંઇક લખીશ.

:૪૮:

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

સાચા વિદ્વાનો સાહિત્યવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી કામ કરે છે. સાહિત્યની સેવા કરવામાં તેઓ જાતિ દેશ ધર્મ કે પ્રાન્તના ભેદોને આડા આવવા દેતા નથી. "હંમેશાં ઉદારવૃત્તિથી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવો," એ તેમનું જીવનધ્યેય હોય છે. કેટલીક સદીઓથી ભારતવર્ષમાં સાંપ્રદાયિક ઝેર વ્યાપ્યું છે, તેના પરિણામે એક બીજાના સાહિત્યની ઉન્નતિ સાધવાને બદલે અવનતિ અને હાનિ પહોંચાડવા પ્રયત્નો થયા છે, એમ આપણને જૂનો ઇતિહાસ જણાવે છે. એ બીના ભારતીય વિદ્વાનો માટે નામોશીભરી કહેવાય. અસ્તુ.

કોઇ પણ સંપ્રદાયના કોઇ પણ વિષયની સાહિત્ય સેવા કરવામાં જૈન વિદ્વાનો સદીઓથી ઉદાર રહ્યા છે. તેના પરિણામે સાતમી સદીથી લઇ અઢારમી સદીના સંખ્યાબંધ **જૈન સાધુ** તથા શ્રાવક વિદ્વાનોએ જૈનેતર (વૈદિક તથા બૌદ્ધ) સાહિત્ય ઉપર ગંભિર ચમત્કારી અને મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકા ટિપ્પણ ભાષ્ય અને વિવેચનો કર્યાં છે. મારી પાસે લગભગ સો જૈનેતરોના વિવિધ ગ્રન્થો ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ ટીકા આદિ બનાવ્યાં છે, તેની યાદી છે. અત્યારે પણ **પાટણ**, **ખંભાત**,

જેસલમેર, બીકાનેર અને અમદાવાદ વગેરેના સેંકડો જૈન ભંડારોમાં તેવા ગ્રંથો હયાત છે, તે સિવાય હજારો જૈનેતરોના ગ્રંથોની રક્ષા જૈનોએ કરી ઉપકાર કર્યો છે.

તેવા ગ્રંથોમાં **શ્રુતબોધ** પણ એક છે કે જે અજૈનકૃત હોવા છતાં જૈન વિદ્વાનોએ તે ઉપર એકથી વધારે ટીકાઓ બનાવી અભ્યાસીઓ માટે સરળતા કરી આપી છે.

મહાકવિ કાલિદાસની ઓળખાણ ભારતીય પ્રજાને કરાવવાની આવશ્યકતા નથી. તેમની વિશિષ્ટ કવિશક્તિથી શ્રેષ્ઠકવિ તરીકે તેઓ સર્વત્ર મશહૂર છે. તેમના બીજા ગ્રંથોની જેમ **શ્રુતબોધ** ગ્રંથ પણ પ્રમાણમાં નાનો હોવા છતાં મહત્ત્વનો હોવાથી લોકપ્રિય થઇ શક્યો છે. તે ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ કલમ ચલાવી છે, **જૈનાચાર્યો** કે જેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા ઉદાર રહ્યા છે, તેઓએ પણ આ ગ્રંથની કીંમત કરી છે, અહીં તો ફક્ત **શ્રુતબોધ** ઉપર **શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય** કૃત ટીકાનો ટૂંકો પરિચય કરાવવાનો વિચાર કર્યો છે:—

ટીકાકારનું મંગલાચરણ

श्रीमत् सारस्वतं धाम नत्वा, श्रुत्वा च सद्गुरून् ।
टीका श्रीश्रुतबोधस्य छन्दसः क्रियते मया ॥ १ ॥

શ્રુતબોધનાં મૂલ પદ્યો

छन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बुध्यते ।
तदहं रचयिष्यामि[1] श्रुतबोधमविस्तरम् ॥

---

[1] મુદ્રિત ઘણી ચોપડીઓમાં 'संप्रवक्षामि' પાઠ છે. પ્રસ્તુત ટીકામાં પણ 'संप्रवक्षामि' જ મૂક્યું છે. માટે તે જ પાઠ સાચો હોવો જોઈએ. તેને બદલે અહી મૂલમાં 'रचयिष्यामि' પાઠ છે, તે લિપિકારની અજ્ઞાનતાથી લખાયો હશે એમ લાગે છે.

संयुक्ताद्यंदीर्घं सानुस्वारं विसर्गसम्मिश्रम ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु. पादान्तस्थ विकल्पेन ॥

ટીકા—छन्दसामिति। अहं तत् श्रुतबोधनाम छन्दशास्त्रं संप्रवक्षामि कथयिष्यामि। किं विशिष्टं ? अविस्तरं—न विद्यते विस्तारो यस्मिन् तत् त तु किं ? येन श्रुतमात्रेण सता, प्रस्तारादिविनैव छन्दसां-आर्या-अनुष्टुबादीनां लक्षणं गुरुलघुमात्रागणादिस्वरूपं बुध्यते-ज्ञायते ॥ १ ॥

अथ प्रथमं गुरूलघु लक्षणं...आहः—

संयुक्ताद्यमिति। यदक्षरं संयुक्ताद्य-संयुक्तं संयोग-भूतस्याक्षरं साद्यं पूर्ववर्त्ति, तदक्षरं गुरुसंज्ञकं ज्ञेयम्। पुनर्यद् दीर्घं तदपि गुरु। यथा-अ इ उ ऋ ऌ पञ्चस्वरा ह्रस्वसंज्ञकाः; तथाचैतैरुपलक्षितं व्यञ्जनमपि ह्रस्वसंज्ञम्। तथा -आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ एते ९ स्वारा दीर्घाः; तैरुपलक्षितं व्यञ्जनमपि दीर्घं तद् गुरुसंज्ञम्। यद् ह्रस्वं तद् लघु संज्ञकम्। पुनर्यदक्षरं सानुस्वारं-अनुस्वारो नकारो मकारो... ...अक्षरोपरि विन्दुरूपः तेन सहितं तदपि गुरूसंज्ञम्। तथा विसर्गसंमिश्रं यदुक्तं यदपि (तदपि ?) गुरुसंज्ञकं विज्ञेयम्। पादान्तस्थं तु पादः श्लोक चतुर्थांशः। तस्यान्ते वर्त्तमानं लघ्वक्षरमपि विलल्पेन गुरुसंज्ञकं क्वचित् गुरूसंज्ञमित्यर्थः। गुरु विपरीतं लघुसंज्ञकम् ॥ २ ॥

(અન્તિમ ભાગ)

यद्यपि छन्दांसि भूयांसि वर्त्तन्ते परमत्र प्रसिद्धान्येवकानिचित् उक्तानि सन्ति। अन्यानि तु वृत्तरत्नाकरादिभ्योऽवसेयानि। आर्याप्रस्तारनिष्टोद्दिष्ट विधिः ॥ ४० ॥

श्रीमन्नागपुरीयपूर्वकतपागच्छाम्बुजारस्कराः
सूरीन्द्राः प्रभुचन्द्रकीर्त्तिगुरवो विश्वत्रयविश्रुताः ।
तत्पादाम्बुरूहप्रसादपटुगीः श्रीहर्षकीर्त्याह्वयो-
पाध्याय श्रुतबोधवृत्तिमकरोद् बालाय बोधाय वै ।

इति श्री श्रुतबोधवृत्तिः सम्पूर्णा । श्रीरस्तु । सं. १८९६.

મૂળ ગ્રંથનો ટૂંક પરિચય

શ્રુતબોધ છન્દ (પિંગલ) વિષયનો પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે. લૌકિક વિદ્વાનો વડે વપરાતાં કે કરાતાં કવનોમાં અને તેવાં કાવ્ય મહાકાવ્યોમાં દેખાતાં પદ્યોમાં ખાસ કરીને જે છન્દો વપરાય, છે તે છન્દોનાં લક્ષણોનો આમાં નવી ઢબથી નિવેશ કરવામાં **કાલિદાસ કવિએ** ખરેખર કમાલ કરી છે. આ નાનકડા ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ૩૯ છન્દો છે. પ્રારંભના ત્રણ શ્લોકમાં પરિભાષા આપી છે. અલબત્ત, આ ગ્રંથમાં આવતાં સ્ત્રીનાં સંબોધનો શ્રૃંગારમય છે; જેથી છાત્રોને ભણાવવામાં મન ગ્લાન થાય છે, છતાં એની રચનાશૈલી, ગોઠવણ યતિ–વિરામ વિગેરેના નિયમો જોતાં આ ગ્રંથ છન્દનો સારભૂત છે, એમાં કાંઈ શક નથી. કવિતા બનાવનારે આ મૂળ ગ્રંથને કંઠસ્થ રાખવો સારો છે.

પ્રસ્તુત ટીકા

શ્રુતબોધની સદરહુ ટીકાની ભાષા સરલ સંસ્કૃત છે. પર્યાય શબ્દોથી મૂલના અર્થને ઘણો સ્પષ્ટ કર્યો છે. પ્રસંગ આવતાં **છન્દોમંજરી** વગેરેના છન્દના આકરગ્રંથોના પાઠો આપી ટીકાકારે તુલના કરી છે, જેથી વર્ત્તમાનના છાત્રોને આ ટીકા ઉપયોગી નિવડે તેમ છે. જે પ્રકાશકો શ્રુતબોધને છપાવે છે, તેઓ આ પ્રાચીન ટીકાને પણ સાથે

છપાવે તો પાઠકોને સૌકર્ય થાય. સંસ્થાધિપતિઓ એ તરફ જરૂર લક્ષ આપે એવી આશા રાખું છું.

જે પ્રતિ ઉપરથી મેં સદર ટીકાની પંક્તિઓ ઉતારી છે, તેનાં આઠ પાનાં છે. અક્ષર લગભગ સારા છે. લખાણ અશુદ્ધ છે. પ્રતિ જીર્ણ થઇ છે.[1]

શ્રુતબોધ ઉપર પ્રસ્તુત ટીકા સિવાય **नयविमल** નામના જૈન સાધુની ટીકા પણ છે. **हंसराज** નામના વિદ્વાને પણ ટીકા લખી છે પણ તે જૈન છે કે અજૈન, તેનો નિર્ણય મૂળ પ્રતિ જોયા વગર કરી શકાય નહિ. તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ **લિંબડીના ભંડારમાં છે. રાજહંસ ઉપાધ્યાય** નામના એક જૈન વિદ્વાન્ મુનિ થયા છે ખરા કે જેમણે **वाग्भटालंकार** ઉપર વૃત્તિ રચેલી છે. જુઓ જૈન ગ્રંથાવલિ પૃ. ૩૧૨

ટીકાકાર હર્ષકીર્ત્તિ

શ્રુતબોધની પ્રસ્તુત ટીકાના કર્તા **શ્રી હર્ષકીર્ત્તિ ઉપાધ્યાય** સત્તરમી સદીમાં થયા છે. તેઓ [2]**ચન્દ્રકુલ બૃહદ્ તપાગચ્છીય નાગપુરીય શાખામાં** થએલ પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક [3]**શ્રી વાદિદેવસૂરિ** (સમય, સંવત્ ૧૧૪૩ થી ૧૨૨૬) ની પરંપરામાં થએલ શ્રી ચન્દ્રકીર્ત્તિસૂરિના શિષ્ય હતા. શ્રી **ચન્દ્રકીર્ત્તિસૂરિ** પણ અનેક વિષયોના

---

૧ આ ટીકાની એક પ્રતિ કપડવણજના ઢાકવાડીના પંચોના ઉપાશ્રયમા છે. તેનાં પાન નવ છે, અને તે વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૫ ફાગણ સુદિ ૧ શનિવાર રાજનગરમાં લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જૂઓ ચંદ્રકીર્ત્તિની સુબોધિકા ટીકા પ્રશસ્તિ.

૩ વાદિદેવસૂરિ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ મારી લખેલી '**प्रमाणनयतत्वालोकप्रस्तावना**' માં.

ધુરંધર વિદ્વાન્ હતા. તેમણે સર્વોપયોગી '**સારસ્વત વ્યાકરણ**' ઉપર **ચન્દ્રકીર્ત્તિ સુબોધિકા** નામની ટીકા રચી જગત્ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. આ ટીકાની આજે અનેક સ્થળે સંખ્યાબંધ આવૃત્તિઓમાં પચીસ તીસ હજાર નકલો છપાઈ ગઈ હશે. આમની પરંપરામાં અનેક **જૈન મુનિઓએ અજૈન સાહિત્ય** ઉપર ટીકા ટિપ્પણો રચ્યાં છે.

શ્રી હર્ષકીર્ત્તિસૂરિ વ્યાકરણ કાવ્ય છન્દ અને વૈદ્યક વિષયના સારા વિદ્વાન્ હતા. **યોગચિંતામણી** નામનો તેમનો વૈદ્યક ગ્રંથ આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમણે [1]**શારદીય નામમાલા** નામનો

---

૧ આ કોષ શિવલાલ દુબેજીએ વિક્રમ સં. ૧૯૩૦માં છાપ્યો તથા હીરાલાલ હંસરાજે જામનગરથી આ કોષને ગુજરાતી અર્થ સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે. કોષ સરલ નાનો તથા સુંદર છે, તેના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે છે લખેલ છે:—

प्रणम्य परमात्मानं सच्चिदानन्दमीश्वरम् ।
प्रथ्नाम्यहं नाममालां मालामिव मनोरमाम् ॥ १॥

(સરસ્વતીનાં નામો)

वागूदेवी शारदा ब्राह्मी भारती गीः सरस्वती ।
हंसयाना वरपुत्री शारदा वरदायिनी ॥ २ ॥

(વિક્રમ સં ૧૯૩૦ ની આવૃત્તિમાંથી)

(અન્તિમ ભાગ)

ब्रह्म क्षत्रिय विट् शूद्रं संकीर्णाह्वैर्मनोरमैः ।
वर्गैस्तृतीयकाण्डोऽयं पूर्णितो हर्षकीर्त्तिना ॥
श्रीमन्नागपुरीयकाह्वगतपागच्छाधिपः पूज्यपात्–
सूरिश्रीप्रभुचन्द्रकीर्तिगुरवस्तेषां पदानुग्रहात ।

એક કોષ પણ રચ્યો છે. શ્રી **ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિ**ના સાહિત્ય કાર્યમાં શ્રી **હર્ષકીર્તિ** ઉપાધ્યાય ઘણા સહાયક હતા. [1] **सारस्वत व्याकरण**ની પ્રસિદ્ધ **सारस्वत दीपिका** (સુબોધિકા) ટીકા, જે **ચન્દ્રકીર્ત્તિસૂરિ**એ બનાવેલી હતી, તેની પહેલી પ્રતિ (નકલ) શ્રી હર્ષકીર્ત્તિએ લખેલી છે. તથા પ્રશસ્તિ પણ એમણેજ કરી હોય એવું મારું અનુમાન છે. શ્રીહર્ષકીર્ત્તિનાં આટલાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છેઃ—

૧ યોગચિંતામણિ	૭ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર ટીકા
૨ વૈદ્યક સારોદ્ધાર	૮ સિંદૂર પ્રકરણ ટીકા
૩ શારદીય નામમાલા	૯ બૃહચ્છાન્તિ ટીકા
૪ સેટ્અનિટ્કારિકા વિવરણ	૧૦ ધાતુપાઠ વિવરણ
૫ ધાતુપાઠ તરંગિણી	૧૧ તિજયપહુત્ત વૃત્તિ
૬ શ્રુતબોધ ટીકા (સદરહુ ટીકા)	૧૨ વૈદ્યકસારસંગ્રહ

भूर्णावाभिजनोचित्तां लघुतरां श्रीनाममालामिमां
चक्रे पाठकहर्षकीर्त्तिरखिलां श्वेताम्बराग्रणीः ॥
भूद्वीपवारिसरिदद्रिनभःसमुद्र—
पातालदिग्ज्वलनवनानि यावत् ।
यावन्मुदं वितरतां भुविपुष्पदन्तौ
तावत् स्थिरा विजयतां वत नाममाला ॥

१ तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याह्वपाठकः ।
लिखनोपक्रमं चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ સારસ્વતદીપિકા (નિ.સા.)
श्री चन्द्रकीर्तिसूरिन्द्रपादाम्भोजमधुव्रतः । ૨૦૨
हर्षकीर्त्तिरिमां टीकां प्रथमादर्शकेऽलिखत् ॥ ८ ॥ સારસ્વતદીપિકા પ્રશસ્તિ

અહીં તો શ્રી હર્ષકીર્ત્તિ વિષે આટલુંજ લખી વિરમું છું. આશા છે કે પ્રાચીન સાહિત્યના રસિયા એમના વિષે વધુ પ્રકાશ પાડશે.

આ ગ્રંથની ટીકા લખી ત્યાં લગી શ્રી હર્ષકીર્ત્તિ 'ઉપાધ્યાય' હતા પણ તે પછી તેમને 'સૂરિ' આચાર્યપદ મળ્યું હોવું જોઇએ. વિક્રમ સં. ૧૬૬૫ની લગભગ બનાવેલ **વિજય શેઠ વિજયા શેઠાણી સ્વલ્પ પ્રબંધ**માં શ્રી હર્ષકીર્ત્તિ પોતાને **સૂરિ** (આચાર્ય) જણાવે છે. જેમઃ—

"તેહના ગુણ ગાવે ભાવે જે નરનાર
"તે તો વંછિત પામે સંપતિ લહેરશાલિ.
"નાગોર તપગચ્છ આચારજ સુરિરાય
"શ્રી ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિ પ્રણમું તેહના પાય
શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિ પભણે તાસ પસાય ॥

(જૂઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧)

આ નાગોરી તપાગચ્છ છે, **મારવાડના** નાગોરથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. શ્રી હર્ષકીર્તિ માટે અહીં તો આટલુંજ લખીશું.

: ૪૯ :

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝિયમ

ભારત ભૂમિમાં '**મેવાડ**' પુણ્યદેશ છે. દરેક દેશ પોતાની વિશેષતા ધરાવે છે. તેમ **મેવાડ** પણ અનેક વિશેષતાઓ રાખે છે. બારસો વર્ષોથી **મેવાડમાં સીસોદિયા વંશના** ક્ષત્રિયો અવિચ્છિન્ન રીતે શાસન ચલાવી રહ્યા છે. એક જ દેશ ઉપર એક જ વંશનું આટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય હોવાનું ઉદાહરણ, ભારતના ઇતિહાસમાં તો શું પણ બીજાં રાષ્ટ્રોમાં પણ જવલ્લે જ મળી શકશે. **મેવાડમાં** વીરતાનો ગુણ સારી રીતે વિકાસ પામ્યો છે. આ ગુણને કેળવવા માટે **મેવાડ**-વાસીઓએ પોતાનાં ધન, માલ, પુત્રી, સ્ત્રી અને વ્હાલા પ્રાણોને પણ તૃણવત્ ગણી ત્યાગવામાં પૂરેપૂરી ઉદારતા બતાવી છે. તેથી તે શું ક્ષત્રિય કે મરાઠા, શું મોગલ કે પઠાણ, દરેક લડાયક કોમોની સામે લડી પોતાના દેશની કીર્તિને બચાવવા માટે લગભગ દોઢહજાર વર્ષસુધી કટિબદ્ધ રહ્યો છે. **રાણા પ્રતાપે** આ કીર્તિની ઉજ્જવલતામાં ખાસ વધારો કર્યો. તેમના પિતાશ્રી ઉદયસિંહજીએ સત્તરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં મનોહર ઝાડી અને પહાડોથી શોભિત તથા સુરક્ષિત પ્રદેશમાં '**ઉદયપુર**' નગર વસાવી ત્યાં મેવાડની રાજધાની બનાવી, તે પહેલાં

ચિત્તોડમાં અને '**નાગહૃદ**[1]' વગેરે સ્થળે મેવાડની રાજધાની હતી; પણ તે સ્થાનો કાલબળે શત્રુઓનાં આક્રમણોથી છિન્નભિન્ન થયાં, તેથી 'ઉદયપુર' વસાવવાની ફરજ પડી. અત્યારે મેવાડની રાજધાની ઉદય-પુરમાં છે. જો કે હવે મેવાડમાં વીરતાનાં પૂર ઓસરતાં જાય છે પણ પૂર્વકાળમાં વીરતાની આરાધનામાં જ વધુ સમય વીત્યો હોવાથી મેવાડ દેશ સાહિત્ય, કલા અને શિક્ષણના વિષયમાં **પંજાબની** જેમ ઉલ્લેખનીય પ્રગતિ સાધી શક્યો નથી.

આ દિશામાં રાજ્ય તરફથી અભિમાન લઇ શકાય તેવો પ્રયાસ લેવાયો નથી. બીજાં રાજ્યોમાં વીસમીસદીમાં જેટલી રાજ્ય તરફથી લાયબ્રેરીઓ, સાહિત્યક સંસ્થાઓ છે, તેના પ્રમાણમાં આ રાજ્યમાં ઓછી જણાય છે. ગયા ચોમાસામાં અમો **ઉદયપુર** હતા ત્યારે રાજ્ય તરફથી ચાલતી **પબ્લીક** અને **પ્રાઇવેટ** લાયબ્રેરીઓનાં **મ્યુઝીયમ** જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો, તે વિષે ટૂંકમાં અહીં પરિચય આપવા ચાહું છું.

'વિક્ટોરિયા લાયબ્રેરી'

આ લાયબ્રેરી **સજ્જન નિવાસ બાગમાં** આવી છે. ત્યાં વિક્ટોરિયા મહારાણીનું બાવલું છે. લાયબ્રેરીનું મકાન સારા ઢંગનું છે. થોડાં ઘણાં છાપાંઓ આવે છે પણ જણાય છે કે પબ્લીકને માટે હોવા છતાં ઉદયપુરની પ્રજા તેનો લાભ બહુ જ ઓછો લે છે.

---

૧ પંદરમી સદીના છેલ્લા સમય સુધી આ નગર બહુ સમૃદ્ધ હતું. ત્યાં રાજધાની પણ રહી છે. કુંભારાણાનું તે પ્રિયનગર હતું. કહેવાય છે કે ત્યાં ૩૫૦ મંદિરો હતા. અત્યારે તે શૂન્ય ગામડાના રૂપમાં 'નાગદા' નામથી ઓળખાય છે. તે વિષે જુઓ શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી અંકમાં તે વિશે લખાયેલો મારો લેખ.

પુસ્તકોનો સંગ્રહ લગભગ ૭,૦૦૦નો હશે. તેનો લાભ લેનાર વર્ગ પણ જુજ છે. નવાં પુસ્તકોને સંઘરવા તરફ રાજ્યના અધ્યક્ષની કાળજી ઓછી હશે. ત્યાં સિક્કાઓનો સંગ્રહ ઉલ્લેખનીય છે. સોના રૂપા, તાંબા અને લોઢા વગેરેના સિક્કાઓ છે તેમાં ઘણાખરા મધ્ય કાલથી જૂના નથી. લાયબ્રેરીની સાથે જ **વિક્ટોરિયા મ્યુઝીયમ** છે. તેમાં મહારાણા **કુંભા રાણાના** સમયના નાના મોટા શિલાલેખો ઘણા છે. કેટલાક **કુટિલ લિપિના** લેખો તથા **બ્રાહ્મીલિપિના** શિલાલેખો પણ ઉલ્લેખનીય છે. હિન્દુ અને જૈનોની કેટલીક ખંડિત મૂર્તિ અને તેનાં અવયવો પણ છે. એક જૈનમૂર્તિનું પરિકર કુંભરાણાના સમયનું છે તે 'નાગહૃદ' નગરનું છે જેને અત્યારે **નાગદા** કહે છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ કોતરેલ છેઃ—

ओं नागह्रदपुरे राणाश्री कुंभकर्णराज्ये श्री आदिनाथ विंबस्य परिकरः कारितः। प्रतिष्ठतः श्रीखरतरगच्छे श्रीमतिवर्धनसूरिभिः ॥ उत्कीर्णवान् सूत्रधार धरणाकेन श्रीः ॥

મ્યુઝીયમમાં બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ છે, જેવી કે મારેલા સિંહ, વાઘ, મગર વગેરે જનાવરો; જુનાં વાસણો અને વસ્ત્રો વગેરે. પણ તેમાં 'રીતનું રાધ્ધતું' છે. ખાસ મહત્ત્વની વસ્તુ **શાહજહાં ખુરમની** ખાસ **પાઘડી** છે. તેણે ઉદયપુરના **મહારાણા કરણસિંહજીની** પાસે આવી શરણ માગ્યું અને મહારાણાને ચરણે પોતાની પાઘડી મૂકી હતી. આ બનાવ ઇસ્વી સન ૧૬૨૧ માં બન્યો એમ કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત **લાયબ્રેરી** અને **મ્યુઝીયમમાં** અધ્યક્ષ શ્રીયુત **અક્ષયકીર્તિજી** છે. તે નવયુવક અને હિંદી વ્રજ ભાષાની કવિતામાં

સારો રસ ધરાવે છે. આ બંને સંસ્થા ઉદયપુરના રાજ્યના ખરચથી ચાલે છે. આના નિભાવ માટે રાજ્ય દર વર્ષે ૩,૪૦૦ રૂપિયા ચિત્તોડી એટલે કે બે હજાર રૂપિયા ખર્ચે છે. આખા ઉદયપુર રાજ્ય તરફથી જનતાને માટે ફક્ત આ એક જ પુસ્તકાલય છે. આની પ્રગતિ માટે ઘણો અવકાશ છે, માટે **મેવાડના** રાજ્યે પૂરતું લક્ષ્ય આપવું ઘટે.

સજ્જન વાણીવિલાસ

આ પુસ્તકાલય રાજમહેલમાં છે. આની સ્થાપના ઇસ્વી સન્ ૧૯૩૧માં **મહારાણા સજ્જનસિંહજી**ના શાસન કાલમાં થઇ છે. આમાં નીચેના ખંડમાં 'ઇતિહાસ કાર્યાલય' છે. ત્યાં સરકારી તવારીખને લગતાં પુસ્તકો, દસ્તાવેજો, પટ્ટાઓ, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રોનું પણ સાહિત્ય સંગ્રહાયેલું છે. રાજ્ય તરફથી પ્રજાને કોઇને કાંઇ પણ જમીન યા બીજી કોઇ વસ્તુ ક્યારે અપાણી છે તે બધી નોંધ અહીં રહે છે. આમાં કુલ ૧,૬૫૮ પુસ્તકો છે, જેમાં થોડાંક હસ્તલિખિત પણ છે. આ સંસ્થાના ઉપરી શ્રીમાન દધિવાડિયા **કર્ણીદાનજી** ચારણ છે. જેઓ વિદ્યાપ્રેમી, સજ્જન, વિદ્વાન્ અને રાજ્યભક્ત છે. તેથી રાજ્ય તરફથી તેમને જાગીર અને માન મળેલાં છે. આ સંસ્થામાં પણ નવાં પુસ્તકો ખરીદવા તરફ બહુ જ ઓછું ધ્યાન અપાય છે.

સરસ્વતી ભંડાર

આ પુસ્તકાલય પણ મહેલમાં જ, સજ્જનવાણી વિલાસની પાસે જ છે. તેમાં જૂના કાલથી સંગ્રહિત થયેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. કુલ ૨,૩૧૯ પુસ્તકો છે, તેમાં કુલ ૩૧ વિભાગના આ પ્રમાણે પુસ્તકો છે.

વિષય	સંખ્યા	વિષય	સંખ્યા
વેદ	૨૦	રામાયણ	૯
વેદાન્ત	૪૮	ન્યાય (દર્શન) શાસ્ત્ર	૨૧
ભગવદ્‌ગીતા	૪૧	પા. યોગશાસ્ત્ર	૪
ધર્મશાસ્ત્ર	૧૦૮	નાટક	૨૦
કર્મકાંડ	૧૩૨	પરચુરણ	૨૫
પુરાણ	૧૨૮	રાજ્યનીતિ	૧૧
ઇતિહાસ	૧૯	રહસ્ય	૧
વૈદ્યક	૫૪	સંગ્રહ	૪
જ્યોતિષ્	૧૧૮	ધનુર્વેદ	૩
શિલ્પ	૪	શ્રૌતકર્મ	૬
શાલિહોત્ર	૧૩	રત્નપરીક્ષા	૫
મંત્રશાસ્ત્ર	૯૦	સ્તોત્ર	૪૫૧
કાવ્ય	૩૪	ટિપ્પણી	૧૩
કોશ	૨૨	જૈનદર્શન	૩૯
સાહિત્ય	૫૪	ભાષા	૧૦૨
વ્યાકરણ	૨૪	ચોપડા	૧૨૨
સંગીત	૧૨	ભાષાનાં પુસ્તકો	૧૫૦
સંસ્કૃત લેખમાં	૩૧	અંગ્રેજી	૫૪
ભાષા સંસ્કૃત		ઉર્દૂ	૧૦૨
ચોપડી કલમી	૨૭	ફારસી	૧૦૪
છાપેલાં સં. પુ.	૪૮	તવારિખ	૩૧

આની સ્થાપના ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઇ છે, એટલે આમાં સારો સંગ્રહ હોવો જોઇએ. આનો ઉપયોગ બહુજ ઓછો થાય છે. આનું નવીન ઢબથી કેટલૉગ થાય એ જરૂરનું છે. આ બન્ને પુસ્તકાલયો ખાનગી છે, એટલે પ્રજા તેનો લાભ લઇ શકતી નથી. કોઇ ખાસ વિદ્વાન વ્યક્તિઓને જોવા માટે ખાસ મહારાણા શ્રીમાન **ભૂપાલસિંહજી**ની આજ્ઞા લેવી પડે છે. શ્રીમાન મહારાણા સાહેબે આ બન્ને પુસ્તકાલયો જોવાની મને અનુમતિ આપી અને શ્રીમાન કર્ણીદાનજીએ આ પુસ્તકાલયો મને બતાવવામાં પોતાનો સમય આપ્યો તે તે બદલ બન્ને મહાનુભાવોને હું ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સાંભળવા પ્રમાણે રાજમહેલમાં એક ત્રીજી પણ ખાનગી લાયબ્રેરી છે જેમાં સરકાર પાસે જે પુસ્તકો ભેટ આવે છે તે રખાય છે.

વીર વિનોદ

સજ્જન વાણીવિલાસમાં એક મહાન ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો. તેનું નામ છે '**વીર વિનોદ**'. તે મોટા કદના પાંચ ગ્રન્થોમાં પૂરો થયો છે. તે પાંચે ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨,૬૩૦ છે.

આ ગ્રંથમાં રાજપૂતાનાની જ નહિં પરંતુ **આખી દુનિયાની ભૂગોળ** સંબંધી બહુ જ વિસ્તારથી પ્રમાણ પુરઃસર લખ્યું છે. ખાસ કરી રાજપૂતાનાના ઇતિહાસ પરત્વે બહુ જ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. **મેવાડ** રાજ્યનાં તમામ દફતરી સાધનો ઉપરથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હોવાથી પ્રાચીન **પ્રશસ્તિઓ**, **શિલાલેખો**, **પટ્ટાઓ**, **સનંદો** વહીઓ, **તામ્રપત્રો** અને રાજ્યની આજ્ઞાઓ આમાં આપ્યાં છે તેથી સદર ગ્રંથની સત્યતા–ઉપયોગિતા અને પૂર્ણતામાં સારો વધારો થયો છે. આનું નિર્માણ લગભગ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૩ માં થયુ છે. **મેવાડ** રાજ્યના ખર્ચથી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ પાંચ ભાગમાં રાજ્ય તરફથી જ

છપાઈ ગયો છે. તેમાં સાંભળવા પ્રમાણે એક લાખનું ખર્ચ થયું છે. આ મહાન ગ્રંથના આધારે શ્રીમાન **ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ'** વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ આ વાતની ખાતરી તેમના ગ્રંથોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે **'વીર વિનોદ'**ના ઉતારાઓ અને ઉલ્લેખોથી થાય છે. આટલો ઉપયોગી આકર ગ્રંથ હોવા છતાં કમનસીબે મેવાડ રાજ્યને તેમાં વહેમ પડવાથી અર્થાત્ રાજ્યને અહિત થવાની આશંકાથી તેનો પ્રચાર સાવ બંધ રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ છપાયા પછી તે પુસ્તક કોઈને ય અપાયું કે અપાતું નથી, તેથી તે મહાન્ ગ્રંથના લાભથી સાહિત્યસેવી વિદ્વાનો વંચિત જ રહે છે! અને તેથી રાજ્યના લાખ રૂપિયાનું નકામું પાણી થયું કહેવાય. આ ગ્રંથના રચયિતાની કેટલી બધી મહેનત અને આશા હશે? બધી અત્યારે તો કોઈ અંધારી કોટડીમાં સડી રહી છે. ગ્રંથકાર જીવતા હોત તો તેના આત્માને આ સ્થિતિ જોઈ કેટલું દુઃખ થાત? આ મહાન્ ગ્રંથના કર્તા છે શ્રીમાન **કવિરાજ સાંવલદાસજી.** તેઓ જાતે ચારણ હતા, પણ સંસ્કૃત, હિંદી વગેરેના સારા વિદ્વાન્, શોધક અને કવિ હતા. તેઓ **મેવાડ** રાજ્યોના **ઇતિહાસ** કાર્યાલયના અધ્યક્ષ હતા. આ કાર્યાલયના અનુભવો અને બીજાં સેંકડો સાધનોથી તેમણે **'વીર વિનોદ'** નામનું પુસ્તક બનાવી પોતાની કીર્તિને અમર બનાવી જગત્ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. તેઓ પોતાના સમયમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન્ અને કવિ ગણાતા. **મેવાડ** રાજ્યનું ભૂષણ હતા. તેઓ અત્યારે આ મર્ત્ય લોકમાં શરીરથી નથી પણ **યશઃકાયથી અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં જીવિત રહેશે.** હું વર્તમાન મહારાણા સાહેબને અનુરોધ કરૂં છું કે તેઓ આ મહાન્ વિદ્વાન્‌ના આકરગ્રંથનો પ્રચાર કરી મહાન્ પુણ્યકીર્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ જવા ન દે. આવા ગ્રંથો જગત્‌ની વસ્તુ હોય છે.

ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિકાવ્ય

જે શ્રીમાન્ ઠાકોર કર્ણીદાનજીનો ઉલ્લેખ હું પહેલાં કરી ગયો છું તેઓ કવિરાજ **સાંવલદાસજીની** ઉત્તર પરંપરામાં થયા છે. અર્થાત્ ઠા. કર્ણીદાનજીના દાદા, **સાંવલદાસજી** કવિરાજના ભાઈ થતા હતા. તેથી કવિરાજ **સાંવલદાસજીના** વિદ્યાપ્રેમની ઝાંખી ઠાકોર કર્ણીદાનજીમાં નજરે પડે છે. તેમણે **'ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિ કાવ્ય'** નામની એક રાજપ્રશસ્તિ બનાવી છે. તે સંસ્કૃત ભાષાનાં ૧,૨૫૦ પદ્યોમાં પૂરી થઈ છે. તે એક સારું કાવ્ય છે. તેમાં **બાપારાવળ ગુહિલથી લઈ મહારાણા ભૂપાલસિંહજી સુધી** સાધારણ કાવ્ય અને ઇતિહાસમિશ્રિત પદ્ધતિથી સરલ અને સંક્ષેપમાં વર્ણન છે. છન્દ મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ છે.

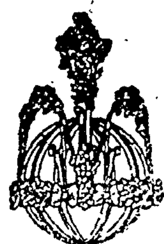
ઠાકોર શ્રી કર્ણીદાનજી સજ્જન અને વિદ્વાન્ હોઈ નમ્ર અને ગુણગ્રાહી છે. ગયા ચાતુર્માસમાં અમારી સાથે તેમનો પરિચય થયો. તેઓ અમારી પાસે અવારનવાર ઉપાશ્રયે આવવા લાગ્યા. તેમની ઓફિસમાં મને લઈ ગયા. તેમણે ઉપર્યુક્ત '**ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિ કાવ્ય**' ઉપાશ્રયમાં લાવી મને બતાવ્યું, અને તેમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનું પણ કહ્યું. બહુ પ્રેમપૂર્વક મેં તે કાવ્યનો કેટલોક ભાગ જોયો અને મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે મેં તે માટે શ્રી કર્ણીદાનજી સાહેબને યોગ્ય સૂચના કરી, જેનો અમલ તેમણે નમ્રભાવથી કર્યો. મને દુઃખ છે કે આખું કાવ્ય જોવાનો તેમનો બહુ આગ્રહ હોવા છતાં તે કાવ્યને હું સંપૂર્ણ જોઈ શકવા જેટલો સમય કાઢી શક્યો નહિ અને તેથી, તેમની માંગણી હોવા છતાં, તે ઉપર મારો અભિપ્રાય પણ લખી શક્યો નથી. આ કાવ્યમાં **સીસોદિયા** વંશનો પ્રારંભથી અત્યાર લગીનો ટૂંક ઇતિહાસ છે, જે **'વીર વિનોદ'નું નવનીત પણ કહી શકાય.**

શ્રીમાન ઠાકોર કર્ણીદાનજીના કહેવાથી જણાયું કે **મહારાણા ફત્તેહસિંહજીની** ઇચ્છા–પ્રેરણાથી પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તેથી ઉદયપુર રાજ્યની સનાતન પદ્ધતિ પ્રમાણે આ સંપૂર્ણ કાવ્યને શિલાલેખોમાં કોતરવાની પૂરી ખાતરી હતી. દૈવયોગે કાવ્ય પૂરું થતાં પહેલાં **મહારાણાશ્રી ફતેહસિંહજી** સાહેબ દેવલોકવાસી થઇ ગયા. અત્યારે તેમના જ પુત્ર મહારાણાશ્રી ભૂપાલસિંહજી રાજ્યગાદી ઉપર છે. ઠાકોર કર્ણીદાનજી ઉપર તેમની કૃપા સારી છે, તેથી તેમને પૂરી આશા છે કે, વર્તમાન **મહારાણા સાહેબ** આ પ્રશસ્તિકાવ્યને શિલાલેખોમાં કોતરાવી **ચિત્તોડના** મહેલમાં યા કોઇ પ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં મૂકાવશે અને પોતાની કારકીર્દિને ચિરંજીવી બનાવશે.

ઉદયપુર રાજ્ય પ્રાચીનતમ હોવા છતાં અત્યારે ઉદયપુરમાં દિગ્ગજ વિદ્વાનો તો નથી; પણ પં. ગિરધરલાલજી શાસ્ત્રી, ઠાકોર કર્ણીદાનજી વગેરે કેટલાક સારા વિદ્વાનો છે. પં. ગિરધરલાલજી કાવ્યસાહિત્યના સારા જ્ઞાતા વિદ્વાન છે. તેમણે **કાવ્યપ્રકાશ** ઉપર પદ્યબદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તિ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. ઉદયપુરમાં રાજ્ય તરફથી એક સંસ્કૃત શાળા પણ ચાલે છે.

મેવાડ રાજ્ય તરફથી ચાલતાં પુસ્તકાલયોની અહીં રૂપરેખા આપી છે. આટલું મોટું અને પ્રાચીન રાજ્ય હોવા છતાં રાજ્ય તરફથી જનતાને માટે ફક્ત એક જ **'પુસ્તકાલય'** છે, એ બહુ જ ઓછું દેખાય છે, જ્યારે વડોદરા રાજ્ય તરફથી એક હજાર કરતાં વધુ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત થયાં છે. જો કે **મેવાડની** પ્રજામાં શિક્ષણનો ઘણો અભાવ હોવાથી તેને વાચનનો શોખ પણ નથી, છતાં રાજ્ય તે શોખ લગાડવા પગલાં લે તો સફળતા મળી શકે ખરી.

બીજી વાતની એ ભલામણ છે કે, **મેવાડમાં** સેંકડો પ્રાચીન **જૈન** અને **વૈદિક મંદિરો** ભગ્ન અર્ધભગ્ન અવસ્થામાં પડયાં છે. અનેક પ્રાચીન **તળાવો**, કિલ્લાઓ અને જૂનાં સ્થાનો છે. ત્યાંથી મૂર્તિઓ, શિલાલેખો વગેરેનો સંગ્રહ કરી રાજ્યના મ્યુઝીયમને સમૃદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને ઉપયુક્ત બનાવવામાં આવે તો **મેવાડના** ઇતિહાસ ઉપર જ નહિ, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડી શકે. હું ચાહું છું કે **મહારાણા સાહેબ** આ નમ્ર સૂચના તરફ ધ્યાન આપી યોગ્ય કાર્ય કરી બતાવશે.

: ૫૦ :

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

પુનિત **ભારતદેશ** બહુ જ લાંબા કાળથી જ્ઞાનની પૂજા કરતો રહ્યો છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ ભણી દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે ભારતના વાતાવરણમાં જ્ઞાન-જ્યોતિનો ઝળહળતો પ્રકાશ છે. એના ગ્રંથોમાં, એની ક્રિયાઓ અને કળામાં જ્ઞાનની મહત્તા સ્પષ્ટ જણાય છે. એના ધર્મોપદેશક બહુશ્રુત અને વિશ્રુત હતા. તેમના વાઙ્મયમાં '**पढमं नाणं तओ दया**' '**ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः**' '**ऋते ज्ञानाद् न मुक्तिः**' જેવાં ગંભીર અર્થવાળાં સૂત્રો અને મંત્રો હજારો વર્ષો પહેલાં ગુંથાયાં છે. ભારતના રાજવીઓએ પણ પ્રજાને શિક્ષિત-વિનીત કરવામાં પોતાનો આવશ્યક ધર્મ માન્યો છે.[1] ભારતના વિદ્વાનોએ એ જ્ઞાનની યશોગાથા ગાઇ, હજારો મૌલિક ગ્રંથો રચી, ભારતની જ્ઞાનભક્તિ જગત્‌ને બતાવી છે, જેની સંસ્કૃતિની ઉત્તમ અસર આખી આલમ ઉપર પડી છે. એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે.

---

૧ प्रजानां विनयाधानाद्........રઘુવંશ પહેલો સર્ગ.

: પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિ :

આર્યાવર્તમાં બહુ પ્રાચીન કાળમાં જલ, વાયુ, પ્રકૃતિ તથા કાળબળના કારણે લોકોનાં શરીર આરોગ્યપૂર્ણ–સુદૃઢ હતાં. બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી; તેથી તેઓ ધર્મસૂત્રો–મંત્રો, ઋચાઓ અને સૂક્તોને ગુરૂ પાસે સાંભળી, શિખી, નિદિધ્યાસન કરતા, તેને ગોખી કંઠાગ્ર કરતા અને તેઓ જેવું શીખતા તેવું પોતાના શિષ્ય–પુત્રોને કંઠસ્થ શિખવતા. મતલબ કે તે વખતે બધા જ્ઞાનને મોઢે યાદ કરી હૃદયમાં સ્થાપન કરતા. મગજમાં ભરી રાખતાં. પુસ્તકો કે શિલાલેખો એ બાહ્ય વસ્તુ હોઇ જડ–વિનશ્વર છે, તેથી તેમાં ધર્મસૂત્રોને–વિદ્યાને લખવામાં તેઓ અનુચિત તથા અનાવશ્યક માનતા. તે વખતના વિદ્વાન્ ઋષિ–મુનિઓની સ્મરણશક્તિ પારકાષ્ઠાએ પહોંચેલી હતી. તેથી તેઓ લાખો શ્લોકોને કંઠસ્થ કરી તેના અર્થને સારી પેઠે સમજી હૃદયમાં જાળવી શકતા હતા. તે વખતના સ્મરણના દાખલાઓ સ્મરણશક્તિમાં ક્ષીણ થએલા આધુનિક લોકોને આશ્ચર્યમાં નાખે છે, એનું જ એ કારણ છે કે બહુ પ્રાચીનકાળના ૨૪૦૦ વર્ષના ધર્મગ્રંથો પુસ્તકમાં લખેલાં નથી મળતાં તથા શિલાલેખો પણ નથી જણાતા.

આનો અર્થ એ નથી કે " ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લેખનકળા અસ્તિત્વમાં જ નહોતી આવી અથવા પુસ્તકો, કાગળો–લેખની વિગેરે હતાં જ નહિ." આ વાત ફક્ત ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય આગમ વેદ પિટક વિગેરે ગ્રંથો માટે જ છે.

જૈનો આગમો વિગેરેમાં સ્ત્રી–પુરૂષની ૬૪ કે ૭૨ કળામાં લેખનકળાનો તથા બ્રાહ્મી વિગેરે લિપિનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે આવે છે.

તેમ ભારતદેશ હજારો વર્ષોથી સભ્ય-સંસ્કારિત હતો એટલે રાજ્યદરબાર વ્યાપાર વિગેરેના વ્યવહારમાં તેમ શિક્ષણ વિગેરે બીજા વિષયના ગ્રંથો ભણવા-ભણાવવામાં અગર તો પુસ્તકો લખવા-લખાવવાનો ઉપયોગ જરૂર થતો હશે.[1] પણ બહોળા પ્રમાણમાં પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ તો બુદ્ધ અને મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી કેટલીક શતાબ્દિ પછી ચાલુ થઇ છે, એમ મારું માનવું છે; તેમ ધર્મના મૂળ ગ્રંથો પણ પાછળથી પુસ્તકોમાં લખાણા છે.

: ધર્મગ્રંથોને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા :

ધર્મના મુખ્ય-માન્ય ગ્રંથો પુસ્તકોમાં નહિ લખવાની પદ્ધતિ ઘણા વર્ષો સુધી ચાલી. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંપ્રદાયોમાં મોટે ભાગે ધર્મ-ગુરુઓ ત્યાગી, સાત્વિક અને નિઃસ્પૃહ હતા. સમય જતાં ધર્મનો ફેલાવો સામાન્ય-વિશેષ પ્રજામાં તથા રાજાઓમાં કરવાની વૃત્તિ તેમ-નામાં જાગી. દુકાલ વિગેરે કુદરતના કોપથી લોકોની સ્મરણશક્તિ પણ કુંઠિત થવાથી મુખાગ્ર ધર્મશાસ્ત્રો ભૂલાતાં ગયાં. તેમાં અશુદ્ધિઓ વધતી ગઇ. નવા નવા ગ્રંથો બનાવવાની તમન્ના પણ ઉદ્‌ભવી. આધ્યા-ત્મિક દૃષ્ટિ શિથિલ થઇ અને કીર્તિની કામના પૂર્ણ કરવા સાહિત્ય-શાસ્ત્રાર્થની આવશ્યકતા ઊભી થઇ. આ બધાં કારણોથી ધર્મગ્રંથો જે પહેલાં મોઢે જ યાદ રાખતાં, તેને પુસ્તકમાં લખી-લખાવી તેની એક યા અનેક કોપીઓ કરાવી. તે પ્રમાણે સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની રીતિ ચાલુ થઇ. જે સંપ્રદાયમાં સ્મરણશક્તિ પહેલાં ખૂટી, તેમાં ધર્મશાસ્ત્રને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા પહેલી શરૂ થઇ અને જેમાં સ્મરણશક્તિ

---

૧ 'મૃચ્છકટિક' નાટકમાં લખ્યું છે કે **વસંતસેના** વેશ્યાને ત્યાં વાંચવા માટે **'કામશાસ્ત્રનું પુસ્તક'** એક રૂમમાં રખાયું હતું. રાજાઓ કથા-ધર્મના પુસ્તકો પુરોહિતો પાસે સાંભળતા, એ જૂની રીતિ છે.

મોડી ખૂટી તેમાં ધર્મશાસ્ત્રો મોડાં પુસ્તકારૂઢ થયાં. જેની જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એ હિસાબે આ કાર્યમાં સહુ પહેલાં બ્રાહ્મણો ચેત્યા. પછી બૌદ્ધોએ તેનું અનુકરણ કર્યું અને તે પછી આવશ્યકતા ઊભી થતાં જૈનોએ પણ આ સુધારાને અમલમાં મૂક્યો; તેથી જ લખેલાં જૈન શાસ્ત્રો ૨૦૦૦ પહેલાંનાં નથી મળતાં. આ સુધારાનો કાળ લગભગ આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાનો છે. પંદરસો વર્ષથી આની પ્રગતિ વેગથી થઇ.

તે પછી તો દરેક લોકો દરેક દેશમાં અને સમયમાં તે રીતિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. કવિઓએ તેનાં વર્ણનો શરૂ કર્યાં. ધર્મગ્રંથો અને કાવ્ય કથા ગ્રંથોમાં સરસ્વતી નામની એક વિદ્યાધિષ્ઠાત્રી દેવીની કલ્પના થઇ અને તે દેવીના હાથમાં પુસ્તકો હોય છે, તેમ પણ લખાયું.[1]

: પુસ્તકો લખવાની કળામાં વિકાસ :

પુસ્તકો[2] લખવા–લખાવવામાં પુણ્ય અને કીર્તિ મેળવવાના ઉપદેશો અપાણા અને તેને સિદ્ધ કરનારાં દૃષ્ટાન્તો શોધાણાં અથવા ઘડાયાં. પુસ્તકો લખવા માટે જાતજાતની શાહી, કાગળો. કલમો, પુંઠાં, સાપડાં, બંધન વિગેરે સામગ્રીઓ ઉપજાવવાની શોધો થઇ. **ચિત્રકળા, લિપિ** અને સારા અક્ષરોની કલામાં દિવસે દિવસે વિકાસ થયો.

---

૧ 'वाएसिरी पुत्थयवग्गहत्था' (वागीश्वरी पुस्तकवर्गहस्ता) દેવલોકમાં દેવતા અને ઇન્દ્રો પણ પુસ્તક રાખે છે, એવી માન્યતા થઈ.

૨ पुत्थयलिहणं पभावणानित्थे सद्धाणाकिश्वमेअं ॥ **मज्ञहजि०** पुत्थए लिहावेइ ।:- **કુમારપાલપ્રતિબોધ** ૩૪૮.

पठति पाठयते पठतामसौ वसनभोजनपुस्तकवस्तुभिः ।
प्रतिदिनं कुरुते य उपग्रहं स इह सर्वविदेव भवेत् नरः ॥

ઠેરઠેર પુસ્તકાલયો યોજાયાં. દરેક લોકોમાં જ્ઞાનના પ્રચારનો માર્ગ સહેલો થઇ પડયો. આ રીતે પુસ્તકો લખવાની છૂટ થવાથી વિદ્વાનોમાં ગ્રંથો રચી, પોતાની કીર્તિસમાં પુસ્તકો જગત્‌માં મૂકી જવાની તમન્ના જાગી. તેના પરિણામે અનેક ઐહિક અને પારલૌલિક વિષયના લાખો ગ્રંથો દરેક સંપ્રદાયોમાં બન્યા, જેથી **ભારત**ના દરેક ભાગમાં સારાં પુસ્તકાલયો કરવામાં આવ્યાં. તેની રક્ષા, ઉપભોગ અને વૃદ્ધિ તથા શોભાને ટકાવવા સારૂ અનેક પ્રયોગો થયા. આજે પણ **ભારત**માં પ્રાચીન મૌલિક પદ્ધતિના સમૃદ્ધ ભંડારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જે ઘણે ભાગે વિદ્યા–સાહિત્યપ્રેમી પૂર્વના જૈનશ્રમણ અને જૈનશ્રાદ્ધોના છે. **જયપુર, કાશી, કાંજીવરમ્, વડોદરા, મદ્રાસ** વિગેરે શહેરોના વૈદિક ભંડારો પણ નોંધવા લાયક છે.

વર્તમાનમાં જૈનોનાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં ખાસ ખાસ પુસ્તકાલયો છે (પુસ્તક–ભંડારો કે જે જૈનોની માલિકીમાં છે) તેની નોંધ અહીં આપવાથી વાચકોને ઉપયોગી થશે.

૧ **પાટણ** કે જે **ગાયકવાડ** સરકારના અમલમાં માનવંતુ શહેર છે, ત્યાં મધ્યકાલ (વિક્રમની ૧૧ થી ૧૭મી સદી સુધીના) બહુ જ મહત્ત્વના જુદા જુદા લગભગ ૯ જૈન ભંડારો છે, જેમાં હાલ હસ્તલિખિત પ્રાચીન ૧૩૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે. [1]

---

૧ પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો પણ ઘણાં છે. તેમાં સંઘવીના પાડાના ઉપાશ્રયમાં જે ભંડાર છે તેમાં ૪૦૦ તાડપત્ર ઉપર લખેલ ગ્રંથો છે, જે લંબાઇમાં બે હાથ તથા પહોળાઇમાં ચાર–પાંચ આંગળ જેટલા છે, તે અમે નજરે જોયાં છે. ચૌદમી સદી સુધી ગ્રંથોને તાડપત્ર–ભોજપત્ર ઉપર લખવાની પ્રથા મુખ્યપણે હતી.

૨ વડોદરામાં શ્રી **હંસવિજયજી** મહારાજ તથા વિદ્યાપ્રેમી પ્રવર્તક શ્રી **કાંતિવિજયજી** મહારાજના બે ભંડારો છે, જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે. તે સિવાય શ્રી **મોહનસૂરિ**ના જ્ઞાનમંદિરમાં પણ સારાં પુસ્તકો હશે.

૩ **છાણી**ના ભંડારો.

૪ **ખં**ભાતના ભંડારો.

૫ **લીં**બડી (કાઠિયાવાડ) ના ભંડારો.

૬ **જે**સલમેરમાં બહુ પ્રાચીન અને મહત્ત્વનાં સાત ભંડારો છે.

૭ **ભા**વનગરમાં પ્રાચીન ગ્રંથોનો જૂનો સંગ્રહ છે.

૮ **અ**મદાવાદના ડેલાનો તથા **ચંચલબાઇ**નો ભંડાર સારો છે.

૯ **ના**ગોરના પ્રાચીન ભંડારો.

૧૦ **પા**લીના ભંડારો.

૧૧ **ફ**લોધીનો ભંડાર.

૧૨ વિકાનેરના અનેક ભંડારો (જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે.)

૧૩ **આ**હોર (**મા**રવાડ)નો ભંડાર (**જિતચંદ્રસૂરિજીસ્થાપિત.**)

૧૪ ઇન્દોર (માળવા) નો યતિ **માણેકચંદ્રજી**નો ભંડાર.

૧૫ ઉજ્જૈન (માળવા) નો યતિ **રત્નવિજયજી**નો ભંડાર.

૧૬ **આ**ગ્રાનું શ્રી **વિજયધર્મસૂરિજી** જ્ઞાનમંદિર (જેમાં હસ્તલિખિત ૭૦૦૦ પુસ્તકોનો સુંદર સંગ્રહ છે,) બીજા પણ ભંડારો છે.

૧૭ પંજાબના જુદા જુદા ગામોમાં અનેક ભંડારો છે જેમાં ડૉ. **બનારસીદાસજી** જૈનના કથન પ્રમાણે ૨૦૦૦૦ હાથથી લખેલાં પુસ્તકો છે.

૧૮ ભોપાલનો ભંડાર.

૧૯ **પાલનપુર**માં સંઘનો ભંડાર (જૈનશાળામાં) તથા **તપા**-ગચ્છના ઉપાશ્રયમાં ડાયરાનો ભંડાર.

૨૦ **સુરત**માં અનેક ભંડારો છે.

૨૧ **મુંબઇ**માં માંડવી બંદરનો દશાઓસવાલ જૈનનો ભંડાર તથા શ્રી **મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી**નો ભંડાર છે.

૨૨ **પુનાનો** જૈન ભંડાર.

૨૩ દક્ષિણમાં **માલેગામ, માઇસોર, મદ્રાસ** વિગેરેના જૈન ભંડારો ઘણા સારા કહેવાય છે કે જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઉપરાંત કાનડી ભાષામાં ઘણું જૂનું ઉચ્ચ સાહિત્ય ભર્યું છે.

૨૪ તે સિવાય જૈન વસ્તીવાળી ગામમાં સંખ્યાબંધ જૈન ભંડાર છે કે જે સંઘ, જતિ, સાધુ, સાધ્વી તથા મહાત્માઓના હાથમાં છે; પણ તેની વ્યવસ્થા સારી નહિ હોવાથી દિવસે દિવસે તે લોભથી વેચાય છે, પ્રમાદથી બગડે છે અને અજ્ઞાનતાથી વિદ્વાનો ને સમાજને ઉપયોગમાં નથી આવતું. જૈન સંઘે તેની સારી વ્યવસ્થા કરી સાહિત્યની રક્ષા કરવી જોઇએ.

૨૫ **શીરોહી** (મારવાડ) નો ભંડાર.

૨૬ કોડાયા (કચ્છ) નો ભંડાર.

મેં ક્યાંય વાંચ્યું છે કે જર્મનીના વિદ્વાન્ ડૉ. જી. બુહલરે (G. Buhler) મુંબઇ ઇલાકાના જૈન ભંડારો જોયા હતા, તેમાં તેમણે એક લાખ (૧૦૦૦૦૦) જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોયાં હતાં.

આ જૈનભંડારો સિવાય વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (કે જેમાં ૧૪૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કર્યાં છે.), પુના ડેક્કન કોલેજનો પ્રાચીન પુસ્તકવિભાગ, મદ્રાસ, માઇસોર, કલકત્તા એસીયાટીક સોસાયટી, કાશ્મીરના ભંડારો, બનારસનો સંગ્રહ, નેપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ, જયપુર વિગેરેના ભંડારો બહુ જ મહત્ત્વનાં અને જૂનાં છે.

આ આપણાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં પુસ્તકાલયો તરફ વીસમી સદીમાં સહુ કરતાં વધુ અને પહેલું ધ્યાન દરિયાપારના વિદ્વાનોનું ગયું, તે પછી આપણે પણ થોડા ઘણા અંશે ચેત્યા અને ધીરે ધીરે ચેતતા જઇએ છીએ. તેના પરિણામે તે ભંડારોના અનેક રિપોર્ટ-સૂચિપત્રો અનેક પદ્ધતિનાં તૈયાર થયાં છે, જેમાં કેટલાંક ઘણી ઉત્તમ ઢબનાં છે. જે સૂચિપત્રોની મને ખબર છે તે અહીં આપું છું:-

૧ **પીટર્સન**ના પાંચ રિપોર્ટો (સૂચિપત્રો)

૨ **રૉયલ એસિયાટીક સોસાયટી**ના છ રિપોર્ટો.

૩ **બેંગાલ એસોસીએશન**નું સૂચિપત્ર.

૪ વડોદરાથી પ્રકાશિત **કવીન્દ્રાચાર્ય** ગ્રંથસૂચિ (ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સિરિઝથી પ્રકાશિત.)

૫ **જેસલમેર ભાં**ડાગારીય [1]ગ્રંથસૂચી.

૬ **પાટણ**ના ભંડારોનું સૂચિપત્ર. (જે વડોદરા **ગાયકવાડ** ઓ. સી. તરફથી બહાર પડવાનું છે. સંપાદક પં. **લાલચંદ** ગાંધી.)

૭ **તાંજોર**ના પુસ્તકોનાં કેટૅલોક. (અનેક વૉલ્યુમ છે.)

૮ **જૈન** ગ્રંથાવલી, (જૈન શ્વેતાંબર મૂ. કૉન્ફરન્સ-મુંબઇ)

---

૧ આમાં **જેસલમેરના** કેટલાક ભંડારોના પુસ્તકોની સૂચી છે, જે શ્રીયુત ચીમનલાલ દલાલે કરી હતી. આનું સંપાદન પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ કર્યું છે.

૯ લીંબડીના ભંડારનું સૂચિપત્ર. (શ્રી ચતુરવિ. મ. સંપાદિત)
૧૦. આગ્રાનાં પ્રાચીન પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.
૧૧ યતિ પ્રેમવિજયનાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર (ઉજ્જૈનનું)
૧૨ ડૉ. જી. બુહ્લરનો રિપોર્ટ.
૧૩ ડૉ. ભાંડારકર (R. O. Bhandarkar) ના સૂચીપત્રો.
૧૪ ડૉ. વેબર (A. Weber) નું જૈનગ્રંથોનું કેટલૉક.
૧૫ કાશીનાથ કુન્તેનું સૂચીપત્ર (પંજાબના પુસ્તકોનું, જે સન્ ૧૮૮૨ સુધી બહાર પડ્યું છે.)
૧૬ શ્રીયુત રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર (બંગાલ તથા બીકાનેરના પુસ્તકોની સૂચી).
૧૭ ફાર્બસ સભાના તથા કવિ દલપતના ગ્રંથોની સૂચી.[1]
૧૮ ડૉ. [2]વેલણકરનું ડેક્કન કોલેજના પ્રાચીન ગ્રંથોનું (અંગ્રેજીમાં) કેટલૉક.
૧૯ પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયાનું પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના જૈન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર (અંગ્રેજીમાં).

પૂર્વકાલમાં પણ આવી વ્યવસ્થિત સૂચીઓ કરવા તરફ વિદ્વાનો પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તે પદ્ધતિની એક પ્રાચીન ગ્રંથસૂચી, જેનું નામ **बृहत् टिप्पनिका**[3] છે તે મળી આવી છે. આ સૂચીમાં આગમ, ન્યાય, વ્યાકરણ, છન્દ, સાહિત્ય, નાટક, જ્યોતિષ, શકુન યોગામ્નાય,

---

૧ છાપેલ પુસ્તકોનાં પણ કેટલાંક સૂચિપત્રો છપાયા છે, જેમાં ડૉ. ગેરીનોટ (A. Guerinot) નું જૈન ગ્રંથોનું કેટલૉક, શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરજીનું મુદ્રિત જૈન ગ્રંથ સૂચી તથા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો મુખ્ય છે,

૨ સત્તર અઢાર નંબરના સૂચીપત્રો હજી સુધી બહાર પડયાં નથી, છપાઈ રહ્યાં છે.

૩ આ **बृहट्टिप्पनिका** આખી ય જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છપાણી છે.

મંત્રકલ્પ, સામુદ્રિક, પ્રકીર્ણક વિગેરે વિષયોનાં પુસ્તકો જુદા જુદા વિષયોના વિભાગોમાં લખ્યાં છે. તેમાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા-વૃત્તિ વૃત્તિકાર, ગ્રંથનું પરિણામ, શ્લોક, પેજ વિગેરે તમામ હકીકત બહુ સુંદર રીતે વિદ્વત્તાપૂર્વક લખી છે. આવી સૂચીઓ પહેલા ઘણીય હશે અને તેનો ઉપયોગ પણ બહુ થતો હશે.

વાચકો જોઇ શકશે કે આપણા હિન્દમાં પૂર્વકાળમાં જ્ઞાનપૂજા કેટલી ઉન્નતિ ઉપર પહોંચી હતી? આપણું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ થયું હતું? આપણા વિદ્વાનોએ કેટલી કુશળતાપૂર્વક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને આપણા રાજા-મહારાજા તથા ઉદાર ધનિક દાનીપુરૂષોએ આ કાર્યમાં કેવો સુંદર ફાળો આપી આપણી સંસ્કૃતિને દૈવિક બનાવી છે. લગભગ **બે હજાર** વર્ષમાં પુસ્તકકલામાં પણ ભારતે સારી સરખી પ્રગતિ કરી છે એમ દરેકને માનવું પડે છે.

અત્યારે પહેલાં કરતાં પુસ્તકોને લખવાં, છપાવવાં, સુંદર આકારમાં ફેશનેબલ કરવા વિગેરેનાં સાધનો વધ્યાં છે, માટે હવે આપણે વધુ ઝડપથી, સાવધાનીથી અને બુદ્ધિમત્તાપૂર્વક સુંદર કાર્ય કરી બતાવવાનો પ્રસંગ છે. બીજા દેશોએ આપણા કરતાં વધારે પ્રગતિ કરવા માંડી છે, તે હિસાબે વીસમી સદીમાં આપણે પાછળ છીએ. ખુશીની વાત છે કે **ભા**રતમાં આપણાં કેટલાક રાજવીઓને વિદ્યા-સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો છે, તેથી તેઓ સત્તા ધનથી સારૂં કાર્ય કરી રહેલ છે, જેમાં શ્રીમંત **ગા**યકવાડ **સ**રકાર પણ આગળ પડતા **રા**જવી છે. **તેમણે આખા ગુજરાતને શિક્ષિત, સંસ્કારી તથા પુસ્તકપ્રેમી બનાવવામાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે.** અને **પાટણ** વિગેરેના જૈન ભંડારોની કીંમત આંકી તેમાંથી સારાં સારાં ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે-પાડે છે. આશા છે કે આ કાર્યમાં દિવસે દિવસે વધુ પ્રગતિ થશે અને હિંદના ઘરે ઘરે શિક્ષણ સાહિત્યનો પ્રચાર થશે.

: ૫૧ :

બે સોલંકી રાજાઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

ગૂર્જરભૂમિના જે પ્રતાપી રાજાઓ થયા છે, તેમાં **સોલંકીઓનું** મોટું સ્થાન છે. તેમના વંશમાં **મૂલરાજ** બહુ પ્રતાપી અને યશસ્વી રાજા થયો છે. તેણે **ચાવડા** વંશના છેલ્લા રાજા **સામંતસિંહ** (જે મૂલરાજનો મામો થતો હતો) ને મારી ગુજરાતનું રાજ્ય પોતાને[1] આધીન કર્યું. વિ૰ સં૦ ૧૦૧૭માં **સોલંકીઓના** હાથમાં ગુજરાત [2]આવ્યું.

[3]સોલંકીઓ બહુ બહાદુર, યશસ્વી તો હતા જ, સાથે સાથે

---

૧ પ્રબંધચિંતામણિ. ૨. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪

૩. મૂલરાજ પછી **ચામુંડરાજ,** (વિ. સં. ૧૦૫૨-૧૦૬૬), **વલ્લભરાજ** (૭ મહિન સુધીજ રાજ્ય કર્યું), **દુર્લભરાજ** (વિ. સં. ૧૦૬૬થી ૧૦૭૮ સુધી રાજ્ય કર્યું), **ભીમદેવ** (વિ. સં. ૧૦૭૮ ૧૧૨૦), **કર્ણદેવ** (વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી) એ અનુક્રમે રાજાઓ થયા. કર્ણનો પુત્ર **સિધ્ધરાજ જયસિંહ** હતો.

તેઓ વિદ્યાના પ્રેમી પણ હતા; તેથી તેમના ૩૦૦ વર્ષના રાજ્યકાળમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને સાહિત્યની ઉન્નતિ ઘણી સારી થઇ શકી છે. આ સૌભાગ્ય ગુજરાતને મળ્યું છે. **સોલંકીઓના** શાસનકાળમાં ગુજરાતે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય મેળવ્યું છે, જેટલી વિદ્યાની પ્રગતિ સાધી છે, જેટલી [1]શિલ્પકળામાં તરક્કી કરી છે અને જેટલાં ધર્મસ્થાનો કાર્યોનું નિર્માણ કર્યું છે એટલું કોઇના શાસનકાળમાં થયું નથી. એમના રાજ્યકાળમાં ગુજરાતની કીર્ત્તિ ચોમેર પ્રસરી. ગુજરાતનો દરેક જાતનો સારો ઇતિહાસ સર્જાયો અને ગુજરાત કળા–સાહિત્ય વિદ્યામાં ગૌરવશાળી થયો છે. **સોલંકીઓમાં** છેલ્લા બે રાજાઓ બહુ જ વિખ્યાત, પ્રતાપી અને સાહિત્યના ઉત્તેજક થયા છે. તેમાં એક તો [2]**સિદ્ધરાજ** જયસિંહ અને બીજો [3]કુમારપાળ. આ બેના શાસનકાળમાં સાહિત્ય વિદ્યાનો વેગ કેવા પ્રકારનો રહ્યો તે સંબંધી આપણે પ્રમાણો સાથેનો વિચાર કરીએ.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં પરમારવંશીય **ભોજ** માલવાનો રાજા હતો. તે ઘણો વિદ્વાન્, વિદ્યાનો વિકાસક અને વિદ્વાનોની કદર કરનાર હતો. તેના કાળમાં સાહિત્યકળા–વિદ્યાનો સારો સરખો વેગ મળ્યો હતો. તેની સાથે **પ્રથમ ભીમદેવની** દુશ્મનાવટ થઇ [4]હતી. અનેક

---

૧ ટોડરાજસ્થાન. ૨ સિદ્ધરાજ માટે જુઓ મારૂં લખેલું તેનું જીવન ચરિત્ર (સમયકાળ વિ. સં. ૧૧૫૦થી વિ. સં. ૧૧૯૯ સુધી.)

૩ જુઓ 'મહારાજા કુમારપાલ ચૌલુક્ય' નામનો નિબંધ, જે ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ (ભારતી અનુશીલન) માં છપાયો છે. આનો રાજ્યકાળ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી છે. તે નિબંધમાં કુમારપાલના જીવનની ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો મેં લખી છે.

૪ જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણીનો, ભોજભીમપ્રબંધ.

વાર લડાઇઓના પ્રસંગો પણ ઉપસ્થિત થયા હતા. તે વૈર દર પેઢીઓમાં ઉતર્યું. **ભોજ**ના વિદ્યાપ્રેમની અસર **ગુજરાત**ના રાજવીઓ ઉપર થયા વગર રહી નહિ. તે વિદ્યાપ્રેમ પણ વંશપરંપરામાં **સોલંકીઓ**માં ઉતર્યો. **સિદ્ધરાજ જયસિંહે નરવર્મા** (માલવાના ૧૩ મા પરમાર રાજા) ઉપર ચઢાઇ કરી. બાર વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યું પણ **નરવર્મા** મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી (વિ. સં૦ ૧૧૯૦ કાર્તિક શુદિ ૮) કંઇ પણ પરિણામ આવ્યું [1]નહિ. **નરવર્મા**નો પુત્ર **યશોવર્મા** તે પછી રાજ્ય ઉપર આવ્યો. તેનો (**યશોવર્મા**નો) યુદ્ધમાં **સિદ્ધરાજે** પરાજય[2] કરી, તેને **ગુજરાત** (**પાટણ**) લાવ્યો. વિક્રમની રાજધાની [3]**ઉજ્જૈન** તથા **ધારા**ને લુંટી. **પ્રભાવક** ચરિત્રકાર કહે છે કે ઉજ્જૈનના પુસ્તક-ભંડાર લુંટીને **સિદ્ધરાજ પાટણ** લાવ્યો તેમાં હજારો પ્રાચીન મહત્ત્વતાવાળા ગ્રંથોનો સંગ્રહ હતો. તેમાં **ભોજ**રાજાનું બનાવેલ **ભોજવ્યાકરણ** સિદ્ધરાજ જયસિંહે [4]દીઠું. તેની મહત્તા તથા પ્રસિદ્ધિથી **સિદ્ધરાજ**ને ઇર્ષ્યા થઇ. સાહિત્યનો પ્રેમ તો તેને હતો જ. તેની પાસે પંડિત મંડળી પણ સારી સરખી હતી. **ભોજવ્યાકરણ**ને ટક્કર મારે તેવું ગુજરાતી પંડિતદ્વારા વ્યાકરણ બનાવરાવવા **સિદ્ધરાજે** **પંડિતો**ને કહ્યું.

---

૧ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૫.

૨ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૧૪-૭૨ તથા સર્ગ ૧૫-૧.

૩ श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य, त्वया न किं विप्रकृतं नरेन्द्र !?
यशांस्यहार्षीः प्रथमं समन्तात्, क्षणाय भाङ्क्षीरथ राजधानीम् ॥

હૈમવ્યાકરણપ્રશસ્તિ ૩૧.

યશોવર્માની પણ રાજધાની ઉજ્જૈન હશે, એમ **દ્વયાશ્રયકાવ્ય**થી લાગે છે.

૪ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રના **હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રબંધ**માં શ્લોક ૭૪થી

બધા ય મૌન રહ્યા. આ કાર્ય માટે આચાર્ય શ્રી **હેમચંદ્રસૂરિને** કુશળ માન્યા. રાજાએ તેમને પ્રાર્થના કરી અને આચાર્યે તે મંજૂર કરી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ એ સાતે ભાષાનું પૂર્ણ, સરલ અને સુંદર વ્યાકરણ એક હાથે **હેમચંદ્રાચાર્યે** બનાવ્યું. [1]આમાં સાત અધ્યાયમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે. આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વિગેરે ૭ ભાષાઓનું વ્યાકરણ [2]બનાવ્યું છે. ખાસ કરીને **અપભ્રંશ** ભાષાનું વ્યાકરણ અને તેની વૃત્તિમાં આપેલાં અપભ્રંશ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યનાં ઉદાહરણો ગુજરાતી સાહિત્ય માટે બહુ જ ઉપયોગી-મહત્ત્વનાં છે. આમાં ગુજરાતી ભાષાનું પૂર્વરૂપ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. પ્રકૃતિ, પ્રત્યય અને સાધ્યમાન-સિદ્ધ શબ્દો એવા હજારો છે કે જે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં જેમ ને તેમ આવ્યા છે. તેનાં ઉદાહરણો આપવાથી અહીં લેખની કાયા વધવાનો ભય રહે છે તેથી મુલતવી રખાય છે. આ વ્યાકરણ અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનાં પદ્યો તથા દેશી નામમાળા, ગુજરાતી ઉપરાન્ત હિન્દી મારવાડી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાના વિકાસક્રમ માટે પણ ઘણાં ઉપયોગી છે. અત્યારે જો આ સાહિત્ય ક્રમભાગ્યે ન હોત તો ભાષા-વિજ્ઞાન માટે આપણે બહુ જ મુંઝાવું પડત. સંસ્કૃત વિગેરે સાતે

---

૧ જુઓ सिद्धहेमचन्द्रव्याकरण (लघुवृत्ति)ની પ્રસ્તાવના. આ વ્યાકરણને આ લેખના લેખકે સંપાદિત કર્યું છે તથા તે ઉપર બાળોપયોગી ટૂંકું ટિપ્પણ લખ્યું છે. સદરહુ ગ્રંથ શેઠ **આણંદજી કલ્યાણજી**ની પેઢી-અમદાવાદ તરફથી બહાર પડયો છે.

૨ ડૉ. પિશ્ચલનું જર્મનમાં **પ્રાકૃત વ્યાકરણ**, લાહોર યુનિવર્સીટીના પ્રિંસીપલ Dr. A. C. Woolner ની પ્રાકૃતપ્રવેશિકા, બેચરદાસનાં વ્યાકરણો તથા અપભ્રંશ પાઠાવળી (ગુ. વ. સોસાઇટીની) વિગેરે ગ્રંથ લગભગ હૈમવ્યાકરણ ઉપરથી જ બન્યા છે.

ભાષાઓનાં વ્યાકરણ માટે સાધન પૂરૂં પાડનાર આપણો ગુજરાતનો મધ્યકાળ છે અને તેનો યશ સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા કુમારપાળ સોલંકીને છે. તેમના સમયમાં ભાટ-ચારણ તથા ગ્રામીણ લોકોનું જે સાહિત્ય હતું તેમાં પણ સારો વિકાસ થયો હતો. તેનો કેટલોક ભાગ પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રભાવકચરિત્રાદિમાં મળે છે.

સિદ્ધરાજે દેશ-વિદેશના પ્રચંડ વિદ્વાનોને માનપૂર્વક બોલાવી પાટણમાં વસાવ્યા હતા. તેમ પાટણમાં પણ અનેક ધુરંધર વિદ્વાનો હતા. તેમના હથે અનેક વિષયોનું સાહિત્ય સર્જાયું છે, જેની ગ્રંથ-સંખ્યા હજારોની થાય. **વાગભટ, કપર્દી, શ્રીપાલ, હેમચંદ્રસૂરિ, કક્કલ, ઉત્સાહ** જેવા સાક્ષરો સિદ્ધરાજના મંત્રી-સહચારી કિંવા મિત્રો હતા. તેથી તેની સાહિત્ય-પ્રીતિમાં ઘણો વધારો થયો હતો. **દ્વયાશ્રય** કાવ્યમાં લખ્યું છે [1] કે-શકુન, જ્યોતિષ, ન્યાય, પુરાણ નિરૂક્ત, વ્યાકરણ, માતૃકલ્પ આદિ શાસ્ત્રોને સિદ્ધરાજ જાણતો હતો. તેમ શ્રુતિ, સૂત્ર સંસર્ગવિદ્યા, ત્રિવિદ્યા, ષડંગવેદ, ક્ષાત્રવિદ્યા, ધર્મવિદ્યા તથા નાસ્તિક દર્શનના જાણકાર એવા પંડિતો માટે સિદ્ધરાજે પાટણમાં મઠ (સંસ્થા) બંધાવ્યો હતો અને ત્યાં ઉપર કહેલ બધી વિદ્યાને જાણનાર બ્રાહ્મણ વિગેરે વિદ્વાનો વિવિધ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા-કરાવતા [2] હતા. આ મઠ બહુ જ મોટો હશે. વર્તમાનની કૉલેજ સાથે તેની તુલના કરવામાં કાંઇ વાંધો નથી. લેખ લાંબો થવાની બીકથી સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં જે સાહિત્યક કાર્યો થયાં છે, તેની થોડીક નોંધ માત્ર અહીં આપી દઉં છું.:—

---

૧ સર્ગ ૧૫ માના શ્લોક ૧૧૭ થી ૧૨૨ સુધીમાં

૨ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ ૧૫-૧૨૧.

૧ આચાર્ય હેમચંદ્રની દ્વાત્રિંશિકા, વ્યાકરણ વિગેરેના લાખો શ્લોકો બન્યા, સંસ્કૃતદ્વયાશ્રયનો કેટલોક ભાગ પણ બન્યો હશે.

૨ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ [૧]ન્યાયપ્રવેશક ટિપ્પણ, ધર્મબિંદુવૃત્તિ વિગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા.

૩ **વાદિદેવસૂરિ** અને **કુમુદચંદ્રનો** પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાર્થ રાજ્યસભા (**પાટણ**) માં [૨]થયો.

૪ તેમણે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, [૩]સ્યાદ્વાદરત્નાકર, ગુરુવિરહવિલાપ, જીવાનુશાસન વિગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા.

૫ **'વૈરોચન પરાજય'** તથા [૪] **સહસ્રલિંગ સરોવર** વિગેરેની પ્રશસ્તિ **શ્રીપાલ** કવિએ બનાવી.

બીજા ગ્રંથો

કર્ણસુંદરી (બિલ્હણકૃત,) **ગણરત્નમહોદધિ** (શ્રીવર્ધમાનકૃત,) વાગ્ભટાલંકાર, **કાવ્યાનુશાસન** (વાગભટકૃત,) **સિદ્ધરાજવર્ણન** (વર્ધમાનકૃત)

---

૧ આ મૂળ બૌદ્ધનો ગ્રંથ છે તે ઉપર ટિપ્પણ એનું છે, ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝમાં છપાયો છે.

૨ જુઓ આજ લેખકની લખેલી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' પ્રસ્તાવના ૩ આ બધાય ગ્રંથ છપાઇ ગયા છે. સ્યાદ્વાદ્રત્નાકર ૮૪૦૦૦ શ્લોકનો દાર્શનિક મહાન્ ગ્રંથ છે. તેના ૨૦૦૦૦ શ્લોક મળ્યા અને છપાયા છે. પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક ગ્રંથ નાની ટીકા સાથે ઉજ્જૈનની શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળામાં છપાયો છે.

૪ આ પ્રશસ્તિનો ખોદેલો કેટલોક ભાગ **પાટણમાં** મળી આવ્યો છે, તેથી કેટલોક સારો પ્રકાશ પડે છે. જુઓ **પ્રસ્થાન** પૃ. ૧૨ અંક ૫. **સહસ્રલિંગ સરોવર** વિષે પાટણના કનૈયાલાલ દવેએ સારી માહિતી બહાર પાડી છે. **'મહારાજાધિરાજ'** પુસ્તકમાં પૃ.૨૭૧થી ૩૨૮ સુધીમાં છપાણી છે. (વિ. સં. ૧૯૯૧ માં)

સાર્ધશતકવૃત્તિ, ધર્મરત્નકરંડક, મુનિપતિ ચરિત્ર (પ્રાકૃત,) મલ્લિનાથ ચરિત્ર, પંચાશક ચૂર્ણિ, સુરસુંદરી કથા વિગેરે હજારો ગ્રંથો બન્યા છે; વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ વિગેરે મહાન્ ગ્રંથો મલધારી હેમચંદ્રે બનાવ્યા છે.

રાજા કુમારપાળ

સિદ્ધરાજ પછી ગુજરાતના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળ થયો. તે બહુ બહાદુર અને વિચક્ષણ હતો. ગુજરાતની રાજ્યસત્તામાં તેણે વધારો કર્યો અને તેની કીર્તિને વધારે વ્યાપક બનાવી.

મારા મત પ્રમાણે તે કુમારપાળ રાજા સિદ્ધરાજ જેટલો વિદ્વાન્ તેમજ વિદ્યાપ્રેમી શરૂઆતથી ન હતો, પણ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જેવા ગુરુની સોબતથી તેનામાં પણ પાછળ વિદ્વત્તા તથા વિદ્યાને વધારવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેણે પ્રાર્થના કરી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે પોતાને માટે [1]યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તવ, ત્રિષષ્ટિ શલાકા-

---

૧ કુમારપાળ કહે છે કે:—

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो यांञ्चया
साङ्गं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥
लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं, सज्जाः स्थ यद्यपि तथाऽप्यहमर्थयेऽदः ।
मादृगजनस्य परिबोधकृते शलाका–पुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥
तस्योपरोधादिति हेमचन्द्रा–चार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं, न्यवीविशच्चारुगिरां प्रपंचे ॥

त्रिषष्टिशलाकाचरित्र पर्व १०

निवसइ मुहावयंसा विहयाः गुरुणो अबीयगुणनिवहा ।
निवसन्ति अणेगबुहा जस्सिं पुठवीससलरिज्जे ॥ १–४

પુરૂષ ચરિત્ર વિગેરે ગ્રંથો બનાવરાવ્યા હતા અને તેની સેંકડો કોપીઓ કરાવી જુદા જુદા ભંડારોમાં રખાવી હતી. હેમચંદ્રાચાર્યનું ઘણુંખરૂં સાહિત્ય કુમારપાળના રાજ્યમાં ગુજરાતમાં જ બન્યું છે અને લખાયું છે. જે સાહિત્યને દરિયાપારના લોકો પણ ગંભીરતાપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં સારો રસ લે છે. સિદ્ધરાજની જેમ કુમારપાળની પાસે પણ વિદ્વાનો સારી સંખ્યામાં હતા.

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયના પહેલા સર્ગમાં શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય લખે છે કેઃ—કુમારપાળની રાજધાની (**પાટણ**) માં એક પંડિતસભા રાજ્ય તરફથી હતી, જેમાં અદ્વિતીય ગુણવાળા, બૃહસ્પતિ જેવા અનેક પંડિતો હતા, જેમનાથી **પાટણ** શોભતું હતું. વળી **પાટણ** (ગુજરાત) માં શૌર્ય વગેરે ગુણોની તથા **સંગીત સાહિત્યાદિ** વિદ્યાની બહુ ઉન્નતિ હતી. (સર્ગ ૧–૩૩) આ જ ગ્રંથના પહેલા સર્ગમાં ૨૫ મા પદ્યમાં લખ્યું છે કે **પાટણ**ના પંડિતોને જોઇ **બૃહસ્પતિને** પણ પોતાની વિદ્વત્તા, મહાત્મ્ય તથા ગુણસમૃદ્ધિ માટે અભિમાન રહેતું ન હતું. મતલબ કે અહિં બહુ જ પ્રચંડ વિદ્વાનો વસતા હતા. કુમારપાળની પાસે રાતદિવસ સારા સારા વિદ્વાનો રહેતા. કપર્દી, **વાગ્ભટ**, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, **રામચંદ્રસૂરિ**, **સિદ્ધપાલ**, **યશઃપાલ**, **શ્રીપાલ** જેવા વિદ્વાન્ કવિઓ તેના મંત્રી, ગુરૂ અને મિત્રો હતા; તેથી તેની સાહિત્યપ્રીતિ વધતી ગઇ હતી. તેને વિદ્વાનો '**વિચારમુખ**' '**કવિબાંધવ**' વિશેષણથી સંબોધતા હતા. **સોલંકી** નામના એક મહાન્ ગવૈયાને તેણે સારૂં ઇનામ આપ્યું હતું. તેના રાજ્યમાં અનેક ગ્રન્થકારોએ ગ્રંથો રચ્યાં છે. તેમાં નમૂના તરીકે થોડા અહીં લખું છું.;—

સવૃત્તિ **યોગશાસ્ત્ર**, **વીતરાગસ્તોત્ર**, **ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરૂષચરિત્ર** (૩૬૦૦૦ શ્લોકનું), **હેમન્યાયવૃત્તિ**, **કાવ્યાનુશાસન**, સવૃત્તિ **છન્દોનુશાસન**, સંસ્કૃત

દ્વયાશ્રયનો પાછળનો ભાગ, પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય (કુમારપાળ ચરિત્ર). ચાર કોષ વિગેરે સેંકડો ગ્રંથો હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યા.

સત્યહરિશ્ચન્દ્ર, નલવિલાસ નાટક, નાટ્યદર્પણ વિગેરે અનેક નાટકો વિગેરેને રામચંદ્રસૂરિએ બનાવ્યા.

[1] દુતાંગદ છાયા નાટક, આ કુમારપાલની યાત્રાની યાદદાસ્તી માટે તે વખતે બન્યું હતું. કુમારવિહારશતક.

સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, સનત્કુમાર ચરિત્ર, અનંતનાથ ચરિત્ર, નેમિનાથ ચરિત્ર વિગેરે પ્રાકૃત ગ્રંથો બન્યા છે. જિતકલ્પવૃત્તિ, હૈમવિભ્રમ પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, ઉત્પાદસિદ્ધિપ્રકરણ-વૃત્તિ, સ્યાદ્વાદકલિકા, પંચોપાંગવૃત્તિ વિગેરે.

કુમારપાળે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ (૧૨૧૬ માગશર શુદિ ૨ પછી) જૈન ધર્મના ગ્રંથો બનાવરાવવામાં તથા તેમના પ્રચારમાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે. વળી કુમારપાળે પહેલાં અનેક મતોનાં ધાર્મિક પુસ્તકો તથા વિદ્વાનો જોયા હતા, તેથી તે યોગના વિષયમાં સારો નિષ્ણાત હતો, એમ ડૉ. જી. બુહ્લર (G. Buhler) નું માનવું છે.

ઉપસંહાર

આ બે સોલંકી રાજાઓના સમયમાં હજારો ગ્રંથ બન્યા છે. સેંકડો ગ્રંથકારો, વિદ્વાનો અને કલાકારો થયા છે. જેમની બુદ્ધિમત્તા, પરિશ્રમશીલતા તથા પવિત્રતાથી ગુજરાત આજ લગી ઉજ્જવલ તથા ગૌરવશાળી છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે. ફરી

૧ નિર્ણયસાગરમાં આ છપાઈ ગયું છે.

આપણે એવા રાજવીઓ પ્રાપ્ત કરીએ, એવા બહુશ્રુત વિદ્વાનો અને મહર્ષિઓને મેળવી ભૂતકાળના જેવો વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળ બનાવીએ તો આપણું ઇતિહાસ જ્ઞાન, ભૂતકાળનું ગૌરવ સફળ થાય. **શાસનદેવ** સહુને સદ્બુદ્ધિ તથા સારાં સાધનો આપો.

: ૫૨ :

'સ્યાદ્વાદમંજરીના ન્યાયો[૧]'

અહીં **ન્યાય** શબ્દનો અર્થ દર્શનશાસ્ત્ર તર્કવિદ્યા ઇન્સાફ અથવા ગૌતમ ઋષિનું ન્યાયદર્શન નથી, પણ 'ન્યાય' શબ્દથી 'કહેવત' અર્થાત્ 'ઉક્તિ' અર્થ સમજવાનો છે. જેમ 'ધોબીનો કુતરો ઘરનોયે નહિં અને ઘાટનોએ નહિં' તેમ.

આવા ન્યાયો નાનાં મોટાં વાક્યોમાં દરેક દેશ અને તમામ ભાષાઓમાં હોય છે. જુદા જુદા પ્રસંગો પર કહેવાથી કે લખવાથી આવાં વાક્યો સૂત્રોની જેમ પ્રસંગ ઉપર સચોટ અસર કરી શકે છે. આ ન્યાયોમાં શબ્દો થોડા અને અર્થ વધારે હોય છે. કેટલાક શબ્દો અધ્યાહારથી સમજવાના હોય છે. પણ તે કહ્યા સિવાય જ પ્રસંગને લઇને અર્થ સમજાય છે. એ પણ એક ખૂબી છે.

સાહિત્ય અને લોક દૃષ્ટિએ આવા ન્યાયોની કિંમત ઘણી હોય છે. સામાન્ય જનતાથી લઇ વિશેષજ્ઞ સુધી તમામ લોકો આવા ન્યાયોનો

---

૧ સાહિત્ય, વડોદરા પૃ. ૨૨, અંક ૮-૯.

જૂદાજૂદા પ્રસંગે પોતાના કથનની પુષ્ટિ માટે ઉપયોગ કરતા જોવાય છે. જેમાંથી આ ન્યાયો ઉતારીને લખાય છે, તે સંસ્કૃત ભાષાનો ગ્રંથ હોઇ ન્યાયો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ હતા, પણ તેનો ઉપયોગ પોતપોતાની ભાષામાં દરેક કરી શકે છે. આવા ન્યાયોને કોઇ પણ દેશ કે ભાષાનો પ્રતિબંધ હોઇ શકતો નથી.

સ્યાદ્વાદમંજરી દર્શન વિષયનો સુંદર, ગંભીર અને ઉપયોગી જૈન ન્યાયનો એક ગ્રંથ છે. એના કર્તા **મલ્લિષેણસૂરિ** છે. **'અન્ય-યોગવ્યવચ્છેદિકા'ની** તે એક વૃત્તિ છે. આ ગ્રંથ ચૌદમી સદીમાં બનેલ છે. પોતાની અનેક વિશેષતાઓને લીધે અનેક યુનીવર્સીટી અને બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તે (સ્યા૦ મંજરી) દાખલ થયો છે. ગુજરાતના અઠંગ વિદ્વાન્ શ્રીમાન્ **આનંદશંકર બાપુભાઇ** ધ્રુવ જેવા સાક્ષરે આ ગ્રન્થને સંશોધિત કરી **ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની સીરીઝ** તરફથી પ્રકાશિત કર્યો છે. બીજાં પણ આનાં અનેક સંસ્કરણો નિકળ્યાં છે. અહીં આ ગ્રંથની આલોચના કરવાનો પ્રસંગ નથી એટલે એ વિષે હું વધુ ન કહું એ જ ઉચિત છે.

ઘણા વર્ષો પહેલાંની વાત છે. જ્યારે હું આ **સ્યાદ્વાદમંજરીનું** અધ્યયન કરતો હતો, ત્યારે આની ભાષાએ આમાં આવતા વિષયોએ જેમ મને આકર્ષ્યો હતો, તેમ આમાં આવતા ન્યાયોએ પણ મ્હારા ચિત્તને ખુશ કર્યું હતું; તેથી તે ન્યાયોને મેં મારી **ડાયરીમાં** નોંધી લીધા હતા. તે તરફ દૃષ્ટિ જતાં આજે તે ન્યાયોને અર્થ અને વિવેચન સાથે સાહિત્ય પ્રેમીઓને પાઠવું છું. લૌકિક દૃષ્ટિએ અનુપયોગી કેટલાક ન્યાયોને મેં આ લેખમાં છોડી દીધા છે; તેમ 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા' મૂળકારિકા–માંથી પણ કેટલાક ઉપયોગી ન્યાયોને મેં આ લેખમાં સંઘર્યા છે.

ન્યાયો

(૧)

अदित्सोर्वणिजःप्रतिदिनं पत्रलिखितश्वस्वतनभणनन्यायः ।

'દેવાની અનિચ્છાવાળો વણિક્ રોજ કાગળ લખે કે આવતી કાલે (તમારા પૈસા) દઈશ-મોકલીશ. તેના જેવો ન્યાય'

વિવેચન;—એક લેણદાર, વણિક પાસે પૈસા માગતો હતો. તેના ઉઘરાણીના રોજ કાગળો વણિક ઉપર આવ્યા કરતા, તેના ઉત્તરમાં રોજ પેલો વણિક [વાણિયો] લખતો કે આવતી કાલે તમારા પૈસા મોકલીશ. એમ કરતાં વર્ષો વીતી ગયા.

એક કામ ન કરવું હોય ને નકામા બાનાં કાઢી વખત વીતાવે તેને માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

(૨)

अनिषिद्धमनुमतम् ।

'ઇન્કાર ન કર્યો, તો તેનો સ્વીકાર થયો જ.'

વિ૦ કોઈએ કાંઈક કોઈને પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં તે કાંઈ ન બોલ્યો. મૌન રહ્યો તો તે વસ્તુ મૌન રહેનારને માન્ય છે એમ સમજી લેવાય છે. ' ના નહિ ' એટલે 'હા' સમજી લેવા જેવો આ ન્યાય છે.

(૩)

अन्धगजन्यायः ।

'આંધળા અને હાથીનો ન્યાય.'

વિ૦ જન્મથી અન્ધ દશ માણસો એકઠા થયા. એક હાથી ઉભો હતો તેનાં ચાર પગ, બે કાન, બે દાંત, શુંઢ અને પુછડું એમ કુલ

દશ અંગો પૈકી એક એક અંગને તે દશમાંથી એક એક આંધળો વળગી પડયો. જેણે જે અંગ ઝાલ્યું હતું, તેટલા અંગને જ તે તે સંપૂર્ણ હાથી માની બેઠા. લોકો જ્યારે તેમને હાથીનું સ્વરૂપ પૂછે ત્યારે ઉત્તરમાં કોઇ 'પગ (થાંભલા) જેવો' કોઇ કાન (સૂપડા) જેવો તો કોઇ પુછ (જાડી) દોરી જેવો હાથી બતાવે છે. અને બીજાએ કહેલ અધુરા કે પૂરા હાથીના સ્વરૂપનો નિષેધ કરે.

વસ્તુના અપૂર્ણ કે વિપરીત સ્વરૂપને જોઇ તેને જ, વસ્તુનું સંપૂર્ણ કે સાચું સ્વરૂપ સમજી લઇ બીજાની માન્યતાને ખોટી ઠરાવનાર માટે આ ન્યાય વપરાય છે. '**કૂપમંડૂક**' વિગેરે કહેવતો સાથે આની સમતા છે.

(૪)

अर्धजरतिन्याय :।

'આધેડ સ્ત્રીનો ન્યાય'

વિ૦ જે સ્ત્રીની યુવાવસ્થા નષ્ટ થઇ છે પણ વૃદ્ધાવસ્થા આવી નથી તે આધેડ સ્ત્રી કહેવાય છે. તેની જેમ.

આવી સ્ત્રી યુવતીએ નહિ અને વૃદ્ધાએ નહી, એટલે તે તરુણીની જેમ 'ભોગ' ને ય યોગ્ય નહિ ને ડોસીમાની જેમ 'યોગ' ને ય યોગ્ય નહિં. તેની વચલી અવસ્થા દુઃખકર જ છે.

વચલા માર્ગમાં ત્રિશંકુની જેમ હેરાન થનાર માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે. 'દુવિધામેં દોનોં ગયે, માયા મિલી, ન રામ' કહેવત લગભગ આના જેવી છે.

(૫)

' इतो व्याघ्र इतस्तटी '

' એક બાજુ વાઘ અને બીજી બાજુ નદી '

વિ૦ ' એક બાજુ ખાઇ અને એક બાજુ વાઘ 'ની કહેવત જેવો આ ન્યાય છે. બંને બાજુની મુસીબતોમાં ફસાએલા માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૬)

उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्बलीयान् ।

' ઉત્સર્ગ અને અપવાદમાં અપવાદ બલવાન્ છે '

વિ૦ 'ઉત્સર્ગ' એટલે રાજમાર્ગ–સામાન્ય નિયમ અને 'અપવાદ' કાદાત્મિક અને મુખ્યધ્યેયને સિધ્ધ કરનારો હોય છે. ઉત્સર્ગ સદાકાળ માટે મુખ્યધ્યેયનો સાધક હોય છે.

કોઇપણ આપત્તિ વિઘ્ન કે દૈવિક બનાવોને માટે સાધારણ નિયમને થોડા વખત માટે બંધ કરી તાત્કાલિક સમયને યોગ્ય હિતકર માર્ગ લેવો તેનું નામ અપવાદ છે. જેમ યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થએલ કન્યાને એ પરણાવવી એ ઉત્સર્ગ છે. પણ યવનોના આક્રમણથી કન્યાઓને બચાવવા માટે **अष्ट वर्षा भवेद् गौरी**નું વિધાન યવન કાળમાં કરાયું હતું. એ અપવાદ (આપદ્ ધર્મ) કહેવાય. આપત્તિ ટળ્યા પછી **अपवाद** ને હઠાવી ફરી **उत्सर्ग मार्ग** ઉપર ચાલવું જોઇએ. નહિં તો ભયંકર હાની થાય.

વ્યાકરણ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં આ ન્યાયનો ઘણીવાર ઉપયોગ થાય છે. ' **सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत** ' આ ન્યાય આના જેવો છે.

આચાર્ય **હેમચન્દ્રના** **सिद्धहेमव्याकरण** માં (સાતમા અધ્યાયમાં) આ ન્યાય **'उत्सर्गादपवादः'** [૫૫] શબ્દોમાં છે.

(૭)

उपचारस्तत्त्वचिन्तायामनुपयोगी।

'તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ઉપચાર (કલ્પના) ઉપયોગી નથી'

(૮)

काकदन्तपरीक्षान्यायः।

'કાગડાને કેટલા દાંત છે, તે જાણવાનો ન્યાય'

વિ૦ સાર અને મતલબ વગરની બાબતો માટે હાડમારી—નકામી માથાફોડ કરી સમય વીતવાનો હોય ત્યાં આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

(૯)

कोशपानप्रत्यायनीयः।

'સમખાઇને વિશ્વાસ કરાવવો'

વિ૦ કોઇ અસંભવ કે દુઃસંભવ વાતને પણ બલાત્કારથી સમજાવવા ફોર્સ કરે ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે. અથવા બુદ્ધિથી જે વાત ન જ થતી હોય છતાં શ્રદ્ધાથી મનાવી લેવી તે સ્થળે વપરાય છે, 'પરાણે પ્રીત' કહેવત સાથે આ ન્યાયની તુલના કરી શકાય. **'મીયાંની ચાંદ ચાંદ'** ની સાથે પણ આની તુલના ઘટી શકે.

(૧૦)

गजनिमीलिकान्यायः।

'હાથીનાં આંખ મીંચામણાં'

વિ૦ હાથી મસ્ત હોય છે ત્યારે આંખ મીચીને ખાનપાન વિગેરેની ક્રિયાઓ કરે છે. તે વખતે પોતાની મસ્તીમાં તેને કોઇ પણ

પોતાની કે પરની ક્રિયાઓનું ધ્યાન ભાન નથી હોતાં. તે ઘણી જ બેપરવાહી (ઉપેક્ષા) દાખવે છે.

કોઈપણ વાદી અધિકારી કે સત્તાદિથી મસ્ત બનેલ વ્યક્તિ પોતાની ધૂનમાં પોતામાં આવતા દોષો, પોતાનું થતું નુકશાન, અને તેથી લોકોની થતી સાચી ખોટી ફરિયાદો નથી સાંભળતો, નથી ગણકારતો ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે.

' આંખ મીંચામણાં ' કે **' જાણ્યું અજાણ્યું કરવું '** એ કહેવતો જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૧)

'गतानुगतिकतान्याय':

' દેખા દેખી કરવું '

વિ૦ બુધ્ધિ વગરના અંધ અનુકરણ માટે આ ન્યાય વપરાય છે. **' ગાડરીયો પ્રવાહ '** જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૨)

घट्टकुट्यां प्रभातम् ।

" દાણમાં સવાર થયું. "

વિ૦ જ્યાં દાણ લેવાય છે તે સ્થાન-કોટડીને **घट्टकुटी** કહે છે. એક ગાડાવાળો દાણ ચુકાવવાની અનિચ્છાથી પોતાના ગાડાને આડે (બીજે) રસ્તે લઈ ગયો. પણ સવારમાં તે ફરી ફરીને દાણ ચુકાવવાના સ્થાને દાણ પાસે અનિચ્છાએ આવી ચઢયો.

પોતાના લાભ માટે અમુક યુકિતક રસ્તો લેવાય છતાં તે લાભ ન થતાં સંભવિત નુકસાન જ ભોગવવું પડે, ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે. **' મુઆ નહિં ને પાછા થયા '** કહેવત જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૩)

घंटालोलन्यायः ।

' ઘંટા લોલક ન્યાય '

વિ૦ ઘંટના વચ્ચેનું લોલક એક બાજુ નથી હોતું, વચ્ચે જ લટક્યા કરે છે. તેની જેવો ન્યાય; બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ થઇ વચ્ચે લટકનારને માટે અને બન્નેમાં સંબંધ રાખનાર-વગ રાખનારને માટે ન્યાય વપરાય છે.

' ઘડિયાળનું લોલક ' અને ' દહિં દુધમાં પગ રાખવો ' એ કહેવતો આ ન્યાય જેવી કહી શકાય.

(૧૪)

डमरुकमणिन्याय

' ડમરુ લોલક ન્યાય '

વિ૦ મદારીને વગાડવાનું વાદ્ય તે 'ડમરુ' અને તેના ગળામાં બાંધેલ લોલક જેવું હોયુ છે તે મણિ કહેવાય, આ ન્યાય ઉપરના જેવો છે.

(૧૫)

तडाऽदर्शिशकुन्तपोतन्यासः ।

' કાંઠાને નહિ જોઇને પાછા ફરેલા પક્ષિનો ન્યાય '

વિ૦ દરિયા વચ્ચે નાવના કૂવા ઉપરથી એક પક્ષી કિનારા ઉપર જવા નિકળ્યું, પણ સર્વત્ર પાણી હોવાથી કિનારો પ્રાપ્ત ન થયો. અંતે થાકીને પાછું તે નાવ ના કૂવા પાસે આવ્યું; તેના જેવો ન્યાય.

મના કરવા છતાં પોતાની ધુનથી એક માણસ દુઃખના માર્ગે પ્રયાણ કરી સફળતા નહિ મળતાં થાકીને પાછો મૂળ સ્થાનમાં આવે, તે માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

'વાર્યો ન રહ્યો પણ હાર્યો રહ્યો' કહેવતની આની સાથે સમતા જણાય છે. (આ ન્યાય મૂળની ૧૦મી કારિકામાં છે.)

(૧૬)

त्रिशंकुन्यायः ।

ત્રિશંકુન્યાય

વિ૦ કોઇના શાપથી ત્રિશંકુ નામનો એક પુરુષ ભૂમિથી આકાશ જતાં વચ્ચે અટકી પડયો. ન તો આકાશમાં કે ન તો પૃથ્વીમાં રહી શકયો. બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થએલને માટે આ ન્યાયનો પ્રયોગ થાય છે. 'ત્રિકુંશ' પૌરાણિક વ્યકિત છે.

' ધોબીનો કુતરો ઘરનો યે નહિ અને ઘાટનો યે નહિ. ' કહેવત સમો આ ન્યાય છે.

(૧૭)

तुल्यबलयोर्विरोधः ।

' સરખાઓનો વિરોધ '

વિ૦ સરખી શકિતવાળાઓમાં જ વિરોધ હોઇ શકે અને તે જ શોભે. હાથી અને કીડીમાં વિરોધ હોઇ શકતો નથી.

એક સરખી શકિતવાળા લડતા હોય કે વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યાં આ ન્યાય બોલાય છે. શાસ્ત્રીય બાબતોમાં આ ન્યાય ઘણીવાર વપરાશમાં આવે છે.

(૧૮)

नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

' પ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં બીજી યુક્તિ ન જોઇએ '

વિ૦ સાક્ષાત્ દેખાતી વસ્તુનો કોઇ નિષેધ કરી શકે નહિ. તેની સિધ્ધિ માટે બીજાં પ્રમાણો આપવાની જરૂર નથી હોતી. નજર સામે દેખાતી વસ્તુમાં કોઇ પ્રમાણ માંગે તેના ઉત્તરમાં આ કહેવાય છે.

(૧૯)

पितुः पुत्रस्योत्पत्तिः पुनः पुत्रात् पित्रुत्पत्तिन्यायः ।

' પિતાથી પુત્રની અને પુત્રથી પિતાની ઉત્પત્તિ '

વિ૦ જ્યાં અન્યોન્યથી કાર્યની સિધ્ધ કરાતી હોય ત્યાં આ ન્યાય (દોષ) વપરાય છે. 'અન્યોયન્યાશ્ર દોષ'નું આ નામાન્તર છે. **'તાલા કુંચી ન્યાય'** આના જેવો છે.

(૨૦)

प्रत्यक्षप्रमाणे नानुमानप्रमाणता ।

'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જે વસ્તુ જણાતી હોય ત્યાં અનુમાનની જરૂર નથી'

વિ૦ જે વસ્તુ સામે અનુભવમાં આવી રહી છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તેની પુષ્ટિ માટે બીજા અનુમાન વિગેરે પ્રમાણોની આવશ્યકતા હોતી નથી. જેમ–'અગ્નિ પ્રત્યક્ષ ગરમ છે' તો પછી તેના ગરમ ગુણ માટે બીજાં પ્રમાણોની શી જરૂરત ?

(૨૧)

रजकश्वन्यायः ।

' ધોબીના કુતરાનો ન્યાય '

વિ૦ એક સ્થળે નિશ્ચિત આશ્રમ નહિ પામેલને માટે આ ન્યાય કહેવાય છે.

' ધોબીનો કૂતરો ઘરનો યે નહિ અને ઘાટનો યે નહિ ' એ આ ન્યાયનું રૂપાંતર કે વિસ્તૃત ભાષાન્તર માત્ર છે.

(૨૨)

सापेक्षमसमर्थम् ।

' બીજાની અપેક્ષા રાખનાર અસમર્થ છે '

વિ૦ પોતાના કોઇ પણ કાર્યમાં બીજી કોઇ પણ ચીજની મદદ લેવી કે ચાહવી એ પરાધીનતાનું લક્ષણ છે.

વ્યાકરણ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ ન્યાયનો ઉપયોગ ઘણીવાર કરવો પડે છે.

શ્રી **હેમહંસગણિએ 'ન્યાયસંગ્રહ'** નામના પરિભાષા વિષયના ગ્રંથમાં આ ન્યાય (પૃ. ૭૭માં) આજ શબ્દોમાં સંઘરેલો છે. વ્યાકરણની **પરિભાષા** ન્યાય કહેવાય છે.

(૨૩)

सुन्दोपसुन्दन्यायः ।

' સુન્દ અને ઉપસુન્દનો ન્યાય '

વિ. 'સુન્દ' અને 'ઉપસુન્દ' નામના બે રાક્ષસો થયા છે. તેમણે બ્રહ્માજી પાસે વર માંગ્યું કે 'અમારૂં બંનેનું મૃત્યુ પરસ્પર લડવાથી

અમારા એક બીજાથી થાઓ' બ્રહ્માજીએ વરદાન આપ્યું. વર મળ્યા પછી તેઓ લોકોને ઉદ્દંડતાપૂર્વક પીડવા લાગ્યા. દેવલોકથી એક તિલોત્તમા-દેવી આવી. તેને મેળવવા માટે તે બન્ને રાક્ષસો પરસ્પર જોસભેર યુદ્ધ કરવા મંડી પડયા. અંતે તે બન્ને એક બીજાના પ્રત્યાઘાતોથી મરી ગયા. એવી પૌરાણિક વાર્તા છે. તેના જેવો આ ન્યાય છે. જ્યાં આપસમાં બે જણ લડતા હોય અને ત્રીજાનું કામ સરતું હોય ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે.

'બેની લડાઇમાં ત્રીજાની પોબાર' કહેવત જેવો આ ન્યાય છે.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા'ની ૨૬મી મૂળકારિકામાં '**परस्पर ध्वंसिषु कंटकेषु।**' ન્યાય પણ ' સુન્દોપસુન્દ ' જેવો જ છે, ' બે બીલાડી અને વાંદરો 'ની કહેવત પણ આના જેવી છે.

(૨૪)

सूपकाराणां धूम्रपानन्याय:।

' રસોઇઆના ભાગ્યમાં ધુમાડો '

પોતે ગમે તેટલી મહેનત કરી રસોઇઓ રસવતી બનાવે અને ખાઇ બીજાજ જાય. રસોઇઆના નસીબમાં તો ધૂમાડો સહન કરવાનો હોય.

પોતે ગમે તેટલું કામ કરે પણ તેનું ફળ તે મેળવી ન શકે, બીજા જ મેળવે, ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે.

' અન્ન એનું પુણ્ય અને રાંધનારને ધુમાડો ' કહેવત આ ન્યાયનું જ રૂપાન્તર સમજવું.

(૨૫)

स्तेन भीतस्य स्तेनान्तरशरणस्वीकरणन्याय : ।

' એક ચોરથી ડરીને બીજા ચોરનું શરણ સ્વીકારવાનો ન્યાય '

વિ. એક ચોરે એક માણસને ઘેર્યો હોય ત્યારે તે ગભરાઈને બચવા માટે બીજા ચોરનો આશ્રય લે તો ત્યાં પણ લુંટાવવાનોજ. તેના જેવો આ ન્યાય છે.

એક દોષ કે આપત્તિથી બચવા માટે બીજા દોષ કે બીજી આપત્તિને સ્વીકારનાર માણસ માટે આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

(૨૬)

स्थालीपुलाकन्याय : ।

' તપેલીમાં એક દાણો પાકવાથી બધા પાકી ગયાનો ન્યાય '

વિ. ચુલા ઉપર રાંધવા માટે મૂકેલ ચાવલ વિગેરે અનાજનો એક દાણો પાકયો હોય તો રાંધનાર અનુમાન કરે છે કે : આ પાત્રમાં રહેલ બધા દાણા પાકી ગયા છે.

એક દેશના (અંશના) જોવાથી બાકીના તેના દેશ–અંશો પણ પારખેલા એક અંશ જેવા જ હોવાની સંભાવના કરાય, ત્યાં આ ન્યાય કામમાં લેવાય છે. દાખલા તરીકે પુસ્તકનું એક પ્રકરણ સારૂં આકર્ષક કે મહત્ત્વ ભર્યું હોય તો તેનાથી લેખકની યોગ્યતાનું માપ કાઢી

બીજાં પ્રકરણો પણ તેવાંજ હશે, એમ ધારી કેટલાક લોકો મત આપી દે છે. એનું નામ **સ્થાલીપુલાકન્યાય.**

(૨૭)

संमील्यविलोचनन्याय :।

'આંખો બંધ કરી–શાંતિથી વિચારવાનો ન્યાય'

વિ. કોઇપણ કઠિન પદાર્થ સંક્ષુબ્ધવૃત્તિથી સમજાતો નથી, તે માટે ચિત્તસ્થૈર્યની ખાસ જરૂર પડે છે. ત્યારે ચિત્તને બાહ્યવૃત્તિઓથી મુક્ત કરવા આંખો મીંચી અન્તર્મુખ (અન્તર દૃષ્ટિ) થઇને વિચારીએ ત્યારે તે વસ્તુ સમજમાં સહેલાઇથી આવી જાય છે, તે સ્થળે આ ન્યાય વપરાય છે. ભાષામાં પણ કહેવત છે કે જરા આંખ બંધ કરીને આત્મામાં પેસીને વિચાર.

આ ન્યાય અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકાની ત્રીજી મૂળકારિકામાં છે અને સ્યાદ્વાદમંજરીકારે આનીજ ટીકામાં '**कटुकौषधिपान न्याय**' પણ આપ્યો છે.

(૨૮)

स्वपुत्रघातात् नृपतित्वलिपसा न्याय :।

'પોતાના પુત્રને મારી રાજા થવાની લાલસા'

વિ. પારકાનું અહિત કરી પોતાની જરીક વાસનાને પૂરી કરાતી હોય ત્યાં આ ન્યાય કામમાં લેવાય છે.

આ લેખ નહીં પણ સામાન્ય લખાણમાં ૨૮ સંસ્કૃત ભાષાના ન્યાયો તેના ગુજરાતી અર્થો અને તે પર વિવેચનમાં ન્યાયોના સ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત ન્યાયોની સરખામણીમાં ગુજરાતી ભાષાની કઇ કઇ કહેવતો છે, તેનો પણ તે તે સ્થાને થોડોક નિર્દેશ કર્યો છે. જેથી તેના ઉપયોગની દિશા સૂઝી શકે. ભાષાની કહેવતો સાથે તુલના ઉપલક દૃષ્ટિથી કરી છે એટલે કોઇકોઇ અંશમાં બંનેમાં સમતા કદાચ ન જણાય તો વિચારકો સુધારી લઇ મને માફી આપશે.

તેર ચૌદ સોળ અને એકવીસમા ન્યાયમાં લગભગ ઘણી સમાનતા છે. બાર અને પંદર સરખા જેવાંજ છે તથા અઢારમા અને વીસમા ન્યાયમાં પણ ખાસ તફાવત જણાતો નથી.

એ કહેવાની જરૂર નથી કે આવા ન્યાયોનું સાહિત્યમાં મોટું સ્થાન છે. પ્રસંગ ઉપર ન્યાયો (કહેવતો) નો ઉપયોગ કરવાથી ઓરજ ચમત્કાર અને રસ ઉત્પન્ન થાય છે. મને ખબર નથી કે આવી કહેવતોનો સંગ્રહ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થયો છે કે નહિં. જો નહિ થયો હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં બધી કહેવતોનો સંગ્રહ ગ્રન્થરૂપે પ્રકાશિત કરવાની સાક્ષરી દૃષ્ટિએ ઘણી જરૂર છે. એમાં હું ધારું છું કે કોઇનો યે મતભેદ નહિ હોય.

ગુજરાતી ભાષા ફેલાતી જાય છે તો તેના બધાં સાધનો ઉપસ્થિત કરતાં એ આપણું આદ્ય કર્તવ્ય છે.

:૫૩:

પ્રાચીન ગ્રંથપરિચય

(સારસ્વત ટીકાનો પરિચય)

ભાદ્રપદના જૈન જ્યોતિના અંકમાં **લઘુત્રિષષ્ટિ** સંબંધી આલોચનાત્મક લેખ છપાવ્યો છે. તે લેખમાં લખ્યા મુજબ બીજા કેટલાક અમુદ્રિત ગ્રંથોનો પરિચય લખવા મારો વિચાર છે. જે ક્રમે ક્રમે વાચક સમક્ષ રજુ થશે.

સારસ્વત વ્યાકરણ

સારસ્વત વ્યાકરણ જુનું છે. તેના કર્તા **અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય** છે. સરસ્વતીએ આના સૂત્રો બનાવ્યા છે. અથવા તેમાં તેણીએ સહાયતા

---

૧ શ્રી જિનચંદ્રસૂરિએ સારસ્વતસૂત્રો ઉપર સિદ્ધાન્તરત્નિકા નામની વૃત્તિ લખી છે તેના મંગલ શ્લોકમાં લખ્યું છે કે સરસ્વત્યુક્તસૂત્રાણાં कुर्वे सिद्धान्तरत्निकाम् ॥

આપી છે એમ મનાય છે. તેમાં લૌકિક પ્રયોગોની આવશ્યક ક્રિયાસિદ્ધિ ઠીક છે. સાધારણ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તે વધુ ઉપયોગી છે. **હેમચંદ્રીય** અને પાણિનીય વ્યાકરણની દષ્ટિએ આ ઘણું સંક્ષિપ્ત છે. સેંકડો વર્ષોથી આનું પઠન પાઠન બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. ગુજરાત અને સરયુપારી પ્રદેશમાં તેનો વધુ આદર જણાય છે. તેના ઉપર આવશ્યકતાનુસાર જુદી જુદી દષ્ટિએ અનેક ટીકાઓ બની છે. વર્તમાનમાં સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ **ચન્દ્રકીર્ત્તિ** સૂરિ જૈનાચાર્ય હતા. આ સારસ્વત ઉપર બીજી ૭ ટીકા જૈન વૈયાકરણોએ બનાવી છે. જૈન કૉન્ફરન્સની **જૈન ગ્રંથાવલી** પ્રમાણે તેમના નામો **સહજકીર્તિ, નયસુંદર, ભાનુચંદ્ર**, દયારત્ન, **મેઘરત્ન** અને **યતીશ** છે. આ છએ ટીકા મ્હારા ધારવા પ્રમાણે હજી ક્યાંએ છપાણી નથી.

सारस्वत दीपिका

હું અહિં જે ટીકાનો પરિચય લખું છું તે **મેઘરત્નની સારસ્વત દીપિકા** છે. તેના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

(१)

राढावंतै (विद्भिः ?) फणिपतिफणैः
सेव्यमानं प्रमोदाद्
गीर्वाणेशैर्दनुजमहितं [1]वंघपादारविंदम् ।

---

૧ પ્રતિઓના પાઠોમાં ઘણે ભાગે પૂર્વમાં સવર્ણ પાંચમા અક્ષરને બદલે અનુસ્વાર લખેલો દેખાય છે, તે વ્યાકરણ દષ્ટિએ ઠીક ન હોવા છતાં પ્રતિલેખકો જગાની સંકુચિતતા અથવા લખવાની અનુકૂલતાને લીધે તેમ લખતા હશે, આ પ્રતિમાં પણ તેમજ છે. અહીં મૂલપાઠને મેં જેમનો તેમજ લખ્યો છે. सिद्धान्तचन्द्रिका પણ સારસ્વતનું રૂપાંતર છે. લગભગ સારસ્વતના મૂલ સૂત્રો બધાએ સિદ્ધાન્ત ચન્દ્રિકામાં છે.

नत्वा पार्श्वं त्रिभुवनगुरू मेघरत्नाभिधोऽहं
टीकां कुर्वे प्रमुदितमना भारतीप्रक्रियायाम् ॥

(२)

कुमतिकमठदैत्यक्रोधदावाग्निमेघो
जनवनजविकाशांहमणिरस्यमूर्तिः ।
भवतु मयि विनीते विश्वविश्वप्रकाशी ।
सजलजलददीप्तिः पार्श्वनाथः प्रसन्नः ॥

(३)

यस्याः दुरापं किल मन्दबुद्धिः
प्राप्य प्रसादं वचसां निधिः स्यात् ।
भूयाद् महामोहहरा शिशूनां
सा भारती वाचि मम प्रसन्ना ॥

(४)

वंदाक(वन्दारु?)क्षितिपोत्तमाङ्गमणिभिः
संघृष्टपादाम्बुजाः
शाब्दाम्भोधिविवर्धनैकविधवो
वैदग्ध्यवागीश्वराः ।
यावच्छासनमेव जैनमतुलं
स्याद्वादविद्यान्वितं
तावद्विश्वजने जयन्तु विनया-
द्याः सुन्दरा वाचकाः ॥

(५)

भारतीप्रक्रिया क्वासौ क्वाहं मंदो जडाशयः ।
तथाविध...१ माधाय यथाप्रज्ञं प्रतन्यते ॥

ટીકાકાર મંગલાચરણ કર્યા પછી મૂલ ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિનો પ્રારંભ આ રીતે કરે છેઃ—

प्रणम्येति चिकीर्षित शब्दशास्त्राविघ्नेनपरिसमोप्त्यर्थमिष्टदेवतोपरमात्मलक्षणमंगलाचरणं पूर्वकं....

સમાસ પ્રકરણ પૂરૂં થયા પછી આ પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—

इति श्रीवृहद्‌गच्छे वा. श्री श्री विनयसुंदरशिष्य मेघरत्नविरचितायां सारस्वत दीपिका।

अथ तद्धितः (तद्धिताः!) निरूप्यंते। समासश्चान्वये नाम्नाम् इति तद्धितस्यापि सूचितत्वात् समासं परिसमाप्य अथानन्तरं तद्धितसंज्ञकाः प्रत्ययाः निरूप्यन्त।

(ટીકા અને ગ્રંથકાર)

આ ટીકાનું નામ સારસ્વત દીપિકા છે. સારસ્વત સૂત્રોના અર્થને પ્રકાશનારી હોવાથી તે ખરેખર દીપિકા છે. આના કર્તા શ્રી વિનયસુંદર મુનિના શિષ્ય **મેઘરત્ન મુનિ** છે. ગ્રંથકાર **મેઘરત્ને** પ્રારંભમાં શ્રી **પાર્શ્વ**નાથની સ્તુતિ કર્યા પછી ભારતી (સરસ્વતી) અને પોતાના વિનયસુંદર ગુરૂની સુંદર રીતે સ્તુતિ કરી છે. પછી ટીકા બનાવવામાં પોતાની અયોગ્યતા બતાવવાનો શિષ્ટાચાર કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે જૈનાચાર્યોએ ૧૨ મી શતાબ્દી પછી વ્યાકરણના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઘણી કુશલતા અને મર્મજ્ઞતા બતાવી છે. આ **મેઘરત્ને** પણ **સારસ્વતની** ટીકા ઘણી સુંદર રીતે લખી વ્યાકરણ ભણનારાઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગ્રંથકારની કલમ સારી જણાય છે. આ ગ્રંથને કોઇ છપાવે તો જૈન અજૈન વિદ્યાર્થીઓમાં આનો બહોલો પ્રચાર થઇ શકે અને જૈન સાધુઓનું અજૈનોમાં માન વધે.

જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્યમાં જરા પણ પક્ષપાત કર્યો નથી. પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિથી જૈન સાહિત્યની જેમ અજૈન સાહિત્યનો પણ ઉંડો અભ્યાસ કરી તે ઉપર વૃત્તિ, ટીકા ટિપ્પણી અને ભાષ્યો લખી પોતાની ચમત્કારી કલમનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેવા સેંકડો ગ્રંથોના દાખલા આપવાની સામગ્રી મ્હારી પાસે છે જે વખત મળવાથી બહાર મૂકવામાં આવશે.

આપણા વર્તમાન સાધુઓ પોતાના ધર્મના પણ ન્યાય વ્યાકરણ કાવ્યસિદ્ધાન્તાદિના ગ્રંથો ભણવા પ્રયત્ન કરતા નથી. પોતે સમર્થ નથી તો પછી બીજાના સાહિત્યને ભણીને તે ઉપર અઠંગ ગ્રંથો બનાવવાની આશા તો કેમજ રાખી શકાય? તેઓનો જ્ઞાનવ્યવસાય મટી ઉપકરણ-વ્યવસાય વધી રહ્યો છે. અધ્યાત્મવાદ સુકાઇ જઇ પૌદ્‌ગલિકવાદ પલ્લવિત થતો જાય છે. અને આપણા શ્રાવકોની સ્થિતિ પણ લગભગ તેવીજ જડપ્રાય છે. નાહિમ્મત અને કંગાલવૃત્તિમાં તેઓ આગળ વધતા જણાય છે.

આ સારસ્વત દીપિકાની પ્રતિ ઉજ્જૈનમાં યતિ શ્રી પ્રેમવિજયજીના ભંડારમાં છે. તે પોથી નં ૨૧ માં છે. પ્રતિ જોવા દેવા માટે યતિશ્રીને ધન્યવાદ આપું છું.

: ५४ :

સકલાર્હત્‌ની મહત્તા અને આલોચના[1]

વિશિષ્ટ વિદ્વાન્-કવિઓની ન્હાની ન્હાની કૃતિઓમાં પણ એવું ગાંભીર્ય-મહત્ત્વ અને ચમત્કાર હોય છે કે તે જગત્‌ને માટે બોધપ્રદ -હિતકર અને આદર્શ-માર્ગદર્શક થઇ જાય છે. આ નિયમથીજ **श्रीसमन्त भद्र** નું [2] **देवागमस्तोत्र** કે જે તેઓએ રચેલ કોઇ પ્રૌઢગ્રન્થનું મંગલાચરણ કહેવાય છે, પણ આજે તે દર્શન (ન્યાય) વિષયનો મૌલિક-સ્વતંત્ર અને ગંભીર ગ્રન્થ તરીકે મનાય છે. તેવીજ રીતે **श्रीसिद्धसेन हरिभद्र** આદિની **द्वात्रिंशिका** તથા **अष्टको** જ પ્રમાણમાં ન્હાના તથા જિનસ્તુતિરૂપ હોવા છતાં આજે તે આકારગ્રન્થો કરતાં પણ ગહન અને મહત્ત્વના સિદ્ધ થયા છે, અનેક શાસ્ત્રોના નિર્માતા સર્વજ્ઞકલ્પ આચાર્ય **श्री हेमचन्द्रसूरि** પણ તેવા વિશિષ્ટ કવિ-વિદ્વાનોમાં એક તેજસ્વી, પ્રચંડ અને વિલક્ષણ આચાર્ય

---

૧ જૈન, ભાવનગર. ૮ નવેમ્બર, ૩૧ નો અંક.

૨ આનું બીજું નામ आप्तमीमांस પણ પાડયું છે. આની ઉપર પ્રચણ્ડ તાર્કિક શ્રી विद्यानन्दस्वामी, वसुनन्दि અને अकलंकादि दिगम्बर વિદ્વાનોએ अष्टसहस्री આદિ અનેક પ્રૌઢ ગ્રન્થો લખ્યાં છે.

થયા છે કે જેના સાહિત્ય સર્જનની યશોમય ગાથા (વૃત્તાન્ત) સાંભળી–જાણીને ભલભલા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય જૈન કે અજૈન વિદ્વાનો આશ્ચર્યથી પોતાનું મસ્તક ધુણાવે તથા નમાવે છે, તેજ વિશિષ્ટ આચાર્ય **श्री हेमचन्द्राचार्य**ની **सकलार्हत्** તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલી આ કૃતિને **पाक्षिक, चातुर्मासिक** અને **सांवत्सरिक,** પ્રતિક્રમણમાં **ચૈત્યવન્દનના સ્થાને** દાખલ કરી ખરેખર જૈન સમાજે એક યોગ્ય વિદ્વાનની યોગ્ય કૃતિની કદર કરી છે તથા પોતાની બુદ્ધિમત્તા બતાવી છે. પણ મ્હારે દિલગિરી સાથે કહેવું જોઇએ કે **खरतरगच्छ पार्श्वचंद्रगच्छ** (પાયચંદગચ્છ) **विधिपक्षगच्छ** તથા **लोंकागच्छ** આદિ ગચ્છવાલાઓએ શ્રી હેમચન્દ્રની આ કૃતિને પ્રતિક્રમણાદિ કોઇ[1] પણ આવશ્યક ક્રિયામાં હજી દાખલ કરી નથી, તેથી તે ગચ્છના લોકોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે તપાગચ્છની જેમ તેઓ પણ પોતાની આવશ્યક ક્રિયામાં આને (સકલાર્હત્‌ને) જરૂર સ્થાન આપે, તપાગચ્છની આવશ્યક ક્રિયામાં આ (સકલાર્હત્) ક્યારે દાખલ થયું. તેનો હજી મને તપાસ કરતાં પણ નિશ્ચિત પત્તો લાગ્યો નથી, હવે મારી સ્વલ્પ બુદ્ધિથી સકલાર્હત્ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ હું વિચાર કરીશ.

---

૧ ખરતરગચ્છવાલા **પાક્ષિકાદિ** પ્રતિક્રમણમાં ચૈત્યવન્દનના સ્થાને શ્રીजयतिहुअण સ્તોત્ર બોલે છે જેના બનાવનાર નવાંગીવૃત્તિકાર **પ્રચંડ તાર્કિક** શ્રી अभयदेवसूरि છે. આ સ્તોત્રમાં પ્રાકૃત ભાષાથી શ્રી स्तंभनपार्श्वनाथની સુન્દર રીતે સ્તુતિ કરી છે. આ વાત એજ સ્તોત્રના નીચે લખેલ છેલ્લા શ્લોકથી જણાય છે

एम पसिय सुपासनाह थंभणपुर ट्ठिअ।
इअ मुणिवरसिरिअभयदेव विरारावइ अणंदिअ ॥

જુઓ જયતિહુઅણની ૩૦ મી ગાથા. પંચપ્રતિક્રમણના પૃષ્ટ ૭૪માં.

સકલાર્હત્‌નું મૂલ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ આ (સકલાર્હત્‌ની) સ્વતંત્ર સ્તોત્ર કે ગ્રન્થ તરીકે રચના કરી હશે, એમ ઘણા લોકોનું માનવું છે; પરંતુ તે તદ્દન જુઠું–નિર્મૂલ છે. કેમકે તેઓએ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ કે સ્તોત્ર તરીકે આવી રચના કરી જ નથી. પરન્તુ સમસ્ત જૈન ઇતિહાસને એકત્ર સંગીન કરવાની બુદ્ધિથી તેઓએ **श्रीत्रिषष्टिशलाका-पुरुषचरित्र** નામનો આકર–મ્હોટો ગ્રન્થ બનાવ્યો છે, તે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ તરીકે **सकलार्हत् प्रतिष्ठानमधिष्ठानं शिवश्रियः** આદિ ૨૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે (જુઓ પર્વ પહેલું (મૂલ) પૃષ્ઠ ૧) કેમકે આસ્તિક ગ્રન્થકારોનો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઇ પણ ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરતાં વિઘ્નના નાશ માટે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં પોતાના ઇષ્ટદેવતા આદિની સ્તુતિ કરવી (મંગલાચરણ કરવું) આવશ્યક છે. [1]પ્રાચીન નૈયાયિકો મંગલનું ફલ 'નિર્વિઘ્ન ગ્રંથની પૂર્તિ' માને છે જ્યારે નવ્ય નૈયાયિકો–તાર્તિકો વિઘ્નનો નાશ થવો એટલું જ મંગલનું ફલ છે. ગ્રન્થની પૂર્તિ તો ગ્રન્થકારની પ્રતિભાદિ શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. મંગલની આપેક્ષા નથી રાખતી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેજ મંગલના ૨૬ શ્લોકો અને પરિશિષ્ટ પર્વ આદિના કેટલાક શ્લોકો મળી **સકલાર્હત્‌** થયું છે.

સકલાર્હત્‌નું શ્લોક પ્રમાણ.

ત્રિષષ્ટીશલાકા ગ્રન્થ મોટો (લગભગ ૩૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમિત) હોવાથી તેની પૂર્તિ થવામાં વિઘ્ન બાહુલ્યની પણ સંભાવના રહે એટલે

૧ જુઓ–વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્ય વિરચિત સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (પ્રથમ કારિકાની વ્યાખ્યામાં

વિઘ્ન બાહુલ્યને નાશ કરવા માટે મંગલ પણ તેટલું જ કરવું જોઇએ. તેથી જ ગ્રન્થકાર શ્રી હેમાચાર્યે મહામંગલ સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કરી છે. આ ત્રિષષ્ટિ શ, પુ. ચ. માં ચોવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આવવાના છે. એટલા માટે પ્રારંભમાં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી છે. એમ કોઇએ ન સમજવું, કેમકે પ્રત્યેક તીર્થંકરના ચરિત્રના પ્રારંભમાં તે તે સ્થળે તે તે તીર્થંકરની સ્તુતિ તો ગ્રન્થકારે ભિન્ન ભિન્ન જ કરી છે. માટે પ્રારંભમાં કરેલ **सकलार्हत् प्रतिष्ठान** થી લઇને **श्रीमते वीरनाथाय** ૨૬ શ્લોક સુધીની સ્તુતિ ગ્રંથકારે મંગલને માટે જ કરી છે એ નિશ્ચય છે. ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્રના પહેલા પર્વમાં મંગલાચરણ તરીકે છે. પહેલા શ્લોકમાં અર્હત્‌ના સમૂહ અથવા અરિહંત્ પદની સ્તુતિ કરી છે. બીજા શ્લોકમાં સાધારણ તીર્થંકરની પ્રકારાન્તરથી સ્તુતિ કરી. પછી અનુક્રમે ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ સુંદર કાવ્યોમાં કરી છે. **कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचितं कर्म कुर्वति** આ ૨૫ મા શ્લોક પછી [૧]**कृतापराधेऽपि जने** શ્લોક આવે છે. તે પછી ગ્રન્થનો સમન્વય કરવા માટે શલાકા (ઉત્તમ) પુરૂષના (આ અવસર્પિણીના ૬૩ ઉત્તમ પુરૂષના) નામો નીચેના શ્લોકમાં આપ્યા છે.

एषां तीर्थकृतां तीर्थेष्वासन् द्वादशचक्रिणः ।
नवार्धचक्रिणो रामास्तथा प्रत्यर्धचक्रिणः ॥
एते शलाका पुरुषा भूतभाविशिवश्रियः ।
त्रिषष्टिरवसर्पिण्यां भरतक्षेत्रसंभवाः ॥

---

૧ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ યોગશાસ્ત્રમાં પણ આ શ્લોક મંગલાચરણના ૩ શ્લોકમાં આવે છે જ, જૈ. ધ. પ્રસારક સભાવાળા યોગશાસ્ત્રના પૃ. ૬ માં. ઈ. સ. ૧૯૨૬ ની આવૃત્તિ.

(જુઓ જૈનધર્મ પ્રસારક સભાવાળું ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર મૂલનું પૃ. ૧, વી. સં. ૨૪૩૫ની આવૃત્તિ

પ્રચલિત સકલાર્હત્‌ના બધા શ્લોકોના કર્તા સંબન્ધી વિચાર

વર્તમાન પંચ પ્રતિક્રમણનાં પુસ્તકોમાં છપાએલા સંકલાર્હત્ (ચૈત્યવંદન) માં બધા શ્લોકો ૩૩—

ख्यातोऽष्टापदपर्वतो गजपदः सम्मेतशैलाभिधः
श्रीमान् रैवतकः प्रसिद्धमहिमा शत्रुञ्जयो मण्डपः ।
वैभारः कनकाऽचलोर्बुदगिरिः श्रीचित्रकूटादय,
स्तत्र श्रीऋषभादयो जिनवराः कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥३३॥

(**पंचप्रतिक्रमण** આત્માનંદ સભાવાલું) સુધી છે. વળી કેટલાક લોકો તો પાક્ષિકાદિ પ્રતિક્રમણ વખતે **कृतापराधेऽपि जने कृपामन्थरतारयोः** । આ શ્લોક પછી—

कल्याणपादपाऽऽरामं श्रुतगंगाहिमाचलम् ।
विश्वाम्भोजरविं देवं वन्दे श्रीज्ञातनन्दनम् ॥
पान्तु वः श्रीमहावीरस्वामिनो देशना गिरः ।
भव्यानामन्तरमलप्रक्षालनजलोपमाः ।

આ બે શ્લોકો પણ બોલે છે. એટલે વર્તમાનમાં **સકલાર્હત્ ચૈત્યવંદનનું** પ્રમાણ ૩૫ શ્લોકનું થયું છે. જ્યારે પહેલા પર્વના મંગલાચરણના તો આ સકલાર્હત્‌માં ૨૬ શ્લોક જ છે. તથા **श्रीमते वीरनाथाय** શ્લોક પણ પહેલા પર્વમાં નથી, તો પછી બાકીના શ્લોકો ક્યાંથી લેવાયા ? તથા તે શ્લોકોના કર્તા કોણ છે ? એ વિચારવું જરૂરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ત્રિષષ્ટીશલાકા પુ. ચ ગ્રન્થના જ કર્તા આચાર્ય શ્રી હેમસૂરિ **परिशिष्ट पर्वना** મંગળાચરણમાં **श्रीमते वीरनाथाय ॥ सर्वेषां वेधसामाद्य ॥ कल्याणपादपारामं ॥** તથા **पान्तु वः श्री महावीरः** છે. એથી **આ ચાર શ્લોકો તથા પૂર્વના ૨૬ શ્લોકોના કર્તા તો હેમાચાર્ય** છે, એ નક્કી થયું છે.

પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો

હવે **१ जयति विजिताऽन्यतेजाः, २ वीरः सर्व-सुराऽसुरेन्द्रमहितो ३ अवनितलगतानां, ४ देवोनेकभवार्जितोर्जितमहापापप्रदीपानलो,** તથા **५ ख्यातोऽष्टापदपर्वतः,** પ્રચલિત સકલાર્હતના આંકડા પ્રમાણે આ–૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨ તથા ૩૩ મા શ્લોકો સમ્બન્ધી એટલે કે હમણાં બતાવેલ પાંચ શ્લોકોના કર્તા તથા આધાર સમ્બન્ધી વિચાર કરવાનો રહ્યો. હેમાચાર્ય કૃત ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રના દશ પર્વો **परिशिष्टपर्व** તથા **योगशास्त्र** ના મંગલ શ્લોકો મેં બરાબર તપાસ્યા છે. ઉપર કહેલ ત્રણ કૃતિઓમાં **जयतिविजिताऽन्यतेजाः** આદિ શ્લોકો પૈકી એક શ્લોક મને જડયો નથી. તેમ કેટલાક સાહિત્યસેવી ઇતિહાસજ્ઞ વિદ્વાનોને પૂછવાથી તથા શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિર આગ્રાની ત્રિષષ્ટિની હસ્ત લિખિત પ્રતિ સકલાર્હત્‌ની જુદી પ્રતિઓ તપાસવાથી પણ મને પત્તો લાગ્યો નથી, એટલે અત્યારે તો મારો એવો મત છે કે આ પાંચ શ્લોકો આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિના બનાવેલા નથી, કિન્તુ પાછળથી કોઇએ પોતાના અથવા બીજાના શ્લોકો સકલાર્હત્‌થી સાથે જોડી દીધા છે. આમ લખવાથી મારો આશય એવો નથી કે આ પાંચ શ્લોકો નિરૂપયોગી છે.

પાંચ શ્લોકોમાં શું છે ?

આ પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રારંભના બે શ્લોકોમાં અનુક્રમે **आर्या** અને **शार्दूलविक्रीडित** છન્દ છે અને મહાવીર ભગવાનની સ્તુતિ છે. **अवनितलगतानां** તથા છેલા બે શ્લોકોમાં શાશ્વતિક અને અશાશ્વતિક ત્રણે લોકમાં રહેલ જિનબિંબ (સ્થાપના જિન)ની સ્તુતિ છે. શ્રી હેમચન્દ્રની કૃતિથી **वीरः सर्वसुरासुरेन्द्र०** સિવાય આ ચાર શ્લોકો સુન્દરતા અને પ્રસાદ ગુણમાં અલગ પડી જાય છે. છેલા બે શ્લોકો (**देवोऽनेकभवा०** તથા **ख्यातोष्टापदपर्वतो:०**,) માં તો કંઈ આકર્ષક કવિત્વ પણ નથી દેખાતું. તેમ **देवोऽनेकभवार्जितोर्जित महापापप्रदीपानलो**—શ્લોકમાં કવિનો આશય શું છે ? તે પણ સ્પષ્ટ થતો નથી. શ્રી હેમાચાર્યના શ્લોકોમાં, આ શ્લોકો મણિની માલામાં કાચના મણકા જેવા નિસ્તેજ જણાય છે.

એ શ્લોકો બીજા ગ્રંથોમાં મલ્યા.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ સારસ્વત વ્યાકરણની ત્રણે વૃત્તિ ઉપર **श्रीचन्द्रकीर्तिसूरि** એ (નાગપુરીય શાખા તપાગચ્છના આચાર્યે **सुबोधिनी** નામની ટીકા બનાવી છે. તે ટીકાના **स्वरान्तपुंलिङ्ग** ના પ્રકરણમાં **आभिमुख्याऽभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक्प्रयोग:** સંબોધન સંબન્ધી સૂત્રની ટીકામાં ઉદાહરણ માટે **वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधा संश्रिता:**, એ આખો શ્લોક[૧] આપ્યો છે. પરન્તુ તે શામાંથી આપ્યો છે. (તે ગ્રન્થ કે કર્તાનું નામ ત્યાં લખ્યું નથી.) **श्रीचन्द्रकीर्ति**નો સમય લગભગ સત્તરમી શતાબ્દી મનાય છે

૧ જુઓ ચન્દ્રકીર્તિ ટીકા સહિત सारस्वत व्याकरणम् નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિનું પૃ. ૪૫.

એટલે **वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो,** આ શ્લોક તે કરતાં તો પહેલાંનો છે, એ તો નિશ્ચિત છે. આ શ્લોકમાં સાત વિભક્તિ તથા સંબોધનની ગોઠવણ છે. તે ચમત્કાર વાલી છે. **वीर.** (પાક્ષિક પત્ર) વર્ષ ૬ અંક ૧૧-૧૨ના વીરજયંતી અંકમાં પણ આ શ્લોક છપાયો હતો, તેમાં કર્તાનું નામ શ્રી **ગૌતમઋષિ** લખ્યું હતું. તેના સંપાદકને પૂછવાથી જણાયું કે ગૌતમઋષિ નામ નિર્મૂલ છે.

બીજો શ્લોક **ख्यातोऽष्टापदपर्वत:** થોડા પાઠ ભેદથી [1]વિધિગચ્છના શ્રાવક પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રની ચોપડીમાં **पच्चखाण** વિધિના પ્રારંભમાં બીજા શ્લોકો સાથે આપેલો છે.[2] તેથી એ નક્કી છે કે શ્રી હેમચન્દ્રની સકલાર્હત્ કૃતિમાં ઉપર બતાવેલ પાંચ શ્લોકો અન્ય કર્તૃક પ્રાક્ષિપ્ત છે.

સકલાર્હત્‌માં દોષ?

આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર કેવલ કાવ્યને બનાવનાર જ કવિ નથી પરન્તુ કાવ્ય સિદ્ધાન્તને પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિચારથી બનાવનાર એક મહાન્ આચાર્ય છે, આ વાત અલંકારાદિ વિષયક તેમના **काव्यानुशासन** અને તે ઉપર સ્વોપજ્ઞ પોતાની (**अलंकारचूडामणि**) ટીકાને જોવાથી કોઇપણ વિદ્વાનને જણાઇ આવશે એટલે તેમની

---

૧ જુઓ વિધિગચ્છીય શ્રાવક પ્રતિક્રમણનું પૃષ્ટ ૩૬૭

૨ શ્રીધર્મસૂરિ (પ્રાચીન) કૃત મંગલસ્તોત્રમાં આઠમા શ્લોક તરીકે આ શ્લોક છપાએલ છે તથા પહેલાથી આઠ શ્લોક સુધી દરેક શ્લોકના અન્તે તલ શ્રી ऋषभाद्यो जिनवरा: कुर्वन्तु वो मंगलम्' આવું ચોથું ચરણ આવે છે. જુઓ શ્રીમાન્ ચતુરવિજયજી મ. સંપાદિત જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય નું પૃ. ૧ તથા ૨ નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ.

કોઇ પણ કૃતિમાં સાધારણ મનુષ્યવેદ્ય ભૂલની સંભાવના ઓછી રહે છે. છતાં કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે સકલાર્હત્‌ના ચોથા **अम्लान-केवलाऽऽदर्शसंक्रान्त जगतं स्तुवे** શ્લોકમાં પોતાના માટે હેમાચાર્યે **स्तुवे** લખી એકવચન મૂક્યું છે, તે ઠીક નથી. કેમકે બધા શ્લોકોમાં (**प्रणिदध्महे, समुपास्महे, स्तुमः अभिष्टुमः** આદિ પ્રયોગમાં) બહુ વચન મુકેલું હોવાથી વચલા ચોથા શ્લોકમાં પણ બહુવચન મુકવું જોઇતું હતું, નહિ તો **क्रमभंग** નામનો કાવ્યદોષ થાય.

તે લોકોનું ઉપર બતાવેલ કથન નિર્મૂલ અને અયોગ્ય છે. ચોથા શ્લોકમાં **स्तुवे** પ્રયોગ મુકવો કાવ્યદૃષ્ટિએ જરા પણ દોષાવહ ન કહેવાય; કેમકે બધા વ્યાકરણોનું વિધાન છે કે અસ્મદ્ પ્રયોગમાં (પોતાને માટે) જો વિશેષણ ન હોય તો એક વચન કે બહુવચન (ઇચ્છા પ્રમાણે) મુકી શકાય છે. જુઓ **सिद्धहेमनु अविशेषण द्वौ चास्मदः ॥ २ । २ । १२२** સૂત્ર, તેમ કરવામાં કાવ્યનો **क्रमभंगदोष** કે કર્તાનું અભિમાન અથવા વ્યાકરણનો જરાપણ દોષ ન કહેવાય. એક જ શ્લોકમાં એકવચન અને બહુવચન હોય તો પણ દોષ નથી મનાતો, જેમ—

अद्य मे सफलं जन्म. अद्य मे सफला क्रिया।
शुभो दिनोदयोऽस्माकं, जिनेन्द्र! तव दर्शनात् ॥

પ્રાચીન શ્લોક.

તો પછી ભિન્ન શ્લોકમાં હોય તેની તો વાત જ શી કરવી? માટે **स्तुवे** પ્રયોગમાં એકવચન હોવાથી આમાં ક્રમભંગ દોષ છે; એમ કોઇએ માનવા કે કહેવા ભૂલ કરવી નહીં,[1] મારા આ કથનમાં કોઇને

૧ ગ્રન્થકારે (શ્રી હેમાચાર્યે) છન્દની મુશ્કેલીથી स्तुवे એકવચન મુકેલું હશે? એમ પણ કોઇએ કુતર્ક ન કરવો, કેમકે આ સ્થળે તે મને स्तुवे એક

દોષ લાગતો હોય તો મને લેખ અથવા પત્રદ્વારા સૂચિત કરે તે ઉપર હું અવશ્ય વિચાર કરીને તેનું પ્રતિ વિધાન કે સ્પષ્ટીકરણ કરવા કરીશ.

સકલાર્હત્‌માં પાઠાન્તર

જુના ગ્રંથોની અંદર પાઠાન્તર થવો એ સ્વાભાવિક વાત છે. કેમકે તે ગ્રન્થો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિ અને શક્તિ (યોગ્યતા) વાળાના હાથે લખાવાય અને લખાય છે. કોઇ વખતે લહિઆની નવીન ઉમેરવાની ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ કે પદ્ધતિથી પાઠાન્તર થાય છે, તો કોઇવાર તેની અલ્પજ્ઞતાથી પાઠાન્તર કિંવા અશુદ્ધ પેસે છે. **સકલાર્હત્** ૮૦૦ વર્ષની જુની કૃતિ હોવાથી તેમાં પાઠાન્તરો થવાં અનિવાર્ય છે.

સકલાર્હત્માં મને નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો મલ્યાં છે, જેના આધાર અનેક ગ્રન્થો છે.

શ્લોક સંખ્યા,	પ્રચલિત સં૦ નો પાઠ,	પાઠાન્તર,	પ્રતિ કે પુસ્તકનું નામ
૫	जयन्ति ताः ।	जयन्तु ताः	क, સકલાર્હત્‌ની પ્રતિ (સ્વકીય)
૮	पुष्णंतु वः श्रियम् ।	पुष्णन्तु वः शिवम् ।	,,
૨૪	योऽरिघ्नाशनः ।	अरिघ्नोरिघ्नाशनः ।	,,

વચનના બદલે स्तुमः બહુવચન કરવામાં જરા પણ છન્દભંગ નહોતો. स्तुमः લખવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ કે બાધ છે, એમ પણ મારૂં કહેવું નથી. મારૂં કહેવું એટલું જ છે કે स्तुवे મૂકવામાં ભંગ કે બીજો કોઈ દોષ ન કહેવાય. સંભવ છે કે શ્રી હેમાચાર્યે स्तुमः લખ્યું હોય પરન્તુ પ્રતિની નકલ કરનાર કોઈ લહિઆની ભૂલથી स्तुवे થઇ ગયું હોય.

२९	वीरस्य घोरं तपः।	वीरस्य तीव्रं तपः। ,,
,,	श्री वीर ! भद्रं दिश।	हे वीर ! भद्रं दिश। ,,
,,	,,	हे वीर भद्रं त्वयि।

વીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક

,,	वीराय नित्यं नमः।	वीराय भक्त्या नमः

વીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક
(વીરજયંતિ અંક)

१७	चतुर्धा धर्मदेष्टारम्।	चतुर्धाधर्म देष्टारम्।

મિસ જોન્સનનો ત્રિષષ્ઠી શલાકા
પુરૂષ ચરિત્ર ભાગ
૧ પૃષ્ટ ૪૮૮

સકલાર્હત્‌નું નામ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર કૃત ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચ. ના મંગલ શ્લોકોમાં પહેલો શ્લોક **सकलार्हत्प्रतिष्ठान**० હોવાથી આદિ શબ્દની અપેક્ષાએ આનું **सकलार्हत्** નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જેમ **भक्तामर, कल्याण-मंदिर, उवसग्गहरं** તથા **कल्याणकंदं** આદિની પ્રસિદ્ધિ તેઓના આદિ પદ કે વાક્યથી થઈ છે.

સકલાર્હત્‌માં કાવ્યાલંકારરસ ગુણ આદિ

સકલાર્હત્ મંગલાચરણ રૂપ હોવા છતાં તેમાં વર્ણન, રસ, અલંકાર, ગુણાદિ વસ્તુ સારી રીતે રહેલી છે. અત્યારે તો તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ–ચૈત્યવંદન કે સ્તોત્રની જેમ પ્રસિદ્ધ અને ગ્રાહ્ય થયું છે. આમાં ગ્રન્થકારની ભગવદ્ વિષયક સ્તુતિ છે. પ્રસાદ ગુણ પ્રાયઃ સર્વત્ર જણાય છે. તથા ૨૬ શ્લોકમાં ત્રીસ કરતાં વધારે સ્થલે રૂપક

અનુપ્રાસના ભેદો, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમાશ્લેષ, અને યમકાદિ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારો છે. વર્ણનમાં ચમત્કાર છે. કૃતિમાં સુકુમારતા છે. તથા ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૬ મા શ્લોકમાં શબ્દાલંકારની છટા મનોહર છે.

પાઠાન્તરોની ચર્ચા.

મારી પાસેની સકલાર્હત્‌ની પ્રતિ શિરપુર (ખાનદેશ) માં વિક્રમ સંવત્‌ ૧૯૦૮માં લખાએલી છે, તેમાં **अवनितलगतानां** શ્લોક સુધીજ ૨૭ શ્લોકો છે. તથા **कृतापराधेऽपि जने** શ્લોક ૨૬ માં પછી **कल्याणपादपारामं श्रुतगंगाहिमाचलम्‌** શ્લોક છે. **શ્રી વિજય-ધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર આગરાની** સકલાર્હત્‌ (મૂલ) ની પ્રતિમાં **श्रीमते वीरनाथाय** સુધી ૨૬ શ્લોકોજ છે. વચમાં **कृतापराधेऽपि जने** શ્લોક નથી. અમેરિકન વિદુષી મિસ્‌ જોન્સન (Helen M Johnson Ph. D.) ના ઇંગ્રેજી[1] ત્રિપષ્ટિ અનુવાદમાં કોઇ પ્રતિ ઉપરથી તેણીએ પાઠાન્તરો આપ્યાં છે. તેમાં શ્લોક ૧૭ માટે **चतुर्धा** નો **देष्टारम्‌**, સાથે સમાસ કર્યો છે. એટલે કે **चतुर्धाधर्मदेष्टारम्‌** ભેગું સમાસવાલું પદ આપ્યું છે. જે યોગ્યજ છે. કેમકે **चतुर्धा** નો સંબન્ધ **धर्म** સાથે છે. નહિ કે ભગવાન્‌ સાથે. માટે અવ્યય હોવા છતાં **चतुर्धा** ને ભેગુંજ આપવું જોઇએ. મારી પ્રતિમા ૨૪ મા શ્લોક માટે પાઠાન્તરો છે. તે પણ સંગતજ છે. ને ચમત્કાર વાલોં પણ છે. કેમકે **अरिष्टोऽरिष्टनाशनः** એટલે અરિષ્ટ (શુભ) હોવા છતાં રિષ્ટ (અશુભ) ને નાશ કરનાર ભગવાન છે. આમાં અલંકાર છે.

---

1 Trisastisalaka Purusa Charitra, Gaekwads Oriental Series Vol. 51

આદીના પાઠાન્તરોમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્રના અને મારી પ્રતિના આધારે શ્લોક આઠમામાં **पुष्णन्तु वः श्रियम् पुष्णन्तु वः शिवम्** પાઠ રાખવો સારો છે. **હવે પછી પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્રના પુસ્તકો છપાવનારે આ પાઠાન્તર અને મારા આ લેખ (ચર્ચા) તરફ ધ્યાન આપી સકલાર્હત્ છાપવું સારૂં છે.**

સકલાર્હત્‌ને તેનો પ્રચાર

તપાગચ્છની **વિમલ, વિજય, સાગરાદિ** બધી શાખાવાલા સાધુ અને શ્રાવકોએ પ્રતિક્રમણમાં **સકલાર્હત્‌ને** દાખલ કરવાથી આનો પ્રચાર સારી રીતે થયો છે. **હીરસૌભાગ્યાદિ** મહાકાવ્યની ટીકાઓમાં **સકલાર્હત્**ના કેટલાક શ્લોકો ને ઉદાહરણો પ્રમાણ તરીકે ટાંકવામાં આવેલાં છે. પૂજ્યપાદ ઇતિહાસતત્વ મહોદધિ જૈનાચાર્ય **શ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ મહારાજ** ના કથનથી જણાય છે કે ઘણું કરીને સકલાર્હત્ ઉપર સંસ્કૃત–ટીકા પણ બની છે. તેમ ઘણા ભંડારોમાં સકલાર્હત્‌ની જુદી (સ્વતંત્ર) પ્રતિઓ પણ લખેલી મળે છે. એનાથી અનુમાન કરાય છે કે પ્રતિક્રમણ સિવાય મંગલ અથવા સુંદર સ્તોત્રની દૃષ્ટિએ પણ સકલાર્હત્ લોકોમાં પ્રિય અને વિખ્યાત થયું હશે, **મિસ જોન્સને**[1] P. H. D. તથા શ્રીયુત **બનારસીદાસ** જૈન M. A. P. H. D. **श्रीमते वीरनाथाय,** સુધીના ૨૬ શ્લોકોનો ઇંગલીશ અનુવાદ પણ કર્યો છે.

૧ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રના ઇંગ્લીશ અનુવાદમાં. ૨ Jain Gatukes નામના ઇંગ્લીશ ગ્રંથમાં, આ ગ્રંથને લાહોરવાલા શ્રીયુત મોતીલાલ બનારસીદાસે બહાર પાડયો છે.

સકલાર્હત્‌નો ભાવ

આમાં પહેલાના બે શ્લોકોથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરેલી છે, પહેલા શ્લોકમાં અનુક્રમે શ્રી**ઋષભદેવ** ભગવાન્ આદિ ૨૪ તીર્થંકરોની એક એક શ્લોકમાં સુંદર છટાપૂર્વક સ્તુતિ કરેલી છે, **कृतापराधेऽपि । सर्वेषां वेधसामाद्य** શ્લોકોમાં પણ **મહાવીર ભગવાન્‌ની** સ્તુતિ છે. શેષ શ્લોકો કે જે મારા મત પ્રમાણે હેમચન્દ્રસૂરિના સિદ્ધ થયા નથી. તેમાં **वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो** માં ભગવાન **મહાવીરની अवनितलगतानां** માં **જિનબિંબોની, देवोऽनेकभवार्जितो,** માં સાધારણ વીતરાગ દેવની, તથા છેલ્લા (૩૩) શ્લોકમાં **અષ્ટાપદ, ગજપદ, સમેતશિખર, ગિરનાર, સિદ્ધાચલ, વૈભારગિરિ, સુવર્ણગિરિ, આબુ** અને **ચિત્રકુટાદિ** સ્થાવર તીર્થોની સ્તુતિ છે. હવે આગળ આમાં બીજા શ્લોકો ન મેળવાય તો સારૂં (?)

અન્તમાં જૈન પ્રજા સારા વિદ્વાનોની સારી કૃતિઓને પ્રેમપૂર્વક તથા પરીક્ષાપૂર્વક અપનાવતાં શિખે તથા સારી કૃતિઓની ગંભીર વિદ્વત્તાથી આલોચના કરવાનો અને વાંચવા સાંભળવાનો શોખ વધારે એમ ઇચ્છી આ લેખને પૂર્ણ કરૂં છું.

: ૫૫ :

શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો[1]

ભારતદેશ અનેક વિદ્યાનો ખજાનો છે. અહિં પૂર્વકાલમાં અનેક વિશિષ્ટ પુરૂષો દ્વારા અનેકવિધ વિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તે પ્રાદુર્ભાવનો કાળ ઘણો જુનો છે. આજે ઇતિહાસકારો તે કાળને નિશ્ચિત કરવા મથી રહ્યા છે. થોડા વર્ષો પહેલાં ભારતીય સભ્યતા અને વિદ્યા-કળાનો કાળ વધારેમાં વધારે આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મનાતો, પરન્તુ **મોહન્ જો ડારો, હરપ્પા** અને **તક્ષશિલાની** નવી શોધોથી તે માન્યતા આજે સાવ ખોટી પડી જણાય છે. હવે આજથી પાંચ કે છ હજાર વર્ષ પૂર્વે આપણે ત્યાં વિદ્યા અને શિલ્પાદિ કળા પૂર્ણ વિકસિત હતી, એમ માનવામાં અનેક પ્રમાણો સાક્ષી પૂરે છે. **મોહન જો ડારોના** વ્યવસ્થિત અને સુંદર મકાનો, મહેલો, તલવારોની રચના, નગરનિર્માણ વ્યવસ્થા, સિક્કા, મૂર્ત્તિ અને માટી વિગેરેના પાત્રો જોવાથી તે વાત સ્વીકારવામાં કશી શંકા રહેતી નથી.

આપણે ત્યાં બીજી કળાઓની જેમ શિલ્પકળા પણ લાંબા કાળથી વિકસિત થએલી હતી. આજે **અમેરિકા** જેવા સુધરેલ દેશમાં નગર અને ગૃહ નિર્માણ કળા જે વિકાસને પહોંચી છે, તેટલી વિકસિત દશા

---

૧ બુદ્ધિ પ્રકાશ, અમદાવાદ, એપ્રીલ ૧૯૩૪ નો અંક

આપણા ભારતમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે હતી. આ વિષયના અનેક ગ્રંથો આપણે ત્યાં હતા, તેના અનેક દાખલા મળતા જાય છે. સાંપ્રદાયિક દ્વેષ કે અજ્ઞાનતાને લીધે આપણો સાહિત્યવારસો ઘણો ખરો નષ્ટ પ્રાય થઇ ગયો છે, અને થઇ રહ્યો છે. તેમાં **શિલ્પવિષયક** સાહિત્યની તરફ તો વધુ ઉપેક્ષા વૃત્તિ અને અજ્ઞાનતા હોવાથી તે સાહિત્યના **પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, રાજવલ્લભ, શિલ્પદીપક, સમરાંગણ** અને **મયમત** જેવા થોડા જ ગ્રંથો બચ્યા છે. તેમાં જૈનોના તો તે કરતાં યે થોડા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે.

જૈનોનો સાહિત્યના તમામ ક્ષેત્રોમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો ફાળો છે. અનેક કારણોથી ઘણું સાહિત્ય નષ્ટ થયા પછી પણ હજુએ **જૈનભંડારો** વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યથી છલકી રહ્યા છે. અત્યારે જૈન સાધુ કે ગૃહસ્થોમાં શિલ્પવિષયક જ્ઞાન નહિ જેવું છે. શ્રીમાન્ **જય-સૂરિજી આચાર્ય** આ વિષયનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે એમ સંભળાય છે; તેઓ અને પં. **ભગવાનદાસજી** (જયપુરવાળા) સિવાય કોઇ જૈને આ વિષયમાં વર્તમાનમાં ઉલ્લેખનીય ખ્યાતિ મેળવી હોય તેવું જણાતું નથી.

હજુ સુધી કોઇ પણ જૈન વિદ્વાનનો બનાવેલ ખાસ પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. મને જણાવતા હર્ષ થાય છે કે હમણાં **શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો** ભંડારોમાંથી મળ્યા છે. તે બન્ને મહ-ત્ત્વના અને છસોથી વધારે વર્ષો પહેલાના છે. આ ગ્રંથો શિલ્પજ્ઞો માટે સહાયક નિવડે તેવા છે. હજુ સુધી તે ક્યાંય છપાયા નથી. આ બે ગ્રંથોનો ટૂંક પરિચય હું પાઠકોને કરાવવા માગું છું. આ બેમાં એકનું નામ **વત્થુસારપયરણ** અને બીજાનું નામ **પ્રતિષ્ઠાસાર** છે.

सिरिवत्थुसारपयरणं

मंगलाचरणम्—

[1]सयलसुरासुरविंदं
दंसणवण्णाणुगं पणमिऊणं ।
गेहाइवत्थुसारं
संखेवेण भणिस्सामि ॥ १ ॥

... ...

द्वारगाथा—

इगवन्नसयं च गिहे
बिंवपरिक्खस्स गाह तेवन्ना
तह सत्तरि पासाए
दुग्गसय चउहुत्तरा सव्वे ॥

... .

भूमिपरीक्षा—

चउवीसंगुलभूमी
खणेवि पूरिज्ज पुणवि सा गत्ता ।
तेणेव मट्टियाए
हीणाहियसमफला नेया ॥

ભૂમીપરીક્ષાની ગાથા પછી વર્ણસદ્દશભૂમી, દિક્‌સાધન, ભૂમીસાધન, અષ્ટમાંશ સ્થાપના, ભૂમીલક્ષણફળ વિગેરે ઘણા વિષયો છે.

---

૧ આ પ્રાકૃત ગાથાઓનો અનુવાદ આગળ આપવામાં આવશે. આદર્શમાં મૂળ ગાથાઓ જેવી જોઇ છે તેવી જ અહિં લખી છે. કંઈ પણ ફેરફાર-સુધારો કર્યો નથી.

મૂર્તિ નિર્માણ વિષે:—

पडिमा रउद्द जा सा
करावयं हंति सिप्पिअहियंगा ।
दुब्बल दव्वविणासा
किसोअरा दुब्भिक्खं ॥ ५० ॥
उड्ढमुखी धणनासा
अप्पूया तिरिअदिट्ठिअ [दिट्ठी ?] विन्नेया।
अइघट्टा दिट्ठि असुहा
हवइ अहोदिट्ठि विग्घकरा ॥ ५१ ॥
... ...
....

દેવદેવીની મૂર્તિ અને ચિત્રોના શસ્ત્રો વિષે:—

चउभवसुराण आयुह
हवंति केसंतउप्परे जइ ता ।
करणकरावणथप्पण—
हराण पाणदेसहजा [हरा ?] ॥ ५२ ॥

બિંબપરીક્ષા પ્રકરણની છેલ્લી બે ગાથા:—

चउवीसजिण, नव ग्गह,
जोइणि चउसट्ठि. वीर बावन्ना ।
चउवीस जक्खजक्खिणि,
दह दिहवइ, सोलस विज्जुसुरी ॥ ५३ ॥
नव नाह, सिद्ध चुलसी,
हरिहरवंभिदहाणवाईणं ।
वण्णकं नाम आयुह
वित्थर गंथाउ नाणिज्जा ॥ ५४ ॥

इति परमजैनश्रीचंद्रांगजठक्कुरफेरुविरचिते वास्तुसारे बिंबपरीक्षाप्रकरणं द्वितीयम् ॥

ત્રીજું પ્રકરણ

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિ:—

भणिय गिहलक्खणाइं
बिंबपरिक्खाइसयलगुणदोसं ।
संपइ पासायविही
संखेवेणं णिसामेह ॥ १ ॥

તે પછી પ્રાસાદપીઠ માન, પીઠસ્વરૂપ વિગેરે વિષયો છે. **પ્રાસાદ (મંદિર)ના ૨૫ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે.** તે નામો આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં ક્રમશઃ આપ્યા છે:—

૧ કેશરી, ૨ સર્વતોભદ્ર, ૩ સુનંદન, ૪ નંદિશાલ, ૫ નંદીશ, ૬ મંદિર, ૭ શ્રીવત્સ, ૮ અમૃતોદ્‌ભવ, ૯ હેમવંત, ૧૦ હિમકૂટ, ૧૧ કૈલાશ, ૧૨ પૃથ્વીજય, ૧૩ ઇન્દ્રનીલ ૧૪ મહાનીલ, ૧૫ ભૂધર, ૧૬ રત્નકૂટ, ૧૭ વૈડુર્ય, ૧૮ પદ્મરાગ, ૧૯ વજ્રાંક, ૨૦ મુકુટોજ્જ્વલ ૨૧ ઐરાવત, ૨૨ રાયહંસ, ૨૩ ગરુડ, ૨૪ વૃષભ, ૨૫ મેરૂ.

प्रशस्ति:—

सिरिधंधकलसकुलसंभवेण
चन्द्रासुएण फेरेण ।
कन्नाणपुरठिएण य
निरिक्खिउं पुव्वसत्थाइं ॥ ६९ ॥

सपरोपगारहेउ
नयणमुणिरामचंदवरिसम्मि ।
विजयदसमीइ रइअं
गिहवडिमालक्खणाइ णं ॥ ७० ॥

इति परमजैनश्रीचन्द्रांगजठक्कुरफेरुविरचिते वास्तुसारे प्रासादविधि—प्रकरणं तृतीयम् ॥

શ્રીવાસ્તુસાર પ્રકરણનો ભાવાર્થ.

મંગલાચરણઃ— (૧)

સમ્યગ્દર્શનાદિને અનુસરનાર સકલસુર (દેવ) અને અસુરો (દાનવો)ના સમૂહને નમન કરી, મકાન (ઘર) આદિને બનાવવાની તાત્વિક વિધિ સંક્ષેપમાં કહીશ.

દ્વારગાથાઃ— (૨)

આ ગ્રંથમાં ગૃહ નિર્માણ વિધિની ૧૫૧, બિંબ (મૂર્તિ) પરીક્ષા પ્રકરણની ૫૩, અને મંદિર બનાવવાની કળાની ૭૦ મળી કુલ ૨૭૪ ગાથા છે.

ભૂમીપરીક્ષાઃ— (૩)

ચોવીસ આંગલ ભૂમિને ખોદી ફરી તે જ માટીથી પૂરવી (તે ખાડાને ભરવો). ખાડો ભરતાં જો તે અધૂરો રહે તો હીન ફલ થાય, માટી વધે તો અધિક (સારૂં) ફલ થાય, અને બરાબર થાય તો મધ્યમ ફલ થાય.

મૂર્ત્તિનિર્માણ વિષેઃ— (૪)

મૂર્તિ રૌદ્ર—ભયંકર આકારની હોય તો મૂર્તિ કરાવનારનો નાશ કરે, અધિક (શાસ્ત્રોક્ત અંગ પ્રમાણ કરતાં વધુ) અંગવાળી હોય

તો શિલ્પીનો નાશ કરે, દુર્બલ હોય તો દ્રવ્યનો નાશ કરે; અને પાતળી પેટવાળી હોય તો દુષ્કાળ કરે. ૫૦

(૫)

મૂર્તિનું મુખ ઉંચું હોય તો ધનનો નાશ કરે, આડી દૃષ્ટિ હોય તો ભવિષ્યમાં અપૂજ્ય રહે, અતિ ગાઢ દૃષ્ટિ હોય તો અશુભ થાય, અને નીચી દૃષ્ટિ હોય તો વિઘ્નકારી નિવડે, ૫૧

મૂર્ત્તિ-ચિત્રના શસ્ત્ર વિનિવેશ વિષે:—(૬)

ચારે જાતિ (વ્યંતર જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક અને ભવનતિ)ના દેવોના શસ્ત્રો મૂર્તિ કે ચિત્રમાં જો માથાના કેશ કરતાં ઉપર-ઉંચા હોય તો તે મૂર્તિ કે ચિત્રને કરનાર કરાવનાર અને સ્થાપન કરનાર આ ત્રણેના પ્રાણનો નાશ કરે અને દેશને હાનિ પહોંચાડે. ૫૨

(૭-૮)

ચોવીશ તીર્થંકર, નવ ગ્રહ, ૬૪ યોગિની, ૫૨ વીર, ૨૪ યક્ષ અને ૨૫ યક્ષિણી, ૧૦ દિક્પાલ, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૯ નાથ, ૮૪ સિદ્ધ, હરિ હર બ્રહ્મા ઇન્દ્ર દાનવ વિગેરેના વર્ણ (શરીરનો રંગ) ચિહ્ન; નામ, શસ્ત્રોના સંબંધીમાં આકર-મ્હોટા ગ્રંથોથી જાણી લેવું. ૫૩-૫૪

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિ:— (૯)

ગૃહ (ઘર) ના લક્ષણો કહીને, બિંબ પરીક્ષા વિષે સમસ્ત ગુણ દોષોનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રાસાદ એટલે મંદિર બનાવવાની વિધિને સંક્ષેપથી કહું છું તે સાંભળો.

પ્રશસ્તિ:— (૧૦-૧૧)

શ્રી **ધંધકલશ** કુળમાં ઉત્પન્ન થએલ, **કન્નાસપુર** ગામના નિવાસી **ચંદાના પુત્ર ફેરૂ** નામના માણસે પૂર્વના શાસ્ત્રો જોઇને-વાંચીને પોતાના અને પરના ઉપકારને માટે ૧૩૭૨ વર્ષ **વિજયાદશમી**ના દિવસે ઘર, મૂર્તિ વગેરેના લક્ષણોનો આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે ૬૯-૭૦

આ પ્રમાણે **પરમ જૈન શ્રીચંદાના પુત્ર ઠક્કર ફેરૂએ** બનાવેલ **વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં** પ્રાસાદ વિધિ ત્રિજું પ્રકરણ પૂરૂં થયું.[1]

૨ વસુનંદિકૃતપ્રતિષ્ઠાસાર.

આ વિષયનો બીજો ગ્રંથ **પ્રતિષ્ઠાસાર** છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે, તીર્થંકર, યક્ષ યક્ષિણી આદિ દેવોની મૂર્તિઓ અને મંદિરો બનાવવા વિષે સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડે છે. મુહૂર્ત્તના વિષયમાં પણ ચોથા અને પાંચમા પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. એના થોડા શ્લોકો ટાંકીશું:—

પ્રારંભનો ભાગ—

(१)

सिद्धं सिद्धात्मसद्भावं विशुद्धज्ञानदर्शनम् ।
सिद्धश्रुतप्रमाणैस्तु निरस्तपरदर्शनम् ॥

(२)

विश्वकर्मार्थिलोकस्य विश्वकर्मोपदेशकम् ।
विश्वकर्मक्षयार्थिभ्यो विश्वकर्मक्षयप्रदम् ॥

---

૧ આ ગ્રન્થની આલોચના આગળ કરવામાં આવશે.

(૩)

आदिदेव जिनं नत्वा विश्वकर्मजयप्रभुम् ।
शेषाँश्च वर्धमानान्तान् जिनान् प्रवचनं गुरूम् ॥

(૪)

विद्यानुवाद् सत्सूत्राद् वाग्देवीकल्पतस्तथा ।
[1]चन्द्रपज्ञप्तिसंज्ञाच्च सूर्यप्रज्ञप्तिग्रन्थतः ॥

(૫)

तथा महापुराणार्थात् श्रावकाध्ययनश्रुतात् ।
सारं संगृह्य वक्षेऽहं प्रतिष्ठासारसंग्रहम् ॥

પરિચ્છેદ ૧

ચોથા પરિચ્છેદનો અંતિમ ભાગ:—

(૨૫૧)

ज्ञात्वैवं कारयेज्जैनीं प्रतिमां दोषवर्जिताम् ।
सामान्येनेदमाख्यातं प्रतिमालक्षणं मया ॥

(૨૫૨)

विशेषतः पुनर्ज्ञेयं श्रावकाध्ययनात् स्फुटम् ।
एवं समासतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥

इति श्रीवसुनंदिविरचिते प्रतिष्ठासारसंग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः॥

પાંચમા પરિચ્છેદનો અંતિમ ભાગ:—

इति श्रीसैद्धान्तिकवसुनन्दिविरचिते प्रतिष्ठासारसंग्रहे

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

આલોચના

વત્થુસારપયરણ—

પહેલો ગ્રંથ **વત્થુસાર પયરણ** (વાસ્તુસાર પ્રકરણ) છે. આ ગ્રંથમાં સહુ પહેલાં મંગલાચરણ કરી દ્વારગાથા લખી છે. આમાં **ત્રણ પ્રકરણો** પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલું **ગૃહ પ્રકરણ** છે, આમાં ઘર કેમ બનાવવું? તે વિષે ટૂંકમાં મહત્ત્વની ચર્ચા કરી છે, જે વર્તમાનમાં પણ શિલ્પશાસ્ત્રીઓને કદાચ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે, બીજા પ્રકરણમાં **બિંબપરીક્ષા** છે. મૂર્તિ કેવી બનાવવી? તેના અંગ પ્રત્યંગોનું માપ કેવડું રાખવું? શસ્ત્રાદિ કેવી રીતે એને કેવા રાખવા? તે વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રીજું **પ્રાસાદ પ્રકરણ** છે. આ પ્રકરણમાં મંદિરો બનાવવા વિષે શિલ્પશાસ્ત્રની પરિપાટી બતાવી છે. પહેલામાં **૧૫૧** મૂલ ગાથા છે, બીજામાં **૫૩** અને છેલા પ્રકરણમાં **૭૦** ગાથા છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથની કુલ **૨૭૪** ગાથા છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. જે કેટલેક સ્થળે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત વ્યાકરણના સંધી–વિભક્તિ વિગેરે નિયમોથી વેગળી પડે છે. આમાં શિલ્પના અનેક વિષયો સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

મૂર્તિ અને ચિત્ર બનાવવામાં સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે કે **કોઇ પણ મૂર્તિ કે ચિત્રમાં શસ્ત્ર માથાના વાળથી ઉંચું થવું ન જોઇએ,** કેમકે તે અશુભ છે, અને ભદ્દું પણ દેખાય છે.

ત્રિજા પ્રકરણમાં પ્રાસાદના ૨૪ પ્રકારો બતાવ્યા છે. જે પહેલા ગુજરાતીમાં જ આપી ચૂક્યો છું.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી **ધંધકલશકુલમાં** થએલ **ઠક્કર ફેરૂ** છે. તે પોતાનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપતાં પ્રશસ્તિમાં લખે છે કેઃ—તેની માતા **ચન્દ્રા** હતી. તે **કન્નાણપુરમાં** રહેતો હતો. આ ગ્રંથમાં લખવા પૂર્વે શિલ્પ વિષયના ઘણા ગ્રંથો ગ્રન્થકારે જોયા છે, અને ઘણાં અનુભવ પછી પરોપકાર માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, એવું ગ્રંથકાર જણાવે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના ૧૩૭૨માં **વિજયાદશમી**ના દિવસે પૂરી થઇ છે. આ સંવત્ વિક્રમ કે શાકે છે? તેનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં નથી, પરન્તુ છસોથી વધારે વર્ષો પહેલાંનો આ ગ્રંથ છે એમાં તો શક નથી.

ગ્રંથકાર **જૈન ધર્મ પાલનાર હતો.** તેણે મંગલાચરણમાં સમ્યક્ત્વનું અનુસરણ કરનાર દેવોને વંદન કર્યું છે. અને અનેક ઠેકાણે **પરમ જૈન ઠક્કુર ફેરૂ** તરીકે પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. જૈનોમાં આ વિષયના ગ્રન્થો ઓછા મળે છે, તેમાં આ ગ્રન્થ આશીર્વાદાત્મક ગણાશે.

વર્તમાનમાં સૂરતથી નિકળેલ **શોભનસ્તુતિ** સટીક વિગેરેમાં કેટલાંક જૈન દેવી દેવતાઓના **ચિત્રો છપાયાં** છે. પણ **તે જૈન ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ જોઇએ તેવા નિર્દોષ અને સંપૂર્ણ લક્ષણોપેત નથી.** જો આ વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો લોકોના હાથમાં આવે તો શિલ્પકળા વિષે ઘણું જાણવાનું મળે અને **જૈન શિલ્પકળાની સાથે ભારતીય શિલ્પકળામાં** પણ ઘણું અજવાળું પડે.

જૈન ગ્રંથાવળીમાં **વાસ્તુશાસ્ત્ર** નામનો શિલ્પગ્રંથ **ભોજદેવ** પરચિત ટાંક્યો છે, જે પાટણના નં. ૪ ભંડારમાં છે, એમ સૂચવ્યું છે. તે જૈનનો છે કે બીજાનો, તે જોયા પહેલા કહી શકાય નહિ, મુર્ત્તિ ગ્રંથોમાં **નિર્વાણ કલિકા** ગ્રંથ જુનો અને આ વિષયને થોડો ઉપયોગી છે. **પ્રવચનસારોદ્ધારમાં** પણ થોડું પ્રાસંગિક વર્ણન છે પણ તે **નિર્વાણ કલિકાના** આધારે લખાયું હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પ્ર તિ ઓ

આ ગ્રંથની એક નકલ **જયપુરવાળા** પંડિત **ભગવાનદાસજી જૈન જ્યોતિષી** પાસે છે. તેના આધારે જ મેં આ લેખની ગાથાઓ લખી છે. તેમાં કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ કિંવા સંદિગ્ધ જણાય છે. કોઇ કોઇ સ્થળે છન્દોભંગ પણ દેખાય છે. આ ખામીને દૂર કરવા બીજી પ્રતિઓની જરૂરત છે. તપાસ કરતાં આ ગ્રંથની જુદે જુદે સ્થળે સાત હસ્તલિખિત પ્રતો છે. પ્રતિવાળા વ્યકિતઓમાંથી **શ્રી**નેમિસૂરિજી, **ક**લ્યાણવિજયજી, **જ**સવિજયજી, **ભ**કિતવિજયજી મહારાજ છે અને સાતમી પ્રતિ **જ**યપુરમાં છે.

સંપાદન

શિલ્પ વિષયનો આ નાનો પણ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એટલે આનું સુંદર રીત્યા સંપાદન અને પ્રકાશન થાય તો ઘણા વિદ્વાનો આનો લાભ લઇ શકે. જેટલી મળી શકે તેટલી જુની અને વધુ આદર્શ પ્રતિઓ મેળવી આ મૂલ ગ્રંથનો અશુદ્ધ અને સંદિગ્ધ પાઠ શુદ્ધ અને નિશ્ચિત કરી લેવો અગત્યનો છે. પછી પાઠાન્તરો પણ તમામ આપવા જોઇએ. જો કે આ ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા કરવી ઘણી અઘરી છે, કારણ કે શિલ્પની પરિભાષા, રૂઢિ અને સંજ્ઞાઓ જાણ્યા વગર

તે થઈ શકે નહિ, છતાં બની શકે તો પરિશ્રમ કરીને પણ છાયા આપવી શ્રેયસ્કર છે. ઉપયોગી નોટો પ્રસ્તાવના વિગેરેથી વિલંબે પણ સુંદર રીતે આ ગ્રંથનું સંપાદન થાય તો એક નવો પ્રકાશ પાડી શકે.

પંડિત **ભગવાનદાસજી** જૈન એક પ્રતિ ઉપરથી આની નકલ કરીને તેનો હિન્દી અનુવાદ કરે છે, કેટલાક ઉપયોગી પરિશિષ્ટો પણ આપવા તેઓ વિચાર કરે છે. પંડિતજીનું આ કાર્ય અનુમોદન કરવા લાયક છે. છતાં પહેલાં જો આ મૂલગ્રંથ સુંદર અને આદર્શ રીતે સંપાદિત થાય તો વધુ સારૂં, એવી મારી માન્યતા છે.

પ્રતિષ્ઠાસારની આલોચના

આ ગ્રંથના કર્તા **સૂરિવસુનંદિ** નામના જૈન સાધુ છે. તે શ્રી **હેમચંદ્ર કરતાં પણ પહેલાના હોય એમ લાગે છે.** પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ પાંચ પરિચ્છેદોમાં પૂરો થયો છે. તીર્થંકર, યક્ષ યક્ષિણી આદિ દેવીદેવતાઓની મૂર્તિનાં લક્ષણો પ્રકારો અને મંદિર નિર્માણ સંબંધી આમાં સંક્ષેપમાં સાધારણ રીતે વર્ણન કીક કર્યું છે.

મંગલાચરણમાં પહેલા સિદ્ધ (મુક્ત) અને પછી **આદિદેવ** (ઋષભદેવ–જૈનોના પહેલા તીર્થંકર) ને વંદન કરી બાકીના **મહાવીર ભગવાન્** સુધી ૨૩ તીર્થંકર પછી શાસ્ત્ર અને ગુરૂને નમસ્કાર કર્યો છે.

આ ગ્રંથ પૂર્વના ગ્રંથના આધારે લખ્યો છે. પોતાની નિર્મૂલ કલ્પનાથી લખ્યો નથી તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારે આ વિષયના ગ્રંથોના કેટલાક નામો લખે છે તે આ છેઃ—

વિદ્યાનુવાદસૂત્ર, વાગ્દેવીકલ્પ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, મહાપુરાણ, શ્રાવકાધ્યયનશ્રુત.

ચોથા પરિચ્છેદના અંતમાં **विशेषतः पुनर्ज्ञेयं** [1]**श्रावकाध्ययनात् स्फुटम्,** લખી ગ્રંથકાર કહે છે કે આના સંબંધમાં વિશેષ (વધુ) જાણવું હોય તો **શ્રાવકાધ્યયનથી** સ્પષ્ટ જાણવું.

આ ઉલ્લેખથી જણાય છે કે **શ્રાવકાધ્યયન** નામનો ગ્રંથ આ વિષયમાં ઘણો સારો પ્રકાશ પાડનારો હશે. પ્રતિમા–મૂર્તિના લક્ષણો વિગેરે વિષયોનો તે આકર અને સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ હોવો જોઇએ. આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે કે નહિં, તેની મને ખબર નથી. જો આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હોય કિંવા થાય અને જગત્ આગળ મૂકાય તો ઘણું ખરૂં જાણવાનું મળે.

આ ગ્રંથની નકલ પં. **ભગવાનદાસ** પાસે છે. તેની વધુ પ્રતિઓ મેળવી આનું પણ સુંદર રીતે સંપાદન થાય એ તરફ હું વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચું છૂં.

---

૧ અહીં શ્રાવક શબ્દનો અર્થ श्रृणोतीति श्रावकः વ્યુત્પત્તિથી શિષ્ય અર્થ હશે.

: ૫૬ :

જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રન્થોના ફોટા.[1]

સાહિત્યના સર્જન, વર્ધન અને રક્ષણ માટે મધ્યકાલમાં **મારવાડે** ફાળો આપી ઘણી જ સારી નામના મેળવી છે. તેમાં પણ **જેસલમેરનું** નામ આ કાર્યમાં મોખરે ચડ્યું છે. તેથી અનેક વિષયના **સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, અપભ્રંશ, શૌરસેની, પાલી, ગુજરાતી, મારવાડી** અને **હિન્દી** ભાષાના જુના ગ્રન્થો તાડપત્ર, કાગળ વસ્ત્રાદિ ઉપર સુન્દર યતનાપૂર્વક લખેલા આજ સુધી પણ **જેસલમેરના** પુનિત ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે. **અજૈન ગ્રન્થો** કે જે અન્ય સ્થળે નથી મળતા, તેવા ગ્રન્થો પણ અહિંના ભંડારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પહેલાં તો દરેકની જેમ **જેસલમેરના** ભંડારાધિકારીઓ અત્યન્ત સંકુચિત ચિત્તવાલા હોવાથી તે પવિત્ર ગ્રન્થોનાં દર્શન કરવા પણ સાહિત્યસેવીઓને દુર્લભ હતા. પરન્તુ જમાનાની હવાથી તે સંકુચિતતા ઓછી થતી જાય છે. તેથી હજારો માઇલ દૂરથી **યૂરોપીયનો અને ભારતી વિદ્વાનો** મારવાડ જેવા શુષ્ક પ્રદેશમાં મુસાફરીની વિડંબના વેઠીને

---

૧ જૈન ભાવનગર, ૨૬ એપ્રીલ ૧૯૩૧

પણ **જેસલમેર,** ઉત્કંઠા અને નમ્રતાભર્યા હૃદયે આવીને ગ્રન્થોના દર્શનો, પ્રશસ્તિ, સાહિત્ય ગ્રન્થ,–ગ્રન્થકર્તાના નામો વિગેરે લખીને લઇ જાય છે ને તેના ઉપર સાહિત્યના સુન્દર લેખો લખે છે. સાહિત્યસેવી **ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સીરીઝને** પણ આવું કાર્ય અત્યાવશ્યક લાગ્યું, તેથી તે સંસ્થા તરફથી સાહિત્યના મહાન્ વિદ્વાન્ શ્રીયુત શ્રાવક **ચીમનલાલ દલાલ** M. A. ને **જેસલમેર** મોકલી કેટલાક ગ્રન્થોની સુન્દર **નોંધો** કરાવી હતી. તે પછી તેમના અકાલ મૃત્યુથી સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના **જૈન** પંડિતવર્ય શ્રાવક **લાલચંદ ભ**ગવાનદાસ ગાંધીએ આ નોંધોને વ્યવસ્થિત કરી તે ઉપર પોતાનું સંસ્કૃત ભાષામાં ઇતિહાસોપયોગી ટિપ્પણ સહિત સૂચીપત્ર તૈયાર કર્યું અને બીજી કેટલીક મંદિરની પ્રશસ્તિઓનો પણ સંગ્રહ કર્યો. તેને **जेसलमीर-भाण्डागारीयग्रन्थानां सूची,** નામથી ઉપર્યુક્ત સિરીઝે ૨૧ મા ગ્રન્થ તરીકે સન ૧૯૨૩ માં બહાર પાડયું છે, **જેસલમેરના તાડપત્ર ઉપર લખાએલા ગ્રન્થો પૈકી ૧૧ ગ્રંથો** (તે અત્યન્ત જીર્ણ થઇ ગયા છે.) **ના કેમેરા દ્વારા ફોટાઓ ઉતરાયા છે. ફોટોગ્રાફર ભાઇ મગનલાલ હરજીવનદાસ** ભાવનગરી છે. આ બધા (૧૧) **ગ્રન્થોના ફોટાઓ**ના દર્શન મને **મુંબઇના ચતુર્માસ** દરમ્યાન (ઇ. સન ૧૯૨૭ માં) **શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં** થયા. બધી થઇને **ફોટાની પ્લેટો ૨૫૪** છે. કીંમત રૂા. ૩૦૦) ની છે, અક્ષરો સાફ દેખાય છે. આમાં નીચે લખેલા ૧૧ ગ્રન્થો છે.

૧. द्रव्यालंकारवृत्ति.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય અને **નાટયદર્પણ, નલવિલાસ, સત્ય** હરિશ્ચન્દ્રાદિશત પ્રબંધકાર મહાકવિ **રામચન્દ** અને **ગુણચન્દની** પ્રસ્તુત

(દ્રવ્યાલંકાર) કૃતિ ન્યાય અને સિદ્ધાન્ત વિષયની છે. આ કૃતિને તાર્કિકોએ તથા સૈદ્ધાન્તિકોએ પ્રામાણિક ગણી છે. તેનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રન્થોમાં કર્યો છે. **સ્યાદ્વાદ મંજરી** આદિ ગ્રન્થોમાં '**तथा च द्रव्यालंकारकारौ...**'[1] ઇત્યાદિ વાક્યોથી આ ગ્રન્થકારોનો તથા ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. પ્રમેયના વિષયમાં આ ગ્રન્થ સારો પ્રકાશ પાડે છે. પરન્તુ દુઃખની વાત છે કે આ ગ્રન્થના **ત્રણ પ્રકાશો પૈકી પહેલો પ્રકાશ જેસલમેરના ભંડારમાં પણ નથી.** છેલ્લા બે પ્રકાશો ત્યાં છે. સાહિત્યસેવીઓને મારી તો નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તેઓ આ કીંમતી ગ્રન્થના ઉપલબ્ધભાગને પણ છપાવી મહાપુણ્ય હાસીલ કરે. આ ગ્રન્થનો છેલ્લો ભાગ મેં નોંધ્યો છે. **બીજા પ્રકાશના** છેડે આ પ્રમાણે છે—

रूपं च सत्व (त्त्व)मथवादिविटैर्विलुप्त-
मित्थं [2]यदा स्थितिमनीयतपुद्गलानाम्
तन्मा कदाचिदपि [3]पुद्गलतार्थमामै (?)
संदीदशन्यदि भवन्तितमाम् (मां) कृतज्ञाः ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालंकारटीकायां द्वितीयपुद्गलप्रकाशः समाप्तः।

ત્રીજા પ્રકાશના અન્તે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्द्धासमुल्लासतो
नाऽपीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते संपदः

---

૧ નવમા શ્લોકની સ્યાદ્વાદ મંજરી ટીકામાં પૃ. ૬૩

૨ જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રન્થાનાં સૂચીમાં "यथा" પાઠ ઉતાર્યો છે.

૩ "पुद्गलतामभीनो" પાઠ જે ભા. સૂચીમાં લખ્યો છે.

आवाभ्यामयमाहृतः किमु बुधा! द्रव्यप्रपंचश्रम:
सद्ग्रंतरनिर्मितावनवमप्रज्ञाप्रकर्षश्रिये ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालंकारटीकायां तृतीयोऽकंपप्रकाश इति संवत् १२०२ सहजिगेन(ना)लिखि ।

प्रमाण मीमांसा.

સર્વવિદ્યાવિશારદ શબ્દાનુશાસનાદિના રચયિતા આચાર્ય **શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી** રચિત આ ગ્રન્થ ગૌતમકૃત **ન્યાયસૂત્ર (ગૌતમસૂત્ર)** ની પદ્ધતિનો છે. પાંચ અધ્યાયમાં આ ગ્રન્થ છે. એમ પ્રમાણ મીમાંસાના પ્રારંભના સ્વયં ગ્રન્થકારના ઉલ્લેખથી જણાય છે. આ ગ્રન્થ મૂલ તો સૂત્રબદ્ધ છે, તે ઉપર **શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ** બનાવી[1] છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ આખો હજી ઉપલબ્ધ થયો નથી. જેસલમેરની આ પ્રતિની અંતમાં '**समाप्तपरीक्षानाम प्रकरणम्**' એવો પાઠ છે. જ્યારે **आर्हत्मत प्रभाकर मंडल–पूना** માં ૧ાા અધ્યાય '**न विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिमात्रम्**' (**अ. २, आह्निक १, सूत्र ३४**) સૂત્ર સુધી મૂલ અને '**न चाऽविज्ञातस्वरूपं परपत्रं भेत्तुं शक्यमित्याहुः**' (**प्रमाण मीमांसा, पृष्ठ १०८ आर्हत् म. प्र. मं. नी आवृत्ति**) ટીકા સુધીનો ભાગ છપાણો છે. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત મંડલ તથા શેઠ મનસુખભાઈ તરફથી પ્રકાશિત ભાગ કરતાં જેસલમેરની પ્રતિ કંઈક વધુ અવશ્ય છે. સંપૂર્ણ ગ્રન્થ (પાંચ અધ્યાય) ને ખોળ કરવાથી

---

१ आह्निकसमूहात्मकैः पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः (स्वयं श्री हेमचन्द्रसूरिः) —प्रमाणमीमांसा पृ. २

સદ્‌ભાગ્યે કોઈ પણ ભંડારમાં સાંપડી જાય તો વિદ્વાનોને ન્યાયના સમ્બન્ધમાં ઘણું જાણવાનું મલે. એમ ગ્રન્થના ઉપલબ્ધ ભાગની પ્રૌઢતાથી સ્પષ્ટ ભાસે છે. સંપૂર્ણ ગ્રન્થ લગભગ ૫૦૦૦ શ્લોકનો હોવો જોઈએ, જેમાં પ્રમાણ અને જીવાદિ પ્રમેય પદાર્થોનું વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું હશે ![1]

સાહિત્ય સેવીઓને મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે **समन्तभद्राश्रम** ની માફક આવા ગ્રન્થોની શોધ માટે સારી વ્યવસ્થિત ઇનામી યોજના બહાર પાડી અથવા બીજા કોઈ ઉપાયદ્વારા આ અવશિષ્ટ ગ્રન્થનો પત્તો લગાડવો અતિ અગત્યનો છે.

૧, જો કે જે ઉપલબ્ધ-પ્રકાશિત ત્રણ આહ્નિકો છે તેમાં પ્રમેયનું વર્ણન નથી આપ્યું, પરંતુ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં સ્વયં ગ્રન્થકારે કહ્યું છે કે 'तेन न प्रमाणमात्रस्यैव विचारोऽत्राधिकृतः। किन्तु तदेकदेशभूतानां दुर्नयनिराकरणद्वारेण परिशोधितमार्गाणां नयानामपि। "प्रमाणनयैरधिगमः" इति वाचकमुख्यः, सकलपुरुषार्थेषु मूर्द्धाभिषिक्तस्य सोपायस्य सप्रतिपक्षस्य च। एवं हि पूजितो विचारो भवति, प्रमाणमात्रविचारस्तु प्रतिपक्षनिराकरण-पर्यवसायी वाक्कलह मात्रं स्यात् (प्रमाण मीमांसा सूत्र १, पृष्ठ ४ आर्हतमत प्रभाकरनी आवृत्ति)

આનાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ગ્રંથમાં નય, દુર્નય, આશ્રવ, સંવર નિર્જરા, મોક્ષાદિ પદાર્થોનું વર્ણન પણ પ્રૌઢતાપૂર્વક તત્વાર્થસૂત્રની જેમ વિસ્તારથી હશે. કેમકે પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમાહ્નિકમાં સાધારણ તથા પૃથ્વી વિગેરેમાં જીવ સિદ્ધિ કરી છે છતાં ત્યાં ગ્રંથકાર લખે છે કે—पृथ्व्यादीनां च प्रत्येकं जीव सिद्धिरग्रेवक्ष्यते (१-१-२२) प्रमाणस्य विषयो द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु (१-१-३१) સૂત્રથી તો સામાન્ય પ્રમેયનુંજ લક્ષણ થયું છે.

દેશોદેશ લોકકલ્યાણાર્થે વિચરતા પૂજ્ય મુનિરાજોને પણ હું વિનતિ કરીશ કે જ્યાં જાય ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો અથવા તેના સુચી પત્રો જોઇને આ ગ્રન્થની શોધ કરવામાં ચીવટ રાખે.

છેવટે કદાચિત્ આ મીમાંસાનો **જેસલમેરના** ભંડાર કરતાં વધારે ભાગ કોઇ ભંડારમાં ન મળે તો પછી **જેસલમેરના** ઉપલબ્ધ ભાગને જ અનેક પ્રતિઓ ભેગી કરી સારા વિદ્વાનોના સમાગમથી શુદ્ધ રીતે છપાવવો જરૂરનો છે. **आर्हतमत प्रभाकरमं०** ની આવૃત્તિમાં કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ છપાયો છે. કલકત્તા યુનીવર્સીટીની **न्यायतीर्थ** અને ઘણી જૈન સંસ્થાઓમાં પાઠ્યક્રમ તરીકે આ ગ્રંથ છે.

३ कुवलयमाला

મુખ્યતયા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશાદિ ભાષામાં આ કથા રચાયેલી છે. ભાષા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ કથા સારો પ્રકાશ પાડશે. આની પ્રતિઓ પણ થોડાજ ભંડારોમાં છે.

યુરોપીઅન સ્કોલરો આની બહુજ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. **પુરાતત્ત્વ મંદિર** આને પ્રકાશિત કરવા વિચાર કરે છે. **રચનાકાળ ૧૨૦૦ વર્ષ જુનો છે.** અપભ્રંશ ભાષા માટે કથાના આવા જુના ગ્રંથો મારા ધારવા પ્રમાણે હજી બહુજ ઓછા મળ્યા છે. તે પૈકી આ ગ્રંથ તે ભાષાના ઇતિહાસ માટે ઘણી સહાય આપી શકે.

४ सावगधम्म (श्रावक धर्म) (प्राकृत)

५ कर्म प्रकृतिचूर्णि टिप्पण (संस्कृतमां)

६ हरिवंश

७ विलासवती कहा (विलासवती कथा

પ્રસિદ્ધ આચાર્યરત્ન શ્રી **હરિભદ્રસૂરિ** વિરચિત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ **समराइच्चं कहा (समरादित्य कथा)** ના ભાવને લઈને ૧૧ સંધિ (વિભાગો)માં **અપભ્રંશ ભાષાની** આ કથા હજી સુધી ક્યાંય પણ છપાણી નથી. ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું નામ '**साधारण**' લખ્યું છે, મને તો લાગે છે કે તેમનું ઉપનામ '**સાધારણ**' હશે. જેમ '**सन्मित्र' वीरपुत्र' 'भिक्षु' 'वंसि**' વિગેરે તેમનું મુળનામ તો **सिद्धसेनसूरि** હશે. તેઓ **કોટિક ગણ વજ્રશાખાના બપ્પભટ્ટ સૂરિની** પરંપરામાં થયા છે. એવો ઉલ્લેખ કરે છે, તેનો છેલ્લો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

कह विलासवइ एह समाणिय नियबुद्धिहिं मं जारिस जाणिय । एह कह निसुणेविणु सारु मुणेविणु सयलपमायइं परहरहु ॥ अनुदइं मणु खवहु जिणयरु अंचहु साहारणु विरमणु वरहु । इहा (अ) विलासवइकहाए एगारसमा संधी समत्ता । समता विलासवइकहा ॥

८. धर्मोत्तरटिप्पण

બૌદ્ધાચાર્ય **ધર્મપાલના** શિષ્ય ઇસ્વી સાતમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધમાં થએલ બૌદ્ધ **ધર્મકીર્તિ** રચિત **ન્યાયબિંદુ** ઉપર **બૌદ્ધ ધર્મોત્તરાચાર્યે** [1]ટીકા રચી, તે ટીકા ઉપર **શ્રીમલ્લવાદી જૈનાચાર્યનું** રચેલ આ ટિપ્પણ છે. ધર્મોત્તરનો સમય આજકાલના કેટલાક શોધકો ઇસાની આઠમી શતાબ્દીનું પૂર્વાર્દ્ધ અને કેટલાક ઇસ્વી નવમીનું પૂર્વાર્દ્ધ માને

---

૧ પ્રસ્તુત ટીકા સહિત ન્યાયબિન્દુ **હરિદાસ** ગુપ્ત બનારસને ત્યાં છપાઈ ગયું છે.

છે, તો પછી પ્રસ્તુત ટિપ્પનના કર્તા **મલ્લવાદીનો** સમય કમમાં કમ ઇસ્વીની આઠમી વા નવમી શતાબ્દી હોવો જોઇએ. નય વિષયના પ્રચંડ ગ્રંથ '**નય ચક્રવાલ**'ના કર્તા પ્રચણ્ડ તાર્કિક **શ્રી મલ્લવાદિથી આના ટિપ્પણકાર (ધર્મોતર ટિપ્પણકાર) મલ્લવાદિ ભિન્ન હોવા જોઇએ,** કેમકે જૈન પરંપરા પ્રમાણે **નયચક્રવાલના** કર્તાનો સમય ઇસ્વી ચોથી શતાબ્દીનો છે. આ ટિપ્પણને **ગાયકવાડ ઓરીયંટલ** સિરીઝ છપાવે, એવી મારી પ્રેરણા છે.

९ सर्व सिद्धान्त प्रवेश.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ષટ્દર્શન સમુચ્ચય તથા **સાયણમાધવાચાર્ય કૃત સર્વદર્શન સંગ્રહની** પદ્ધતિનો આ ગ્રન્થ જૈનાચાર્ય રચિત હોવો જોઇએ. કેમકે આના મંગલાચરણમાં શ્રી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર્યા છે.[1] આમાં નૈયાયિકાદિ સાત દર્શનોનું પ્રમાણ અને પ્રમેયવિષયક મુખ્યતયા વર્ણન કર્યું છે તેનો છેલ્લો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

लोकायतिकानां संक्षेपतः प्रमेयस्वरूपम्, इति लोकायतराद्धान्तः समाप्तः। सर्वसिद्धांतप्रवेशकः समाप्तः। नैयायिक वैशे—सांख्य—बौद्ध-मीमांसक—लोकायतिकमतानि संक्षेपतः समाख्यातानि।

---

१ सर्वभावप्रणेतारं प्रणिपत्य जिनेश्वरं ।
वक्ष्ये सर्वविगमेषु यदिष्ट तत्वलक्षणं ॥ १॥

१० संयमाख्यानकम् ।

११ प्रकीर्ण ।

ઉપર્યુક્ત ૧૧ ગ્રન્થો પૈકી દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિ, કુવલયમાલા, વિલાસવઇકહા, ધર્મોત્તરટિપ્પણ અને સર્વસિદ્ધાંત પ્રવેશ આ પાંચ ગ્રંથો તો સત્વર પ્રકાશમાં લાવવા આપણી જૈન સાહિત્ય પ્રચારક સંસ્થાઓ અને વિદ્વાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરશે, એવી હું આશા રાખી વિરમું છું. શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેંટ્રલ લાયબ્રેરીની હસ્તલિખિત ઉપયોગી પ્રતિઓની પણ મેં નોંધ કરી છે, તે સંબંધી સમય મળે વિવેચન સહિત લખીશ.

: ૫૭ :

જૈની સપ્ત પદાર્થી

(સોળમી શતાબ્દિના એક જૈનન્યાય ગ્રન્થની વિસ્તૃત આલોચના)

બીજા પ્રાણીઓ કરતાં માનવમાં વિચારશકિતનો ઝાઝો વિકાસ થએલો છે. એ વિચારોને કેળવવાનાં કુદરતી સાધનો ભારતવર્ષને અનાયાસ સાંપડયાં છે. (અત્યારે તો તે સાધનો ઉલટાં પડયાં છે) ભારતવર્ષે જૂનામાં જૂના કાળથી મહાન્ તેજસ્વી વિચારક મનુષ્યોની જગત્‌ને અનોખી ભેટ આપવા માંડી છે. તેના ફળ સ્વરૂપ આપણા ભારતમાં ઉન્નત વિચારો, નવીન કલ્પનાઓ અને ગંભીર દાર્શનિક સિધ્ધાન્તો વધારે પ્રમાણમાં હસ્તિમાં આવી ફૂલ્યા ફળ્યા છે. કહેવાની જરૂર નથી કે તેવા વિશિષ્ટ પુરૂષોની વિચાર ગંગાએ જગતમાં વહીને જગત્‌ની સભ્ય સંસ્કૃતિ ઘડવામાં અજબ ચમત્કાર દેખાડયો છે. ને એ માન ભારતવર્ષને મળ્યું છે.

એવા વિચારકોના વિચારથી ભરેલા સેંકડો નહિ પણ લાખો ગ્રંથો બન્યા છે, એ વિચારકો અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ ઘણો

અહોળો અઘરો પણ રમુજ ઉત્પન્ન કરનારો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ દાર્શનિક જૈન દર્શનનો છે. પણ તે પ્રમાણમાં ન્હાનો તેમજ પ્રક્રિયા ગ્રંથ હોઇ કરી તેની ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં તે વિચારકો અને વિચારોના ઇતિહાસ આલેખી શકાય નહિ. અહિં તો ફક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષેજ બે બોલ કહી મ્હારે સંતોષ ધારણ કરવો જોઇએ.

આ વક્તવ્યમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સ્વરૂપ, નામ, તેની શૈલી ને ગ્રન્થકાર વિષે હું દિગ્દર્શન કરાવવા માગું છું.

ગ્રંથનું સ્વરૂપ

ગ્રન્થના સ્વરૂપ વિષે કહેતાં ગ્રન્થગત વિષય–વસ્તુના સંબંધમાં ખાસ કહેવું જોઇએ.

આ ગ્રન્થનો પ્રતિપાદ્ય વિષય **ન્યાય**ની પદ્ધતિએ જૈન સિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે આમાં જૈન પ્રમેય (પદાર્થ) અને જૈન પ્રમાણોનો ટૂંક પરિચય બહુ સરલતાથી ન્યાયની પ્રદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈન ન્યાય સિદ્ધાન્તના મોટા ગ્રંથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ સહાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે ન્યાય એક સુંદરમાં સુંદર વિષય છે. ઘણા લોકો ‘ આ વિષય ઘણો અઘરો છે. ’ એમ માની ન્યાયથી ભડકી એના અધ્યયનથી વંચિત રહે છે. પણ તેમનો ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે તેમ બુદ્ધિશાળી માટે જગત્માં કોઇ પણ વસ્તુ કઠિન છે જ નહિં. યુક્તિ અને પ્રમાણોદ્વારા જેનાથી પદાર્થોનું ભાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ **ન્યાય** છે.

જૈન સપ્તપદાર્થી નામના આ ગ્રન્થમાં જૈનોના જીવ, અજીવ વિગેરે સાતે પદાર્થોનો ટૂંકમાં બહુ સહેલાઇથી પરિચય કરાવી પછી પ્રમાણ, નય, તેના ભેદો સપ્તભંગી વિગેરે પ્રમાણ વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. બીજા પણ ન્યાયોપયોગી કેટલાક વિષયોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યો છે. જે આપેલી વિષયાનુક્રમણિકામાંથી પાઠકો જોઇ શકશે, પ્રમાણોનું અને પ્રમેયનું વર્ણન તેના લક્ષણ ભેદો વિગેરેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી સુધી જે માન્યતા હતી તે માન્યતા આમાં છે. અર્થ તરીકે કંઇ નવીન નથી.

કાળ વિષે તેના અસંખ્યાત પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે; તે શ્વેતામ્બરોની પ્રચલિત માન્યતા કરતાં કાંઇ જૂદો જણાય છે; પણ શ્રી સિદ્ધસેનગણિ (શ્વે૦) ની ટીકા વિગેરે જોવાથી જણાય છે કે કાળને પણ પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માની તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનવામાં બાધ નથી. અથવા દિગંબરો પણ આ ગ્રન્થનો લાભ લઇ શકે; એટલે કાળ વિષે પહેલા શ્વે. મત આપી પછી દિગંબર માન્યતા આપી છે. એથી ગ્રંથકારની ઉદારતા જણાય છે. એમાં જીવ વિગેરે પદાર્થ પ્રમેયનું વર્ણન નવતત્ત્વ કર્મગ્રન્થ દંડક અને તત્ત્વાર્થ સૂત્રને આધારે કર્યું હોય, તેમ આ ગ્રંથમાં આવતાં વાક્યો, શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે. અને એના પ્રમાણ વિષયક લખાણમાં મુખ્યતયા **પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોક**નો આધાર લેવામાં આવ્યો હોય છે, એ વાત આ

---

૧ જૈની સપ્તપદાર્થીમાં આટલા વિષયો ચર્ચ્યા છેઃ—દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, ભાવ, જીવ, સિદ્ધત્વ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય. અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ, પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાન, આગમાદિપ્રમાણ, સપ્તભંગી, પ્રમેય, પ્રમાણ ફલ, આભાસ, નયનયાભાસ વિગેરે.

ગ્રંથમાં આવતા પ્ર૦ ન. ત. ના અનેક સૂત્રોથી પ્રમાણિત થાય છે. પ્રમાણ વિષયમાં કોઇ કોઇ સ્થળે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને તર્કસંગ્રહની પણ અસર જણાય છે. જીવવિચારના નવતત્ત્વના વિષયોને પણ આ ગ્રંન્થમાં ન્યાયની ભાષામાં લક્ષણો બાંધી રસિક બનાવ્યા છે, જેથી જુની પદ્ધતિથી જાણવામાં કંટાળેલાને પણ આ ગ્રન્થ જાણવાનો ઉત્સાહ થાય. પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણ, સપ્તભંગી જેવા કઠિન વિષયોને જરા સહેલાં અને ટૂંકા કરી આમાં સમજાવ્યા છે મતલબ કે પ્રમાણ અને પ્રમેયનું એકજ પુસ્તકમાં દિશાજ્ઞાન કરાવવા આ ગ્રંથમાં જુની અને નવી અથવા આગામિક અને તાર્કિક એ બન્ને પદ્ધતિનો વચલો માર્ગ લઇ આ ગ્રન્થને સર્વોપયોગી બનાવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ સહેલો અને ન્હાનો છે, વાકયો સુંદર છે, લક્ષણો સારાં છે, જૈન પ્રમાણની સાથે જૈન પ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા આમાં છે. એ જોતાં ન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે આ ગ્રન્થ પ્રાથમિક નિશાળની ગરજ સારે તેવો છે. **જેમ નૈયાયિક વૈશેષિક દર્શન માટે પ્રાથમિક ગ્રન્થ તરીકે તર્કસંગ્રહ છે. તેમ જૈનદર્શન માટે આ સપ્ત પદાર્થી છે. તર્કસંગ્રહ** સૂત્રબદ્ધ છે, જ્યારે આ વાકય બદ્ધ–ગદ્ય બદ્ધ છે. આના કર્તાએ, તર્કસંગ્રહને ઠેકાણે સહેલો જૈન ગ્રંથ નહિં હશે એટલે તેના અનુકરણમાં આ ગ્રન્થ રચ્યો, તથા **મુક્તાવળીને** ઠેકાણે **સ્યાદ્વાદ મુક્તાવાળી** બનાવી છે. ગ્રન્થકાર બંન્ને ગ્રંથોની રચનામાં સંપૂર્ણ સફળ થયા હોય, તેમ જણાતું નથી છતાં તેમની સરલતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. છાત્રોપયોગી ગ્રન્થ બનાવવા માટે ગ્રંથકારને ઓછું અભિનંદન નથી.

પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોકથી લઇ ઠેઠ **સંમાતતર્ક** સુધીના ગ્રંથો બધાએ પ્રમાણ વિષયની અને તે પણ વાદ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે.

પણ જેને જૈન પ્રક્રિયાનું આછું પણ જ્ઞાન ન હોય તેને તે ગ્રન્થો બહુજ અઘરા શુષ્ક લાગે છે. જે બારાખડી ભણ્યો ન હોય તેને પહેલીથી લઇ સાતમી સુધી બધી ચોપડીઓ અને સાહિત્યિક લેખો અઘરા લાગે તેમ અહીં પણ સમજવું. વર્તમાનમાં અત્યાર સુધી તર્ક સંગ્રહ જેવો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ન હતો, એટલે આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ **તર્કસંગ્રહ** જાણવો પડતો કે જેમાં જૈનતત્ત્વનું વર્ણન નથી, પણ નૈયાયિક કે વૈશેષિકનું છે. હવે દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકશે, એ ભાવનાથીજ આ ન્હાના સરલ પણ ઉપયોગી ગ્રંથને સંપાદન કરવાનું કામ મ્હેં હાથે ધર્યું છે. હું **આ**શા રાખું છું કે જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથને ભણી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથ સપાદનની ભાવનાને ફળવતી બનાવશે.

ગ્રન્થનું નામ

આનુ નામ જૈની સપ્તપદાર્થી છે. પ્રાણિ માત્રમાં બીજાનું અનુકરણ કરવાની ટેવ જરૂર હોય છે. બ્યાજબી કે ગેરબ્યાજબી થોડા ઘણા અંશે દરેક જીવો પોતાને યોગ્ય અનુકરણ કરે છે, એ આપણે મનુષ્ય પશુ અને પક્ષીઓના બ્યવહારમાં નજરે જોઇએ છીએ.

બ્યવહારની જેમ સાહિત્યકળા અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં પણ તેનો આકાર પ્રકાર નામ વિગેરે અનુભવાય છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક ગ્રન્થનું એક નામ પાડ્યું એટલે તે સારૂં લાગતાં વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યના ગ્રન્થકારો પોતાનાં પુસ્તકોના નામ પાડવામાં તે ગ્રન્થના નામનું સંપૂર્ણ કે અંશતઃ અનુકરણ કરે છે. દાખલા તરીકે કાલિદાસના **મે**ઘદૂત કાવ્યના પ્રકાર પદ્ધતિ સિવાય તેના નામનું અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના ગ્રન્થકારોએ કર્યું. તેના ફળ સ્વરૂપ બે ડઝનથી વધારે

દૂત કાવ્યો બન્યાં, તેવીજ રીતે શ્રી **ભગવદ્** ગીતાનું નામ લોકપ્રિય થતાં કે સારૂં લાગતાં ગણેશ ગીતા, બુદ્ધ ગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક **ગીતાઓ** બની. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના સુંદરતમ ગ્રન્થનું નામ **ગીતાંજલિ** રાખ્યું. તેનાં પણ અનુકરણો ધર્મગીતાંજલિ વિગેરેમાં થયાં. આવાં અનુકરણોના સેંકડો દાખલા છે. તેમાં પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી અનુકરણ કરીએ તો કલંકને બદલે શોભારૂપ થાય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થના નામમાં પણ તેના પૂર્વવર્તી નામની અસર પાડી છે એટલે કે આ ગ્રન્થની પહેલાં **सप्तपदार्थी** નામનો ગ્રંથ હતો.[२] તે સિવાય **सप्तभंगीतरंगिणी, सप्तसंधान** વિગેરે **सप्त** શબ્દથી શરૂ થતા નામવાળા પણ ગ્રંથો હતા. તેનું અનુકરણ આના નામ પાડવામાંથી થયું છે. તેથીજ જૈન દર્શન વિષયનો આ ગ્રંથ હોઇ કોઇ **જૈની** શબ્દ આગળ લગાડી આનું પૂરૂં નામ **जैनी सप्त पदार्थी** રાખ્યું છે. એ સમજી રાખવું જોઇએ કે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જૈન સપ્તપદાર્થો સિવાય પ્રમાણ નય સપ્તભંગીનું દિગ્દર્શન છે.

---

૧ ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેઘદૂત, રાષ્ટ્રમેઘદૂત, ચેતોદૂત, મનોદૂત, પવનદૂત, ચન્દ્રદૂત, શીલદૂત વિગેરે.

૨ જૈન ગ્રંથાવળીમાં આના કર્ત્તા જિનવર્ધન લખ્યા છે. જૈન સા. સં. ઇતિહાસમાં કર્તા शिवादित्य લખી જિનવર્ધનને ટીકાકાર લખ્યા છે.

૩ આગરાની અગીયાર પેજની એક તિની પંક્તિઓમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ (જૈન સપ્તપદાર્થી)નું નામ सप्तपदार्थी લખ્યું છે.

કેટલાક લોકો જૈન સપ્તપદાર્થી પણ આને કહે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ તેમ કહેવામાં ફરક કે વાંધો નથી, પણ ગ્રંથકારે તો જૈની સ. પ. નામ રાખ્યું છે. જુઓ પ્રશસ્તિ.

ગ્રંથની શૈલી

શૈલીના સંબંધની ઘણીખરી બાબતો સ્વરૂપમાં આવી ગઇ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો બે પદ્ધતિના છે. જેમાં એક તો આગમ પદ્ધતિ અને બીજી ન્યાયપદ્ધતિ. અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ. પહેલી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં **ભ**ગવતી વિગેરે આગમો વિષે આવશ્યક ભાષ્ય **નં**દિસૂત્ર **જી**વવિચાર **ન**વતત્વ **ક**ર્મ ગ્રંથ વિગેરે પ્રકરણાદિનો સમાવેશ કરી શકાય છે. બીજી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં **ન્યા**યાવતાર, **સ્યા**દ્વાદમંજરી, **પ્ર**માણમીમાંસા **અ**નેકાન્તજયપતાકા, **સ્યા**દ્વાદ રત્નાકર, **સ**ન્મતિ તર્ક વિગેરેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે ન્યાય પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે પ્રમાણ નય વિષયના તથા વાદવિવાદના વાદક ગ્રંથો જૈનોમાં બન્યા છે અને દેખાય છે. નવા અને ન્હાના જિજ્ઞાસુઓને ટુંકમાં ન્યાયમાં પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડી મહેનતે લઇ શકે, તેવા **ત**ર્કસંગ્રહ, **સાં**ખ્યસંગ્રહ, **વે**દાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્વોના પ્રક્રિયાગ્રંથો ઘણા જ ઓછા બન્યા છે. અને પ્રસિદ્ધિમાં તેથીએ ઓછા આવ્યા છે. તેથીજ તો જ્યારે હું ઇન્દોર કાવ્યતીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ ન્યાયમીમાંસાદિતીર્થ શ્રીયુત **શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજી**એ તર્કસંગ્રહ જેવો જૈન ગ્રન્થ જુનો હોય, તો તેને અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની સૂચના કરી હતી. આ **જૈની સપ્તપદાર્થી** **જૈની** પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે; આમાં જૈન પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનું નિરૂપણ છે. આની ભાષા સરલ સંસ્કૃત છે. **ત**ર્કસંગ્રહ સૂત્રબદ્ધ છે. **સાં**ખ્યકારિકા પદ્યબદ્ધ છે, જ્યારે આ ગ્રંથ **ન્યાય** દીપિકાની જેમ ગદ્યબદ્ધ છે. જેથી વધુ સહેલો પડે. **ન્યા**યદીપિકા (શ્રી ધર્મભૂષણની) સારી છે, પણ તે ફક્ત પ્રમાણ વિષયનું જ નિરૂપણ કરે છે.

બીજી વિશેષતા આમાં એ છે કે ગ્રન્થકાર શ્વેતામ્બર સાધુ હોવા છતાં શ્વેતાંબર દિગંબર અને સ્થાનકવાસી દરેકને સંમત તત્વોનુંજ આમાં નિરૂપણ કર્યું છે. કોઇને સાંપ્રદાયિક વાંધો આવે તેવી બાબત આમાં નાંખી નથી. તેમ અજૈનદર્શન કે કોઇ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનું ખંડન આમાં કર્યું નથી, એ દૃષ્ટિએ આવા જમાનામાં આવો ગ્રન્થ એક આશીર્વાદ રૂપ ગણી શકાય, કે જેને સહેલાઇથી કોઇ પણ જૈન કે અજૈન, બાલ કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરૂષ થોડા ટાઇમમાં ભણી શકે.

દોષ દર્શન

જ્યાં સુધી માણસ અપૂર્ણ છે, ત્યાં સુધી દોષ અનિવાર્ય છે. તેમાં કોઇએ આશ્ચર્ય કે ખોટું માનવાની જરૂર નથી. એના ગુણ દર્શને વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આલોચના અધુરી રહે તે માટે તે તરફ પણ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

શરૂઆતમાં ગ્રન્થકારે પ્રયોજન બતાવ્યા પછી અનુક્રમે જીવ, અજીવ, આશ્રય, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (પૃષ્ઠ ૪ માં) આ સાતે પદાર્થોનો **તત્ત્વસૂત્ર** (ત૦ ૧–૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેશ) કર્યો છે. જ્યારે લક્ષણો વિગેરે કરતાં કરતાં અનુક્રમે જીવ પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું નિરૂપણ **નવતત્ત્વ** (**ગાથા** ૧) ના ક્રમથી કર્યું છે. એટલે કે ઉદ્દેશ કરતાં પહેલા **બંધ**ને સંવર પહેલાં ચોથે નંબરે મૂક્યો છે અને વિવેચન કરતાં બંધને છઠે નંબર–નિર્જરા પછી મૂક્યો છે. કાયદો તો એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો, હોય તેજ ક્રમથી તેનાં લક્ષણાદિ કરવાં. અહિં ક્રમ ભંગનો દોષ શા માટે કર્યો હશે, તે સમજાતું નથી.

આ ગ્રંથમાં કેટલાંક વાકયો જૈનદષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં જણાય છે. તે સંબંધી મેં કોઇ કોઇ માટે નોટોમાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણ પ્રકરણમાં ગ્રંથકારે બહુજ ટૂંકાણમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ **यथा** વિગેરે શબ્દો લખવામાં સંકોચ કર્યો છે. જેથી નવા છાત્રોને સમજવામાં કઠીન લાગે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં પ્રમાણનયતત્વાલોક વિગેરે બીજા ગ્રંથના સૂત્રો વાકયો કે શ્લોકો લીધા છે, ત્યાં નથી તે ગ્રંથનું નામ કે નથી તેના કર્તાનું નામ. **यदुक्तं** કે **तथा चोक्तं** વિગેરે કોટેશન–અવતરણ સૂચક શબ્દો પણ મૂકયા નથી. આમાં આવતા ઘણાખરા સૂત્રો, વાકયો અને પદ્યોનો પત્તો લગાડી મેં ગ્રંથમાં અને પરિશિષ્ટમાં તે તે ગ્રંથોનાં નામો આપી દીધાં છે. આમાં કેટલાક દોષો તો ગ્રંથને સરલ અને અતિ ન્હાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી ગ્રન્થકારે જાણીને કર્યા હશે અને અમુક દોષ હોય તો પણ તે અનેક ગુણો અને ઘણી યોગ્યતાની **“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्कः”** સૂક્તિથી ઢંકાઇ જાય છે. એનાથી કંઇ ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું મૂલ્ય ઓછું થવાનું નથી.

ગ્રંથની રચના

જૈની સપ્તપદાર્થી ગ્રંથની રચના વિક્રમ સંવત્ ૧૭૫૮ માં **સમુદયપુર**માં જયસિંહ રાજાના રાજ્યકાળમાં પૂરી થઇ,[૧] એ વાત શ્રી **વિજયધર્મ**લક્ષ્મીજ્ઞાન મંદિરની ૧૧ પેજની એક પ્રતિ ઉપરથી જણાય છે. આ ગ્રન્થ હજુ સુધી કયાંય છપાયો નથી. મ્હારી પાસે આની ત્રણ હસ્ત લિખિત પ્રતો છે.

---

૧ એનો મૂળ સંસ્કૃત પાઠ આ છે:—“ इति श्री तपगच्छीये पंडित श्रीयशःसागरगणि शिष्य पं यशस्वत्सागरविशिषितेयं सप्तपदार्थीप्रस्फुर्तिभावमबोभजत्। संवत् १७५८ वर्षे समुदय पुरवरे श्री जयसिंहराज्ये

: ૫૮ :

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ[1]

જૈની સપ્તપદાર્થીના કર્તા

જૈની સપ્તપદાર્થી ગ્રન્થના બનાવનાર શ્રીમાન્ યશસ્વતસાગરગણિ છે. ઘણાખરા નિઃસ્પૃહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાનાં જન્મ, દેશ, તે સમય, માતા પિતાનાં નામ, અવસ્થા વિગેરે સંબંધી લખવામાં ઉપેક્ષા કરી છે. ત્યાગની દૃષ્ટિએ એ પદ્ધતિ વખાણવા જેવી છે. પણ ઇતિહાસકારોને માટે એ પદ્ધતિ દુઃખકર જેવી લાગે છે. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકથી જણાય છે કે તેઓ **શ્રીયશઃ સાગરગણિ**ના શિષ્ય હતા, **તપાગચ્છ**ની વિજય, વિમળ **ચન્દ્ર**, રત્ન **સુન્દર** વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક **સાગર** શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. તેમના વખતમાં જુદી જુદી શાખાના જૈન સાધુઓમાં પરસ્પર એટલો બધો સંપ હતો કે એક બીજાની શાખાના યોગ્ય

---

૧ જૈન જ્યોતિ, અમદાવાદ ૨૮-૭-૩૪

સાધુ પાસે સાધુઓ શિષ્યની જેમ આજ્ઞામાં રહેતા ને ભણતા. શ્રી **યશસ્વત્** સાગર **સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલીની** પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે તેમના ગુરૂના ગુરૂ **શ્રીકલ્યાણસાગર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ**ની આજ્ઞામાં હતા,

શ્રી **યશસ્વત્** સાગર પોતાની **સ્યા**દ્વાદમુક્તાવળીના દરેક સ્તબકના (ચારેના) અંતમાં શ્રી **ચારિત્રસાગર**નો બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કોઇ સ્થળે તેમને ગુરૂ કહે છે. કોઇ સ્થળે મહાન્ વિદ્વાન્ જણાવે છે. કોઇ સ્થળે રત્નત્રિતય–જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાં તો તેઓ આપણા ગ્રન્થકારના વિદ્યાગુરૂ હશે, કાં દાદા ગુરૂ અથવા સહુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર હશે. એ પણ નક્કી છે કે ગ્રંથકારના વખતમાં **ચારિત્રસાગર**જી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુરૂ **યશસાગર** ઉપર તેમનો સ્નેહ હતો, તે કરતાં ઘણો વધારે સ્નેહ **ચારિત્રસાગર** ઉપર શ્રી **યશસ્વત્** સાગર રાખતા હતા. સ્યા. મુ. ના ચોથા સ્તબકના ૪૨ મા શ્લોકથી જણાય છે કે **ચારિત્ર**-સાગર જબ્બર વિદ્વાન્ હતા. આપણા ચરિત્ર નાયકનો ઘણોખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે, એમ લાગે છે.

શ્રી **યશસ્વત્** સાગરને ભણવાની ઘણી ધગશ હતી. ન્યાય દર્શન શાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો. તેમણે દર્શનના અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા હશે. જેના જેના દોહનરૂપે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમ જુના ગ્રંથો છે તેવા મ્હોટા અને કઠીન ગ્રંથો લખવાનો એમણે મોહ ન રાખ્યો, પણ જેની જરૂર–ન્યુનતા છે, જે ઉપયોગમાં બધાને આવી શકે તેવા સરલ નાના અને સર્વ ઉપયોગી ગ્રંથો જ તેઓએ બનાવ્યા છે. જૈનોમાં **મુક્તાવળી** અને તર્કસંગ્રહની ખોટ જણાતી હતી એટલે સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી, જૈની સપ્તપદાર્થી અને જૈન તર્ક ભાષા

૧ જુઓ સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી ૧–૮૯ શ્લોક.

જેવા ગ્રંથો તેમણે બનાવ્યા. તેઓએ ન્યાયના ગ્રંથો બનાવવામાં શ્રી **વાદિદેવસૂરિના પ્રમાણનયતત્વાલોક** અને તેની ટીકાઓનો ઘણો આધાર લીધો છે એ વાતનો તેઓએ પોતે પણ અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ન્યાય સિવાય કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ વેત્તા હતા. ન્યાય જેવા વિષયને જૂદા જૂદા છન્દોના શ્લોકોમાં બનાવવા એ કાવ્ય બનાવવાના અભ્યાસ વગર કેમ બને? તેમની સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી આખીયે શ્લોક બદ્ધ છે.

તેઓ મધ્યમ કોટીના વિદ્વાન્ હતા, પણ તેમણે દરેક વિષયનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેમના વિચારો ઉદાર હતા, એ વાત તેમના અન્યાન્ય ગ્રંથોથી જણાય છે. તેઓ અર્વાચીન હોવા છતાં તેમના જીવન પર ઝીણવટથી અત્યાર સુધી પ્રકાશ નથી પડયો તે માટે મને દુઃખ છે. તેમનો જીવનકાળ અઢારમી સદી છે કે જે સદીમાં મહાન્ જ્યોતિર્ધર શ્રી **યશોવિજયજી**ની પ્રતિભા જ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાયો હતો. એ ખુશી થવા જેવું છે કે ગ્રંથકારના ૧૪ જેટલા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે.

તેમના ગ્રન્થો

ગ્રંથનું નામ.

× ૧ વિચારષટ્ત્રિંશિકા

× ૨ ભાવસપ્તતિકા

* ૩ જૈની સપ્તપદાર્થી

* ૪ શબ્દાર્થ સંબંધ

* ૫ પ્રમાણ વાદાર્થ

* ૬ જૈન તર્કભાષા
* ૭ વાદ સંખ્યા
× ૮ સ્યાદ્વાદ મુકતાવળી
* ૯ માનમંજરી
* ૧૦ સમાસ શોભા
* ૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક
× ૧૨ યશોરાજિ પદ્ધતિ
+ ૧૩ વાદાર્થ નિરૂપણ
× ૧૪ સ્તવન રત્ન

× આ નિશાનવાળા ગ્રંથો ઉદયપુરમાં છે.

* આ નિશાનના ગ્રંથો શ્રી વિજયધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરમાં છે.

+ સ્યા. મુકતાવળીને ભજન સાહિત્યના મહાન્ લેખક ઉદાર આચાર્યશ્રી બુદ્ધિસાગરજી મ. સંપાદિત કરી છે. પણ સાહિત્ય અને કળાની દૃષ્ટિએ તેમાં અનેક સ્ખલના, અશુદ્ધિઓ રહેવા પામી છે. તેનું ફરી સુંદર સંપાદન થવું જોઇએ. તેની છપાએલી એક કાપી મુનિરાજશ્રી હેમન્દ્રસાગરજીએ પૂરી પાડી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું

: ૫૯ :

શ્રી જિનસહસ્ર નામ.

પંડિત મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે આવશ્યકતાનુસાર નવીન અને ઉપયોગી લખવું. પ્રાકૃત ભાષાથી જ્યારે લોકોની સંસ્કૃત ભાષા તરફ રૂચિ વધવા લાગી ત્યારે વાચક ઉમાસ્વાતિ, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ મહાપુરૂષોએ સંસ્કૃત ભાષામાં દર્શન, ધર્મ, કાવ્ય, નાટક, ચરિત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક આદિ વિષયોના ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિના ગ્રન્થો બનાવવાની કમર કસી. છુટથી લખતા સાહિત્યમાં અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. આથી જ જિન (તીર્થંકર) કે ઇશ્વર આદિને માટે અનેક શબ્દોના પ્રયોગો કરવા પડયા. આ કારણથી કોષકારોએ ભવિષ્યના લોકોના હિતને માટે તે તે શબ્દોનો સંગ્રહ કરી અને યથાયોગ વ્યુત્પત્તિથી નવા શબ્દો પણ બનાવી, એકાર્થક **શ્રી जिन सहस्रनाम** આદિ અનેક કોષો બનાવ્યા છે.

---

૧ અભિધાન ચિંતામણિ, અમરકોષાદિ કોષો પણ એકાર્થક પર્યાય શબ્દોના છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ કોષમાં જિનના अर्हन्, जिन, पारगत, त्रिकालविद्, क्षीणाष्टकर्मा, परमेष्ठी,

જિનસહસ્ત્ર નામના કર્તા.

જિનસહસ્ત્ર નામના અનેક ગ્રંથો સંભળાય છે તથા જોવામાં આવે છે. તેના કર્તાના નામો પણ ભિન્ન ભિન્ન મળે છે, પણ તેના ખરા કર્તા કોણ છે ને તે બધાઓમાં પ્રથમ કોણ છે, તે સંબન્ધી હજી કંઇ પણ નિર્ણય થયો નથી. અત્યારે મારી પાસે બે **जिनसहस्त्र**ની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ છે, તેમાં એક તો ઉજ્જૈનની પ્રતિ છે. તેમાં કુલ ૪૧ શ્લોકો છે. તેટલા શ્લોકોમાં ગ્રન્થ પુરો થયો છે. છેવટે **इति जिनेन्द्रसहस्त्रनाम** લખ્યું છે, પરંતુ નામ ગણતા આ ગ્રંથમાં ૨૫૦ થી વધારે જિન નામ નથી. મને લાગે છે કે જિનના પર્યાયવાચક નામવાલા કોઇ અન્ય જિનસહસ્ત્રનામ કોષના અનુકરણથી રૂઢ નામ આમાં લખી દીધું હશે. તપાસ કરતાં **रत्नसागर** નામના મુદ્રિત ગ્રંથમાં પણ આ ગ્રન્થ છપાયો છે. આનું હેડિંગ **अथ लघु-जिनसहस्त्रनाम** રાખ્યું છે. એનાથી એ કલ્પના થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ **लघुजिनसहस्त्रनाम** હશે અને બૃહદ્ જિનસહસ્ત્રનામ અન્ય ગ્રંથ હશે, જેમાં જિનના ૧૦૦૦ નામો હશે.

૧ જિનસહસ્ત્ર નામ

ઉજ્જૈનવાલી પ. ૨ ની પ્રતિ જેનો મેં ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેના કર્તાનું નામ તે પ્રતિમાં તો નથી. **रत्नसागर**માં આ ગ્રંથ ના

अधीश्वर, शंभु, स्वयंभू, भगवान्, तीर्थंकर, तीर्थंकर, આદિ ૨૫ શબ્દો આપ્યા છે. વૈદિક લોકોમાં પણ नारायण सहस्त्रनाम વિગેરે ગ્રન્થો जिन सहस्त्रनामના જેવા ઘણા વખતથી છે. એમ कादम्बरीना अविच्छिन्न पठ्यमाना नारायण नामसहस्त्रम् (कादम्बरी पृ. १४३ निर्णयसागरीया) ઉલ્લેખથી જણાય છે. આવા ગ્રન્થો મંગલાર્થ સ્તોત્ર તરીકે પણ ભણાતા અને સાંભળવામાં આવતા હતા.

૪૧ શ્લોકો પુરા થયા પછી **इति भद्रबाहुस्वामिना विरचितं लघुसहस्रनाम संपूर्णम्** લખ્યું છે. વસ્તુતઃ આ ગ્રન્થના કર્તા શ્રી **ભદ્ર**બાહુસ્વામી છે કે નહી તેની પૂરી પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

આ ગ્રન્થનો પ્રારંભ ભાગ આ પ્રમાણે છેઃ—

अथ जिनसहस्त्रनाम स्तुति लिख्यते ॥

नमस्त्रैलोक्यनाथाय, सर्वज्ञाय महात्मने ।
वक्ष्ये तस्यैव नामानि मोक्षसौख्याभिषुकः ॥१॥[1]
निर्मलः शाश्वतः शुद्धः निर्विकल्पो निरामयः ।
निःशरीरो निरातङ्कः सिद्धः सूक्ष्मो निरंजनः ॥२॥

આનો અંતિમ ભાગ આ પ્રમાણે છે—

लोकेशो लोकसंसेव्यो लोकालोकविलोकनः ।
लोकोत्तमस्त्रिलोकेशो लोकाग्रशिखरस्थितः ॥४० ॥
नामान्यष्टसहस्राणि ये पठन्ति पुनः पुनः ।
ते निर्वाणपदं यान्ति मुच्यते नात्र संशयः ॥४१॥

इति जिनेन्द्रसहस्रनामः ॥

છેલ્લા (૪૧ મા) શ્લોકથી જણાય છે કે આમાં ૧૦૦૮ નામો છે, જ્યારે આના ૪૦ શ્લોકોમાં તો ૨૫૦ થી વધારે નામો નથી, તે હું પહેલાં લખી ચૂકયો છું. તેથી કાં તો આના વચલા શ્લોકો લહિયાના પ્રમાદથી રહી ગયા હોય, કાં મારી પહેલાની કલ્પના પ્રમાણે પૂર્વ ગ્રન્થના અનુકરણથી **जिनसहस्त्रनाम** ની જેમ **नामान्यष्ट-**

---

૧ કોઇ સ્થલે॰ अभिलाषया પાઠ પણ છે.

सहस्राणि લખી દીધું હોય. હું વિહારમાં હોઇ મારી પાસે કંઇ સામગ્રી નહી હોવાથી આ માટે હું નિર્ણય કરી શકતો નથી.

આ ગ્રન્થ રત્નસાગરમાં પૃ. ૨૦૭માં આખો (૪૧ શ્લોક) છપાયો છે. આ પ્રતિ કરતાં તેમાં થોડો પાઠભેદ છે.

૨ જિનસહસ્ત્રનામ.

બીજું જિનસહસ્ત્રનામ **આગર** (માલવા) ના દિગંબર જૈન મંદિરના ભંડારનું છે. આના કુલ ૩૫ પાના છે, જે લંબાઇ અને પહોળાઇમાં સાધારણ પાના કરતા મોટા છે. તેના પ્રારંભમાંઃ—

॥ ओं नमः सिद्धेभ्यः ॥ अथ जिनसेनाचार्यकृतसहस्त्रनाम लिख्यते ॥

स्वयंभुवे नमस्तुभ्यं मु(उ)त्पाद्यात्मानमात्मनि ।
स्वात्मनैवर्त (?) थोभूदूतवृत्तये चिंत्यवृत्तये ॥ १ ॥

આ પ્રમાણે મોટા અક્ષરોમાં ૩૪ મૂલશ્લોકો લખી **इति स्तुति** લાલ અક્ષરોમાં લખ્યું છે, તે પછી—

श्रीमान् स्वयंभूर्वृषभः: शंभवः शंभूरात्मभूः ।
स्वयंप्रभःप्रभूर्भोक्ता, विश्वभूरपुनर्भवः ॥ ३५ ॥

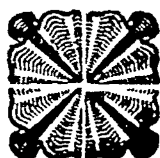
૩૫ મા શ્લોકથી દરેક શબ્દ ઉપર ભાષામાં ટબાની જેમ અર્થ લખ્યા છે; જેમ **श्रीमान्** શબ્દનો અર્થ–**श्रीमान् कहिए, अनंत चतुष्टयके नाथ.** આ પ્રમાણે ૧૬૬ શ્લોક ૩૫ પેજમાં પૂરા કર્યા છે, તે પછી લાલ અક્ષરોમાં **इति जिनसेनाचार्य विरचिते जिन-सहस्त्रनाम संपूर्णम् ॥** તે પછી લહિયાએ પોતાનો પરિચય આપતા લખ્યું છે કે—

लिखितं ब्राह्मण वालरामनारायणने स्वहस्तसे लिखी ग्राम आगर के मंदिरमें लिखी संवत् १९५३ शके १८१८ मिती मार्गशीर्ष शुद ६ गुरुवासरे मन्दसोरमें लिखी प्रत्र लिखी पत्र संख्या ६५ श्लोक मूल १६६ टीका श्लोक ९३४ जुमले ११००

આ ઉલ્લેખથી જણાય છે કે આના કર્તા **શ્રીજિનસેનાચાર્ય** છે, જે દિગંબર મુનિ છે. દક્ષિણના **અમોઘવર્ષ**ના ધર્મગુરૂ, મહાપુરાણ **પાર્શ્વાભ્યુદય**ના કર્તા **જિનસેન** તે જ આના કર્તા છે કે બીજા? તે સંબંધી શોધ કરવી જોઇએ. ઉપર સૂચવેલ પહેલા (લઘુ) જિનસહસ્ત્ર નામ કરતાં આ ઘણું મોટું છે.

આ બે સિવાય બીજા-પણ જિનસહસ્ત્રનામના ગ્રંથો છે. તેના કર્તા, મહત્ત્વ, વિશેષતા આદિ વિષયો ઉપર કોઇ પ્રકાશ નાંખવા પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખી આ લઘુ લેખને અહિં જ બંધ કરૂં છું.

મને બીજા જિનસહસ્ત્ર નામની પ્રતિ બતાવવા **આગર**ના દિગંબર શ્રીયુત **ભૂરાલાલજી** જૈને ઉદારતા બતાવી છે, તે માટે તેઓને ધન્યવાદ આપું છું. **આગર**ના ભંડારમાં (દિગંબર મંદિરના ભંડારમાં) ૬૬ હસ્તલિખિત ગ્રન્થો છે, પણ તેમાં મોટો ભાગ ભાષાનો છે, એ નવી લખાવેલ છે.

: ૬૦ :

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે

નવો પ્રકાશ.[1]

આપણા દેશમાં અઠંગ વિદ્વાન્ અને વીરપુરૂષો પ્રતિ આપણી માનદૃષ્ટિ જરૂર છે. પણ તેમના જીવનકાર્યની રીતસર તારીખ વાર નિશ્ચિત હકીકત જાણવા અને જણાવવાની તમન્ના યુરોપીયન લોકો જેવી આપણી નથી. એનું જ એ કારણ છે કે જુના વખતથી શુદ્ધ ઇતિહાસના ગ્રંથો આપણે ત્યાં લગભગ નથી બન્યા, તેથી આપણને ૨૫૦૦ વર્ષનો પણ શૃંખલાબદ્ધ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ જડતો નથી, એ બીના ખરેખર દુ:ખ ઉત્પન્ન કરનારી છે. આપણા અનેક ધર્મનેતા, અનેક કવિ અને કોષકારો, ઘણા રાજા અને મંત્રીઓ, નૈયાયિક અને વૈયાકરણો અંધકારમાં છે. તેઓએ આત્મ પુરૂષાર્થથી કઇ કઇ દિશામાં પોતાની જ્યોતિ ફેલાવી ? ક્યાં જન્મ્યા ? ક્યાં નિર્વાણ પામ્યા ? કયા કયા વિષયના કેટલા કેટલા ગ્રંથો લખ્યા ? તે સંબંધી આપણી પાસે પ્રબલ સામગ્રી

---

૧ જૈન, ભાવનગર ૨૫ માર્ચ ૧૯૩૪.

નથી, એટલે આપણે કંઇ પણ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. ઘણી વખતે તો પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકોની કલ્પનાને આધારે આપણે એવો ખોટો અને હાનિકર મત બાંધીએ છીએ કે જેથી તે આધારે બીજાઓ પણ ગુંચવાઇ જઇ ઇતિહાસની કમબખ્તી કરે છે.

પણ હવે કેટલાક સમયથી એ કમજોરી કે ખામી તરફ કેટલાકનું ધ્યાન ગયું છે. છુટા છવાયા પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા છે, એ આપણા સદ્‌ભાગ્યનું ચિહ્ન છે. બીજી તરફ જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધોના પ્રાચીન સાહિત્ય, **સિક્કા**, **મૂર્તિ** અને **મોહન જો ડેરો** જેવા અતિ પ્રાચીન નગરોનો પ્રકાશ થવાથી સામગ્રી પણ વધતી જાય છે. આમ ક્રમશઃ ઇતિહાસનાં સાધનો પ્રકાશમાં આવતાં જશે અને લોકોની ઇતિહાસ પ્રત્યેને રૂચિ વધતી જશે, તો નિકટના ભવિષ્યમાં આપણે આપણા પૂર્વ પૂજ્ય કવિ, **વિદ્વાન્** અને **વીરપુરૂષો**ને ઓળખવા અને ઓળખાવવા ભાગ્યશાળી થઇશું.

સત્તરમી સદી વિદ્યાના પ્રકાશથી ઉજ્વલ હતી. આ સદીમાં પ્રચંડ **નૈયાયિકો**, ઉદ્‌ભટ **કાવ્યાલંકારવેત્તાઓ**, જબ્બર **જ્યોતિષિઓ**, વિશ્રુત **સ્મૃતિશાળીઓ** અને **મહાન્ વ્યાકરણવિશારદો** પાક્યા છે, તેમાં **શ્રી યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાય પણ એક છે. તેમની પ્રતિભાશક્તિ, કાર્યકુશલતા અને **ચારિત્રપ્રભા** અજબ હતી. તેમણે ઉચ્ચ કોટીનું સાહિત્ય લખી હંમેશને માટે અમર નામ મેળવ્યું છે. **શ્રી યશોવિજયજી**ના લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા સો કરતાં વધારે છે, જે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન વિષયના પ્રમાણભૂત કહેવાય છે. **જૈનનવ્ય** ન્યાયમાં તો તેઓએ જ પહેલી લેખિની ચલાવી છે. તર્કના કર્કશ સિદ્ધાન્તોનો ઉંડામાં ઉંડો અભ્યાસ કરી **ન્યાયખંડનખાદ્ય**, **ન્યાયાલોક** જેવા મહાન્ દુર્ઘટ ગ્રંથો બનાવી તેઓએ ગુજરાતનું મુખ ઉજ્વલ કર્યું છે. તેઓ અનેક વિષયના

વિશારદ હતા. ન્યાયની જેમ પાતંજલ યોગ સૂત્રવૃત્તિ, અધ્યાત્મોપનિષદ્, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મપરીક્ષા જેવા યોગના, કાવ્યપ્રકાસ ટીકા જેવા અલંકારના ગ્રંથો, છન્દચૂડામણિ જેવા છાન્દસિક ગ્રંથો અને **શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, શમીના પાર્શ્વનાથ** અને **ગોડી પાર્શ્વનાથ** જેવા **સ્તોત્ર**કાવ્યના ગ્રંથો લખી પોતાની પ્રવીણતા દેખાડી છે.

તેમણે સંસ્કૃતમાં જ સાહિત્ય સર્જન કરી સંતોષ કે મહત્તા માની નથી, પરન્તુ પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પણ ઉંચા પ્રકારનું સાહિત્ય બનાવ્યું છે, એ ખરેખર ખુશી થવા જેવું છે. તેમની ગુજરાતી ભાષામાં પણ ગુણ અલંકાર અને રસની છટા ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે, પણ આ સ્થળે તે વિષય નહિં હોવાથી તેનો પરિચય આપી શકતો નથી.

જેમ બીજા **વિદ્વાન્ કવિ** અને **વીરપુરૂષો**ના જીવન વિષે છૂટા છવાયા અનેક પ્રકારના ઉલ્લેખોથી જગત્માં તેમના જીવન વિષે અનેક માન્યતાઓ ફેલાએલી હોય છે તેમ **શ્રી યશોવિજયજી**ના જીવન વિષે પણ અનેક **કિંવદન્તીઓ** ચાલતી હતી અને ચાલે છે. હજુએ તેમના સાંગોપાંગ જીવન વિષે ખાસ સામગ્રી મલી નથી. અત્યારસુધી તેમનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને વિશ્વસ્ત જીવનચરિત્ર લખાયું નથી.

થોડા સમયથી **સુજસવેલી** નામનો એક નાનકડો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ ગ્રંથ મલ્યો છે. બાલસાહિત્યના લેખક ભાઇ **ધીરજલાલ ટોકરશી**એ અમદાવાદના **શાંતિસાગરજી**ના ભંડારમાંથી **પં. ભગવાનદાસ** દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રતિ મેળવી છે. તેઓએ આ સંબંધી આલોચનાત્મક એક પુસ્તક તૈયાર કરવા મને કહ્યું, પણ હું બીજા સાહિત્યક કાર્યોમાં ગુંથાયેલો હોવાથી યથા સમય તે કાર્ય જલ્દીથી કરી શકું નહિ, તેથી જ્યારે જૈનયુગના ભૂતપૂર્વ

તંત્રી સાહિત્યરસિક ભાઇ **મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ** B. A. L. L. B. મને મળ્યા ત્યારે રા. **ધીરજલાલ**ને મેં કહ્યું કે જલ્દી કાર્ય કરવું હોય તો સાક્ષરવર્ય **મોહનલાલભાઇ**ને આપો. તે બન્ને મહાનુભાવોએ મ્હારી આ વાત કબુલ કરી, મેં સુજસવેલીની પ્રતિ **મોહન**ભાઇને આપી, પણ ભાઇ **મો**હનલાલ દ. દેસાઇનું સંપાદિત પુસ્તક પ્રકાશિત થાય, તે પહેલાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનો સારાંશ લખી પ્રકટ કરાય તો સારૂં એવી રા. **ધી**રજલાલની ઇચ્છા હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ટુંક સાર આ સ્થળે આપવા મેં વિચાર કર્યો છે.

ગ્રંથકારે **સરસ્વતી** અને **સુગુરૂનું** સ્મરણ કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

શ્રી **યશોવિજયજી મહારાજ**ના ગામ પિતાદિ વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છેઃ—

શ્રી યશોવિજયજીના ગામનું નામ કન્હોડું
,, જાતિ વૈશ્ય–વાણીયા
,, પિતાનું નામ–નારાયણ
,, માતાનું નામ–સૌભાગ્યદેવી
,, નામ જસવંત
,, નાના ભાઇનું નામ પદ્મસિંહ
,, દીક્ષા વિક્રમ સંવત ૧૬૮૮
,, દીક્ષાસ્થળ–પાટણ
,, દીક્ષા ગુરૂનું નામ શ્રી નયવિજયજી
,, વડી દીક્ષા દેનારનું નામ શ્રી વિજયદેવસૂરિ
,, નિર્વાણ સંવત્ ૧૭૪૩
,, નિર્વાણ ગામ ડભોઇ

જીવનપ્રભા

શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે વિક્રમ સં. ૧૬૮૮ માં જૈન સાધુ–દીક્ષા લીધી. તે જ વર્ષે ગુરૂ પાસે સામાયિકાદિ શાસ્ત્રોના અભ્યાસની સાથે યોગોદ્વહનક્રિયા કરી મોટી દીક્ષા લીધી. પોતાની તીવ્ર જીજ્ઞાસાથી ગુરૂ પાસે અગ્યાર વર્ષ સુધી રહી જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવી.

વિક્રમ સં. ૧૬૯૯ માં પોતાના ગુરૂ **શ્રીનયવિજયજી** સાથે **શ્રી યશોવિજયજી** રાજનગર–અમદાવાદમાં આવ્યા. અમદાવાદના નાગરિકોની આગળ **યશો**વિજયજીએ આઠ અવધાન કરી બતાવ્યાં, જેની અસર પ્રજા ઉપર સારી થઇ હતી. તે વખતે **ઓસવાળ** જાતિમાં **ધનજી સૂરા** નામનો એક શેઠ હતો, જે ઘણો દાની અને **અમદાવાદ** જૈનસંઘમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો. તે **ધનજી** સૂરાએ શ્રી **યશો**વિજયજીની પ્રતિભાશકિતથી ચમત્કૃત થઇ **નય**વિજયજીની આગળ કહ્યું કે શ્રી **યશો**વિજયજી તીવ્ર પ્રતિભાસંપન્ન છે, યોગ્ય છે. જો સારી રીતે ભણે તો બીજા હેમચંદ્રાચાર્ય થાય. શ્રી **નય**વિજયજીએ કહ્યું કે અત્યારે **કાશી**ના **બ્રાહ્મણો** જ વિદ્વાન્ છે, પણ **સાંપ્ર**દાયિક દ્વેષથી તે **બ્રાહ્મણો** જૈન સાધુઓને ભણાવે નહિ, માટે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે કાર્ય થઇ શકે. **ધનજી** સૂરાને જૈનધર્મ માટે ધગશ ઘણી હતી. તે વિદ્યા અને વિદ્વાન્‌ની કીંમત સમજતો હતો, તેથી ઉત્તરમાં **ધનજી** સૂરા બોલ્યો કે આ કામ માટે હું બે હજાર (૨૦૦૦) રૂપીયા આપું છું. જ્યારે જ્યારે દ્રવ્ય–ધનની જરૂરત હોય ત્યારે ત્યારે સમાચાર આપશો એટલે હું તરતજ મોકલી આપીશ. જેમ શેઠ **વીરચંદ દીપચંદ**ની સહાયતાથી શ્રી **વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ કાશી**માં ભણી અને સાધુઓને ભણાવી જૈનધર્મની પ્રગતિ કરી શક્યા

તેમ યશોવિજયજીએ પણ કાશીમાં જઇ વિદ્વાન્ થઇ વિજયધ્વજા ફરકાવી.

કાશી ગયા.

શ્રી નયવિજયજી પોતાના શિષ્ય યશોવિજયજીને લઇ કાશી પહોચ્યા. વિહારમાં તેમને અનેક કષ્ટોનો મુકાબલો કરવો પડયો.

અભ્યાસ અને પારંગતતા

કાશી જૂના કાળથી વિદ્યાનું ધામ છે. તે વખતે અનેક વિષયોના અઠંગ વિદ્વાનોથી કાશી પ્રકાશવાળી હતી. યશોવિજયજીની પ્રતિભા તીવ્ર હોવાથી તર્ક વિદ્યા ભણવાનો તેમનો ઉત્સાહ અનેરો હતો. ગુરૂ, શિષ્યના સાચા હિતેચ્છી હતા એટલે શિષ્યના અભીષ્ટ વિષયને ભણવવાનો તેમણે બંદોબસ્ત કર્યો. તે વખતે કાશીમાં ન્યાયના પ્રખર વિદ્વાન્ એક ભટ્ટાચાર્ય હતા જેમની પાસે ૭૦૦ શિષ્યો દરરોજ દર્શનશાસ્ત્ર શિખતા હતા. શ્રી યશોવિજયજી જૈન સાધુ પણ તેમની પાસે એકાગ્રતાથી ભણવા લાગ્યા. જૈન સાધુને ભણાવવામાં બ્રાહ્મણો સંકોચ કરતા. ભટ્ટાચાર્યને, ધનજી સૂરાએ ભણાવવા માટે આપેલ ૨૦૦૦ માંથી રોજનો એક રૂપીયો ભણાવવાનો આપવાનું ઠરાવ્યું, તેથી ભટ્ટાચાર્ય ખુશીથી ભણાવવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ પ્રતિભાવાલા યશોવિજયજી એક પછી એક દર્શનના સિદ્ધાંતોને ઝડપથી હસ્તગત કરતા ગયા. ત્રણ વર્ષમાં તેઓએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન દર્શનશાસ્ત્રમાં અનોખી યોગ્યતા મેળવી. ભટ્ટાચાર્ય અને બીજા વિદ્વાન્ આ ગુજરાતી જૈન સાધુની પ્રતિભા જોઇ છક જ થઇ જતા હતા. ઘણા ખરાને ઇર્ષ્યા થતી હતી. વ્યાકરણ અને કાવ્યમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત થયા.

વાદમાં વિજય

જેઓ પોતાની વિદ્વત્તાનો ડંકો લેવા ચાહતા હતા, જગતમાં દિગ્વિજયી પંડિત તરીકે પંકાવવા તમન્ના કરતા, તેઓ **કાશીના** પંડિતો સાથે આજકાલની જેમ નહિં, પણ વ્યવસ્થિત રીતે વાદ કરવાના પ્રયત્નો કરતા. તે વખતે એક **સંન્યાસી** કાશીના પંડિતોને હરાવવા ત્યાં આવ્યો. શ્રી **યશો**વિજયજીએ તેની સાથે **શાસ્ત્રાર્થ** કરવા બીડું ઝડપ્યું. વ્યવસ્થિત રીતે બન્નેનો **શાસ્ત્રાર્થ** થયો; તેમાં વિજય **યશો**વિજયજીનો થયો. આ જીતથી તેમનો યશ **વિદ્**-મંડલીમાં દૂર સુધી ફેલાયે.. વિદ્વાનો આકર્ષાયા. જૂદાજૂદા વિદ્વાનોએ **કાશી**માં મળી શ્રી **યશો**વિજયજીને **ન્યાયવિશારદ**ની પદવી (ટાઇટલ) આપી. **યશો**વિજયજીએ પ્રેમ અને આભારપૂર્વક તે માન સ્વીકાર્યું. **બ્રાહ્મ** અને **શ્રમણ** સંસ્કૃતિની અંદર મીઠો અને ગાઢ સંબંધ કરવામાં આ પદવી સાંકળસમી હતી. તેની બીજી આવૃત્તિ વીસમી સદીમાં શ્રી **વિજયધર્મસૂરિ**ના વખતમાં **કાશી**માં થઇ, કે જ્યારે **કાશીરાજા**ની અધ્યક્ષતામાં વિજયધર્મસૂરિને **શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય**ની પદવી પંડિતોએ આપી હતી.

કાશીથી આગ્રા આવ્યા.

યશોવિજયજી વિદ્યાની સાથે વિજયલક્ષ્મી અને કીર્તિકાંતાને પણ વરી. **કાશી**થી **ગુરૂ** સાથે વિહાર કરી તેઓ **આગ્રા** આવ્યા. **આગ્રા**માં દિગ્ગજ વિદ્વાન્ અધ્યાપકની અનુકુળતા સારી હતી. **સંઘે** ત્યાં રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. **યશો**વિજયજીને પણ લાગ્યું કે વિદ્યાનો અંત નથી. અધૂરા રહી **ગુજરાત** જવું સારૂં નહિ. ભલે વિલંબ થાય; પરિશ્રમ પડે પણ અઠંગ પંડિત થવું જોઇએ. ઉતાવળથી આંબા પાકે નહિ. **યશો**વિજયજીએ **આગ્રા**માં ચાર વર્ષ **ગુરૂ**

સાથે રહી સ્થિરતાપુર્વક વધુ ગંભીર અધ્યયન કર્યું. આ કાર્યમાં **આગ્રાના જૈનસંઘે** પૂરતો યોગ આપ્યો. **યશોવિજયજીનો** દરેક વિષયમાં અભ્યાસ પૂરો થયો. તેમની વિદ્વત્તા પૂર્ણ રીતે પ્રકાશવા લાગી.

આગ્રાથી અમદાવાદ આવ્યા

હવે તેમને જન્મભૂમિનું મધુર સ્મરણ થયું. **આગ્રાથી** વિહાર કરી પોતાની જન્મભૂમિ ગુજરાત ભણી તેઓએ વિહાર લંબાવ્યો. ગામોગામે પોતાની વિદ્વત્તાનો **જૈનો–અજૈનોમાં** પ્રકાશ કરતા **ન્યાયાચાર્ય** શ્રી **યશોવિજયજી** મહારાજ ગુજરાતના **રાજનગર અમદાવાદ** પોતાના **ગુરૂશ્રી નયવિજયજીની** સાથે આવ્યા. **સંઘ** તરફથી તેમનું દબદબાભર્યું સામૈયું થયું. વિદ્વત્તાભર્યા તેમનાં પ્રવચનો થવા લાગ્યાં, તે સાંભળવા માનવ મેદનીનાં પુર ઉભરાવા લાગ્યાં. જુજ સમયમાં તેમની કીર્તિ **અમદાવાદના સાક્ષરો** અને **ઓફીસરોમાં** પણ પ્રસરી ગઇ.

સૂબાની સભામાં ચમત્કાર.

અમદાવાદનો સુબો તે વખતે **મહોબ્બતખાન** હતો. તેની સભામાં **યશોવિજયજીની** પ્રશંસા થઇ. **સુબાએ યશોવિજયજીને** આદરપૂર્વક બોલાવ્યા. પરોપકાર અને શાસનોન્નતિ માટે **રાજસભામાં** જતાં આજકાલના સંકુચિત અને અભિમાની સાધુઓની જેમ **યશો-વિજયજીને** જરા પણ સંકોચ ન થયો. તેઓ **રાજસભામાં** ગયા. **સૂબા** સાથે વિદ્વત્તાભર્યો તાત્વિક વાર્તાલાપ કર્યો. **સૂબાની** પ્રાર્થનાથી સભા સમક્ષ **યશોવિજયજીએ** ૧૮ અવધાન કરી બતાવ્યાં. આ ઉપદેશને અવધાનોથી **સૂબા** ઉપર આ જૈન સાધુની ઘણી સારી અસર થઇ. **સૂબાએ** આનંદ પ્રકટ કર્યો અને ઘણી પ્રશંસા કરી. રાજ્યના વાજાં વગેરે લવાજમાં સાથે ઠાઠથી શ્રી **યશોવિજયજીને** ઉપાશ્રયે પહોંચાડ્યા.

આ પ્રસંગથી **યશોવિજયજી**ની કીર્તિમાં વધારો થયો. જૂદા જૂદા ગચ્છના સાધુઓ અને શ્રાવકો ઉપર જબ્બર અસર પડી. તેમની બધાએ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

ઉપાધ્યાય પદ.

યશોવિજયજીની વિદ્વત્તા, ભણાવવાની શક્તિ, ઉપદેશ પ્રણાલી અને પવિત્ર ચારિત્રથી તેમના ઉપર જૈન સંઘ મંત્રમુગ્ધ થયો હતો. તે વખતે શ્રી **વિજયદેવસૂરિ** જૈનોના મુખ્ય **આચાર્ય** હતા. તેમની આગળ સંઘના આગેવાનોએ શ્રી **યશોવિજયજી**ની યોગ્યતા બતાવી ઉપાધ્યાય પદવી આપવા પ્રાર્થના કરી. થોડા વર્ષમાં શ્રી **વિજયદેવસૂરિ**નું નિર્વાણ થવાથી તેમના **પટ્ટધર આચાર્ય વિજયપ્રભૂસૂરિ**એ વિક્રમ સં. ૧૭૧૮માં **ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી**ને **ઉપાધ્યાય** પદ આપ્યું.

કવિ કહે છે કે **યશોવિજયજી**ની વાણી ઉપનિષદો જેવી ગંભીર હતી. **હરિભદ્રસૂરિ**ના લઘુ બાંધવ જેવા તેઓ હતા, એટલે કે દર્શન-શાસ્ત્રોમાં **હરિભદ્રસૂરિ** જેવી ગંભીર કલમ તેઓએ ચલાવી છે. સિદ્ધ-હસ્ત લેખક હતા.

નિર્વાણ.

શ્રી **યશોવિજયજી**એ પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. અનેક ભવ્ય પુરૂષોને ઉપદેશ આપ્યો, જૈન ધર્મની પ્રગતિના ઉપાયો કર્યા અને સંઘની શોભા વધારી. વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૩ માં તેમનું છેલ્લું ચોમાસુ **ડભોઇ**માં થયું. આ ચોમાસામાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. નશ્વર દેહથી મુક્ત થઇ અનશ્વર **કીર્તિ**ને તેઓ આ લોકમાં મૂકી સ્વર્ગલોકના અતિથિ થયા. તેમના ભૌતિક દેહનો જ્યાં અગ્નિદાહ થયો ત્યાં એક સમાધિસ્તૂપ બન્યો. **સુજસવેલી**ના કર્તા કહે છે કે તે સ્તૂપમાંથી **યશોવિજયજી**ના **નિર્વાહ** દિવસે ન્યાય-ધ્વનિ નીકળે છે—સંભળાય છે.

આજ સુધી વિ. સં. ૧૭૪૫ તેમનો સ્વર્ગવાસ સંવત મનાતો હતો પણ આ ઉલ્લેખથી ૧૭૪૩ છે. વિક્રમ સં. ૧૭૪૫ માગશર શુદિ ૧૧ અમદાવાદમાં **યશોવિજયજીના** એક શિષ્યથી **યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયની **ચરણપાદુકાની** પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી હતી.

સુજસવેલીના કર્તા

સુજસવેલી ગુજરાતી ભાષામાં જુદી જુદી દેશીઓમાં લખાએલો રાસ છે. કવિતા સાદી અને સહેલી છે. આના કર્તા **કાંતિવિજયજી** છે. તેઓ અઢારમી સદીમાં થયા છે. સંભવતઃ શ્રી **વિનયવિજયજીના** જીવનકાળમાં તેમનું અસ્તિત્વ માનવામાં કંઇ હરકત નથી.

આ ગ્રંથમાં શ્રી **યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયના જીવન વિષે ટુંકમાં પણ મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. જેમાં કેટલી બાબતો નવી છે. જેમ **જૈન** સાધુ વેષમાં રહી **કાશીમાં** ભણવું, શ્રી **નયવિજયજીની** સાથે કાશી જવું વિગેરે.

ગ્રંથ પાટણમાં બન્યો

સુજસવેલીકાર લખે છે કે પાટણના સંઘના આગ્રહથી મેં સુજસવેલી લખી છે, તેની છેલ્લી કવિતા છે.

ઉત્તમ ગુણ ઉદ્‌ભાવતાં મ્હેં પાવન કીધી જીહા રે,
કાંતિ કહે જસવેલડી સુણાતાં હુઇ ધનધન દીહા રે ॥

ઇતિ શ્રીમન્ મહોપાધ્યાય શ્રી **યશોવિજયગણિપરિચયે** સુજસવેલિનામભાસ સંપૂર્ણઃ

ઉપસંહાર–સારાંશ

શ્રી **યશોવિજયજી** ગુજરાતમાં જન્મી અને દીક્ષા લઇ કાશી પહોંચ્યા, ત્યાં મુખ્યતયા તર્કશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરી આગ્રામાં આવ્યા. ત્યાં પણ ચાર વર્ષ રહી વધુ ઉંડુ અધ્યયન કરી ગુજરાત આવ્યા. ગુજરાતના લોકોને પોતાના જ્ઞાન ચરિત્ર અને અનુભવનો અનેક રીતે લાભ આપ્યો. જૈનદર્શન શોભાવ્યું. દર્શનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગુજરાતી ભાષામાં સો કરતાં વધારે ગ્રંથો લખી ગુજરાતના ઉચ્ચ સાહિત્યભંડારોને શોભાવ્યા. જૈન સાહિત્યની સૌરભમાં વધારો કર્યો. જૈન સમાજમાં જે અંધાધુંધી અને શિથિલતા ચાલતી હતી તે ઉપર યોગ્ય પ્રહારો કર્યા. યથાશક્ય તેમાં સુધારો કર્યો. છતાં આચાર્ય પદવી પણ તેઓએ લીધી નહિ. તેમનામાં પોતાની કીર્તિ વધારવાની ભાવના હતી. તેમના શિષ્યો સંખ્યામાં નહિ જેવા હોવા છતાં આજે તેઓ અમર છે. મોટું કામ કરી ગયા છે. વર્તમાનના જૈન આચાર્યોએ આ મહાત્માના જીવનથી પાઠ શિખવો જોઇએ. શ્રી **યશોવિજયજી**નું નિર્વાણ ડભોઇમાં ૧૭૪૩ વિક્રમ સંવતમાં થયું હતું.

ન્યાયચાર્ય શ્રી **યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયનું હવે પછી જીવન લખનારે સુજસવેલી સંબંધી આ મ્હારા લેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા સૂચના કરી વિરમું છું.

: ૬૧ :

સ્યાદ્વાદ મંજરી[1]

હું જે ઉદ્દેશથી જે વિષયનો લેખ લખવા તૈયાર થયો છું તે ઉપરના હેડિંગ ઉપરથી જણાઇ આવે છે, એટલે તેની વધારે પ્રસ્તાવના કરી વખત અને કાળનો વ્યય કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી. **સ્યાદ્વાદ-મંજરી** સંબન્ધી મારો અનુભવ બહાર પાડી તેના ફળ તરીકે જૈન તથા અન્ય દર્શનોનું જ્ઞાન મેળવવા વર્તમાન તથા ભવિષ્યના લોકો, અને ખાસ કરી ગુજરાતના લોકો તે તરફ જિજ્ઞાસા (રૂચી) અને પ્રયત્ન (ક્રિયા) વાળા થાય એવી આશા રાખું છું. પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યાક્ષેત્રના ખેડુતોને **સ્યાદ્વાદ મંજરી**નો નવો પરિચય કરાવવાની હું આવશ્યકતા માનતો નથી. કેમકે તે ગ્રન્થે પોતામાં રહેલી અનેરી શકિતથી જ ભારત અને યુરોપમાં હિન્દુ અને જૈનોમાં, જોઇએ તેવી નહિ, તો પણ સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થને શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બરો

---

૧ જૈન, ભાવનગર ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૪.

એક જ પૂજ્ય દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. આનું કારણ આ છે કે આ[1] ટીકાકારે–ગ્રન્થકારે પોતાના ઘર (શાસન)ના સામાન્ય મતભેદવાળા અન્તર સંપ્રદાયો (સમાનધર્મીઓ)ને વખોડવાની વૃત્તિ રાખી નથી. પરન્તુ વીત-રાગના સિદ્ધાન્ત–સ્યાદ્વાદથી વિરૂદ્ધ વર્તનાર અને તેને અસત્ય બતાવનાર અન્ય દર્શની ને પણ સભ્યતાથી સચોટ યુક્તિઓદ્વારા નિસ્તેજ કરવાની–હરાવવાની સિંહવૃત્તિ રાખી છે. એથી જ વસ્તુસ્થિતિ બતાવતાં, સાચું કહું તો મારે કહેવું જોઇએ કે સરલતાપૂર્વક વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાંખ્ય વેદાન્ત, બૌદ્ધ, જૈમિનીય અને ચાર્વાકાદિ અનેક આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનોનું તેમજ જૈનદર્શનનું–સ્યાદ્વાદનું પ્રતિપાદન કરનારા આવી ઢબના તર્કના ગ્રન્થો જૈન સાહિત્ય જેવા મહા સમુદ્રમાં પણ ઘણી જુજ સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે અથવા નથી એમ કહીએ તો પણ અત્યુક્તિ ન કહેવાય. તેમજ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરોમાં એકજ સરખા માન્ય, પણ નહી જેવા જ તર્કના ગ્રન્થો છે. હા, તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર બંને પક્ષો–સંપ્રદાયોમાં તેટલું અથવા તો તેથીયે વધુ માન્ય અને ખ્યાત છે પરન્તુ તે કોરા ન્યાયનો તાર્કિક કે દાર્શનિક ગ્રન્થ ન કહેવાય. તે ખાસ તો સૈદ્ધાન્તિક ગ્રન્થ કહેવાય.

આ **સ્યાદ્વાદ** મંજરી, જેને થોડી મહેનત–થોડી મુશ્કેલી અને થોડા પરિશ્રમથી અનેક પ્રાચીન દર્શનોનું તાત્વિક જ્ઞાન મેળવવું હોય તેને માટે એક અપૂર્વ ગ્રન્થ છે. હિન્દુ ન્યાયમાં પ્રવેશક ગ્રન્થ મુકતાવલી કહેવાય છે પણ તે કઠીન અને અવચ્છેદક અવચ્છિન્નતાથી ભર્યો હોઇ તત્વના જીજ્ઞાસુઓને શુષ્ક લાગે છે. પરન્તુ આ ગ્રન્થમાં (સ્યાદ્વાદ મંજરીમાં) નથી તેવી કઠીનતા અને નથી અવચ્છેદકા (અ)વચ્છિન્ન-

૧ આ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ નથી, પણ અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા ગ્રન્થ ઉપર ટીકા છે.

તાની જાગી. આમાં તો સુન્દર અને સરલ ભાષાની ચમત્કારિકતા સાથે ગહન સિદ્ધાન્તો (તત્ત્વો) ભર્યા છે. આ ગ્રન્થની અંદર આટલો ચમત્કાર આટલી યોગ્યતા અને આકર્ષકતા હોવા છતાં આનો લાભ ગુજરાતના જૈનો કિંચિત્માત્ર (થોડા જ) લે છે." એ વાક્ય લખતાં મારા દિલમાં જેટલું દુ:ખ અને આશ્ચર્ય થાય છે, તેટલું જ આ લેખ વાંચનાર (પાઠક)ના દિલમાં પણ જરૂર થશે અને ખાસ કરી જે સમાજના નેતા સમ્રાટ્ કે મહાન્ આચાર્ય કહેવાય છે, તેઓને તો દુ:ખ સાથે લજ્જા પણ થશે અથવા થવી જોઇએ. આ ગ્રન્થનો લાભ ઓછો લેવાય છે, આનું કારણ શું ? આ પ્રશ્ન ઉપર મેં થોડો વિચાર કર્યો છે. મને તો આનાં કારણો આ જણાય છે.—

કારણો.

૧ જૈન સાધુ સાધ્વી કે શ્રાવક વર્ગમાં લગભગ બસો (૨૦૦)વર્ષથી સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ થએલી વધુ બેદરકારી.

૨ તાર્કિક વિચાર કરવામાં શોખ અને સમયની ઘણી ન્યૂનતા.

૩ ગૃહસ્થ વર્ગમાં સામાન્ય વર્ગમાં વધેલી ગરીબાઇ.

૪ શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર અને સ્થાનકવાસી સમાજમાં પરસ્પર એક બીજાનાં ખંડન કરવામાં શક્તિ અને ધર્મ ભાવનાનો થતો વ્યય.

૫ સ્યાદ્વાદ મંજરી ઘણી કઠીન અને મોટી છે એવી ફેલાયેલી લોકોમાં ભય ભરેલી ખોટી માન્યતા.

મેં બતાવેલ પાંચ કારણોમાંથી પહેલાનાં ચાર કારણો તો સહુ કોઇ સ્થિર અને દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમજી જશે. પણ છેલ્લું

કારણ સમજતાં વાર લાગશે. 'સ્યાદ્વાદ મંજરી ઘણી કઠીન છે,' આ ભયના ભણકારા આજે પણ કેટલાક વર્ષોથી પરંપરાને લીધે સાંભળવા સુશક્ય છે. મારા કાનમાં પણ ઉપર્યુક્ત ભાવાર્થના ભણકારા પડ્યા હતા, અને તેથી જ આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરતી વખતે મારા મનમાં પણ તેવો જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે "અરે! આ સ્યાદ્વાદ મંજરી તો મુક્તાવલી કરતાંયે વધુ કઠીન છે? સમજ પડશે કે નહીં?" તો પણ મારી હિમ્મત અને ઉત્સાહશક્તિ તે ક્ષોભ કરતાં વધુ બલવાન હતી એટલે તે ભય કે ક્ષોભ તરફ મેં ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરી ઇસ્વીસન ૧૯૨૫ ફેબ્રુઆરી મહીનામાં મેં આ સ્યાદ્વાદ મંજરીનો શ્રી **વીર**તત્વ પ્રકાશક મંડલમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મંગલાચરણ થઇ રહ્યા પછી '**इह हि विषमदुषमाऽऽरजनितिमिरतिरस्कारभास्कराऽनुकारिणा** .... લગભગ દોઢસો અક્ષરે પુરૂં થતું કાદંબરીને પણ ભૂલાવે તેવું લાંબા સમાસવાળું વાક્ય જોઇ–વાંચી **प्रथमकवलेमक्षिकापातः** ન્યાયથી મારો ગભરાટ વધ્યો. આગળ વાંચતાં પ્રથમ શ્લોકની ટીકા આવી એટલે સુગમતા આવી. ભાષાસૌષ્ટવ પણ દેખવામાં આવ્યું અને ગુરૂવર્ગ તરફથી આશ્વાસન પણ મળ્યું. અમે સોત્સાહ આગળ વધતા ગયા. ફરીને "**स्वतोऽनुवृत्ति व्यतिवृत्तिभाजो**" **तथा** "**आदीपमाव्योमसमस्वभावं**" ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં સામાન્ય વિશેષ અંધકારનું પૌદ્‌ગલિકત્વ નિત્યા નિત્યત્વાદિ કઠીન વિષયો આવવા લાગ્યા; પરંતુ એક તરફ સ્વ૦ પં. **વેલસિંહ**ભાઇની સમજાવવાની સરલ શૈલી અને બીજી તરફ ગ્રંથની સુંદર છટાવાલી સાહિત્ય ભાષા તે તાત્તિક વિષયોને પણ અમારા મગજમાં સચોટ બેસાડતી હતી. અમે બન્ને જણા કલકત્તાની પરીક્ષા દેવાના ઇચ્છુક હતા અને તે ઉદ્દેસ્તાને લીધે જ આ ગ્રંથના લગભગ દોઢસો પૃષ્ઠ[1] મેં કંઠસ્થ

૧ લગભગ ૨૨૨૦ શ્લોક

કર્યાં હતા, અને આ ગ્રન્થની પૂર્તિ લગભગ પોણાનવ મહીનામાં કરી હતી. અમે બન્ને જણ આ ગ્રન્થને પૂરો કરી ગઇ [1]સાલના (ઇ. સ. ૧૯૨૬) ફેબ્રુઆરી મહિનામાં કલકત્તાના કેન્દ્ર દ્વતીયામાં જઇ પ્રથમા અને મધ્યમા પરીક્ષા સાથ આપી. જૈન શ્વેતામ્બર ન્યાયની મધ્યમા પરીક્ષામાં ફક્ત આ એકજ ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થનો પૂરતો અનુભવ કર્યા પછી મને પૂર્વની ભીતિ ઉપર સ્મિત–હાસ્ય થયું અને હૃદય બોલી ઉઠ્યું કે " કોઇ અધકચરા મનુષ્યે આ વાત ઉપાડી હશે, કે સ્યાદ્વાદ મંજરી કઠણ અને મોટી છે " હું કહી શકું છું કે આમાં ભાષાની કઠીનતા કશી નથી. હા, સામાન્ય વિશેષ બૌદ્ધોના વાચકના વિવેચન આદિ જેવા સ્થળે વિષયને લઇને કઠણતા જરૂર છે. તેને પણ ગ્રન્થકારે કાલિદાસ હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ સુંદર અને સરલ બનાવવા ઘણો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. અને તે સફલ પણ થયો છે. કોઇ પણ ગ્રન્થકારની વૈષયિક (વિષય સંબન્ધી) કઠીનતા તો સર્વથા દૂર થવી દુઃશક્યજ નથી, પરન્તુ અશક્ય છે. ન્યાયના ભણનારે તે કઠીનતાથી ડરવું એ સમુદ્રમાં રહી માછલી અને જલની અગાધતાથી ડરવા જેવું છે. બીજા હિન્દુ અને જૈનોનાં ન્યાયના ગ્રન્થો કરતાં અનેક પ્રાચીન દર્શનોનું સભ્યતા અને સચોટ યુક્તિઓ દ્વારા પ્રતિપાદન કરતો આ ગ્રન્થ ઓર જ ભાતનો તાત્વિક અને સરલ છે. એમ અનુભવ કર્યા પછી સહુ કોઇને માનવું પડશે. આવા અપૂર્વ ગ્રન્થની જૈન સમાજમાં સુભાગ્યે વિદ્યમાનતા હોવા છતાં તેના લાભ લેનારાઓનો લગભગ અભાવ જ જોઇ મારા હૃદયમાં તો જરૂર દુઃખ થાય છે. ફક્ત દશ બાર વર્ષ પહેલાં કાશીની શ્રી યશોવિજયજી પાઠશાલા તરફથી અનેક, વિદ્યાર્થીઓએ આનો અભ્યાસ કરી પરીક્ષાઓ આપી

૧ આ લેખ સં. ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરીમાં લખેલ છે.

હતી. તે પછી શ્વેતામ્બરોની એક સંસ્થા ગામમાંથી આ ગ્રન્થરત્નની કોઇએ પરીક્ષા આપી હોય એવું મારા ધ્યાનમાં નથી. હા, મને હમણાં સ્મરણ થાય છે કે–ગઇ સાલમાં ઇન્દોર અને વિકાનેર વાલા બે જણે આની પરીક્ષા આપી છે, કે જે વર્ષમાં અમે બન્ને જણે આપી છે. શ્રી **વીરતત્વ પ્રકાશક મંડલે** ગઇ સાલથી પરીક્ષા અપાવવાનું કામ ફરીથી હાથમાં લીધું છે. મને આશા છે કે તે સમાજના સુભાગ્યે સફલતા મેળવશે. શ્રી **વી. પ્ર. મં.** સિવાય આપણી ધાર્મિક કે સામાજિક સંસ્થાઓ ઘણી યે છે અને શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર કે સ્થાનકવાસી જૈનોમાં સાધુ–સાધ્વી સમુદાય પણ બહોળો છે. તે બધી સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ન્યાય–વ્યાકરણનો પૂરતો બોધ કરાવી આ સ્યાદ્વાદ મંજરીનો અભ્યાસ કરાવવાનો નિયમ રખાય તો એમ કહી શકાય કે જૈનોએ આ અઠંગ ગ્રન્થનો ઘણો સત્કાર કર્યો છે. તેમજ **મહાવીર વિદ્યાલય**, શ્રી **યશોવિજયજી ગુરૂકુલ, પંજાબનું ગુરૂકુળ** તથા **મહેસાણાની પાઠશાલા** જેવી સંસ્થામાં તો પ્રાચીન જૈન ન્યાય –વ્યાકરણ અને કાવ્યોના ગ્રન્થો ખાસ કરી પાઠયક્રમમાં રખાવા જોઇએ. તે સિવાય સમાજના દ્રવ્યની સફલતા નહી થવાની એમ હું જ નહી પણ ઘણાએ જૈન વિદ્વાનો ધારે છે. કહે છે, અને લખે છે. તે સંસ્થાઓમાં જો આવો પાઠય ક્રમ રાખવામાં આવે તો દશ વર્ષ પછી જૈનોમાં પંડિતોની ખોટ ઘણી ઓછી થઇ જાય. આજે કાશીની **પાઠશાલાના** ગણ્યા ગાંઠયાં વિદ્યાર્થીઓ સિવાય **શ્વે૦ મૂ. પૂ.** સમાજમાં ક્યાંય પણ પ્રાયઃ સંસ્કૃત જૈન પંડિતો મલતા નથી. તેથી જૈનોને ભણવાનું એક પ્રાચીન ગ્રન્થ રત્નોનું સંશોધન તથા અનુવાદ કરાવવાનું ઘણું કામ જૈનેતરો પાસે કરાવવું પડે છે. આ વાત સાહિત્ય અને ધનના સમુદ્ર એવા જૈન સમાજની કીર્તિમાં ન્યૂનતા લાવે તેવી છે. અને ઘણી વખત અનર્થકારી તથા

અધર્મને પુષ્ટ કરનારી પણ થાય છે. આપણા સાધુઓમાં તથા સાધ્વીઓમાં ઘણાંએ બુદ્ધિશાળી છે અને પરિશ્રમી પણ છે. તેઓને માટે **સ્યાદ્વાદ**મંજરી ભણવી એ એક આનંદનો વિષય કહેવાય છે.

જૈન સમાજમાં ઘણાને એ વાતની ખબર નહિ હશે કે હિન્દુ કોમમાં અને ખાસ કરીને આર્યસમાજમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની આવશ્યકતા અને રૂચિ દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે. યુનિવર્સીટીમાં, કોલેજો, ગુરૂકુલો, અને હાઇસ્કુલોમાં પણ હવે સંસ્કૃત અભ્યાસ ફરજીઆત તરીકે દાખલ થયો છે. અને થતો જાય છે. ઉત્તર ભારત, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોની તો હવે એવી માન્યતા થઇ ગઇ છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી અને દેશભાષા નહિં જાણનાર મનુષ્ય વિદ્વાન, સંશોધક, ભાષાશાસ્ત્રી, સંપાદક, પૂરાતત્ત્વજ્ઞ કે સારો લેખક થઇ ન શકે. આ વાત વસ્તુતઃ ભારતીય લોકો માટે બીલકુલ સાચી છે. આપણે જોઇએ છીએ કે જે પ્રાંત, સમાજ કે મનુષ્ય ઓછામાં ઓછી ઉપર્યુક્ત ચાર ભાષામાંથી એક ભાષાથી અનભિજ્ઞ હોય તો તે ઉપરના ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ યોગ્યતા મેળવી શકતો નથી. ગુજરાતમાં ઘણા અંગ્રેજી ભણેલા લેખકો અને વક્તાઓ છે. અને ઘણાઓ પોતાના તરફથી નિકળતા ચિત્રોવાળાં ભભકાદાર માસિકોને સાહિત્યનું સુંદર, ઉત્તમ કિંવા ઉચ્ચતમ માસિક કિંવા ત્રમાસિક, માને છે અને મનાવે છે, લખે છે અને બોલે છે. પરંતુ એક વિદ્વાન્ સમાલોચક તો તે માસિકોને વિદ્વાન્ અને સાહિત્યક માસિક તો નહિં જ ગણે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતથી અનભિજ્ઞ ગુજરાતના જૈન અને હિન્દુ, પારસી કે મુસલમાન જેટલા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યો અને પત્રો છે તેઓમાં વિશાળ જ્ઞાન સંબંધી ઘણી ખામીઓ અને અશુદ્ધિઓ જણાય છે. ભાષાદોષનો તો ત્યાં સુકાળ છે અને સમાલોચના કિંવા શોધખોળ

બુદ્ધિનો તો છપ્પનીઓ બેઠો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના, ન્યાય-વ્યાકરણ અને સાહિત્યના ગ્રંથો ભણ્યા વગર, ધર્માભિમાન, વાક્પટુતા અને તર્કશક્તિ આવતી નથી. જેને ભારતીય સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે વિદ્વત્તાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવું છે, તેને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની ખોટ ન જ શોભે. આર્યસમાજીઓ ગુરૂકુળોમાં એક એક વિષયમાં પ્રૌઢ સંસ્કૃત વિદ્વાનો તૈયાર કરી શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા ઘણા ભોળા હિન્દુ અને જૈનોને ડરાવી, હરાવીને હજારોને પોતાના પક્ષમાં ખેંચે છે,[1] છતાં જૈનો જાગતા નથી. પણ મારે એ વાત જાણી અને જણાવીને આનંદ માનવો જોઇએ કે લગભગ પંદર વર્ષથી આપણા દિગંબર ભાઇઓ જાગ્યા છે. તેઓએ એ દિશામાં કંઇક પ્રયત્ન કર્યો છે. અને કરતા જાય છે. તેઓમાં આજે નવીન પ્રાચીન ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્યાદિ વિષયોના સેંકડો સંસ્કૃત વિદ્વાનો તૈયાર થયા છે. તેઓની કાશી, **સાગર**, **સહ**રાનપુર, **મો**રેના, **બી**ના, **લ**લિતપુર, **બ્યા**વર, જબ્બલપુર, જયપુર, ઉદયપુર, ઇન્દોર આદિ ઘણાં ગામોમાં કેવલ સંસ્કૃતની જ (**ય**શોવિજયજી જૈન પાઠશાળા બનારસ જેવી) સારી સારી પાઠશાળાઓમાંથી દર વર્ષે લગભગ પચાસ પચાસ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાઓ આપતા જાય છે. તેનુંજ આ કારણ છે કે પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં આર્યસમાજીઓની સાથે તેઓએ ઘણી વખત શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળવ્યો છે. અને લોકોમાં હવે એવી છાપ પડતી જાય છે કે જૈનો સારા વિદ્વાન્ હોય છે. તેથી આર્યસમાજીઓ પણ તેઓથી ડરે છે, સ્થાનકવાસીઓમાં પણ **બ્યા**વર, ઉદેપુર, **ર**તલામ, **બિ**કાનેર આદિ સ્થળે સંસ્કૃતની

૧ જેમકે પાલિ (મારવાડ) વાલા પંડિત **પરમાનન્દે** પ્રારંભથી જ જૈનોનો આશ્રય લઇ છેવટે મહાવીર ભગવાનને ગાળો ભાંડી જૈન ધર્મની નિંદા કરી.

પાઠશાળા થઇ છે અને થતી જાય છે. જ્યારે શ્વેતાંબરોમાં ફક્ત શ્રી વીરતત્વ પ્ર. મંડળીની એકજ સંસ્થા છે. (અહિં પાઠકે એમ ન સમજવું જોઇએ કે હું વિષયાંતર થયો છું. મેં જે લખ્યું છે તે મારા ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે લખ્યું છે. અને લખીશ તે પણ તેની પૂર્તિ માટે.) મુંબઇની યુનિવર્સીટી, કલકત્તાની ગવર્મેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ તથા બનારસના વિશ્વવીદ્યાલયમાં પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પરીક્ષામાં **સ્યાદ્વાદમંજરી** પણ દાખલ થયેલી છે. જૈનેતર વિદ્વાનો પણ પ્રસ્તુત મંજરી તરફ કોયલની માફક મુગ્ધ થતા જાય છે, ત્યારે કેવળ [1]શ્વેતાંબરો અને સ્થાનકવાસી જૈનો જ આનો લાભ ન લે? કે જેના ખાસ પૂર્વજોએ અગાધ બુદ્ધિના શ્રમથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. તો એ કેટલું વિચિત્ર લાગે છે? તો પછી દરિદ્રના ધનની માફક આ ગ્રંથથી પૂર્વના જૈનાચાર્યોના આ વારસાની શી કૃતાર્થતા? અને આપણી આ શી કૃતજ્ઞતા? હવે તો જૈનોએ જાગવું જોઇએ. અને **શ્રી. વી. પ્ર. મં.**ની જેમ બીજી શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસીઓની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્કુલોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનો પૂરો બોધ કરાવી **સ્યાદ્વાદમંજરી** અને તેના જેવા બીજા પણ જૈન ન્યાયના આકર ગ્રન્થોનો અભ્યાસ અને તે પછી પરીક્ષા આપવાનો રિવાજ ફરજીઆત તરીકે દાખલ કરાવવો જોઇએ. તથા અલ્હાબાદ, મદ્રાસ, પૂના, પટણા, કાશ્મીર, આદિની યુનિવર્સિટીઓ અને કૉલેજોમાં આ ગ્રંથને જરૂર દાખલ કરાવવો જોઇએ.

સ્યાદ્વાદમંજરી જેવા ગ્રંથનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઇએ તેના સોમા ભાગ જેટલો પણ થયો નથી. તેમજ તેના ઉપર ઉહાપોહ પણ

---

૧ બિહારની સંસ્કૃત પરીક્ષામાં અને ઇન્દોરના હોલ્કર મહા વિદ્યાલયમાં પણ આ ગ્રન્થ દાખલ થયેલ છે.

થયો નથી. મફત આપી પ્રચાર કરવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઘણી વખતે અને ઘણે સ્થળે યુનિવર્સિટી અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પૈસાથી પણ આ પુસ્તક મળવું દુર્લભ થઇ ગયુ હતું. અને કદાચ મળતું તો [1]ચોખંબા સીરીઝનું ત્રેતાયુગના આકારનું, સેંકડો અશુદ્ધિઓ વાળું, દેખાવમાં **ભદ્દું** અને છપાઇમાં રદ્દી મળતું.

તેવી અવસ્થામાં અદૂરદર્શી કોલેજીયન વિદ્યાર્થીઓનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અશુદ્ધ અને ભદ્દાપણાને લઇને ઘણો ખરાબ અભિપ્રાય બંધાવવો સંભવિત છે, અને કેટલાક તો એવા પણ ઉદ્ગારો કાઢે છે કે આવું રદ્દી પુસ્તક બી. એ. માં કે એમ. એ. માં કેમ રાખ્યું ? જૈન સાહિત્ય આવું હશે કે ? ઇત્યાદિ વિચારોથી જૈનોનાં સાહિત્ય સંબંધી લોકોની જે કાંઇ શ્રદ્ધા હોય તે પણ શિથિલ થતી જાય.

આ બધા ખરાબ પરિણામના આરોપી શ્વેતાંબર જૈનો જ છે, કે જેઓ પોતે તેનો બરાબર ઉપયોગ કરતા નથી. અને બીજાઓને ઉપયોગમાં આવે એવા સુંદર આકર્ષક ટાઇપ અને અંગ્રેજી વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય ભપકાદાર બનાવીને તેના ઉપર ઉહાપોહ અને શોધખોળો કરી. નીચે ટીપ્પણ અને વિવેચન સહિત છપાવી અનુકૂળતા કરી આપતા નથી.[2]

હિન્દ, બૌદ્ધ અને ક્રિશ્ચયનોના **રઘુવંશ**, **શાકુંતલ**, **રામાયણ**, **ગીતા**, **મહાભારત**, **ધમ્મપદ** અને **બાઇબલ** આદિ ગ્રંથોને શુદ્ધ અને આકર્ષક બનાવી અનેક શોધખોળો કરી, હિન્દુઓ અને ખાસ કરીને બંગાળના અને દક્ષિણના વિદ્વાનો બહાર પાડે છે, આકર્ષકતા અને અનુકુળતા

૧ ચોખંબાસિરીઝ, બનારસથી એક હિન્દુદ્વારા નિકળે છે.

૨ આ લેખ પછી તો સ્યાદ્વાદ મંજરીની અનેક આવૃત્તિઓ સુંદરરીતે બહાર પડી છે.

જોઇ કોઇ પણ સારો ગ્રંથ કોઇને અનિચ્છાએ પણ હાથમાં લઇ જોવાનું અને ભણવાનું મન થાય, એ એક વિદ્વાન્ કે વિદ્યાર્થીનો સ્વભાવ હોય છે.

યુનિવર્સીટીમાં અને અન્ય સંસ્થામાં દાખલ થયેલ જૈન ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સુંદર સંશોધન કરી છાપવાનું કાર્ય જો કોઇ વિદુષી સંસ્થા હાથમાં લે તો હું કહું છું કે–તે જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સાથે હજારો રૂપીયા અને કીર્તિ પણ મેળવે.

આજ સુધી જ્યાં જ્યાં '**સ્યાદ્વાદમંજરી**' છપાણી છે તેટલા સ્થળોની યાદી આપું, જેટલી કે મારા જાણવામાં છે.

પ્રકાશક	**કેવી છે**
શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા (ભાવનગર)	મૂળ પત્રાકારે સારી અને શુદ્ધ
આર્હત્મત પ્રભાકર (પુના)	પુસ્તકાકારે, નોટ ટીપ્પણ સાથે
ચોખંબા સીરીઝ (કાશી)	પુસ્તકાકારે ઘણી અશુદ્ધ
શ્રી રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા	હિંદી ભાષાંતર સાથે
ડો. **મી**રો નો (મુંબઇ)	(છપાશે) અંગ્રેજી ભાષાંતર

ઉપરના કોષ્ટકથી જણાય **છે** કે **સ્યાદ્**વામંજરીનાં ભાષાંતરો [1]અંગ્રેજી તથા હિન્દી ભાષામાં થઇ ગયાં છે, જ્યારે ગુજરાતી કે જે જૈનોનું ધામ છે, તે દેશની ભાષામાં સુંદર ભાષાંતર કરવા ગુજરાતના જૈનો ઘણા વર્ષોથી વાચિક પ્રયત્ન કરે છે; છતાં હજી સુધી આપણી ઉગતી પ્રજાને સંતોષ આપે, તેવું ગુજરાતી ભાષાન્તર થયું નથી.

---

૧ આ ભાષાંતર એક યૂરોપીયને કર્યું છે. તે હજી છપાણું નથી.

અરે ! આજે ઘણી સરકારી સંસ્થાઓમાં આ ગ્રંથ અંગ્રેજી કોર્સમાં દાખલ થયો હોવાથી આનો અંગ્રેજી અનુવાદ તો ક્યારનો યે કરી-કરાવી બહાર પાડવો જોઇતો હતો; છતાં તે પણ થયું નથી. ખેર ! ગયા સમયની ભૂલોને યાદ કરી દુઃખી થવું લાભકર નથી, પણ હવે તો આ ગ્રન્થ (**સ્યા. મં.**)નો કોઇ અઠંગ જૈન વિદ્વાન કે જે ન્યાયનો સારો વેત્તા હોવા ઉપરાન્ત લોકોને રૂચે એવી સરલ અને સુંદર અનુવાદની ભાષા (જેમાં ભાષાંતર કરવાનું છે, તે ભાષા) ઉપર કાબુ ધરાવતો હોય તે-ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યના લોકોને ઘણી અનુકૂળતા થઇ જાય અને તેથી તેઓનો સાચો આશીર્વાદ મેલવી શકે.

આનું ભાષાંતર કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય તેમને નીચેની સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવ પ્રેરણા કરૂં છું.

૧ **સ્યા**દ્વાદમંજરીનું ભાષાંતર સુંદર અને સરળ લોકભાષામાં કરવું.

૨ જે જે સ્થળે જે જે વિષયમાં, શબ્દાર્થમાં કે પદાર્થમાં શંકા રહે ત્યાં ન્યાયના વિદ્વાનોને પૂછી, ખુલાસો કરી લખવું. નહિં કે-શંકા રહી તો તેમનું તેમજ ગોટાળાવાળી કિંવા પોતાને પણ શંકિત ઉંધો અર્થ ધબેડી રાખવો. જેમકે **ત**ત્ત્વાર્થસૂત્રાદિના હિન્દી ભાષાંતરોમાં થયું છે, કે જે ગ્રન્થોના ભાષાંતરની કાંઇ સાર્થકતા નથી. ભાષાંતર કરતી વખતે સંસ્કૃત રૌઢિક કે યૌગિક શબ્દો તેમનાં તેમજ મૂકતાં તેનાં પર્યાયવાચક લોકભાષામાં વપરાતા પ્રસિદ્ધ અને અન્ય સુંદર શબ્દોમાં અર્થ કરવા કે જેથી ભાષાંતરની સાર્થકતા થાય.

જૈનોના ઘણા ગ્રન્થોનાં ભાષાંતરો તો તેવાં જ થયા છે કે જેનાં વાંચનારાઓને મૂળગ્રંથથી કાંઇ વધારે જાણવાનું મળતું જ નથી. તેથી

તાત્પર્યાર્થ તો સમજાયજ શેનો? તેના ઉતારા આપી સમાલોચના કરવાનું અહિં સ્થાન નથી; પરન્તુ તેનું એક જ ઉદાહરણ આપીશ, શ્રી રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા તરફથી બહાર પડેલ તત્ત્વાર્થમાં **"नामभावनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः"। तत्वार्थ सूत्र** अ. १, **सू०** ५. તેનું હિન્દી ભાષાંતર **नाम स्थापना द्रव्य भाव इन अनुयोगोमे जीव और सप्ततत्वोंका न्यास होता है।** આ ભાષાંતરની અંદર-સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ, અનુયોગ, અને ન્યાસ આ શબ્દોનો સ્ફુટાર્થ હિન્દી ભાષાંતર કર્તા સમજ્યા હશે કે નહિં તે પણ શંકા છે; તો પછી સંસ્કૃત નહિ જાણનારા કેમ સમજી શકશે? મતલબ કે સ્થાપનાદિ સંસ્કૃત શબ્દો તેમના તેમ મૂકેલ છે.

૩ દરેક ઠેકાણે પહેલા મૂળ સ્તુતિકાર હેમચંદ્રનો મૂળ શ્લોક આપીને ગુજરાતીમાં સ્પષ્ટ તાત્પર્યાર્થવાળું તેનું ભાષાન્તર આપવું. પછી સંસ્કૃતમાં સ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકા આપી નીચે તેનું ભાષાંતર આપવું. ભાષાંતર તો લગભગ ટીકાના શબ્દાર્થને અનુકુળ ગોઠવીને કરવું. પછી તેની નીચે એક વિવેચન ભાષાંતરકારે પોતાના તરફથી સ્વતંત્ર આપવું કે જેમાં ટીકામાં આવતી કઠીણ વાતનું, શબ્દનું કે ઉદાહરણાદિનું વિસ્તારથી અન્ય શાસ્ત્રોની પ્રમાણ યુક્તિઓ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરવા પ્રયત્ન કરવો. ટીકામાં આવતા અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની નીચે પર્યાયાન્તર નોટ આપવી, જેમકે **अविगानम्, निष्टंक्यते** ને બદલે **निर्विवादम्, ज्ञायते**, ઇત્યાદિ.

ટીકામાં આવતા પ્રમાણભૂત આચાર્યો, ગ્રન્થકારો, દર્શનકારો, તથા ગ્રન્થોનો સંક્ષેપમાં નોટની અંદર પરિચય આપવો. જેમકે વાચક મુખ્ય, એટલે તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રન્થરત્નના કર્તા ઉમાસ્વાતિ મહારાજ,

પંચલિંગીકાર, એટલે જીનપતિસૂરિ. બ્રાહ્મણ એટલે શ્રી હર્ષની સભાનો માન્ય એક વિદ્વાન્ અને કાદંબરી મહાકાવ્યના નિર્માતા. ઉલ્લુક એટલે વૈશેષિક દર્શનના નિર્માપક કણાદર્ષિ, અક્ષપાદ એટલે ન્યાય દર્શનનો સૂત્રધાર, દ્રવ્યાલંકારકારો એટલે વ્યાકરણ સૃષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્ર અને ગુંણચંદ્ર જેઓએ [1]દ્રવ્યાલંકાર નામના મહાગ્રંથની રચના કરી છે.

ગ્રંથ પૂરો થયા પછી ટીકામાં આવેલા દરેક સંસ્કૃત શબ્દનો કોષ, લિંગ અને ભાવાર્થ આપવો, જેથી વિદ્યાર્થીને સુગમતા પડે તથા પ્રાકૃત ગાથાઓની સંસ્કૃતભાષામાં છાયા પાછળ અથવા ત્યાંની ત્યાંજ ટીપ્પણમાં આપવી.

ભાષાંતરકારે સ્યાદ્વાદમંજરીની એક સુંદર વિદ્વતાભરી પ્રસ્તાવના લખવી, તેમાં પહેલા તો દ્વાત્રિંશિકાના મૂળકર્તા સમસ્ત વિદ્યા વિશારદ

---

૧ આ ગ્રન્થ થોડા સમય ઉપર **જેસલમેર**ના ભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થએલ છે. તે લગભગ–એક ઇંચ પ્રમાણ પહોળા તાડપત્ર ઉપર લખેલ છે. તેના ફોટા ઉતારવામાં આવ્યા છે. તે ન્યાય ગ્રન્થના દ્વિતીય પુદ્‌ગલ પ્રકાશના અંતરમાં આ પ્રમાણે લખેલ છે:–

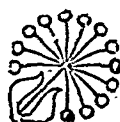
रूपं च सत्त्वमथवादिविटैर्विलुप्त–
मित्थं यथा स्थितिमनीयत पुद्गल नाम् ।
तन्मा...कदाचिदपि पुद्गलार्थमीतो
संदीदशन् यदि भवन्तितम म् कृतज्ञाः

(આ શ્લોકમાં ત્રીજું પદ બરાબર શુદ્ધ નથી.)

इति रामचंद्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालंकारवृतौ द्वितीयपुद्गल-प्रकाशः समाप्तः ॥

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિનું ઐતિહાસિક વિદ્યાજીવન આ લેખનું તેમણે યાવચ્ચંદ્રદિવાકર પર્યંત ગુજરાતના ગૌરવને ટકાવનાર પાણિનીના વ્યાકરણ (સિદ્ધાંત કૌમુદી) ને નિસ્તેજ કરનાર, એક જ હાથે બનાવેલ, સવાલાખ શ્લોક પ્રમિત, સંસ્કૃત મહાવ્યાકરણ, પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકાની ગંભીરતા તેનો રચનાકાળ તથા તેમના સાહિત્યની મળતી સૂચિ આપવી.

તે પછી તેના ટીકાકારના વિષયમાં શોધ કરી તેમનું ઐતિહાસિક જીવન, તથા વિદ્વત્તા, સરળતા, નિપુણતા, સમય નિર્ણય અને તેમનું અન્ય સાહિત્ય કેટલું છે વિગેરે સપ્રમાણ લખવું.

: ૬૨ :

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન[1]

લગભગ પચાસ વર્ષથી જૈન સાહિત્યપ્રકાશન તરફ સમાજના વિશિષ્ટ-પુરૂષોનું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. વચલા ૨૦ વર્ષો સુધી એ સંબંધી કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. અનેક સંસ્થાઓથી પ્રકાશિત થઇ, સંસ્કૃત પ્રાકૃતના ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, આગમ અને નીતિના ગ્રન્થો છૂટથી જૈન અને જૈનેતરોના હાથમાં આવ્યા. તેનું દર્શન, વાચન, મનન અને અધ્યયન પણ ચાલ્યું. સ્વનામ-ધન્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજની સાહિત્યપ્રચારની ભાવનાથી જર્મન, ફ્રાંસ, અમેરીકા, ઇટલી, લંડન અને ભારતના મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં તે ગ્રન્થો ગયા, કલકત્તામાં M. A. સુધી તથા સંસ્કૃતના ટાઇટલ (તીર્થ) પરીક્ષા સુધી જૈન ન્યાય વ્યાકરણના ગ્રન્થો દાખલ થયા. બનારસ અને મુંબઇ યુનીવર્સીટીએ જૈન ધર્મના સાહિત્યને માનપૂર્વક સ્થાન આપ્યું, જૈન

---

૧ જૈન, ભાવનગર, ૩૦ નવેમ્બર ૧૯૩૦.

ધર્મને નાસ્તિક માનનારા કટ્ટર પંડિતોએ પણ જૈન સાહિત્યથી આકર્ષાઇ જૈન સાહિત્યની પ્રશંસાત્મક મધુર પ્રશસ્તિઓ લખી. સમાલોચન કરી અને **શ્રીમાન્ હર્બર્ટ વૉરન**, શ્રીમતી **શુભદ્રાદેવી** (ડૉ. કૌઝે) જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તથા **લક્ષ્મણ રઘુનાથ ભીડે**, (પુના) તથા શ્રીયુત **લક્ષ્મીનારાયણજી** વકીલ (સારંગપુર) પૌર્વાત્ય બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મને પ્રગતિકારક ધર્મ માની સ્વીકાર્યો. આ બધો જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનનો પ્રતાપ છે. પરન્તુ જૈન સાહિત્ય જેવી પ્રગતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રકાશનમાં આવવું જોઇએ, તેવી રીતે આવ્યું નથી. જૈન સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓમાં સંગઠનના અભાવથી તથા સંચાલકોની અવિદ્યમાનતાથી, સાધુ સાધ્વીઓમાં ઘણે ભાગે વિદ્વત્તાની ખામી અને યશઃકામુકતાનો વધારે ભાગ હોવાથી તથા શ્રાવકોમાં વસ્તુ પરીક્ષા વિવેકની ખામીને કારણે જૈન સમાજની લક્ષ્મી જેટલી ખર્ચાઇ છે, તેના પ્રમાણમાં ઉચિત સાહિત્યનું પ્રકાશન થયું નથી. વર્તમાનમાં આપણે ત્યાં સાહિત્ય પ્રકાશનની અનેક પરોપકારી અને સમૃદ્ધ સંસ્થાઓ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાઓના ગ્રન્થો મળતા નથી. ત્રિષષ્ઠિ, પ્રબંધચિંતામણિ જેવા જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઉપયોગી; ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા, તિલકમંજરી જેવા પ્રાચીન નોવેલના ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી. અનેક સારા તર્કગ્રન્થો, કાવ્યો, નાટકો પ્રકાશમાં આવ્યા નથી. તેઓ ઉપર ટીકાઓ બની નથી, ઇત્યાદિ બાબતો આપણી બેદરકારી અને ન્યૂનતા સૂચવે છે. આવા પ્રગતિમાન જમાનાની અંદર આપણે શી પ્રગતિ કરી? સિવાય કે આપસના હાનિકારક અને ખર્ચાળ ઝઘડાઓ! આપણી સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ, કોન્ફરન્સ, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, વિદ્વાનો, સાધુ સાધ્વીઓ હવેથી પણ આ સાહિત્ય પ્રકાશન તરફ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરશે તો હું ધારું છું કે જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનથી કલેશો કરતાં

લાખગણું પુણ્ય આમાં મેળવી શકાશે અને આ પુણ્યથી સૌરભથી જૈન સમાજ ઉજ્વળ થશે. જૈન ધર્મ અને જૈન ઇતિહાસ જગતને ગ્રાહ્ય થશે. મારી તુચ્છ બુદ્ધિથી આગમભિન્ન સાહિત્યમાં કયા કયા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થો છપાવવાની જરૂર છે, તે સમાજને જાણવા માટે લખું છું. સમાજને ઉચિત લાગે તો તે ગ્રન્થોને વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી છપાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે. અને જે ગ્રન્થો પરીક્ષાઓમાં છે તે બહુજ ઓછી કિંમતે વેચવાની ગોઠવણ કરે. જણાવાતા ગ્રન્થોમાં હું બે ભાગ પાડીશ, એક તો જે પ્રકાશિત થઇ ગયા છે, પરન્તુ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, અને બીજા જે અત્યાર સુધી મ્હારી દૃષ્ટિએ સર્વથા અપ્રકાશિત છે

પૂર્વ પ્રકાશિત અનુપલબ્ધ સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થો

नाम	('न्याय)	कर्ता
* श्री रत्नाकरावतारिका		श्री रत्नप्रभसुरि (જૈન ન્યાયતીર્થ પરીક્ષામાં છે.)
* [1]श्री प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारमूल.		श्री वादिदेवसूरि
* [2]अनेकान्त जयपताका (सटीक)		श्री हरिभद्रसूरि
षड्दर्शन समुच्चयबृहद्वृत्ति		श्री गुणरत्नसूरि

(व्याकरण)

* આવા નિશાનવાલા ગ્રન્થો શ્રી યશોવિ. ગ્રન્થમાળા ભાવનગરમાં છપાણા હતા.

૧ આ ગ્રંથ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા ઉજ્જૈન તરફથી બહાર પડયો છે.

૨ આ ગ્રન્થ ફરી આર્હત્‌મત પ્રભાકર મંડલ-પૂનામાં છપાય છે. આમ ત્રણ વર્ષથી જાહેર ખબર આવે છે પણ શું થયું તે જણાતું નથી.

श्री[1] सिद्धहेम वृहद्वृत्ति — श्री हेमचंद्रसूरि (આ તીર્થ પરીક્ષામાં છે.)

* ,, ,, लघुवृत्ति — ,, (આ મધ્યમામાં છે)

* न्यायमञ्जुषा (न्याय संग्रह) सटीक — श्रीहेमहंसगणि (વ્યા. તીર્થમાં છે.)

[2]वाक्यप्रकाश (सवृत्ति) — श्री उदयधर्ममुनि

* हैमलिङ्गानुशासन (,,) — श्री हेमचंद्रसूरि

[3]संस्कृत द्वयाश्रय (,,) (गुजरातनो इतिहास) — ,,

[3] प्राकृतद्वयाश्रय (कुमारपाल चरितम्) सटीक — ,

हेमचन्द्रीय उणादि (वृत्ति सहित) — ,,

धातुपारायण (वृत्तिसहित)

काव्य नाटक साहित्य (अलंकार) छन्द कोष.

× त्रिषष्ठिशलाकापुरुषचरित्र संपूर्ण — श्री हेमचन्द्राचार्य

* विजयप्रशस्ति (सटीक) — हेमविजयगणि

जैन कुमारसंभव सटीक — श्री जयशेखरसूरि

उपमिति भवप्रपंचा कथा (उपन्यास) — श्री सिद्धर्षि

[4]तिलकमञ्जरी — श्री धनपाल कवि

---

૧ આ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ તરફથી છપાઈ હતી. ઉપલબ્ધ, બૃહન્યાસ સહિત હવે છપાય તો સારૂં.

૨ મ્હેસાણાની પાઠશાલામાં આ છપાયો હતો.

૩ આ બને મુંબઇ ગવર્મેંટ સિરીઝ તરફથી છપાણા હતા.

× આવા ચિહ્નવાળા ગ્રન્થો જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી બહાર પડયા હતા.

૪ આ ગ્રન્થ સટીક છપાય તોજ લોકો સારી રીતે લાભ લઇ શકે. કાદંબરી કરતાં યે કઠીન ગદ્ય ગ્રન્થ છે.

नेमिनिर्वाण काव्य	श्री वाग्भट
काव्यानुशासन सटीक	श्री हेमचन्द्राचार्य
निर्भयभीमव्यायोग	श्री रामचन्द्रसूरि
हैम अनेकार्थ कोष मूल	श्री हैमचन्द्राचार्य
देशी नाममाला (प्राकृत देशी कोष)	,,
शब्दरत्नाकर	सुन्दरगणि

इतिहास

प्रबन्धचिन्तामणि	मेरुतुङ्गाचार्य
चतुर्विंशतिप्रतिबन्ध	राजशेखर

(राज्यनीति जैन लॉ)

अर्हन्नीति (सटीक)	श्री हेमचन्द्राचार्य

આજસુધી અપ્રકાશિત છપાવવા યોગ્ય પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃતના ગ્રન્થો.

न्याय.	कर्ता.	स्थान.
तत्वार्थ, हरिभद्रीया टीका	श्री हरिभद्रसूरि	
तत्वार्थनी श्री यशोवि. कृत टीका.	श्री यशोविजयजी	
तर्क भाषा	उ० यशोविजयजी	पाटण
द्रव्यालंकारं (सवृत्ति)	रामचन्द्र, गुणचन्द्रसूरि	जेसलमेर
नयचक्रवाल	मल्लवादी	अमदावाद

[1]अवशिष्ट प्रमाणमीमांसा	श्री हेमचन्द्रसूरि	जेसलमीर, पाटण
युक्तिप्रबोध	श्री मेघविजयजी	डक्कन कोलेज पूना

જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનની દિશામાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી આવે છે. એટલું તો આજે વધતી જતી સાહિત્ય સંસ્થાઓ અને પ્રકાશકો ઉપરથી જોઇ શકાય તેમ છે, પરંતુ સાહિત્યની અગત્યતા અને વ્યવહારૂ દિશા ઉપર હજી આપણે આપણું જોઇએ તેટલું લક્ષ આપી શક્યા નથી એમ આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ સાહિત્ય અને પ્રકાશન સંસ્થાઓની કર્તવ્ય દિશાના અવલોકનથી સ્હેજે તરી આવશે, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આજે જૈનેતર જગત્ જે પ્રગતિ કરી રહેલ છે, અને આજનો ક્રાંતિવાદ તેમાં જે વ્યવસ્થા માગી રહેલ છે, તે પ્રશ્નને વિચારીને સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું આપણી જુની અને અનુભવી સંસ્થાઓ પણ ભાગ્યે જ સમજતી હશે, અને જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નને અંગે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી, આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય ગમે તેટલું પ્રભાવિક હોવા છતાં, જગત્ આગળ એ પ્રભાવિકતાની આપણે ખુબ પ્રતીતિ આપણે કરાવી નહિ શકીએ. આ ઉદ્દેશથી જ આજે કેવા સાહિત્ય-પ્રકાશનની અગત્ય છે તેની બનતી યાદી આ લેખના પૂર્વ ભાગમાં રજુ કરવામાં આવી છે અને બાકીનો ભાગ અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે. આશા છે કે સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને સાહિત્ય સેવકો આ યાદી વિચારે, બને તેટલું અનુસરે અને જે પ્રશ્ન ચર્ચવા જેવો

---

૧ આ મીમાંસાનો ૧॥ અધ્યાય આર્હતમત પ્રભાકરમાં છપાઇ બહાર પડયો છે. સંપૂર્ણ ગ્રન્થ તો પાંચ અધ્યાયનો છે તેની શોધખોલ કરવી જોઇએ.

હોય તે ચર્ચી જૈન જગત્‌ના પ્રાચીન સાહિત્યની મહત્તા દુનિયાના ક્ષેત્રમાં રજુ કરવા યોગ્ય કરે.

न्याय.

नाम	कर्ता	स्थान
रत्नाकरावतारिका-आद्यश्लोक शतार्थ....		अमदावाद
वादरत्नाकर		डक्कन कोलेज पूना
वादिविजय		
सर्वज्ञ-सिद्धि प्रकरण	श्री हरिभद्रसूरि	जेसलसेर
सिद्धान्त रत्नोवलि		डक्कन कोलेज पूना
स्याद्वाद रत्नाकर अवशिष्ट [1]विभाग	वादि देवसूरि	,,
कंटकोद्धार		पाटण
न्यायतत्त्व		जेसलमेर
लिंग लिंगी विचार		जेसलमेर
विप्रवक्त्रमुद्गर		डक्कन-पूना
वणूमतनाटकम्		पाटण
सर्वज्ञ परीक्षा		जेसलमेर
स्याद्वादकलिका	श्री राजशेखर	पाटण
हेतुखण्डनपांडित्य	श्री सुमतिसाधु, श्री आनंदसागरजी	

૧ આના ૪ ભાગ આર્હતમત પ્રભાકરથી પ્રકાશિત થયા છે.

अपशब्दखंडन	श्री कीर्तिचन्द्र	पाटण
अपौरुषेयदेवनिराकरण	यशोदेव	,,
एकसमयज्ञानदर्शनवाद		कोडाय (कच्छ)
दृष्टान्तदूषण		डक्कन-पूना
नास्तिक निराकरणम्		लींबडी
पञ्चदर्शनखण्डन		कोडाय
वेदखण्डन		पाटण
वेदबाह्य निराकरण	श्री हरिभद्रसूरि	डक्कन-पूना
द्विजवदन चपेटिका	श्री हेमचन्द्रसूरि,	मुंबई (लालबाग)
सर्वज्ञवाद स्थल		डक्कन पूना
धर्मोत्तरटिप्पण	मल्लवादी	जेसलमेर
मंगलपाद	श्री यशोविजयजी	
सिद्धान्ततर्क परिष्कार	,,	
स्याद्वादमञ्जूषा	,,	कोडाय
पाण्डित्यदर्पण	उदयचन्द्र	जेसलमेर

व्याकरण ग्रन्थो.

हैमवृहन्न्यास	श्री हेमचन्द्राचार्य	पाटण
,, लघुन्यास	श्री रामचन्द्राचार्य	
,, ,,	धर्मघोष	पाटण
हैमप्राकृत ढुंढिका	द्वितीय हरिभद्राचार्य	,,
,, दीपिका		
मुष्टिव्याकरण	मलयगिरि	
बुद्धिसागर व्याकरण	बुद्धिसागरसूरि	पाटण

शब्दार्णव	सहजकीर्ति	डक्कन पूना
सारस्वतवृत्ति	भानुचन्द्र	पाटण
,,	मंडण	जेसलमेर
,,	नयसुंदर	अमदावाद
काशिका न्यास	जिनेन्द्रबुद्धि	डक्कन पूना
पदव्यवस्था	विमलकीर्ति	
सिद्धान्तचन्द्रिका	ज्ञानतिलक	

काव्य साहित्य.

त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र गद्य		जेसलमेर.
अञ्जनासुंदरी चरित्र	गुणसमृद्धि महोत्तरा साध्वी	,,
विलासवई कहा	साधारण कवि	,,
लीलावतीसारमहाकाव्य	जिनरत्नसूरि	जेसलमेर
महापुरिसचरियं (प्राकृत)	शिलाचार्य	,,
(આમાં ૫૪ પુરૂષોનાં ચરિત્રો છે.)		
कुवलयमाला	दाक्षिण्यचिन्हसूरि	,,
श्रेयांसनाथचरित्र (प्राकृत)	अजितसिंह	पाटण
शांतिनाथचरित्र ,,	देवचन्द्रसूरि (हेमचन्द्रगुरु)	,,
चतुर्विंशति जिन चरित्र		जेसलमेर
अलंकारवर्णन	नरेन्द्रप्रभ	अमदावाद
कविशिक्षा	विनयचंद्र	पाटण
अलंकार मंडन	मंडनमंत्री	,,
कवितामदपरिहारवृत्ति	,,	भावनगर
काव्याम्नाय	श्री अमरचन्द्र	

वाग्भटालङ्कारवृत्ति	श्री जिनपवर्द्धन	
,,	श्री कुमुदचन्द्र	अमदावाद
,,	श्रीराजहंसोपाध्याय	,,
ऋषभोल्लासकाव्य		,,
कविगुह्यकाव्य	श्रीरविधर्म	जेसलमेर
चन्द्रलेखा विजय प्रकरण	श्री देवचन्द्र	,,
जैनकुमार संभववृत्ति	श्री धर्मशेखर	डक्कन पूना
धर्माभ्युदयकाव्य	श्री उदयप्रभ	पाटण
सप्तसंधान	श्री हेमचन्द्रसूरि	
चन्द्रदूतकाव्य	श्री जम्बूकवि	,,
नलोदय काव्य	श्री रविदेव	डक्कन-पूना
नाभेयनेमिद्विसंधान	श्री हेमचन्द्रसूरि	पाटण
नेमिदूत	विक्रम	लिंबडी
पाणिनीद्व्याश्रय	विनयरत्न	
किरातार्जुनवृत्ति	विनयसुन्दर	
किरातार्जुन दीपिका	धर्मविजय	अमदावाद
कुमारसंभववृत्ति	विजयगणि	अमदावाद
घटखर्परवृत्ति	शान्तिसूरि	जेसलमेर
रघुवंशवृत्ति	समयसुन्दर	अमदावाद
राक्षसकाव्यवृत्ति	शांतिसूरि	जेसलमेर
शिशुपालवध टीका	चारित्रवर्धन	डक्कन-पूना
नैषधीयकाव्य टीका	श्री जिनराजसूरि	

અપ્રકાશિત નાટકો

ज्ञानचन्द्रोदय नाटक	पद्मसुन्दर	पाटण
ज्ञानसूर्योदयनाटक	मेघप्रभ	,,
चन्द्रलेखाविजय प्रकरण		
अनर्घ्यराघवटीका	जिनहर्ष	,,
,, टिप्पन	नरचन्द्रसूरि	,,
प्रबोधचन्द्रोदयवृत्ति	रत्नशेखर	,,
मानमुद्रा भञ्जन नाटक	देवचन्द्रगणि	
रंभामञ्जरी	नयचन्द्र	
,, टीप्पन	,,	
यादवाभ्युदय	महाकविरामचन्द्रसूरि	
रघुविलास	,,	
राघवाभ्युदय	,,	
राजीमतीनाटक	यशश्चन्द्र	पाटण
रोहिणीमृगाङ्क प्रकरणम्	रामचन्द्रसूरि	
वनमाला नाटिका	,,	
सुधाकलश	,,	

મારા અનુભવ અને અભિરૂચિ પ્રમાણે મેં આગમ ભિન્ન આટલા ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાનું લખ્યું છે. આ સિવાય બીજાના અનુભવ અને રૂચિ પ્રમાણે હજારો ગ્રન્થો હશે તે પણ યથોચિત બહાર આવવા જોઇએ. સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓના વિદ્વાન્ સંચાલકો તથા આચાર્યાદિ મહાપુરૂષોએ આ બધા ગ્રન્થોના પ્રકાશનમાં પહેલો કયો છપાવવો ? આની ઉપયોગિતાના તારતમ્યનો વિચાર કરી વિદ્વાનોની સલાહ લઇ પ્રકાશન કરવાનું કામ હાથ ધરવું. પરન્તુ નીચેની બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

સૂચનાઓ

૧ જે ગ્રન્થ કોઇ સ્થળે છપાતો હોય કિંવા છપાએલ મળતો હોય તો તે ગ્રન્થ હમણા નહીં છપાવવો.

૨ જે ગ્રન્થ જે સંસ્થા છપાવવા વિચાર કરે તે છાપાઓમાં અથવા મુખ્ય મુખ્ય સંસ્થાવાળાઓને સૂચિત કરી દે કે અમો આ ગ્રન્થ છપાવવાના છીએ.

૩ એક જ સાથ એક જ ગ્રન્થ બે વખત ન છપાય.

૪ જે ગ્રન્થો એજ્યુકેશન બોર્ડ, કે કલકત્તાદિની પરીક્ષાઓમાં છે તે ન મળતા હોય તો સહુ પહેલાં સમાલોચનાની સારી વિવેચન પદ્ધતિથી છપાવવા તથા ઓછી કિંમતે વેચવા.

૫ ભિન્ન ભિન્ન વિષયના વિદ્વાનો પાસે તે તે વિષયના ગ્રન્થો એડીટ કરાવવા. તથા પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ લખાવવી. જે કઠીણ ગ્રન્થ હોય તે ગ્રન્થોની પ્રાચીન ટીકા ટીપ્પણીઓ વિદ્વાનો પાસે કરાવવી અને છપાવવી.

૬ નવા સ્વતંત્ર ગ્રન્થો બનાવવા છપાવવા કરતાં પ્રાચીન ગ્રન્થો ઉપર ટીકા આદિ બનાવવી, બનાવરાવવી અને છપાવવી.

૭ જે ગ્રન્થો મુનિરાજોને વ્યાખ્યાનને માટે ઉપયોગી હોય, તે સિવાયના ગ્રન્થો પુસ્તકાકારે જ બહાર પાડવા લોકોને વધુ ઉપયોગી હોય છે. જેમકે ન્યાય, વ્યાકરણ છંદ, કોષ, અલંકાર નાટકાદિના ગ્રન્થો.

૮ પ્રાચીન ગ્રન્થ છપાવતાં જેમ હસ્તલિખિત પ્રતો વધુ મળે તેમ કરી તેના વિશિષ્ઠ પાઠાન્તરો જરૂર આપવા તથા પદ વાક્ય પેરેગ્રાફોને વાર્તમાનિક પ્રેસની પદ્ધતિથી જુદા પાડી વ્યવસ્થિત છપાવવા.

૯ બને ત્યાંસુધી જૈન પંડિતો પાસે સંશોધનાદિ કરાવવું. અને જૈન પંડિતો પાસે જ ટીકાઓ કરાવવી.

૧૦ સહુ પહેલાં જૈન ગ્રન્થાવળીની પદ્ધતિથી બધા ભંડારોના ગ્રન્થોનું **સૂચી-પત્ર** નવું કરી લેવું જોઇએ.

આ સૂચનાઓ ધ્યાન આપી મેં સૂચવેલ ગ્રન્થો પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો થોડા વખતમાં જૈન સાહિત્યને માટે સુન્દર ફળ આવી શકે. આગમ સાહિત્ય માટે બીજાને લખવાની ભલામણ કરી હાલ તો અહીં જ વીરમું છું. વધુ જાણનારે **"जैन साहित्यका प्रकाश"** નામનો મારો લેખ જોવો.

: ૬૪ :

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્[1]

ગૂજરાતના પ્રાચીન રાજવીઓમાં ચૌલુક્ય રાજવીઓનો નંબર ઊંચો છે. તેમાં પણ વિદ્યા અને વિદ્વાનોના પ્રેમી અને ઉત્તેજક રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ મોખરે છે. લોકોપયોગી અને પંડિતોપયોગી બધાય વિષયોનું ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જી ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારનાર પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રનું સ્થાન પણ ઘણું ઉંચું છે. તેથી આ બન્ને (નૃપતિ અને મુનિપતિ) જ્યોતિર્ધરોના સંપૂર્ણ સહકારથી તૈયાર થએલ "**सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-(व्याकरण)** નું મૂલ્ય ગૂજરાત દેશની દૃષ્ટિએ ઘણું વધી જાય છે. આ વ્યાકરણમાં બન્ને વિશિષ્ટ વિભૂતિઓનાં તેજસ્વી કિરણો પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમાં કાંઇ શક નથી કે જ્યાં સુધી આ વ્યાકરણ રહેશે ત્યાં સુધી વ્યાકરણ સાહિત્ય તરીકે ગુજરાતનું ગૌરવ વિસરાશે નહિ. સંસ્કૃત વિગેરે સાત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાય-વાળા આ પુસ્તકમાં સરલ અને સુંદર રીતે બનાવ્યું છે. આ વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ ગૂજરાત માટે આ પહેલો જ છે.

---

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ. અમદાવાદ, માર્ચ ૧૯૩૫

વિવિધ દૃષ્ટિએ મહત્વ ધરાવતા આ ગ્રંથ વિષે દરીઆપારના લોકો વિચાર કરે છે. **જર્મન પંડિતો** આના સુંદર એડિશનો કાઢે છે, **અમેરિકા** અને **લંડનના પંડિતો** આ ગ્રંથ અને તેના કર્તા વિષે અનેક પુસ્તકો નિબંધો લખી ગંભીર ઉહાપોહ કરે છે, ત્યારે **ગુજરાતના સમ્રાટ્ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી ગુજરાતની** પ્રતિષ્ઠા માટે બનેલ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ સંબંધી **ગુજરાતના** સાક્ષરોનું જોઇએ તેવું ધ્યાન ન ખેંચાય, ગંભિર લેખકો આ વિષયને ન સ્પર્શે, અને **ગુજરાતના સમાલોચકો** આ વિષયપરત્વે શોધખોળ કરી સમાલોચનાત્મક વિચાર ન કરે, એ ખરેખર **ગુજરાત** માટે દુઃખ અને ન્યૂનતાનો વિષય છે.

રાષ્ટ્રીયકીર્તિ ટકાવવા માટે આ વ્યાકરણ સર્જાયું છે. યૂરોપ **અમેરિકા** કે **બંગાલાદિ** દેશોમાં આવો ગ્રંથ પ્રસ્તુત ઉદ્દેશને લઇને હસ્તીમાં આવ્યો હોત તો તે દેશના વિશેષજ્ઞ સાક્ષર લોકોએ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વિષે અનેક મહત્ત્વનાં લખાણો કરી પુષ્કળ પ્રકાશ પાડ્યો હોત. અસ્તુ.

આ વ્યાકરણ સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવા જેવી છે. તેની સ્વોપજ્ઞલઘુવૃત્તિ (હેમાચાર્યની જ બનાવેલ વૃત્તિ) સહિત પ્રસ્તુત વ્યાકરણને સંશોધિત કરવાનું કાર્ય સદ્ભાગ્યે મને મળ્યું છે.[૧] લગભગ ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા કાળમાં મારી યોગ્યતા મુજબ પ્રયાસ કરી આનું સંપાદન કરતાં આ મૌલિક ગ્રંથ; તેની પદ્ધતિ; અને તેના કર્તા આદિ વિષે મને અનેક અનુભવો થયા છે. વિવિધ વિચારો ઉપજ્યા

---

૧ આ ગ્રંથ હમણાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી અમદાવાદ તરફથી બહાર પડયો છે. આમાં મેં સાત પરિશિષ્ટો યોજ્યાં છે.

છે. તે બધાને રીતસર લખવામાં આવે તો એક ખાસુ પુસ્તક થઇ જાય તેમ છે.

જે જે વિષયના મને અનુભવો થયા છે તે જુદા જુદા અનેક લેખોમાં જ લખી શકાય. આ સ્થળે '**પ્રસ્તુત વ્યાકરણ કયા વર્ષમાં અને કેટલા સમયમાં બન્યું ?**' તે પરત્વે લખવાનુ મેં નક્કી કર્યું છે.

જે વિષયના સંબંધમાં હું અહીં લખવાનો છું તે વિષય ઘણો મહત્ત્વનો છે. આ વ્યાકરણના નિર્માણનો સમય નક્કી થવાથી **હેમચન્દ્રાચાર્ય**ના બીજા સાહિત્ય નિર્માણ કાળનો પણ **ઉકેલ** આણી શકાશે, તેમ **સિદ્ધરાજ**ના છેલ્લા ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડી શકશે.

આ વિષય જેટલો મહત્ત્વનો છે, તે કરતાં વધારે **ગુંચવણભર્યો પણ છે.** ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોનાં અનેક જાતનાં લખાણો–ઉલ્લેખોથી બુદ્ધિ ચક્કરમાં પડી જાય છે. તેમ કોઇ ગ્રંથમાં આ વ્યાકરણ સંબંધી નિશ્ચયાત્મક સંવત્ માસ કે તારીખ લખેલ મળ્યાં નથી. એટલે ઘણે ભાગે અનુમાન અને આસપાસના પ્રસંગોને આધારે કામ લેવું પડશે. હું અહીં જે લખીશ તે બનતાં લગી યુક્તિ અને પ્રમાણોથી લખીશ.

પ્રસ્તુત વિષયને સ્પષ્ટ બનાવવા માટે આની સાથે સંબંધ ધરાવનારી ચાર બાબતોનો વિચાર કરવો અગત્યનો છે.

૧ **સિદ્ધરાજ** જયસિંહે **માલવાના રાજા યશોવર્મા**ને ક્યારે જિત્યો ? અને **પાટણ**માં પ્રવેશ ક્યારે કર્યો ?

૨ હેમાચાર્યે સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણની શરુઆત ક્યારે કરી ?

૩ પ્રસ્તુત વ્યાકરણનું પરિમાણ કેટલું ? તેના કેટલા ભાગ ને કેટલા સમયમાં ક્યારે રચ્યો ?

૪. સિદ્ધરાજે સોમેશ્વર ગિરનાર અને શત્રુંજયાદિની યાત્રા ક્યારે કરી? તેની સાથે હેમાચાર્ય હતા કે નહિ?

આ ચારે બાબતોનો હવે આપણે ક્રમશઃ વિચાર કરીએ.

સિદ્ધરાજનો વિજય અને પાટણમાં પ્રવેશ.

લગભગ એક [1]સૈકાથી ગુજરાત અને માળવાના રાજાઓ વચ્ચે વૈમનસ્ય ચાલતું હતું. મિનળદેવી સોમેશ્વર યાત્રા કરવા ગઇ હતી. ત્યાર બાદ જ્યારે સિ૦ જયસિંહ બીજે સ્થળે ગયો ત્યારે લાગ જોઇને માલવાના રાજા યશોવર્માએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી. પણ બહાદૂર અને કાર્યદક્ષ શાંતુ વિગેરે મંત્રિઓએ ગુજરાતને આંચ આવવા દીધી નહિ.[3] સિદ્ધરાજે તે વાત જાણી. માલવપતિની

---

૧ સિદ્ધરાજના દાદા ભીમ સાથે માલવાના રાજા ભોજની ચકમક ખૂબ ચાલી હતી જુઓ–પ્રબંધચિં૦નો ભોજ ભીમ પ્રબંધ. ભીમનો રાજ્યકાલ વિ. સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦, કર્ણનો ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ અને સિદ્ધરાજનો રાજયકાલ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી છે.

૨ ગૌરીશંકર ઓઝાજી કહે છે કે તે વખતે નરવર્મા (યશોવર્માનો પિતા) ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી આવ્યો હતો. આ પરમાર નરવર્માના શિલાલેખો વિ. સં. ૧૧૬૪ સુધીના છે, જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો પૃ. ૧૯૫. નરવર્માનો રાજયકાલ ૧૧૯૦ સુધી મનાય છે. ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ ભાગ ૧ પૃ. ૧૯૬ માં લખે છે કેઃ—યશોવર્માને હરાવ્યા પછી તેના આધીન માલવદેશ ચિત્તોડગઢ ડુંગરપુર–વાંસવાડાનો પ્રદેશ પણ સિદ્ધરાજને હાથ આવ્યો. આનું રાજય ચયું. યશોવર્માનો પુત્ર જયવર્મા થયો.

૩ પ્રબંધ ચિં. સિદ્ધરાજ પ્રબંધ પૃ૦ ૫૮. આનો રચનાકાળ વિ. સં. ૧૩૬૧ છે.

ઉદ્ધતાઇને તે સાંખી શક્યો નહિ. તે મહાપ્રતાપી હતો અને તેની પાસે સૈન્યબળ પણ બહોળું હતું. સિદ્ધરાજે ચઢાઇ કરી. માલવાની રાજધાની ઉજ્જૈન નગરીને ઘેરી લીધી. ત્યાંથી ધારાનગરીમાં નાસી ગએલ યશોવર્માને પકડી કેદ કરી ત્યાં (માલવામાં) પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી. આ વિજયથી સિદ્ધરાજને ઘણો જ સંતોષ થયો. તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી. કેમકે યશોવર્મા માલવાનો પ્રતાપી અને મોટો રાજા હતો.

માલવાથી પાછો ફરી સિ. જયસિંહ રાજા પાટણમાં આવ્યો. ભારતીય રિવાજ મુજબ ત્યાંની પ્રજાએ તેનું રૂડું સ્વાગત કર્યું. રાજા અને પ્રજાએ મહોટો વિજયોત્સવ કર્યો. જિતી આવેલા ગૂર્જર પતિને અનેક બ્રાહ્મણો કવિઓ અને ધર્મગુરુઓ આશીષ અને અનુમોદન આપવા ગયા. આશીર્વાદ આપનારા ધર્મગુરુઓમાં હેમાચાર્ય પણ એક હતા; કે જેમનો સિદ્ધરાજ સાથે પહેલો પરિચય ઘણા વર્ષો અગાઉ થઇ ગયો હતો.[2]

---

૧. જુઓ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રમ કાવ્ય સર્ગ. ૧૪ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં રાજાએ સિદ્ધા ધારાનગરીમાં જઇ યશોવર્માને કેદ કર્યો. એનો ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ યશોવર્માની રાજધાની ધારામાં હતી

૨ પ્રભાવક ચ૦માં હેમચંદ્ર ચરિત્ર શ્લોક ૬૯. પ્રબંધચિંતામણિમાં માલવાને જિતી આવ્યા પછી સિદ્ધરાજ અને હેમચન્દ્રાચાર્યનો મેળાપ ટાંક્યો છે, પણ વિચાર કરતાં તેનાથી ઘણા વર્ષો અગાઉ તે બન્ને વચ્ચે સંબંધ થયો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે જ્યારે વિ. સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્રનો શાસ્ત્રાર્થ સિદ્ધરાજના પ્રમુખપણા હેઠલ થયો, ત્યારે હેમચંદ્રની હાજરી ત્યાં હતી, એ વાતની નોંધ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (દેવસૂરિ પ્રબંધમાં) અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં (પેજ ૬૭) માં છે.

હવે અહીં આપણે એ વિચારવું છે કે **સિદ્ધરાજે** આ વિજય કયા વર્ષે મેળવ્યો, અને **પાટણ**માં પ્રવેશ ક્યારે કર્યો ?

દ્વયાશ્રયથી લઇ પ્રબંધકોષ કે તે પછીના જુના કે નવા ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગની કોઇ ખાસ તારીખ જડતી નથી. ડૉ. જી. બુહ્લર (Dr. G. Buhler) હેમાચાર્યના જીવનચરિત્રમાં (પૃ ૩૩.) લખે છે કે **યશોવર્મા**એ વિ સં. **૧૧૯૨ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ત્રીજ મહિનામાં કોઇને જમીનનું દાન કર્યું હતું. એનું દાનપત્ર મળ્યું છે, ત્યારે તે માલવાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો, એમ લાગે છે. જો આ વાત સાચી હોય તો તે પછી જ સિદ્ધરાજનો વિજય ઘટી શકે.** દાનના પ્રસંગ પછી તરત જ સિદ્ધરાજે જિત મેળવી હોવી જોઇએ. તેથી એમ માનવું અનુચિત નથી કે તે વર્ષના [1]ચોમાસા પહેલાં **સિદ્ધરાજે** જિત મેળવીને તરત જ **પાટણ**માં પ્રવેશ કરી લીધો હશે, એ હિસાબે માલવાનું જીતવું. **પાટણ**માં પ્રવેશ અને વિજયોત્સવ એ બધું કાર્ય લગભગ વિ. સં. ૧૧૯૨ ના શ્રાવણ મહિના સુધી પતી ગયું હશે, એમ મને લાગે છે. વિ. સં. ૧૧૯૪ ના એક શિલાલેખમાં **સિદ્ધરાજ**ને **માળવા**નો રાજા તરીકે લખેલો છે.[2]

---

૧ યુદ્ધ કરવા માટે ચોમાસાની ઋતુ અનુકૂળ નથી એટલે વર્ષાદ પહેલાં તે કામ પતી ગયું હશે.

૨ જુઓ '**પુરાતત્ત્વ**' પુસ્તક ૪ મા.

ઓઝાજી. રા. પૂ. કા ઇતિહાસ ભા. ૧૯-૧૯૬માં લખે છે કે બાર વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે **યશોવર્મા**ને વિ. ૧૧૯૨થી ૧૧૯૫ની વચ્ચે હરાવ્યો હશે. ઉજ્જૈન દરવાજા ઉપરથી એક શિલાલેખ મળ્યો છે કે જે અત્યારે ત્યાંની (ઉજજૈની) મ્યુનીસીપાલટી કમેટીમાં પડયો છે, તેમાં લખ્યું છે કે :

હેમ વ્યાકરણની શરૂઆત.

તે વખતના અને પાછળના બધાય ગ્રંથકારો એકમતે કહે છે કે **માલવાના વિજય પછી સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે આ વ્યાકરણ બનાવરાવ્યું.** તેમ આ જ વ્યાકરણના " **ख्याते दृश्ये** " (પા. ૨૮) સૂત્રની સ્વોપજ્ઞ **लघुवृत्ति** અને **बृहद्वृत्ति** માં " **अरूणत् सिद्धराजोऽवन्तीम्** " (સિદ્ધરાજે ઉજ્જૈની નગરીને ઘેરી) એમ વ્યાકરણકાર હેમાચાર્ય પોતે કહે છે, અને આની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૧૯ થી ૨૯ સુધી) પણ **માલવાના** વિજયનું વર્ણન હેમાચાર્યે કર્યું છે. એટલે એમાં જરાય શંકા જેવું નથી. **પ્રભાવક** ચરિત્રકાર કહે છે તેમ **માલવાની** (ઉજ્જૈની) લૂંટમાં ત્યાંનો એક ગ્રંથ ભંડાર પણ **પાટણ** આવ્યો હતો. તેમાં '**ભોજ વ્યાકરણ**' જયસિંહરાજાએ દીઠું. તેથી તેવું નવું વ્યાકરણ બનાવરાવવાની તેની ઇચ્છા થઇ. તેનામાં રાષ્ટ્ર પ્રેમ હતો. ગૂજરાતના લોકો ગૂર્જર પંડિતોના જ ગ્રંથો ભણે એમ તે ચાહતો હતો. તેમ એક સારા[1] વ્યાકરણની ખોટ પણ

---

૧ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમાં હેમચં૦ ચં૦ માં ૭૦ થી ૯૫ શ્લોક સુધી રાજાને એક સરલ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણની ઉણપ ખટકતી હતી, તે માટે આ વ્યાકરણની પ્રાશસ્તિના છેલ્લા પદ્યમાં હેમાચાર્ય પોતે પણ લખે છે. જેમઃ—

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दाऽनुशासनसमूहकदर्थितेन ।

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः

પ્રસ્તુત-હૈમ-વ્યાકરણના મહત્વ વિષે વધુ જાણવું હોય તો જુઓ ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' નામનો નિબંધ, 'જે આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'માં મંજુર થયો હતો. આ આખોય નિબંધ 'પુરાતત્વ ના પુસ્તક ચોથામાં (પેજ ૬૧ થી) છપાયો છે.

તેને લાગતી હતી. તેથી **સર્વાંગ પૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાની પ્રાર્થના તે રાજાએ હેમાચાર્યને કરી. જેને સાહિત્ય નિર્માણનું એક વ્યસન હોય તેને માટે આવી પ્રાર્થના** 'ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું' જેવી થાય. **હેમાચાર્યે આનંદપૂર્વક ગૂર્જરપતિની પ્રાર્થનાને વધાવી લીધી.** પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, **દ્વયાશ્રય** કે આ વ્યાકરણમાં આની શરૂઆત ક્યારે થઇ તેની તારીખ માસ કે વર્ષ નથી; પણ તેના વર્ણનથી લાગે છે કે સિદ્ધરાજનો પાટણમાં પ્રવેશ થયા પછી તરત જ આનો પ્રારંભ નહિ થયો હશે. સંભવતઃ ૧૧૯૨નું આખું વર્ષ પૂરું થયા પછી જ આનો પ્રારંભ થયો હશે; કેમકે **પાટણમાં** પ્રવેશ કર્યા પછી પણ **સિદ્ધરાજ** બીજા રાજ્યકાર્યોમાં થોડા સમય સુધી જરૂર રોકાયો હશે, અને કાશ્મીરથી પુસ્તકો વિગેરેનાં સાધનો મેળવવા પણ સમય વીત્યો હશે. એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૩ ના પ્રારંભમાં **હેમાચાર્યે** આ વ્યાકરણ બનાવવાની **અર્થ શ્રી**—શરૂઆત કરી હોય એમ મારી કલ્પના છે.

હેમવ્યાકરણનું પ્રમાણ કેટલું ?

ગૂજરાત રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ રાજાની પ્રાર્થનાથી આ વ્યાકરણ બનાવવાનું હોવાથી હેમાચાર્યે આને આકર્ષક અને સમ્પૂર્ણ બનાવવામાં તેમનાથી બનતો પ્રયાસ જરૂર સેવ્યો છે. આ વ્યાકરણ માટે બીજા દેશના **લોકો કિન્તુ પણ કહે,** એમાં હેમાચાર્ય પોતાને માટે જ નહિ, બલ્કે ગુજરાત માટે પણ કલંક સમજતા; તેથી સૂત્ર, ગણપાઠ સહિત વૃત્તિ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપાઠ અને ઉણાદિ એ કુલ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગોથી રચના તેમણે નિપુણતાથી એક હાથે કરી. તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ? તે વિષે પ્રબંધચિંતામણિ વગર બીજે ક્યાંય લખાણ જડતું

નથી. પ્ર. ચિં માં મેરુતંગ આખા હૈમ વ્યાકરણનું પ્રમાણ સવા લાખ શ્લોક જેટલું કહે છે.[1]

હૈમવ્યાકરણ કેટલા સમયમાં બન્યું ?

જેમ હેમાચાર્યે પોતાના આ વ્યાકરણના પ્રમાણ વિષે કાંઇ લખ્યુ નથી, તેમ તે કેટલા સમયમાં કે ક્યારે બનાવ્યું ? તે વિષે પણ તેઓએ મૌન સેવ્યું છે. પ્રબંધચિંતામણિકાર આ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ એક વર્ષમાં બનાવ્યાનું લખે છે.

બન્ને બાબતોની આલોચના

હવે ઉપરનાં બન્ને કથનની આપણે પરીક્ષા કરવી પડશે. પહેલાં એ વિચારવું છે કે પ્ર. ચિં. માં કહેલ [2]સવા લાખ શ્લોક હૈમવ્યાકરણના મૂળના છે કે ન્યાસ વિગેરે ટીકા ગ્રંથના શ્લોકો પણ આ ગણતરીમાં ભેગા છે ? સૂત્ર વિગેરે પાંચ અંગો (લઘુ અને મોટી વૃત્તિ સહિત) કે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેનું પ્રમાણ ૩૦,૦૦૦

---

૧. ××× श्री हेमचन्द्राचार्यैः श्री सिद्धहेमाभिधानं अभिनवं पञ्चाङ्ग व्याकरणं सपादलक्षग्रन्थप्रमाणं संवत्सरेण रचयाञ्चक्रे । प्र. चिं. पृ. ૬૦ (શ્રી જિનવિ. સંપાદિત)

" सं॰ ११९५ ज्येष्ठ वदि १४ गुरावद्येह श्रीमदणहिलपाटकावास्थित महाराजाधिराजपरमेश्वरत्रिभुवनगण्डसिद्धचक्रवर्तिअवंतीनाथबर्वरकजिष्णुजयसिंहदेवविजयराज्ये......मालवराउश्रीयशोवर्मनामानं च जित्वा............॥ ઉજ્જૈનનો શિલાલેખ (राजपूतानेका इ० भाग १ पृ. १९७)

૨ જો કે આ આખો ગ્રંથ શ્લોકબદ્ધ નથી, ગદ્યમાં છે, પણ અનુષ્ટુપના ૩૨ અક્ષર પ્રમાણનો એક શ્લોક ગણી ગ્રન્થનું પરિમાણ (માપ) લખવાની જૂની પદ્ધતિ છે, તે હિસાબે અહીં સવાલાખ શ્લોક સમજવા.

ત્રીસ હજાર શ્લોકોથી વધારે નથી. એ ચોક્કસ છે, એટલે એ નક્કી છે કે પ્ર૦ ચિં૦ માં લખેલ સંખ્યા મૂળ અંગોની જ માત્ર નથી. ત્યારે સવા લાખ શ્લોકની પૂર્તિ કરવા તેમનો 'स्वोपज्ञबृहन्न्यास' કે જેનું પરિમાણ પરંપરાથી ૯૦૦૦૦ નેવું હજાર શ્લોકનું કહેવાય છે, અને ધાતુપારાયણ વિગેરે વ્યાકરણના તેમના બીજા ગ્રંથનો પણ સમાવેશ આમાં (૩૦૦૦૦ માં) કરવો જોઇએ. એમ કરવાથી જ પ્ર. ચિં. માં કહેલ સવા લાખ શ્લોક પરિમાણની વાત સાચી ઠરી શકે. મૂળ પાંચ અંગો અને બૃહન્ન્યાસ વિગેરે ટીકા ગ્રંથોની બધી ગણતરી સવા લાખ શ્લોકની લગભગ થઇ શકે છે.

આ સવાલાખ શ્લોક એક જ વર્ષમાં બનાવ્યા હોય, તેમ સંભવિત લાગતું નથી. જો કે હેમચન્દ્રાચાર્ય એક વિશિષ્ટ સમર્થ પ્રતિભાશાળી અને યુગપ્રવર્તક પંડિત હતા. પણ માનવીની લખવાની પ્રવૃત્તિ ક્રમસર જ થાય, તેમાં સમયની અપેક્ષા રહે એમ દરેકે માનવું જોઇએ. વળી તે વખતે હેમચન્દ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજના પ્રેમભક્તિપાત્ર ખૂબ થયા હતા, એટલે તેમાં પણ તેમનો સમય જતો હશે. એ બધું જોતાં એક વર્ષમાં આ વ્યાકરણનાં સૂત્ર વિગેરે મૂળ પાંચ અંગોની જ રચના હેમાચાર્ય કરી શક્યા હશે કે જેનું માપ ત્રીસેક હજાર શ્લોક જેટલું થાય છે, અને તેટલી રચના શક્ય પણ છે. વ્યાકરણની રચનાનો સંબંધ આ પાંચ અંગો સાથે જ મુખ્ય છે. ટીકા ગ્રંથો તો હેમાચાર્યે ન બનાવ્યા હોત તો પણ તેમનું વ્યાકરણ અધુરૂં ન કહેવાત. તે તો પાછળથી વિશેષ સાધન તરીકે બનાવેલા છે.

આ પ્રમાણે હેમાચાર્યે વ્યાકરણના પાંચે અંગોને એક વર્ષમાં બનાવી વિ. સં. ૧૧૯૩ નું વર્ષ પુરૂં થતાં સિદ્ધરાજને આ વ્યાકરણ અર્પણ કર્યું. આ સંપૂર્ણ વ્યાકરણથી રાજાને અપાર હર્ષ થયો, તેનો

વરઘોડો કાઢયો અને રાજાના ભંડારમાં આ વ્યાકરણગ્રંથને મૂકયો, પ્ર. ચિં. માં લખેલ વ્યાકરણ રચનાનો એક વર્ષ જેટલો કાળ ૩૦૦૦૦ શ્લોક જેટલા મૂળ ભાગ માટે જ સમજવો જોઇએ, એવો મારો મત છે.

વ્યાકરણ બન્યા પછી

સિદ્ધરાજ શૈવધર્મમાં માનનારો હતો. હેમાચાર્ય જૈનધર્મના આચાર્ય હતા. તેમ સિદ્ધરાજ પાસે અનેક પંડિતો, વધતી જતી હેમાચાર્યની કીર્તિને સાંખી શકતા ન હતા. તેઓ અવારનવાર સાચી જૂઠી હેમાચાર્યની નિંદા કરી રાજાના કાન ભરતા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધરાજ, હેમાચાર્યના ગ્રંથની સંપૂર્ણ પરીક્ષા કર્યા વગર જ તેનો પ્રચાર કરે, તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે; તે માટે પુષ્કળ ધનવ્યય કરે, એ નહિ બનવા જેવું છે. એટલે પ્રસ્તુત વ્યાકરણની [1]રાજાએ પોતાના અજૈન પંડિતો પાસે ખૂબ પરીક્ષા કરાવી. સંપૂર્ણ રીતે તેનું પારાયણ અને વાચન કરાવ્યું. પંડિતોએ ખંતપૂર્વક પરીક્ષક દૃષ્ટિએ તેનું પૂર્ણ રીતે અવલોકન કર્યા પછી તેમાં વૈદિક ધર્મ-સમાજ રાષ્ટ્ર અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી કોઇ બાધ તેમને જણાયો નહિ; એટલે રાજાને તેઓએ સદર ગ્રન્થ વિષે સારામાં સારો મત આપ્યો. એથી સિદ્ધરાજનો હર્ષ વધ્યો. હેમાચાર્યની ઉદારતા અને વિદ્વત્તા ઉપર તેની શ્રદ્ધા સજ્જડ થઇ. રાજાએ ત્રણસો લહિયાઓ પાસે તેની સંખ્યાબંધ નકલો કરાવી સર્વત્ર તેનો પ્રચાર કર્યો. પ્રભાવક

---

૧. राज्ञः पुरः पुरोगैश्च विद्वद्भिर्वचितं ततः । चक्रे वर्षत्रयेणैव राज्ञा पुस्तकलेखनम् ॥ १०३ ॥ राजादेशान्नियुक्तैश्च सर्वस्थानेभ्य उद्यतैः । तदा चाहूय सच्चक्रे लेखकानां शतत्रयम् ॥ १०४॥ પ્રભાવક ચરિત્ર.

ચ૦ વિગેરે ગ્રંથોથી જણાય છે કે આ બધાં કાર્યોમાં ત્રણ વર્ષો વીતી ગયા. મને પણ આ વાત સાચી અને સંભવિત લાગે છે. એટલે વિ. સં. ૧૧૯૬ ના છેલ્લા ભાગમાં આ વ્યાકરણનું રીતસર અધ્યયન અધ્યાપન ચાલ્યું હશે, અને આનો પ્રચાર રાજાદ્વારા દેશ વિદેશમાં થયો હશે. જો કે કમનસીબે **સિદ્ધરાજના** રાજકાળમાં ત્રણ જ વર્ષ આના પ્રચાર માટે અવશિષ્ટ રહ્યા,[1] પણ તેના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ રાજા પણ દેશ-વિદ્યા અને હેમચન્દ્રાચાર્યનો પરમ ભક્ત હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી તેના રાજ્યમાં પણ આનો પ્રચાર અટક્યો નહિ.

હૈમબૃહત્ન્યાસની રચના ક્યારે થઇ ?

પહેલાં હેમચન્દ્રાચાર્યે વ્યાકરણના મૂળ અંગો બનાવી રાજાને આપ્યાં. પોતાના વ્યાકરણનો જગત્માં સારો પ્રચાર અને આદર જાણી હેમાચાર્યને તે ઉપર બીજાં વધુ સાધનો તૈયાર કરી ગૂજરાત અને પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાની તમન્ના જાગી, તેથી પોતાની બૃહદ્વૃત્તિ કે જેનું પરિમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોકનું કહેવાય છે, તેના પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર લંબાણથી તેમણે ટીકા બનાવી. આનું જ નામ **બૃહન્ન્યાસ** છે.

આ ન્યાયનો થોડો ભાગ (પહેલા પાદના ૩૮ સૂત્રો. ૧-૧-૩૮ જેટલો **પં૦ ભગવાનદાસ**સંપાદિત) બહાર પડ્યો છે, તે જોતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અતિ મહત્ત્વનો જણાય છે. મૂળસૂત્ર અને બૃહદ્વૃત્તિની દરેક બાબતનો આમાં ઘણા ઉંડાણથી અને વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. શાસ્ત્રાર્થ અને તેના ખુલાસા પણ કર્યા છે. અનેક

---

૧. સિદ્ધરાજનો વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સ્વર્ગવાસ થયો. કુમારપાળનો રાજ્યકાળ ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ વિક્રમ સંવત્ સુધીનો છે.

પ્રાચીન અને તત્કાલીન ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોના મતોના ઉલ્લેખો કરી તે ઉપર સમાલોચના કરી છે. આનું પ્રમાણ ૯૦૦૦૦ નેવું હજાર શ્લોક જેટલું મનાય છે. જો તે છપાય તો **પાતંજલ મહાભાષ્યની** જેમ આનાથી પણ વ્યાકરણ માટે ઘણું જાણવાનું મળે–નવો પ્રકાશ પડે. જો કે આની રચનાનો પણ ચોક્કસ સમય જાણી શકાતો નથી. મૂળ વ્યાકરણના પાંચે અંગો પછી એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૩ બાદ ગમે ત્યારે **કાવ્યાનુશાસન** હેમાચાર્યે બનાવ્યું અને તે બન્યા પછી જ હૈમન્યાસની રચના થઇ છે. મૂળ **કાવ્યાનુશાસન** (અલંકાર ચૂડામણી) ની રચના તેમના વ્યાકરણ પછી થઇ છે અને તે પછી જ આ **બૃહન્ન્યાસ** લખાયો છે, એમ પણ મારું દૃઢ મંતવ્ય છે. જો કે આ વાત કોઇપણ **લેખકે** લખી નથી, એટલે ઘણા લોકોને નવી લાગશે, પણ પ્રસ્તુત ન્યાસનું અવલોકન કરતાં મને તેમાં સબળ પ્રમાણ મળ્યું છે, તેથી હું ભાર દઇને લખું છું. **હૈમવ્યાકરણના** "**सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्** ૧-૧-૨૬"ના સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના હેમાચાર્યકૃત આ **બૃહન્યાસ**માં તેમના **અલંકારચૂડામણિ** (કાવ્યાનુશાસન) ના સૂત્રનો ઉતારો આપ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે:— "**यदाह स्वोपज्ञालङ्कारचूडामणौ–वक्त्रादिवैशिष्ट्यादर्थस्यापि मुख्यामुख्यात्मनो व्यञ्जकत्वम्**" (જુઓ **પં. ભ.** સંપાદિત બૃહન્યાસનું પેજ ૩૫) જે સૂત્રનો અહીં તેમણે ઉતારો કર્યો છે તે સૂત્ર તેમના (હેમાચાર્યના) **કાવ્યાનુશાસન**માં (નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ પૃ. ૩૫માં) હાલ મળે છે તેમ કાવ્યાનુશાસનમાં હૈમવ્યાકરણનો નિર્દેશ છે; તેથી એ નક્કી છે કે **આ બૃહન્ન્યાસની રચના કાવ્યાનુશાસન (અલંકારચૂડામણિ) ની બાદ થઇ છે.**

સહરહુ ન્યાસના છપાએલ ભાગમાં દ્વયાશ્રય વિષે કાંઇ ઉલ્લેખ નથી, તેમ દ્વયાશ્રયમાં પણ તેનો રચ્યા સંવત્ નથી, તેથી હું નિશ્ચયાત્મક

એ નથી કહી શકતો કે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયની રચના પ્રસ્તુત ન્યાસની પહેલાં કે પછી થઇ છે? આ કાવ્ય કે જેમાં હૈમવ્યાકરણના બધાય સં૦ સૂત્રોના પ્રયોગોને હેમાચાર્યે કુશળતાપૂર્વક ક્રમસર ગોઠવ્યા છે તેનો સંબંધ હૈમવ્યાકરણ સાથે ઘણો નજીકનો છે, અને સાથે સાથે સિદ્ધરાજ સુધી ચૌલુક્ય વંશના ઉજ્વલ ઇતિહાસને મજકુર દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં લિપિબદ્ધ કર્યો છે; [1]તેથી એ કલ્પના થઇ શકવી અસંભવિત નથી કે કદાચ ન્યાસની પહેલાં પણ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય (યશોવર્માને હરાવ્યા સુધી ૧૫ સર્ગ સુધી) બનાવી સિદ્ધરાજને હેમાચાર્યે બતાવ્યું હોય; પણ આ હું ફક્ત કલ્પનાથી કહું છું. હેમાચાર્યના બધા ગ્રંથો વિષે પૌર્વાપર્યનો ક્રમ નક્કી કરવા માટે તો તેમના સઘળા ગ્રંથોનું ઉંડું અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે.

સોમેશ્વર અને શત્રુંજયની યાત્રા.

સિદ્ધરાજે સોમેશ્વર વિગેરેની છેલ્લી યાત્રા બહુ ઠાઠથી કરી હતી, તેવા ઉલ્લેખો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે, પણ તેનો સંવત્ જડતો નથી. તે વખતે સંવત્ આપવાની પદ્ધતિ બહુ પ્રચારમાં આવી ન હતી, તેથી જ તે સમયના અનેક મહત્ત્વના બનાવોના સંવત્, માસ કે દિવસોના ઉલ્લેખો ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પણ બહુ જ ઓછા મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય કે જેઓ સિદ્ધરાજના પ્રિય ગુરૂ અથવા જ્ઞાનગોષ્ઠીના મિત્ર હતા, અને ચૌલુક્ય વંશના ઇતિહાસના મુખ્ય લેખક હતા, તેમણે

---

૧ હેમાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણની સિદ્ધિ માટે **ભટ્ટિકાવ્ય** જેવાં બે કાવ્યો બનાવ્યાં છે. સંસ્કૃત માટે વીસ સર્ગનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતાદિ દ્વયાશ્રય માટે પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય આઠ સર્ગનું બનાવ્યું છે. સંસ્કૃતના છેલ્લા પાંચ સર્ગ તથા આખા પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય (કુમારપાળ ચરિત્ર.) ની રચના બારમી સદી પૂરી થયા બાદ થઇ છે. આ બન્ને કાવ્યો ગૂજરાતના ઈતિહાસ માટે મહત્ત્વનાં છે. મુંબઇ ગવર્મેન્ટ સંસ્થાએ છપાવ્યાં છે.

[1]દ્વયાશ્રયમાં **યશોવર્માને** હરાવ્યા પછીના લખાણમાં **સોમેશ્વર, શત્રુંજય** વિગેરેની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રબંધચિંતામણિકાર **યશોવર્માને** જીત્યા પહેલાં એક **સોમેશ્વરની** યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે **મીનળદેવીના** નિમિત્ત કરેલ યાત્રા હોવી જોઈએ, જે સિદ્ધરાજની યુવાવસ્થામાં થઈ હતી. માળવાને જીત્યા પછી ફરી બીજી વાર રાજા વધુ ઠાઠથી વૈદિક અને જૈનોનાં મોટાં તીર્થો (સોમેશ્વર, શંત્રુજય, ગિરનાર,) ની યાત્રા કરવા ગયો હતો, એ માનવા જેવી બાબત છે. તેનું કારણ એ છે કે—રાજા માળવાની જીતથી બહુ જ પ્રસન્ન થયો હતો. તેનું રાજ્ય દરેક રીતે વધ્યું હતું. તે વૃદ્ધ, ધર્મપ્રેમી અને કૃતકૃત્ય પણ થયો હતો, તેથી તેનામાં ધર્મતીર્થોની યાત્રા કરવાની વૃત્તિ જાગે એ ધર્મપ્રધાન ભારતીય રાજાઓ માટે તદ્દન સંભવિત છે. દ્વયાશ્રયમાં આ યાત્રાની તારીખ કે તેનું વર્ષ નથી લખ્યું, પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે હેમાચાર્યના સંપૂર્ણ મૂળ પંચાંગી **સિદ્ધહેમચંદ્ર** વ્યાકરણની રચના પૂરી થયા પછી જ આ યાત્રા સિદ્ધરાજે કરી હશે.

હેમચન્દ્રાચાર્યને **સિદ્ધરાજ જયસિંહે** પ્રાર્થના કરી વ્યાકરણ બનાવવાના કામમાં રોક્યા હતા. આવું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કે જે સંપૂર્ણ મનોયોગપૂર્વક સ્થિરવાસમાં જ કરી શકાય, એ વાત રાજા પણ સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી પોતાના હિતકારી આચાર્યના તેવા કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવાની પ્રવૃત્તિ તે રાજા કરી શકે નહિ. બીજી બાજુ હેમાચાર્ય ઉપર તેનો સ્નેહ પણ વધી ગયો હતો. પોતે વિદ્યાનો પ્રેમી હોઈ કરી યાત્રા જેવી ધાર્મિક મુસાફરીમાં હેમાચાર્યને સાથે લેવા તેણે અવશ્ય ઈચ્છયું હશે, એ દૃષ્ટિએ હેમાચાર્યે વ્યાકરણના મૂળ પાંચે અંગો પૂરાં કર્યા પહેલાં સિદ્ધરાજે યાત્રાનો પ્રારંભ નહિ જ કર્યો હોય,

---

૧ જુઓ ચૌદમા અને પંદરમા સર્ગમાં

વ્યાકરણ પુરું થયા પછી પંડિતોને તેની પરિક્ષા માટે સોંપી સિદ્ધરાજે વિક્રમ સંવત્ ૧૧૯૩ પછી જ વૈદિક અને જૈનતીર્થોની યાત્રા કરી હશે.[1]

બીજી બાબત એ છે કે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરવા રાજા ગયો એમ જ્યારે પોતે હેમચંદ્ર જ લખે છે, તો તે વખતે હેમચંદ્ર વગર રાજા ગયો હશે એ કેમ બની શકે? તેમ હેમચંદ્ર પણ સાથે રહી ધર્મપ્રભાવના કરવાનો આવો લાભ કેમ છોડે? વળી કેટલાક પ્રબંધો સોમેશ્વરની યાત્રા વખતે[2]હેમચંદ્રાચાર્યની હાજરી સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે, તેથી એમ માનવું કાંઇ વાંધાભર્યું નથી કે ૧૧૯૩ પછી જ સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ તીર્થયાત્રા કરી હતી અને હેમાચાર્ય પણ તેની સાથે હતા.

હવે આ યાત્રા ક્યા વર્ષે કરી તે ચોક્કસ રીતે જો કે કહેવાની હિમ્મત નહિ કરી શકાય, પણ સિદ્ધરાજનાં જીવનના છેલ્લા પ્રસંગમાં તે થઇ છે, એવું અનુમાન **દ્વયાશ્રય** કાવ્યના વર્ણનથી સ્પષ્ટ કરી શકાય છે; કેમકે આ યાત્રાથી પાછા ફર્યા પછી સિદ્ધરાજે વધુ કાર્યો કર્યા નથી. તેની જીંદગી ત્રણ વર્ષથી વધારે ટકી નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ હિસાબ મુજબ વિ. સં. ૧૧૯૬ ની લગભગ રાજાએ યાત્રા પ્રયાણ કર્યું હોવું જોઇએ.

ડૉ. બુહ્લરનું કહેવું છે કે "હેમાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણની પૂર્તિ રાજાએ સોમેશ્વર વિગેરેની યાત્રા પૂરી કર્યા પછી કરી હશે. યાત્રા કર્યા

---

૧ બન્ને ધર્મના તીર્થોની યાત્રા રાજાએ એક જ સાથે કરી હતી. પ્રબંધ ચિં. પ્ર. ચ. અને બીજા પણ જૂના-નવા ગ્રંથો થોડા ફેરફારથી પ્રસ્તુત યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય ચરિત્ર.

પહેલાં તેની પૂર્તિ માનવામાં આ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિના ૨૩ મા શ્લોકથી વાંધો ઉભો થાય છે." જે ૨૩મા શ્લોકથી તે ડૉ. બુહલર વાંધો (વિરોધ) સમજે છે તે શ્લોક આ છેઃ—

> जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्
> वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।
> यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्धघुसृणैः
> कृतो यात्रानन्दो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ? ॥२३॥

આ શ્લોકમાં "**कृतो यात्रानन्दः**" વાક્યથી બુહ્લર, **સિદ્ધરાજે** કરેલી છેલ્લી **સોમેશ્વર** વિગેરેની યાત્રા સમજે છે, તેથી તે સદરહુ હૈમ-વ્યાકરણની રચના તે યાત્રા પછી એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૭ પછી કલ્પે છે,

ડૉ. બુહ્લરના મતની સમાલોચના

જે ૨૩ મા શ્લોકથી ડૉ, બુહલરે વ્યાકરણની પૂર્તિ **સોમેશ્વરની** યાત્રા પછી કલ્પી છે, તે શ્લોકનો તેઓ અર્થ ઉલ્ટી રીતે સમજ્યા છે. ઉક્ત શ્લોકમાં રાજાની યુદ્ધયાત્રાના ઉત્સવનું વર્ણન છે; તીર્થયાત્રાનું નહિ. "આ સમુદ્રના કાંઠા સુધી **સિદ્ધરાજે** જયસ્થંભો રોપ્યા, પવિત્ર ઉજ્વલ ગુણરૂપી ચંદરવાથી જગત્‌ને ઢાંક્યું. યશ અને પ્રતાપરૂપી કેસરથી સમસ્ત જગત્‌ને આછો લેપ કર્યો–પીળું બનાવ્યું. આ પ્રમાણે યાત્રોત્સવ–યુદ્ધનો ઉત્સવ કર્યો છતાં હજુ સિદ્ધરાજ વિરમતો નથી ? શત્રુઓ ઉપર મીઠી નજર કેમ રાખતો નથી ?" ઉત્સવમાં થાંભલા, ચંદરવા અને કેસરનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્યમાં રૂપક બનાવી તે બધું ઘટાવ્યું છે. ઉક્ત પદ્યનો આવો અર્થ કરવો મને ઠીક લાગે છે. ડૉ. બુહ્લરની કલ્પનાથી '**यात्रानन्दः**' નો અર્થ આપણે **સોમેશ્વરની** છેલ્લી યાત્રાનો અર્થ કરી હૈમવ્યાકરણની પૂર્તિ સં. ૧૧૯૭ પછી

માનીએ, તો આપણને અનેક શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેમાંની કેટલીક અહીં લખું છું:—

૧ વ્યાકરણ બન્યા પછી **સિદ્ધરાજે** રાજપંડિતો પાસે તેને સંપૂર્ણ વંચાવી તેની પરીક્ષા કરવામાં જે સમય કાઢયો તે ઘટી શકે નહિ કે જે પરીક્ષા કરાવવાની વાત આપણને સાવ સાચી જેવી જણાય છે.

૨ તેની સેંકડો નકલો કરાવવામાં અને પૂર્વોકત કાર્યમાં ત્રણ વર્ષ વીત્યાની પ્રભાવકચરિત્રની વાત ઘટે નહિ, કેમકે **સિદ્ધરાજનું** મૃત્યુ સં. ૧૧૯૯માં થયું છે, એમાં કોઇનો ય મતભેદ નથી.

૩ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે **સિદ્ધરાજે** જે મદદ આપી, મહેનત લીધી, તેને માટે ચાર વર્ષથી ઓછો સમય માનવો પડે કે જે ઠીક નથી લાગતો.

૪ હેમચંદ્રાચાર્યની હાજરી **સોમેશ્વરની** છેલ્લી યાત્રામાં બધા ગ્રંથો કહે છે, તેને કાઢી નાખવી પડે, કે જે કાઢવી ઇતિહાસથી વિરૂદ્ધ જણાય છે, અને ડૉ. **બુહ્લર** પણ તે કાઢી નાખવી પસંદ ન જ કરે. એ બધી બાબતો જોતાં હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે **સોમેશ્વરની** યાત્રાએ જતાં પહેલાં જ **હેમાચાર્યે** વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હતું.

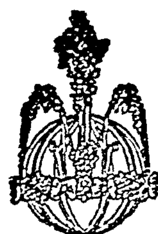
તારણ

આ આખાય લેખનું તારણ એ છે કે **માલવાના** રાજા **યશોવર્માને** જીતીને આવ્યા પછી અને **સોમેશ્વર ગિરનાર** તથા **શત્રુંજયાદિ** વૈદિક-જૈન તીર્થોની છેલ્લી યાત્રા કર્યા પહેલાં **ગુજરાતના** રાજાધિરાજ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યને પ્રાર્થના કરી ગુજરાતના ગૌરવને વધારવા માટે વિ. સં. ૧૧૯૩ ના છેડા ઉપર સિદ્ધ-હેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન નામનું વ્યાકરણ બના- વરાવ્યું અને વિ. સં. ૧૧૯૬ પછી સિદ્ધરાજે તેનો અનેક રીતે પ્રચાર કર્યો. હૈમ-ન્યાસ વિગેરે વ્યાકરણની ટીકા ગ્રંથો તેની પાછળ બન્યા છે.

આ લેખમાં હૈમ બૃહન્ન્યાસ, હૈમ કાવ્યાનુશાસન અને દ્વયાશ્રય કાવ્યનો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષય વિષમ છે. સાધનો ઓછાં છે, તેથી ઘણું ખરૂ કામ કલ્પનાથી લઇ મારી અત્યલ્પ મતિથી મેં અહીં ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. મારો મત દર્શાવ્યો છે, તે સંપૂર્ણ સાચો જ છે એમ હું દાવો નથી કરતો. સજ્જડ યુક્તિ અને પ્રમાણોથી મારા મતનું ખંડન કરવા હરકોઇને હું પ્રાર્થું છું; તેનું સાચી રીતે ખંડન થતાં હું મારા મતને ફેરવવા વિલંબ કે સંકોચ નહિ કરું એવી ખાત્રી આપું છું. ગૂજરાતના સાક્ષરો એ વિષે વધુ મૌલિક અને સ્પષ્ટ વિચારો પ્રકટ કરે એમ ઇચ્છી વિરમું છું.

: ૬૫ :

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ[1]

(शङ्खेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्र)

કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ભક્ત મહાકવિઓ પોતામાં કાવ્યની સુન્દર અને અપૂર્વ શક્તિ હોવા છતાં કોઇ કાવ્ય નથી બનાવતા અને પસંદ પણ નથી કરતા. આનાથી વર્તમાન પદ્ધતિના વિદ્વાનો પોતાના વિકલ્પો દ્વારા પ્રમાણ વગર પણ એકદમ માની લ્યે છે અને લોકોને પણ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે " તે માણસ (કવિ) નો કાવ્ય વિષયનો એક ગ્રંથ બનાવેલો મલતો નથી, માટે તેમનામાં તે વિષયની પારંગતતા નહોતી. તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહોતો. " પરન્તુ અમુક વિદ્વાને તે વિષયનો ગ્રંથ નથી બનાવ્યો, માટે તે વિષય (કાવ્યશાસ્ત્ર) થી અજ્ઞાત હતા, એમ કહેવું ભયંકર ભૂલ ભરેલું અને અન્યાય કરનારૂ છે. ઉદાહરણ તરીકે પહેલી શતાબ્દી પહેલાના અનેક ગણધરો આચાર્યો

---

૧ જૈનજ્યોતિ. અષાડ વિ. સં. ૧૯૮૮, અંક ૧૦.

વિદ્વાનો થયા છે કે જેઓએ યાવજ્જીવ આત્મ કલ્યાણમાં રહી અથવા કીર્ત્યાદિની ઉપેક્ષાના કારણે એક વિષયનો ગ્રંથ લખ્યો નથી. વિક્રમ રાજાના સભા અલંકાર **શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર** જેઓમાં **કાલિદાસ** જેવી કાવ્યશક્તિ પણ વિકસ્વર હતી અને જેઓ માટે આખા ગુજરાતને નહિ પણ આખાયે ભારતવર્ષને પોતાની પ્રતિભાથી ચમત્કૃત કરનાર કલિકાલ સર્વજ્ઞ **શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય** પણ સ્વોપજ્ઞ વ્યાકરણ સૂત્રમાં "**अनुसिद्धसेनं कवयः**"[1] ઉદાહરણ આપી તેમને શ્રેષ્ટતમ કવિ તરીકે ઓલખાવે છે, તે **સિદ્ધસેન** દિવાકરે કોઇનું કાવ્ય બનાવ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. તો શું તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત કહેવા? ન્યાય (દર્શન) વિષયના અનેક છન્દોમાં બનેલી તેઓની **द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका** માંથી જે અત્યારે ૨૧ **द्वात्रिंशिका**ઓ મલી છે તથા શ્રીપાર્શ્વનાથનું ભક્તિમય '**कल्याणमंदिर स्तोत्र** મલે છે, તે બધાની [3]રચના રસવત્તા તથા ચારુતા જોઇને કોઇપણ સાચો વિદ્વાન્ કવિ કહેશે કે "તેઓમાં કવિત્વશક્તિનો ઘણોજ વિકાસ થયો હતો." અને આચાર્ય **હેમચંદ્રમહારાજે** "**अनुसिद्धसेनं कवयः**" કહીને **શ્રીદિવાકરાચાર્ય**ને ખરેખર આલેખ્યા છે. ન્યાયાચાર્ય **શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય** મહારાજ પણ ઉપર કહેલ કવિ વિદ્વાનો પૈકીના એક હતા. તેઓ દર્શન-તર્ક શાસ્ત્રના ખૂબ રસિયા હોવાથી તેઓએ એક મહા-

---

૧ हैमव्याकरण २-२-३९ नी छपाएली हैमलघुवृत्ति नुं पृ. ७२

૨ આ ૨૧ द्वात्रिंशिका, न्यायावतार અનેસન્મતિતર્ક મૂલગ્રન્થો श्रीसिद्धसेनदिवाकरकृतग्रन्थमाला" પુસ્તકમાં શ્રીજૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગરથી છપાયા છે.

૩ આ ૨૧ द्वात्रिंशिकाओ उपजाति, वसन्ततिलका, पृथ्वी, वैतालीय, अनुष्टुप, आर्या, शालिनी, शिखरिणी कादि छन्दोमां छे.

કાવ્ય બનાવ્યું હોય એવું જણાતું નથી. **खण्डनखाद्य, न्यायालोक, स्याद्वादकल्पलताटीका, नयोपदेश, भाषापरिच्छेद, ज्ञानबिन्दु** જેવા નવ્ય અને પ્રાચીન ન્યાય ગ્રંથોના કર્તા તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ઘણા લોકો સમજે છે કે તેઓ શુષ્ક દાર્શનિક પંડિતજ હતા, પરન્તુ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં ઉપલબ્ધ થએલ તેમના રચેલા ત્રણ સ્તોત્રો–કે જેનો ટુંકો પરિચય ' જૈન સાહિત્યોપયોગી વાતો પત્ર લેખાંક ૪) '**જૈનપત્ર**' માં હું આપી ચૂક્યો છું. તે જોવાથી તેમની કાવ્યશકિત, અલંકાર, વિજ્ઞાન, રસપરિચય, અનુપ્રાસ કુશલતા શબ્દાર્થ ઘટના, શકિત અને ભકિતનો ઘણો સારો પરિચય થાય છે. આ ત્રણે સ્તોત્રો વાંચ્યા પછી તો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પછી "**अनुयशोविजयं कवयः**" કહેવા–લખવા હૃદય અને લેખીની તત્પર થાય છે.

આ ત્રણે સ્તોત્રોની એક પ્રેસ કોપી શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ **શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજ** પાસે કેટલાક વર્ષો પહેલાં મેં જોએલી, મને તે સ્તોત્રો બહુ ગમ્યાં, તેમની અનુમતિ મલવાથી મેં આ ત્રણે સ્તોત્રની નકલ કરી લીધી. તેમની પાસેની નકલ ઘણું કરીને ન્યાય વ્યાકરણ તીર્થ શ્રીયુત પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમદાસ શેઠના હાથે કરેલી છે, એવું સાંભળેલુ મારા સ્મરણમાં છે. આ સ્તોત્રો હજી સુધી કોઇ પ્રેસમાં છપાયા નથી. કેટલાક ભંડારોમાં આની પ્રતિઓ મલે છે એમ સંભળાય છે. આજે ઘણા વર્ષે **શ્રીજયંતવિજયજી** મહારાજની આજ્ઞાથી આ ત્રણ સ્તોત્રો સંબન્ધી લખવા મારો વિચાર થયો છે. જૈનોનું સ્તોત્ર સાહિત્ય ઘણું રસિક સુંદર અને ઉન્નત છે તેનો કેટલોક પરિચય સાહિત્યસેવી મિત્રવર શ્રીયુત **ચતુરવિજયજી** મહારાજે અનેકવાર અનેક પત્રોમાં આપી જૈન સમાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને '**जैनस्तोत्र समुच्चय**' ગ્રન્થને સુંદર રીતે સંપાદિત કરી **निर्णय सागर प्रेस**

થી પ્રકાશિત કરાવ્યો છે. બીજા સ્તોત્રોને તેઓ ખંતપૂર્વક સંગ્રહી તૈયાર કરી રહ્યા છે. મારી પાસેના પ્રસ્તુત ત્રણ સ્તોત્રોને પણ તેઓએ મંગાવ્યા છે. આ લેખમાં તો હું ત્રણ સ્તોત્રો પૈકી પ્રથમ '**श्रीशंखेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्र**' નો પરિચય જ આપું છું

શ્રી શંખેશ્વરસ્તોત્રનો પરિચય

સ્તોત્ર બનાવવાની પદ્ધતિ-પ્રથા ઘણા જુનાકાલથી પ્રચલિત થઇ છે. આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર કે જેઓ પ્રથમ વિક્રમ (વિક્રમ સવંત્ પ્રવર્તક ઉજ્જયિનીના રાજા શકોને હરાવનાર) ની પંડિતસભાના માનવંતા સભ્ય હતા, તેમનું બનાવેલ **श्रीकल्याणमंदिरस्तोत्र** જગત્ પ્રસિદ્ધ છે, તે પછી **समन्तभद्र विद्यानन्दस्वामी, हरिभद्र, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, वादिदेवसूरि, हेमचंद्र, शोभनमुनि, धनपाल, जिनप्रभसूरि** આદિ વિદ્વાન્ ભક્ત કવિઓએ અનેક વિચિત્રતાવાળાં સ્તોત્રો બનાવ્યાં છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રાના કર્તા ન્યાયાચાર્ય **શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ** છે. મારી પાસે જે **શંખેશ્વર સ્તોત્ર** છે તેમાં મુખ્યતયા **श्रीसिद्धसेनदिवाकर** અને આચાર્ય [1]**श्रीहेमचन्द्र**ની અસર સાફ જણાય છે. એ સ્તોત્રનો મંગલ શ્લોક–

[2] **अनन्तविज्ञानमपास्तदोष महेन्द्रमान्यमहनीयवाचम् ।**
गृहं महिम्नां महसां निधानं शंखेश्वरं पार्श्वजिनं स्तवीमि ॥१॥

---

૧ જુઓ 'अनन्तविज्ञानमतीतदोषमबाध्यसिद्धान्तममर्त्यपूज्यम् ॥ १ ॥ અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકા.

૨ અનન્તજ્ઞાનવાલા (રાગદ્વેષાદિ) દોષોને નાશ કરનાર, મોટા ઇન્દ્રોથી પૂજવા યોગ્ય, પૂજનીય શ્રદ્ધેય વાણીવાલા, મહિમાના આસ્પદ, તેજના ઘર શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથ ને હું સ્તવું છું.

શ્રી હેમાચાર્યકૃત **अन्ययोग व्यवच्छेदिका**ના પહેલા શ્લોકની સ્મૃતિ કરાવે છે.

આ સ્તોત્રના કેટલાક શ્લોકો **श्री हेमचन्द्रसूरि**ની **अयोग-व्यवच्छेदिका** અને **अन्ययोगव्यवच्छेदिकाद्वात्रिंशिका**ની જેમ અને કેટલાક શ્લોકો મહામાન્ય શ્રી **सिद्धसेनदिवाकर**ની **द्वात्रिंशिकाओ** તથા **कल्याणमंदिर, भक्तामरस्तोत्र**ના શ્લોકોની સદૃશ આનંદ–ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ આ સ્તોત્રમાં ઘણો ચમત્કાર છે. ખાસ કરીને પ્રસાદ ગુણની સાથે શબ્દાનુપ્રાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. બીજા સ્તોત્ર **श्रीगौडीपार्श्वनाथस्तोत्र**માં તો પ્રથમ સ્તોત્ર કરતાં યે **अनुप्रासालङ्कार** ને **छन्द, श्रीहर्षकविना नैषध-काव्य**ની સ્મૃતિ કરાવે છે. પ્રાયઃ કરીને આ શ્લોકોમાં **अर्थान्तर-न्यास, दृष्टान्त, उपमा, उत्प्रेक्षा श्लेष, अनुप्रासादि अलंकारो** પૈકી કોઈને કોઈ અલંકાર જરૂર મૂક્યો છે. ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પાલવી કેટલી જરૂરની અને લાભકારી છે, તેનું દિગ્દર્શન શ્લોક ૬૧ થી ૨૦ સુધી ઘણી ખૂબી પૂર્વક કર્યું છે. સંઘ સાથે સંબન્ધ રાખનારૂં વર્ણન શ્લોક ૬૩ થી ૬૯ સુધી ભવ્ય મનુષ્યોને હર્ષઘેલા બનાવે તેવું છે. **श्रीमेरुतुङ्गाचार्ये** જેમ **भक्तामर**માં **च्योतन्मदाविलविलोलक-पोलमूल**—(શ્લોક ૩૮ મા) થી **आपादकण्ठमुरुशृङ्खलवेष्टिताङ्गा**

૧ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ શ્રી સિદ્ધસેનના અનુકરણથી श्रीमहावीरस्तुति રૂપ બે द्वात्रिंशिकाओ अयोगव्यवच्छेदिका અને अन्ययोग-व्यवच्छेदिका નામથી બનાવેલી છે. બીજી द्वात्रिंशिका ઉપર श्रीमल्लिषेणसूरि ની જગત્પ્રસિદ્ધ स्याद्वादमञ्जरी टीका છે. निर्णयसागर થી प्रकाशित सप्त-भंगुच्छकना પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ઉપર્યુક્ત બન્ને મૂલ द्वात्रिंशिकाओ છપાણી છે.

(૪૬ શ્લોક) સુધી હાથી, સિંહ વગેરેના આઠ પ્રકારના ભયનું વર્ણન કરી ભગવત્ સ્તોત્રથી તેઓનું નિવારણ બતાવ્યું છે, તેમ પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં **શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે मदाम्बुलुभ्यादुभ्रमराऽऽरवेण प्रवृद्धरोप गिरितुङ्गकायम्** (શ્લોક ૯૪) થી **आपाद-कण्ठार्पितश्रृङ्खलौघा व्रणैर्विशीर्णाः प्रतिगात्रदेशम्** (૧૦૮ શ્લોક) ઇત્યાદિ ૧૫ પદ્યોમાં વિસ્તારથી સુન્દરતા પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે, તે પછી જેમ **ભક્તામરમાં** ઉપસંહાર છે, તેમ આઠ પ્રકારના ભય નિવારણનો ઉપસંહાર કર્યો છે. જુઓ—

[1]इत्यष्टभीति दलनप्रथितप्रभावं नित्यावबोधभरबुद्धसम-प्रभावम् ।
विश्वातिशायिगुणरत्नसमूहधाम ! त्वामेव देव ! वयमीश्वरमाश्रयामः ॥ ११० ॥

સ્તોત્રકારની શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ઉપર એવી અનેરી ભકિત છે કે અનેક રીતે કલ્પના કરી તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૯૩ મા શ્લોકમાં શ્રી શંખેશ્વર ભગવાનનો નામોલ્લેખ કર્યો છે તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

[2] विधाय मूर्धानमधस्तपस्ययो किमुच्चमन्त्रव्रतशील शीलनैः ।

---

૧ સરખાવો मत्तद्विपेन्द्रमृगराजदवानलाहिसङ्ग्रामवारिधिमहोदरबन्धनोत्थम् । तस्याऽऽशुनाशमुपयाति भयं भियेव यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ (ભક્તામરસ્તોત્ર શ્લોક ૪૭)

૨ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ નામ સાંભળ્યું નથી તો નીચે માથું કરી (અને ઉંચા પગ કરી) તપ કરવાથી કે ઉંચા પ્રકારના મંત્ર વ્રત અને આચાર પાળવાથી યે શું ? તથા વિદ્યાસમૂહનું ઉજ્વલ બીજ પણ શું કામનું ? અર્થાત્ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામ સ્મરણ સિવાય બધા અનુષ્ઠાનો નકામા છે. विद्याव्रजवीजमुज्ज्वलम् ને શંખેશ્વર નામનું વિશેષણ પણ બનાવી શકાય છે,

श्रुतं न शङ्खेश्वरनाम विश्रुतं किमत्र विद्याव्रजबीजमुज्ज्वलम् ॥ ९३ ॥

અન્તિમ પદ્યમાં સ્તોત્રકારે શ્લેષ દ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તે આ પ્રમાણેઃ--

इति जिनपतिर्भूयोभक्त्या स्तुतः शमिनामिन--
[1]स्त्रिदशहरिणीगीतस्फीतस्फुरद्गुणमण्डलः ।
प्रणमदमरस्तोमः कुर्याज्जगज्जनवाञ्छित—
प्रणयनपटुः पार्श्वः पूर्णां यशोविजयश्रियम् ॥

(शङ्खेश्वरस्तोत्र ११३)

આ સ્તોત્રમાં અનુપ્રાસ-શબ્દ રચના સારી છે. તેના થોડા ઉદાહરણો આપું છું—

गुणास्त्वदीया अमिता इति स्तुतावुदासते देव ! नधीधना जनाः ॥ ३ ॥

कलौ जलौघे बहुपङ्कसङ्करे ॥ ८ ॥

खलैः किमेतैः कलिकाललालितैः ॥ ९ ॥

मूर्तिस्तव स्फूर्तिमती जनार्ति ॥ ३० ॥

---

૧ દેવાંગનાઓ વડે ગવાયો છે વિસ્તૃત વિકસિત ગુણ સમૂહ જેનો, દેવોથી પૂજિત મુનિઓના સ્વામી, જગતના લોકોના અભીષ્ટ પૂરવામાં સમર્થ શ્રીપાર્શ્વજિનેન્દ્રની આ પ્રમાણે ભકિતથી ઘણી રીતે સ્તુતિ કરી છે તે ભગવાન યશ અને વિજયની સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને કરો-આપો. આમાં यशोविजयश्रीयम् માં સ્તોત્રકારે પોતાનું નામ પણ ગોઠવ્યું છે.

फणामणीनां घृणिभिर्भुवीश ! ॥ ३१ ॥
पुष्पाणि पाणिर्न ललौ ॥ ४५ ॥
विशङ्कमङ्के दधते ॥ ४९ ॥
वृथा कथाऽसौ:परदोषघोषिणः ॥ ६१ ॥
जगज्जनानन्दनचन्दनद्रवैः ॥ ६७ ॥
समुल्लमन् मेघधिया ॥ ६८ ॥
तमालहिन्तालरसालतालविशालसालव्रजदाहधूमैः ॥ ९८ ॥
मिथो मिलज्ज्वालजटालमूर्तिर्दवानलो वायु जयात् करालः ॥ ९९ ॥
प्रतिभवं भवतो भवतात् कृपारससमये समये परमा रतिः ॥ ११ ॥

स्तोत्रना छन्दो.

આ સ્તોત્રનો મંગલ શ્લોક उपजाति छन्दમાં છે, તે પછી ૧૧૦ સુધી કેટલાક પદ્યો [1]वंशस्थविल छन्दમાં અને કેટલાક [2]उपजाति वृत्तમાં છે. ૧૧૧ મું પદ્ય =द्रुतीविलम्बित वृत्तમાં છે. ૧૧૩ મું [3]हरिणी वृत्तમાં છે.

---

૧ આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રમુખ આને वंशस्थ छन्द કહે છે. हैमछन्दोऽनुशासनમાં આનું લક્ષણ जतज्रा वंशस्थम् ॥ (अध्याय २) આપેલું છે.

૨ इन्द्रवज्रा અને उपेन्द्रवज्राना મિશ્રણનું નામ उपजाति છે। =આનું લક્ષણ द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ (छन्दोमञ्जरी द्वितीयस्तवकમાં) છે.

૩ न्सोम्रौ स्लौ गो हरीणी चधैः। हैम छन्दोऽनुशासन अ २-२९३ ।

त्रुटित भाग.

આ સ્તોત્રની પ્રેસ કૉપી બીજી નકલ ઉપરથી મેં કરી છે એમ હું પહેલા લખી ચૂકયો છું. મેં આની હસ્તલિખિત મૂલ પ્રતિ જોઇ નથી. જેના ઉપરથી મેં નકલ કરી છે તે નકલ કરનાર મહાશયને પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરતા કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ કેટલોક ત્રુટિત અને કેટલોક ભાગ સંદિગ્ધ મળ્યો હશે, એટલે તેઓએ ત્રુટિત અને સંદિગ્ધ ભાગને છોડી દીધો હશે. તે નકલ ઉપરથી નકલ કરતા મને જે પાઠ અશુદ્ધ લાગ્યો તે તો મેં અક્ષરશઃ લખી લીધો છે; પરન્તુ જે ભાગ મને બરાબર નિશ્ચિત રીતે વંચાયો નહી અને ત્રુટિત હતો તે ભાગ મારી નકલમાં પણ નથી આવ્યો. એટલે શ્લોક નંબર ૮૫, ૧૦૬ તથા ૧૧૨, મારી નકલમાં મેં પૂરા લખ્યા નથી. શ્લોક નં. ૭૯, ૮૯, ૯૨, ૧૦૦, અને ૧૦૫ મા શ્લોકોમાં કેટલોક ભાગ લખાયો નથી તે સિવાય કેટલાક વાકયો પદો શબ્દો એવા છે કે જેના અર્થો સંદિગ્ધ છે.

અંબાલા શહેર (પંજાબ)થી પ્રકાશિત થતા "**श्रीआत्मानंद**" નામના હિન્દી માસિકમાં છપાએલ "**जैन साहित्य और प्रकाशनकी आवश्यकता**" નામના મારા [1]લેખમાં આ **शङ्खेश्वरस्तोत्र** વગેરે ત્રણે સ્તોત્રો છપાવવા માટે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

(સ્તોત્રની કવિતાનો નમૂનો)

ન્યાયાચાર્ય **ય**શોવિજયજીના **शङ्खेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्र**નો વિસ્તૃત પરિચય જૈનજ્યોતિના ગત અંકમાં લખી ચુકયો છું. આ સ્તોત્રની આટલી પ્રશંસા કર્યા પછી તેની કવિતાનો નમૂનો પાઠકો આગળ ન

---

૧ આ લેખ आत्मानन्दના વર્ષ ૨ અંક ૯. ઈ. સ. ૧૯૩૧ સપ્ટેમ્બરમાં છપાયો છે.

મૂકું તો એક જાતનો અન્યાય જ કહેવાય. એવા અન્યાયથી મુક્ત રહેવા માટે આ સ્તોત્રની થોડી કવિતા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આ લેખમાં આપવા પ્રયત્ન કરું છું. મને આશા છે કે મારી આ પ્રવૃત્તિ સાહિત્યપ્રિય પાઠકોને વિનોદકારક થશે—

[1]महानुभावस्य जनुर्जनुष्मतां गुणस्तवैरेव दधाति हृद्यताम् ।
घनं वनं कान्तवसन्तसंपदां पिकीरवैरेव समृद्धमीक्ष्यते ॥ २ ॥

ભાવાર્થ– મહાપુરુષના ગુણોની સ્તુતિથી પ્રાણિઓનો જન્મ સુંદરતાને પામે છે. (સફલ બને છે.) [કેમ કે] સુંદર વસન્ત ઋતુની શોભાથી ભરેલું વન કોલીલાના મધુર શબ્દોથી–ગીતોથી જ સમૃદ્ધ દેખાય છે–(શોભિત થાય છે)

ભગવદ્‌ગુણ સ્તુતિથી કવિની વાણીની નિર્મલતા—

अवर्ण्यअवर्णनकश्मलाऽऽविलः स्वकार्यरक्तस्य कवेर्गिरां रसः ।
गुणस्तवैर्देव ! तवाऽतिनिर्मलो भवत्यवश्यं कतकोत्करोपमैः ॥३॥

હે ભગવન્ ! નહીં વર્ણન કરવા યોગ્ય (રાજા વગેરે અયોગ્ય–દોષી પુરૂષો)ના વર્ણન (પ્રશંસાત્મક) કરવાના પાપથી મલીન થએલ સ્વાર્થી કવિની વાણીનો રસ કતકૌષધીના સમૂહ જેવી તારા (પ્રભુના) ગુણોની સ્તુતિથી નિશ્ચિત રીતે નિર્મલ બને છે–નિષ્પાપ બને છે.

૧આ પહેલાંનો 'પ્રથમ શ્લોક' અનુવાદ સહિત ગયા લેખમાં આવ્યો હોવાથી ફરી અહીં આપ્યો નથી.

૨ કતક નામની એક વનસ્પતિ છે, તે મેલા પાણીમાં નાખીએ તો પાણી સ્વચ્છ થઇ જાય છે. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે 'श्री विमलस्वामिनो वाचः कतकक्षोदसोदरा:' સકલાર્હત્ સ્તોત્રમાં કતક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

गुणास्त्वदीया अमिता इति स्तुतावुदासते देव ! नवीधना जना ।
मणिष्वनन्तेषु महोदधेरहो ! न किं प्रवृत्तेरुपलम्भसम्भवः ॥७॥

હે પ્રભો ! તારા ગુણો અસંખ્ય છે; છતાં પંડિત પુરુષો તે ગુણોની સ્તુતિમાં ઉદાસીન–હતાશ થતા નથી. સમુદ્રમાં અનન્ત રત્નો હોવા છતાં શું રત્નો મેળવવા લોકોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી ? (અર્થાત્ થાય છે.)

कलौ जलौघे बहुपङ्कसङ्करे गुणव्रजे मज्जति सज्जनिर्जिते ।
प्रभो वरीवर्ति शरीरधारिणां तरीव निस्तारकरी तव स्तुतिः ॥८॥

હે દેવ ! બહુ પાપ–કીચડથી ભરેલા કલીયુગરૂપી સમુદ્રમાં સત્પુરૂષો-વડે પ્રાપ્ત કરાએલા ગુણો ડુબાએ–નષ્ટ થએ છતે, તારી સ્તુતિ પ્રાણી-ઓને માટે નાવની માફક ભવ સમુદ્રથી પાર પમાડનારી છે.

खलैः किमेतैः कलिकालकालितैर्विपश्चितां नाथ ! यदि प्रसीदसि
पराक्रमः कस्तमसां महीयसां तनोति भासं महसां पतिर्यदि ॥९॥

હે પંડિતોના સ્વામિન્ ! જો આપ પ્રસન્ન થાઓ તો પછી કલિકાલના પ્રસાદથી વધેલા આ ખલપુરુષોની શી જરૂરત છે ? અથવા તેઓનો મને શો ભય છે ? [કેમકે] જો સૂર્ય પ્રકાશ કરે તો પછી મોટા અંધકારની શી શકિત છે ? અર્થાત્ તે પોપણા (વૃદ્ધિ) પામે નહીં.

शमो दमो दानमधीतिनिष्ठा वृथैव सर्वं तव भक्तिहीनम् ।
चमत्क्रियां नैव कविप्रबन्धो [1]रसं विना यच्छति चारुबन्धः ॥

તારી ભકિત વગરની શાંતિ, ઇન્દ્રિયદમન, દાન અને અધ્યયન તત્તપરતા બધું વ્યર્થ નકામું છે; [કેમકે] સુંદર રચનાવાલો પણ કવિનો ગ્રંથ રસ (શ્રંગારાદિ) વિના ચમત્કારને પામતો જ નથી.

જ્ઞાનક્રિયા વિના કાર્યસિદ્ધિ નથી—

न ज्ञानमात्रादपि कार्यसिद्धिर्विना २चरित्रं त्वदागमेऽस्ति ।
अपीक्षमाणः पदवीं न पङ्गुर्विना गतिं हन्त पुरं प्रयाति ॥ १८ ॥

તારા આગમમાં ચારિત્ર (આચરણ) વિના એકલા જ્ઞાનથી કાર્યસિદ્ધિ (મોક્ષ) નથી [કેમકે] માર્ગને જોતો–જાણતો છતો પણ પાંગળો માણસ ગમન સિવાય (ચાલ્યા સિવાય) ઇષ્ટગામમાં પહોંચતો નથી.

ભગવાનની આજ્ઞાની મહત્તા—

संसारसिन्धाविह नास्ति किञ्चिदालम्बनं देव ! विना त्वदाज्ञाम् ।
तया विहीनाः परकष्टलीना हहा ! महामोहहताः पतन्ति ॥ १९ ॥

હે પ્રભો ! આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તારી આજ્ઞા સિવાય કંઇ પણ આલંબન–આધાર નથી, તે (તારી આજ્ઞા) સિવાય કઠીન કષ્ટમાં ફસાએલા મોટા મોહથી હણાએલા બીચારા લોકો પડે છે. અથવા મહા મોહથી હણાએલા મોટા કષ્ટમાં ફસાઇને પડે છે.

महौषधिर्जन्मजराऽऽमयानां महार्गला दुर्गतिमन्दिरस्य ।
खनिः सुखानां कृतकर्महानिराज्ञा त्वदीयाऽस्ति जिनेन्द्रचन्द्र ! २० ॥

હે જિનેશ ! તારી આજ્ઞા જન્મ જરારૂપી રોગોને માટે મોટા ઔષધ તુલ્ય છે, નરકાદિ દુર્ગતિને રોકવામાં મોટી અર્ગલા સમાન છે, સુખોની ખાણ છે. અને કરેલ કર્મોનો નાશ કરનારી છે.

---

२ शास्त्राण्यधीत्याऽपि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ॥
संचिन्त्यतामौषधमातुरं हि न ज्ञानमात्रेण करोत्यरोगम् ॥

ભગવાન્‌માં ગુણો શા માટે છે?—

परेषु दोषास्त्वयि देव! सद्‌गुणा मिथोऽवलेपादिव नित्यमासते।
स्फुरन्ति नेन्दावपतन्द्रचन्द्रिकास्तमोभरा वा किमु सिंहीकासुते।

હે ભગવન્, બીજા દેવોમાં (જૈનમતથી ભિન્નમતના—મનાતા આપ્ત પુરુષોમાં) દોષો (રાગદ્વેષાદિ) અને તારામાં સારા ગુણો એકબીજાની ઇર્ષ્યાથી હંમેશા રહે છે (અર્થાત્ ભગવાન્‌માં ગુણો છે એટલે ઇર્ષ્યા—દ્વેષથી દોષો ભગવાન્ પાસે ન ટક્યા. ભગવાન્‌ના વિરોધીઓમાં જઇને રહ્યા) ચંદ્રમામાં સ્વચ્છચન્દ્રિકા (ચાંદની) અને રાહુમાં અંધકારનો સમૂહ નથી રહેતો શું?

સંઘનો પ્રસંગ—

अवेक्ष्य धूमं तव चैत्यमूर्द्धनि प्रसर्पिकृष्णागुरुधूपसंभवम्।
समुन्नमन्मेघधिया कलापिनामुदेत्यविश्रान्तमकाण्डताण्डवम्॥

તારા મંદિરના શિખર ઉપર ફેલાએલા કાલા અગુરૂ ધૂપથી ઉત્પન્ન થએલ ધૂમાડાને જોઇને ચડેલા મેઘની ભ્રાંતિથી અનવસરે (વર્ષાના સમય સિવાય) મયૂરોનું નૃત્ય થાય છે.

वनं यथा पुष्पभरेण पावनं ग्रहव्रजैर्वा गगनं प्रकाशिभिः।
तथा सदा सङ्घजनैरलङ्कृतैर्विराजते त्वद्भवनं श्रिया घनम्॥६९॥

જેમ પુલોના સમૂહથી પવિત્ર વન શોભે છે, તેજસ્વી ગ્રહોના સમૂહોથી આકાશ શોભે છે, તેવી રીતે આભૂષણોથી યુક્ત સંઘના માણસો વડે શોભાથી ભરેલું તારું પવિત્ર મંદિર હંમેશા શોભે છે.

ભગવત્પ્રસાદ વર્ણન—

त्वत्तः प्रसीदन्ति हि कामधेनुकल्पद्रुचिन्तामणिकामकुम्भाः।
त्वदप्रसत्तौ च तदप्रसत्तिरिति त्वमेवाऽस्य (सी ?) बुधैर्निषेव्यः

તારાથી-(તારા પસાયથી) કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિરત્ન અને કામઘટ પ્રસન્ન થાય છે. (મલે છે-ફલ આપવા તત્પર થાય છે), તારી (પ્રભુની) અપ્રસન્નતામાં તેઓની (કામધેનુ વગેરેની) અપ્રસન્નતા (નારાજી) છે, એથી પંડિતો વડે તું જ સેવવા-આરાધવા યોગ્ય છે.

ભગવાન્‌ની સેવાથી મોક્ષ સાથે સાંસારિક સુખ પણ છે—

त्वदीय सेवा विहीता शिवार्थं ददाति भोगानपि चानुषङ्गान्।
कृषीवलाः शस्यकृते प्रवृत्ताः पलालजालं त्वनुषङ्गसङ्गि ॥७७॥

મોક્ષના માટે કરાએલી તારી સેવા ભોગોને (સાંસારિક-વૈષયિક સુખોને) સુતરાં પ્રયત્ન વગર આપે છે. [જેમ] ધાન્યને માટે પ્રવૃત્ત થએલા કીસાનોને પરાળ (ઘાસ વિશેષ) તો આનુષંગિક જ મળે છે.

ભગવાનની વાણી અનુપમ છે—

रसैर्गिरस्ते नवभिर्मनोरमाः सुधासुदृष्टा बहुधाऽपि षड् रसाः
अतोऽनयोः कः समभावमुच्चरेद् [1] वरेण्यहीनोमितिर्विडम्बना

---

[1] ઉત્તમ વસ્તુ સાથે હીન-અધમ વસ્તુની ઉપમા આપવી તે હીનોપમા નામનો ઉપમાલઙ્કારદોષ છે, જેમકે 'विभिन्नलिङ्गवचना नाऽति-हीनाधिकां च ताम्। निबध्नन्ति बुदाः क्वापि लिङ्ग-भेदं तु मेनिरे ॥ (वाग्भटालंकार परिच्छेद ४ श्लोक ५८) પ્રસ્તુતમાં "કાગડાના જેવી

નવરસો (શૃંગાર, વીર, કરૂણ, હાસ્ય અદ્‌ભુત, ભયાનક, રૌદ્ર, બીભત્સ, શાંત,) કરતાં તારી વાણી વધુ મનોહર છે. [અને] અમૃતમાં તો વધારેમાં વધારે છ રસો (મધુર કટુ તિક્તાદિ) જોવાય છે— સંભળાય છે, એથી કરીને આ બે (શૃંગરાદિ નવરસ અને અમૃત સુધાની સાથે તારી વાણીની સદૃશતા (સરખામણ) કોણ કરી શકે— કહે ? [કેમકે તેમ કરવામાં] અધિક હીનોપમાની મુશ્કેલી થાય છે. અર્થાત્ તારી વાણી નવરસ અને અમૃત જેવી છે, એમ કહેવું તે હીનોપમા દોષ છે.

બીજા દર્શનનો ભગવાનના દર્શનમાં સમન્વય—

[1]स्फुरन्ति सर्वे तव दर्शने नयाः पृथग् नयेषु प्रथते न तत् पुन ।
कणा न राशौ किमु कुर्वते स्थितिं ? कणेषु राशिस्तु पृथग् न वर्तते

તારા (જૈન) દર્શનમાં બીજા બધા નયો-દર્શનો (નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર ઋજુસૂત્રાદિ) દેખાય [પરન્તુ] ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં-દર્શનોમાં (નૈયાયિકાદિ સ્વીકૃત નયાઽઽભાસોમાં) તારૂં અપેક્ષાવાળું, (વસ્તુના અનન્તધર્મોને ખંડન નહીં કરનારૂં,) દર્શન (જૈનદર્શન) દેખાતું નથી. [કેમકે] [અનાજના] સમૂહમાં [અનાજના] દાણા નથી રહેતા શું ? અર્થાત્ રહે છે. અને અલગ દાણાઓમાં તો [અનાજનો] સમૂહ ઢગલો રહેતો નથી.

તારી ચતુરાઇ છે" ની જેમ બધા રસ અને સુધા કરતા વિશિષ્ટ ગુણવાળી ભગવાનની વાણી અધિક છે અને તે હીન ગુણવાળા છે માટે હીનોપમા વિડમ્બના છે. ૧ મેળવો શ્રી सिद्धसेनदिवाकर ના प्रथमद्वात्रिंशिका નો 'सुनिश्चितं न परतन्त्रयुक्तिषु ૩૦ મો શ્લોક.

**तवोपदेशं समवाप्य यस्माद् विलीनमोहाः सुखिनो भवामः ।
नित्यं तमोराहुसुदर्शनाय नमोऽस्तु तस्मै तव दर्शनाय ॥८६॥**

જે (દર્શન) થી તારા ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરીને [અમે] મોહ વગરના સુખી થઇએ છીએ તે પાપ—અજ્ઞાનરૂપી રાહુને [નાશ કરવા] માટે સુદર્શન ચક્ર સમાન તારા દર્શન (જૈનદર્શન) ને હંમેશા નમસ્કાર હો ॥

આમાં મૂલ કર્તાના ૧૧૩ કાવ્યો છે. જ્યારે 'જૈન ગ્રંથાવલી' માં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા છે; કદાચ છેલ્લો શ્લોક પ્રશસ્તિરૂપ હોવાથી તે નહીં ગણીને તેમાં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા હશે.

આ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી પણ મારી નકલમાં એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

**न्यायस्य वेत्तुर्मुनितल्लजस्य यशोविजेतुर्गुणयुक्तनाम्नः ।
इमां कृतिं भक्तिकवित्वयुक्तां प्राप विलिख्याहमनल्पभाग्यम् ॥**

મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુણવાળું નામ જેનું; ન્યાયના પારગામી **યશોવિજયજી** ની ભક્તિ અને કવિત્વ યુક્ત આ કૃતિ (ગ્રંથ) ને લખીને—નકલ કરીને મેં મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ઉપરના શ્લોકથી સાફ જણાય છે કે પ્રસ્તુત સ્તોત્રની નકલ કરનારે તે (છેલ્લો) શ્લોક બનાવ્યો છે.

उपसंहार

મહાનુભાવો ! **श्रीशङ्खेश्वर पार्श्वनाथ स्तोत्र** નો આંતરિક અને બાહ્ય પરિચય સંક્ષેપમાં મારી લઘુશક્તિથી આ લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખથી પ્રસ્તુત કાવ્ય (સ્તોત્ર) અને કાવ્યકર્ત્તાશ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયને મહાકવિ તરીકે તમે ઓળખો. અને આ કાવ્ય સુંદર રીતે મુદ્રિત થઇ પ્રજાના હાથમાં છુટથી આવો એટલું ઇચ્છી વિરમવા પહેલાં આટલું કહેવું આવશ્યક સમજું છું કે આ સ્તોત્ર સિવાયના બીજા બે સ્તોત્રો સંબન્ધી વખત મલે થોડો પરિચય કાલાન્તરે આપવા જરૂર યત્ન કરીશ.

: ૬૬ :

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ[1]

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે તેને ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન હોય છે. તેની ઘણીખરી શકિતઓ અવિકસિત દશામાં હોય છે. બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, ભારતીય કે ઇતર દેશીય, જૈન કે જૈનેતર તમામ પ્રાણીઓના જન્મ વખતે એકજ સરખા પ્રાયઃ હોય છે. પણ જેને ઉંચું શિક્ષણ મળે છે, તે ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન મેળવવું એટલું શિક્ષણ નથી; તેના અનેક પ્રકારો અને વિધવિધ ઉપાયો છે. પણ અહિં માત્ર અક્ષરજ્ઞાન શિક્ષણની વાત છે.

શિક્ષણથી ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન ટળે છે. આત્મામાં છુપાઇ રહેલી શકિતઓ વિકસે છે. આ લોક અને પરલોકનો વિકાસ સધાય છે. યાવત્ ઇશ્વર સ્વરૂપી પણ શિક્ષણથીજ થવાય છે.

શિક્ષણનું ફળ ઘણું વિશાળ અને રમણીય છે. તેના પ્રકારો અનેક છે. તેના સ્વરૂપનો ઉકેલ આણવો ઘણો અઘરો છે.

---

૧ સ્ત્રીબોધ. ઓગસ્ટ, ૧૯૩૪, અમદાવાદ.

શિક્ષણનું લક્ષણ

મ્હારી નાનકડી મતિ પ્રમાણે તો શિક્ષણનું લક્ષણ ' કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને પરતંત્રતાથી મુક્ત થવું ' છે હું ધારૂં છું કે આ લક્ષણમાં કોઇ વાંધો લઇ શકે તેમ નથી. પરતંત્રતાના ભેદો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારના હોઇ શકે, તેમ તેના અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ કારણો પણ અનેકવિધ હોય; પરન્તુ શિક્ષણથી બંધન મુકત થવાની લાયકાત તો આવવીજ જોઇએ. પછી ભલે કોઇ જાણી જોઇને પરતંત્રતાથી મુકત ન થાય, તે માટે ઉપાયો ન કરે, તે વાત જુદી છે. શિક્ષણથી કર્તવ્ય-જ્ઞાન અને બંધનથી છૂટવાની લાયકાત નથી આવતી, તે શિક્ષણ શિક્ષણ નથી, તે જ્ઞાન જ્ઞાન નથી, તે તો ફકત શરીર, મન અને સમયને બરબાદ કરનારો, ધનનો નાશ કરનારો એક ભસ્મગ્રહ જ કહેવો જોઇએ. સૂર્ય ઉગ્યા પછી અંધારૂં ન મટે, અગ્નિથી ટાઢ ન ઓછી થાય અને શીતલ નીરથી શાંતિ ન મળે તો પછી ગજબ જ કહેવાય ને !

પ્રાચીનકાળનું શિક્ષણ

શિક્ષણ સંબંધી ઉહાપોહ કરતાં આપણે પ્રાચીનકાળના શિક્ષણ તરફ દૃષ્ટિ તો જરૂર કરવી જોઇએ. દરેક વસ્તુમાં પૂર્વના કાળની થોડી ઘણી યોગ્ય મદદ જરૂર લેવી પડે છે, અથવા લેવી જોઇએ. જુના અને નવા બન્ને કાળના ગુણદોષોનો વિચાર કર્યા પછી જે યોજના ઘડાય છે તેમાં સંગીનતા અને સુંદરતા વધુ હોય છે, એમ મ્હારૂં માનવું છે.

જેટલો જૂનો સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ છે તેટલો જ જુનો લગભગ શિક્ષણનો પણ છે. દરેક દેશ કે કાળમાં થોડા ઘણા અંશે શિક્ષણની

જરૂર અવશ્ય પડે છે. ભારતમાં શિક્ષણની ઉત્પત્તિ અને પૂર્ણવૃદ્ધિ ઘણા લાંબા કાળથી થએલી. હવે **મોહનજો ડેરો** અને **હરપ્પાની** શોધખોળોથી ઇતિહાસ પ્રમાણને જ સાચું માનનારા લોકો પણ ૭ હજાર વર્ષના જુના કાળને ઇતિહાસકાળ ગણવા લાગ્યા છે. કારણ કે તે બંને શહેરોનો અસ્તિત્વકાળ ૭ હજાર વર્ષ પહેલાંનો છે. તે બન્ને શહેરોમાં અનેક મુદ્રા, સિક્કા અને બીજી અનેક એવી વસ્તુઓ મળી આવી છે કે જેથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાનું હિંદ શિક્ષણ અને કળામાં બીજા દેશો કરતાં મોખરે હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુના કાળમાં શિક્ષણનું કાર્ય મુખ્યત્વે બે જણ કરતા હતા. એક ત્યાગીઓ અને બીજા રાજાઓ.

ગુરૂ શિષ્યનો સબંધ

ત્યાગીઓમાં વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોના ઋષિઓ, નિર્ગ્રંથો ભિક્ષુઓ અને બ્રાહ્મણોનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગ દેશકાળને લક્ષમાં લઇને શિક્ષણનો ક્રમ ગોઠવતો. જેથી પ્રજા પોતપોતાના ગુણ-કર્માનુસારે કર્તવ્ય, જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતા મેળવી મહાન્ વિજયી અને વિશ્રુત થતી. બહુ જુના સમયમાં જાતિભેદનું જોર ન હતું, દરેક જાતિના સભ્યો ભેગા કરી આ ત્યાગીઓ વિદ્યાર્થીઓને અનેક વિષયોનું ઉંડું અને દીપતું જ્ઞાન આપતા. વિદ્યાર્થીઓ પણ હૃદયના ઉંડાણથી ઉત્પન્ન થએલી જિજ્ઞાસા અને સેવાવૃત્તિથી ગુરૂઓ પાસે જ્ઞાન મેળવી મનન અને નિદિધ્યાસન કરી આચરણમાં મૂકવા તરફ વધારે ચીવટ રાખતા. ગુરૂશિષ્ય બન્ને પોતાની ફરજ ઉત્સાહપૂર્વક અદા કરતા. તે બન્ને વચ્ચે મીઠો સંબંધ જોડાતો.

વિદ્યાપીઠોનો કાળ

બહુ જુના કાળ પછી એટલે કે ભગવાન્ મહાવીર અને બુદ્ધના પછીનો ઇતિહાસ વિદ્યાપીઠોના ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આ જમાનામાં સાધારણ નાના મોટા આશ્રમો ઉપરાન્ત વ્યવસ્થિત અને મોટા પાયા ઉપર યોજાએલા મહાન્ વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. તેની યોજના ઘડનાર બહુશ્રુત અને વિચારક પુરુષો હતા. તેમાં એક એક વિદ્યાપીઠમાં દશ દશ હજાર સુધી છાત્રો અને પંદરસો સુધી અધ્યાપકો સરસ્વતી દેવીની પવિત્ર ઉપાસના કરતા. હિન્દના દૂર દૂર પ્રાંતોનાજ નહિં, પણ ચીન, જાપાન, જાવા, અફઘાનીસ્તાન અને કાબૂલ જેવા દેશોથી પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓ ભારતના આ વિદ્યાપીઠોમાં અધ્યયન કરવા આવતા, અને ભણીને ગયા પછી પોતાનું મોટું ગૌરવ માનતા. ચીની યાત્રી **હુએનત્સંગ** અને **ઇત્સંગ** જેવા પણ આપણા આ વિદ્યાપીઠોમાં ભણવા રહ્યા હતા. આ વિદ્યાલયોની યોજના, તેની પદ્ધતિ, તેનો પાઠ્યક્રમ, તેના વિષયો અને ફળો, ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટી કરતાં વધારે ઉન્નત અને સુંદર હતા એમ કહેવામાં હું અતિશયોક્તિ જરા પણ કરતો નથી. તેવા મહાન્ વિદ્યાપીઠોમાં નાલંદા, તક્ષશિલા, વિક્રમશિલા, ધનકટક, મથુરા. ઉજ્જૈન, કાશી, જગદ્ મહાવિહાર, ઉદંતપુરી અને નવદીપના વિદ્યાપીઠો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે, જે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હતાં. આ આશ્રમો અને વિદ્યાલયોનો ઘણો ખરો ખર્ચનો ભાર રાજાઓ અને બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક ધનીક ગૃહસ્થો ઉપાડતા. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે " નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારમાં બસોથી વધારે ગામો હતાં,' જે અનેક રાજાઓએ દાનમાં આપ્યા હતાં " ચીની યાત્રીઓના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે સાતમી સદીમાં પાંચ હજાર મઠો પણ ભારતમાં હતા. જેમાં ૨૧૨૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા. સત્તરમી સદી સુધી,

એકલા બંગાલમાં એંસી હજાર નાની મોટી પાઠશાળાઓ હતી; પણ ગ્રામ પંચાયત યોજના તોડી પાડયા પછી તેમાં ઘટાડો અને વિકાર થતો ગયો.

આ રીતે હિતૈષી વિચારક ત્યાગીઓના હાથમાં જે વખતે શિક્ષણનું કાર્ય હતું, રાજા અને ધનાઢયોની જ્યારે દરેક રીતની જોઇતી સહાયતા હતી, ત્યારે ભારતદેશ સાચો શિક્ષિત હતો. સુખી હતો અને બીજા દેશોમાં પંકાતો હતો. ત્યારેજ આપણે ત્યાં ઋષભ, રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર બુદ્ધ જેવા ધર્મોદ્ધારકો અવતરતા; ભીમ, અર્જુન, પ્રતાપ, શિવાજી, તેજપાલ જેવા વીરો પાકતા; ગૌતમ, કણાદ, સિદ્ધસેન, મલ્લવાદિ, હરિભદ્ર, વિદ્યાનંદિવાદિ, દેવસૂરિ, ગંગેશોપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ, પક્ષધર અને યશોવિજયજી જેવા ન્યાયના પારગામીઓ જન્મતા; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, હેમચંદ્ર, શ્રીહર્ષ જેવા કવિઓ; ભરત અને રામચંદ્ર જેવા નાટયજ્ઞો તથા ચાણાકય જેવા રાજનીતિજ્ઞો અસ્તિત્વમાં આવતા. જુદી જુદી વિદ્યા અને કળાઓના આવિષ્કારો થતા, રાજા અને પ્રજા તરફથી તેવા વિદ્વાનોને મોટી સહાયતા મળતી, પ્રોત્સાહન મળતું, તેમની કીર્તિગાથાઓ ગવાતી. તેનું નિયમન કે વિઘ્ન નહોતું થતું. તેમની બુદ્ધિ કે શક્તિ કુંઠિત નહોતી કરાતી, તેમના ઓઝારો અને હસ્તાદિ અવયવોનો નિર્દયતાપૂર્વક નાશ નહોતો કરાતો. જે દેશમાં તમોગુણવાળા સ્વાર્થી રાજા અને વ્યાપારિઓ હોય છે તે દેશનો ઉદ્ધાર કદી થાય જ નહિં. તે દેશમાં વિદ્યા, કળા અને હુન્નર ઉદ્યોગમાં પ્રગતિ થઇ શકેજ નહિ, એ લખી રાખવું જોઇએ.

સ્ત્રીશિક્ષણ

પ્રાચીનકાળની શિક્ષા સંબંધી સર્વ સાધારણ લખ્યા છતાં સ્ત્રી-

શિક્ષણ સંબંધી કંઇક જુદું લખવું પણ જરૂરતું છે.

પૂર્વકાલમાં શિક્ષિત સ્ત્રિઓ

જો કે વેદ મંત્રોમાં સ્ત્રી અને શૂદ્રોને ભણાવવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરન્તુ વેદોના કેટલાક મંત્રોથી જ જણાય છે કે વેદકાળમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. વૈદિકો સિવાય જૈનો અને બૌદ્ધ હમેશાં સ્ત્રી શિક્ષણના તરફેણમાં રહ્યા છે. બહુ જૂના કાળમાં પણ બ્રાહ્મી સુંદરી જેવી અનેક સ્ત્રીઓ અઠંગ વિદુષીઓ હતી, તેવા ઉલ્લેખો જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. શકુંતલા, સીતાદિને હિન્દુ નાટકો પણ એજ પ્રમાણે જણાવે છે.

વેદકાળ પછી એટલે કે અઢી હજાર વર્ષના વચલા ગાળાની અંદર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોમાં અનેક સ્ત્રીઓ જુદા જુદા વિષયની પારંગત હતી, તે વાત કાળિદાસ, ભવભૂતિ, બાણના ગ્રંથો–તિલક-મંજરી, પાઇઅલચ્છી નામમાળા, પરિશિષ્ટ પર્વ, અંજણાસુંદરી ચરીયં જેવા અનેક પુસ્તકોથી પુરવાર થાય છે. છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસકાળમાં થએલી વિદુષીઓ પૈકી કેટલીક આ છેઃ—

વિદુષી સ્ત્રીઓ

વિજ્જકા, સુભદ્રા, સુલસા, વિકટનિતંબા, યક્ષા, યાકિનીમહત્તરા, ગુણમહત્તરા, અવન્તિસુંદરી, તિલકમંજરી, સુંદરી, રાજેમતિ, મંડન-મિશ્રની સ્ત્રી, લીલાવતી, ઇન્દુલેખા, મદાલસા, મારૂલા, મોરિકા, શીલા, અનૂપા.

પહેલાં સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ અપાતું. કાવ્ય, સંગીત, શીલ, આરોગ્ય, પતિભક્તિ વિગેરે ઉપર ખાસ ભાર મૂકાતો.

જેથી સ્ત્રીઓ દેવીઓ થતી. પોતાનાં સંતાનોને પણ સાચાં દેવદેવીઓ બનાવી ધર્મ અને દેશની સેવા કરતી.

વર્તમાન શિક્ષા

વર્તમાન શિક્ષા કેવી છે? તે વિષે વધુ લખવાની જરૂર જ નથી. આપણે બધા વર્તમાન શિક્ષા અને તેનાં ફળો નજરે જોઇએ છીએ. વર્તમાન શિક્ષણની દોરી અત્યારે રાજસત્તાના હાથમાં છે. રાજસત્તા જ રજો-તમોગુણવાળી હોય છે. લગભગ દોઢસો વર્ષમાં આપણે ફક્ત અક્ષર જ્ઞાન મેળવી આપણી બુદ્ધિ બગાડી છે, ધર્મને ખોયો છે, નીતિ અને સદાચાર ઓછાં કર્યાં છે. આરોગ્ય અને ધનમાં મોટી હાની પહોંચાડી છે એમ મને લાગે છે.

વર્તમાન શિક્ષણનું ફળ

બીહાર દેશમાંથી નિકળતા **ગંગા** નામના હિન્દી માસિકમાં "**शिक्षा और परीक्षा**" નામના મ્હારા લેખમાં મેં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે "રાતદિવસ મહેનત અને શરીરને નષ્ટ કરવા છતાં આંખો અને માનસિક શકિતઓ કુંઠિત કરવા છતાં, મોટો ધન વ્યય થવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને (વર્તમાનિક) શિક્ષણનું પરિણામ દુઃખ, દરિદ્રતા, રોગ અને અશાંતિમાં મળે છે."

અનેક વર્ષો ભણયા પછી અનેક પદવીઓ મેળવ્યા પછી પણ આપણને કર્તવ્ય જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ શિક્ષણ શિક્ષણ કહેવાય ખરૂં?

આ પરિસ્થિતિમાં એકલો રાજ્યનો જ દોષ છે એમ પણ માનવા હું તૈયાર નથી. થોડો ઘણો પ્રજાનો પણ દોષ છે કે જે ભાન ભૂલીને

વિપરીત શિક્ષા લે છે.

સ્ત્રીઓની યોગ્યતા

સાચા શિક્ષણથી પુરૂષ દેવ બને છે, સ્ત્રી દેવી બને છે. સ્ત્રીઓનું હાર્દ કોમળ અને પવિત્ર હોવાથી પુરૂષો કરતાં પણ સ્ત્રીઓ ઉપર શિક્ષણની અસર ઘણી વધારે પડી શકે છે. **સ્ત્રી-શિક્ષાનો સાચો ઉદ્દેશ તો તેઓમાં સાચું માતૃત્વ અને ગૃહિણીત્વ આવે એ જ હોવો જોઇએ.** જગતના ઉદ્ધારની જવાબદારી સ્ત્રીઓ ઉપર વધુ છે. સ્ત્રીઓ સાચી શિક્ષિતા હોય તો જ જગતનો ઉદ્ધાર કરી શકે, પુરૂષોને પણ ઠેકાણે લાવી શકે. તેમને કોમળતા શિષ્ટતા વિગેરે દૈવિક ગુણો કુદરતી બક્ષીસથી મળ્યા છે. તે પતિને કે પુત્રને, પિતાને કે સસરાને, નોકરને કે રાજાને, ગુરૂને કે અવતારી પુરૂષને પણ પોતાના ગુણોથી સમજાવી શકે છે, કોમળ બનાવી શકે છે. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીના ઉપદેશની અસર ઘણી વધારે થાય છે. એટલે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે સાવચેતીથી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રી શિક્ષિતા હોય તો આખું આલમ સહેલાઇથી સાચું શિક્ષણ મેળવી શકશે; એટલા માટે જ તો **નેપોલીયન બોનાપાર્ટે** કહ્યું છે કેઃ—દેશને આબાદ કરવા સહુ પહેલાં માતાઓને જ્ઞાન આપવું.

વર્તમાન સ્ત્રીશિક્ષણ

ગમે તેવી સારી વસ્તુનો ઉલટી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઉલટું જ આવે છે; એ હિસાબે શિક્ષણ ગમે તેવું સારૂં છે પણ તે ઉલટી પદ્ધતિએ લેવાથી મહાન્ ભયંકર થાય છે. ધર્મ, દેશ સમાજ અને આત્માની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ કરનારૂં થાય છે.

વિપરીત શિક્ષણ લેનાર કરતાં અશિક્ષિત વધરે સારૂં હોય છે. સરલ અને પવિત્ર હોય છે એમ મને લાગે છે.

વર્તમાનનું લગભગ ઘણું ખરૂં શિક્ષણ રાજસત્તાના હાથમાં છે. તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાન માટે જુદા પ્રકારની છે. એટલે શિક્ષણદ્વારા પોતાની દૃષ્ટિએ વર્તમાન સ્કૂલો અને કોલેજોમાં પોતાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરાય છે એમ વિચારક શિષ્ટ પુરૂષોને કેટલાક વર્ષોથી જણાયું છે. તેમાં સ્ત્રીઓના હૃદય કોમળ અને કમજોર હોવાથી પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉપર વર્તમાન શિક્ષણની અસર વધારે ખરાબ થાય છે. તેમના ઉપર સંસ્કારો જલ્દી પડે છે.

આપણે છાપા દ્વારા કે બીજી રીતે જાણી ખુશી થઇએ છીએ કે "વર્તમાનમાં સ્ત્રીઓ ઉંચું (હાઇસ્કૂલો અને યુનિવર્સિટિઓનું) શિક્ષણ લેવા માંડી છે એટલે દેશનો ઉદ્ધાર જલ્દી થશે. ભારતમાં સાચી દેવીઓ થશે." પણ મને માફ કરવામાં આવે તો હું કહીશ કે આપણી આશા મૃગ તૃષ્ણિકા જેવી છે. આધુનિક શિક્ષણથી પુરૂષ કરતાં વધારે સ્ત્રીઓમાં અનારોગ્ય, દારિદ્રય, વિલાસિપણું અને અશાન્તિ આવે છે. તેમના જીવન ઉપર જે સદાચારને ધાર્મિક ભાવનાની અસર પડવી જોઇએ તેના કરતાં ઉલ્ટી અનિષ્ટ અસર પડે છે. તેમનામાં શિક્ષણથી માતૃત્વનો વિકાસ, પતિ ભક્તિ, લજ્જાળુતા, અને બીજા સારા ગુણોના સંસ્કારો પડવા જોઇએ તે નથી પડતા.

આપણે જોઇએ છીએ કે મુંબઇ, સૂરત, વડોદરા, અમદાવાદ જેવા અનેક ગામોમાં વર્તમાનિક ઉચ્ચ શિક્ષણથી સ્ત્રીઓ ઉપર કેવી અસર પડે છે? આ શિક્ષણથી ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ વિલાસી, આળસુ અને અસહિષ્ણુ નથી થતી શું? તેમનામાં અનિચ્છનીય

સ્વચ્છંદતા નથી આવતી શું ? એટલો અનાવશ્યકીય ખર્ચનો ભાર દેશને માટે ગરીબાઇ વધારનાર નથી થતો તો શું ? વર્તમાન શિક્ષણથી અમારી બ્હેનો પિતા કે પતિ માટે પણ ભારભૂત નથી થતી શું ?

પદ્ધતિ ફેરવવી જોઇએ

કૉલેજો અને હાઇસ્કૂલોમાં એમ. એ. સુધીનો કોર્સ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને માટે એક સરખો હોય છે તેમાં પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. અમારી ભારતીય સ્ત્રીઓને માટે ભૂમિતિ, ભૂગોળ, ગણિત અને એવા બીજા નકામા વિષયો કરતાં સ્ત્રીઓને માટે સંગીત કળા, સીવવા ગુંથવા ભરવાની કળા, સંતતિ શાસ્ત્ર. આરોગ્ય શાસ્ત્ર, પુત્રપાલન કળા વિગેરે વિષયો ઘણા જરૂરના અને હિતકારી વિષયો છે. આ વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને પહેલાં આપવાની આવશ્યકતા છે. હું પહેલાં લખી ગયો છું તેમ સ્ત્રી શિક્ષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માતૃત્વ અને ગૃહિણીનો વિકાસ હોવો જોઇએ. તેમનું મુખ્ય સ્થાન આ જ છે. તેમનામાં ભલે ફ્રાન્સની સ્ત્રીઓ જેવી વિલાસિતા કે સ્વચ્છન્દતા ન આવે, પુરૂષો સાથે ફુટબોલ કે હૉકી રમવાની શક્તિ ન આવે, પણ ઉપરના ગુણો આવે તો તેમની શિક્ષા ફળવતી થાય. જે સ્ત્રી પતિની ભક્તા નથી, પુત્રની પ્રેમપૂર્વક પાલિકા નથી, સદાચારી નથી, વિનમ્રા નથી, ધર્મ-નિષ્ઠા નથી તે સાચી શિક્ષિતા કેમ કહેવાય ?

વર્તમાન શિક્ષા દૂષિત હોવાથી આપણે કૌશલ્યા, મરૂદેવી, ત્રિશલા, માયાદેવી, લક્ષ્મી અને દુર્ગાદેવી જેવી સાચી સ્ત્રીઓ જોઇ શકતા નથી, છતાં ખુશીની વાત એ છે કે આ દૂષિત શિક્ષામાં પણ પોતાની જવાબદારી સમજી કેટલીક સ્ત્રીઓ ધર્મ, દેશ અને સમાજની મહાન્ સેવિકાઓ થઇ છે. પોતાના આચારને વધારે પવિત્ર બનાવનારી વિદુષી

અને લેખિકાઓ નિકળી છે. પણ તે અપવાદ સમાન છે. કેમકે તેમની સંખ્યા બહુજ ઓછી છે.

વર્તમાન શિક્ષાથી ઘૃણા થવાથી આર્યસમાજીઓ અને કેટલાક દક્ષિણીઓએ સ્ત્રીઓને સાચી શિક્ષા મળે, તેમનામાં પવિત્રતા આવે તે માટે કેટલાક પ્રયત્નો આદર્યા છે. પ્રાચીન અને નવીન સુધારાઓને એક સાથે મેળવી સ્ત્રીઓ માટે આદર્શ ગુરૂકુલો, સ્કૂલો અને વિદ્યાપીઠોની યોજના થઇ છે એ એક સદ્‌ભાગ્યની નિશાની છે.

સરકારી સ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓમાં સ્ત્રીઓને માટે તેમને ઉપયોગી અભ્યાસક્રમ બને, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર કોલેજો ખુલે અને તેમના સ્વભાવ તથા ભારતીય રિવાજો પ્રમાણે બધો જુદો બંદોબસ્ત થાય એ માટે ભારતની સ્ત્રીઓએ અને નેતાઓએ હિલચાલ જરૂર ચલાવવી જોઇએ.

કહેવાય છે કે "આપણો દેશ સ્ત્રી–શિક્ષા તરફ હંમેશા બેદરકાર રહ્યો છે. પણ તે હવે ચાલે તેમ નથી." આપણે સ્ત્રી શિક્ષા તરફ વધારે લક્ષ આપવું ઘટે. હું તો સ્ત્રી શિક્ષાનો પક્ષપાતી છું. તેમનામાં સાચી શિક્ષાનું સારૂંજ ફળ આવવાનું. માટે આપણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સાચી શિક્ષાનાં સાધનો ઉભાં કરવાંજ જોઇએ. રાજ્ય તેમાં પૂરો સહયોગ આપે તો ભારત દેશ કેટલો આગળ વધે? તે દિવસ જલ્દી આવો કે આપણા દેશના બધાં સ્ત્રી પુરૂષો શિક્ષિત બને. મનુષ્ય લોક સ્વર્ગલોક બને.

: ૬૭ :

શિક્ષણ અને પાઠ્ય ક્રમ[1]

આ લોક અને પરલોકની ઉન્નતિ માટે અને સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ માટે શિક્ષણનીજ જરૂર હંમેશાથી રહી છે અને રહેશે. શિક્ષણની સિદ્ધિમાં તેના પાઠ્યક્રમનો મોટો હિસ્સો રહે છે. પ્રજાને જેવી રીતે કેળવવી હોય, કે સંસ્કૃતિથી રંગવી હોય, તેવી રીતનો પાઠ્યક્રમ રચવો જોઇએ. જેવો પાઠ્યક્રમ હોય છે તેવું ફળ નીપજે છે. પાઠ્યક્રમની ઉપયોગિતા, અનુપયોગિતા અથવા પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાથી શિક્ષણના પરિણામમાં અપૂર્ણતા પૂર્ણતા થાય છે. લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં જે વખતે વિદેશી પ્રજા ભારતવર્ષમાં પોતાની સતાના પાયા નાંખવાના સ્વપ્નાં સેવતી હતી તે વખતે સૌ પહેલાં શિક્ષણના નિષ્ણાતો પાસેથી ભારતને ગુલામ બનાવા યોગ્ય પાઠ્યક્રમ (Course) બનાવી પોતાના ઢંગની કૉલેજો અને સ્કૂલો જારી કરી અને વખતો વખત તે ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવા માટે પાઠ્યક્રમ–શિક્ષણના પ્રકાર વિગેરેમાં પરિવર્તન કર્યાં

---

૧ જૈન જ્યોતિ, વર્ષ ૨, અંક ૩૩.

જેથી લગભગ અર્ધી પોણી શતાબ્દીમાં તેમનું ધારેલું પરિણામ આવ્યું. ભારતીય લોકો નિર્બલ, વ્યસની, ધર્મ–દેશપ્રેમથી રહિત અને ધંધા ઉદ્યોગ વગરના થઇ ગયા.

આજે અમેરિકા જર્મન વિગેરે સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની દેશોમાં પોતાની સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિને પુષ્ટ કરનારો પાઠ્યક્રમ થાય છે. દર વર્ષે કે બે વર્ષે તેમાં સુધારો વધારો થાય છે. ઉત્તમ પ્રકારના નવા સાહિત્યને પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન મળે છે. પ્રતિભાશાળી લેખક ગ્રંથકારોને વાંચવાનો પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

શિક્ષણ વિષયમાં હીન દશા

આપણો દેશ શતાબ્દીઓથી પરાધીન થયો છે ત્યારથી તેની બુદ્ધિ પણ બેર મારી છે. આપણે પ્રાચીન કાળનો ઉલ્લેખ કરી અભિમાન કે સંતોષ ધારણ કર્યા વગર બીજું કાંઇ કરી શકયા નથી. શિક્ષણના વિષયમાં તો હજીય આપણી નોંધવા લાયક પ્રગતિ થઇ નથી. તે વિષે વિચારો કે પ્રયોગો આપણે કર્યા નથી, તેમ કરવામાં આપણે લાભ પણ નથી સમજતા; તેજ કારણથી આપણી પ્રજા અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને સાક્ષર (!) થવા ઉપરાન્ત કાંઇ વધુ કરી શકતી નથી. દિવસે દિવસે આપણી સંસ્કૃતિ ભૂસાતી જાય છે. ધર્મ ભૂલાતો જાય છે. સદાચાર અને નીતિનાં તત્વો વિસરાતાં જાય છે. ઉદ્યોગ અને કળા ઓસરતી જાય છે તથા સ્વતંત્રતાની ભાવના નિર્મૂલ બનતી જાય છે.

"શિક્ષણ માટે કેટલાક પ્રયાસો"

જમાનાના પ્રભાવથી કહો કે, કેટલાક શિક્ષણપ્રેમી સાધુ અને ગૃહસ્થોના પ્રયાસથી કહો, ગમે તે કારણે ત્રણેક દશકાથી આપણી

સમાજમાં શિક્ષણની આવશ્યકતાનું ભાન થયું છે. થોડા ઘણા તે માટે પ્રયોગો પણ થયા છે. પણ મને તો લાગે છે કે એથી આપણી સમાજમાં જૈન સંસ્કૃતિના સંસ્કારો દૃઢ નથી થતા. છાત્રોમાં ધર્મ પ્રેમ નથી જાગતો. સ્વતંત્રતા, સદાચાર તથા સદ્‌વિચારનું વાતાવરણ ઉભું નથી થતું. તેનું કારણ મને તો એજ લાગે છે કે આપણો પાઠ્યક્રમ સ્વતંત્ર નથી તથા અપૂર્ણ છે.

પાઠ્યક્રમ

જો સમાજને સુસંસ્કારી બનાવવી હોય તો પાઠ્યક્રમ બનાવવા બહુ જ કુશળતા, સાવચેતી અને જાગૃતિ રાખવી જોઇએ. **પાઠ્યક્રમ એ કાંઇ આટા દાલ વેચવાવાળાથી કે દુકાને બેસી 'સોલ પંચા બીઆસી' અથવા 'લીયા દીયા કરી છકા પંચાના' સટ્ટા ખેલનારથી બને નહિ.** તેઓ તો સંસ્થાઓને જોઇતી આર્થિક મદદ આપીને જ છૂટા થવાને યોગ્ય છે. પાઠ્યક્રમ બનાવવા માટે તો જેઓ શિક્ષણના ઉંડા અનુભવી અને રસીયા હોય, તેના નિષ્ણાત કાર્યકર્તા હોય, તેવા તે તે વિષયના વિદ્વાનો જ પસંદ કરવા જોઇએ. પાઠ્યક્રમ એક જ દિશાથી બનવો ન જોઇએ. તેમાં પ્રાચીનતા ભૂલાવી જોઇએ, તેમ અર્વાચીનતાના ઉપયોગી શિક્ષણ તરફ બેદરકારી જરાપણ હોવી ન જોઇએ. તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થની ભાવના (જુદા જુદા પાત્ર અધિકારીઓ માટે) સુસંસ્કારિત વ્યવસ્થિત રીતે વિકસિત થાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ હોવું જોઇએ. **એકાન્ત કોઇ પક્ષ કે દિશાના જ્ઞાનનો આગ્રહ છોડી દ્રવ્ય દેશ કાલ અને સંસ્કૃતિના પ્રવાહ સાથે પાઠ્યક્રમનો શિક્ષણનો પ્રવાહ બદલતાં રહેવું જોઇએ.** જૂદા જૂદા દરેક જૂના અને નવા વિદ્યાના ઉપયોગી વિષયોના ગ્રંથોને સ્થાન આપવું

જોઇએ, જે નવીન ગ્રંથકારો દ્વારા ઉત્તમ-ઉપયોગી સાહિત્ય સર્જાય છે તેને પણ સ્થાન આપવું જોઇએ, જેથી સમાજના પ્રતિભાશાલી ગ્રંથકારોની બુદ્ધિનો છાત્રોને લાભ મળે. વર્તમાન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવને યોગ્ય નવીન પ્રેરણા થાય અને ગ્રંથકારોને પણ ઉત્સાહ તથા સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી ઉપજે.

પાઠ્યક્રમ કર્યા પછી કુંભકર્ણની જેમ સંચાલકોએ વર્ષો સુધી ઘોર નિદ્રા ધારણ કરવી નહિ જોઇએ; પણ તેના પરિણામની તપાસ કરવી, છાત્રોની મુશ્કેલી, તેમની ફરીયાદો, તેમની રૂચિ-અરૂચિ, ગ્રંથોની ઉપયોગિતા કે અનુપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક બાબતો સંબંધી સીધી કે આડકતરી રીતે તપાસ કરતાં રહેવું જોઇએ અને પરિવર્તનની જરૂર જણાય તો બે વર્ષે કે ચાર વર્ષે પાઠ્યક્રમ ફેરવતાં રહેવું જોઇએ. તેમાં આલસ્ય કે બેદરકારી કરવાથી છાત્રસમાજ દુઃખી થાય છે, નિઃશ્વાસ મૂકે છે, અને તેમની પ્રગતિ રૂંધાય છે.

પાઠ્યક્રમ ઘડતી વખતે પોતાના ધર્મની પદ્ધતિ, સમાજની સંસ્કૃતિ અને સ્વદેશના વાતાવરણ ઉપર પૂરતું ધ્યાન રાખવું જોઇએ. જે દરજ્જા કે છાત્રો માટે પાઠ્યક્રમ ઘડવો હોય, તેના માટે પાઠ્યક્રમ તેવો ઘડવો કે જેથી તે પ્રમાણે ભણનારમાં પોતાના ધર્મના મજબૂત શુદ્ધ સંસ્કારો સ્થાન પામે, સદાચાર નીતિના તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય, સ્વતંત્રતાનો ભાવ પેદા થાય અને યોગ્ય ઉદ્યોગ હુન્નર-કળા શિલ્પમાં કુશળતા આવે અર્થાત્ નૈતિક રીતે પોતાની બધી આવશ્યકતાઓને પૂરી કરી શકે.

કૉર્સમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં ?

પાઠ્યક્રમમાં પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વેળાએ પુસ્તકના લેખકની યોગ્યતા, વિચારશકિત, પુસ્તકનો વિષય, તેની કીંમત, તેની પદ્ધતિ,

અને તેના આકાર પ્રકાર ઉપર પણ લક્ષ્ય પહેલાથી આપવું ઘટે, જે પુસ્તકો સારામાં સારા હોય, સરલ ભાષા અને સરલ પદ્ધતિનાં હોય, અને જેની કિંમત ગરીબ વિદ્યાર્થીને પણ પરવડી શકે તેવી હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદ કરવાથી છાત્રોને લાભ અને તેનો પ્રચાર પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. પાઠ્યક્રમમાં સમય કાળના પ્રમાણમાં જ પુસ્તકો રાખવાં જોઇએ. વધારે રાખવાનો મોહ કદી પણ રાખવો ન જોઇએ. કાળના પ્રમાણમાં વધુ પુસ્તકો રાખવાથી છાત્રોમાં યોગ્યતા વધારે આવશે એવી ભૂલ આપણે કરીએ છીએ તેમાં સુધારો કરવો ઘટે.

વળી જે પુસ્તકની કીંમત પાંચથી વધારે રૂપીયા જેટલી છે તે પુસ્તકમાંથી થોડો ભાગ (પ્રકરણ) રાખવાથી થોડા ભાગ માટે મોટી કીંમતવાળું તે આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીને ખરીદવું પડે છે. ભારતદેશ ગરીબ છે અને દિવસે દિવસે વધુ કંગાલ થતો જાય છે. આવી દશામાં આવો રાક્ષસી ખર્ચ અસહ્ય થઇ પડે છે; જેથી ઘણાખરા શિક્ષણપ્રેમી છાત્રો પણ આ ખર્ચેલી કેળવણીથી મુકત થઇ શિક્ષણમાં આગળ વધતા અટકી પડે છે. **ભારત વર્ષનો પાઠ્યક્રમ તો સસ્તો સુંદર સરલ અને સાત્વિક હોવો જોઇએ**, તેમાં જ ભારતનો ઉદ્ધાર હું સમજું છું.

જે પુસ્તકો વર્તમાનમાં ચાલુ કીંમતે મળતાં ન હોય તેવાં અલભ્ય કે દુર્લભ (Out of Stock) પુસ્તકો પાઠ્યક્રમમાં રાખવાં નહિ. પાઠ્યક્રમમાં પહેલાનાં હોય તો પણ તે કાઢી નાખી તે બદલે લભ્ય, યોગ્ય પુસ્તકો દાખલ કરી લેવાં. ઘણીવાર એવું બને છે કે અમુક પુસ્તક બહાર પાડવાનું છે એવા સમાચારથી પાઠ્યક્રમમાં તે દાખલ પહેલાથી કરી લેવાય છે. પણ ગમે તે કારણે જો તે પુસ્તક બહાર

પડતાં ધારવા કરતાં ઘણો જ વિલંબ થાય છે તો છાત્રો તેની વાટ જોયા કરે છે. વારંવાર પુસ્તકના લેખક કે પ્રકાશક ઉપર પત્ર લખી પુછાવે છે. આથી નકામો, બીચારા છાત્રોને ખર્ચ કરવો પડે છે, વિષાદ–દુઃખ અનુભવવાં પડે છે, માટે પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી જ તેને પાઠ્યક્રમમાં રાખવું વધારે સારું છે.

ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે પાઠ્યક્રમ બનાવનાર–મહાનુભાવો ધન કે કીર્તિની ભૂખથી ગમે તેવાં લાયક કે નાલાયક પોતાનાં કે પોતાના લાગતા વળગતાનાં પુસ્તકોને પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરી લે છે. તે મહાન્ પાતક છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમાં નકામો ખર્ચ-મગજમારી અને દુઃખ સહવાં પડે છે. તેથી નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓ દુઃખના નિસાસા મૂકે છે, કે જે પાંઠ્યક્રમ બનાવનારના હિતમાં વિઘ્ન કરનાર નિવડે છે.

જે વિષય કે વર્ગનો પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરવો હોય તે તે વિષયના કે વર્ગના માનસને પારખનાર વ્યક્તિઓ પાસે જ તૈયાર કરાવવો જોઇએ. એક વિષયમાં વિદ્વાન્ કે અનુભવી થયો એટલે દરેક વિષયમાં તે ટાંગ લગાવવાનો હક્કદાર છે એમ માનવા કે કરવામાં મોટી હાનિ થવાનો ભય રહે છે. દાખલા તરીકે પી. એચ. ડી. (P. H. D.) પરીક્ષામાં પાસ થયો એટલે તે ડોક્ટરી (દવાના) કામમાં કે ધારાશાસ્ત્રમાં તો વિદ્વાન્ ન જ કહેવાય, એવી રીતે કાવ્યમાં નિષ્ણાત થયો એટલે દર્શન શાસ્ત્રનાં ગૂઢ રહસ્યોમાં તો મૂર્ખ જ કહેવાય અને ‘ બાલશિક્ષણ ’ ના કાર્યમાંય પારંગત ન જ કહેવાય.

પાઠ્યક્રમ જે સમાજ, દેશ કે સંસ્કૃતિ માટે ઘડવો હોય તેના ઘડનાર તે જ સમાજ, દેશ કે સંસ્કૃતિના–નિષ્ણાત હિતૈષી માણસો

હોવા જોઈએ. તેમ કરવાથી જ સાચો પાઠ્યક્રમ બની શકે અને તેથી શિક્ષણનું ઇચ્છિત પરિણામ નિપજી શકે.

શિક્ષણના વિષયમાં અહીં હું ખાસ લખતો નથી તે વિશે મેં મારા થોડાક વિચારો '**કેળવણી અને પરીક્ષા**' ના લેખમાં રજુ કર્યાં છે. કે જે લેખ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' ના સિલ્વર જ્યુબીલી અંકમાં પ્રકાશિત થયો છે.

પાઠ્યક્રમ એ ખરી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. દરેક ધર્મ–સમાજ કે દેશના લોકો પોતાની સંસ્કૃતિ માટે હિતકારી સ્વતંત્ર કોર્સ બનાવી સ્વતંત્ર બને એટલું હું ઇચ્છું છું.

: ૬૮ :

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન[1]

'શિક્ષણ એ સંસ્કૃતિનું ઘડતર કરનાર છે, "સંસ્કૃતિ" એ પ્રજાનું જીવન છે. 'જીવન' તે માત્ર શ્વાસોશ્વાસ લેવા એટલુંજ નથી પણ સાચી સ્ફુર્તિ અને ક્ષણે ક્ષણે પ્રગતિ સાધવામાં તથા પોતાનાં કર્તવ્યોને અદા કરવામાં છે. એથી જ શિક્ષણનું મહત્વ સભ્ય દેશ, જાતિ અને સમાજમાં વધુ ને વધુ છે. જે પ્રજા, દેશ, જાતિ કે વ્યક્તિ પોતાની તરક્કી કરવા ચાહે છે તે શિક્ષણનો આદર અને વિકાસ કરવામાં અનેકાનેક પ્રયાસો કરે છે. તેનાં ઉદાહરણો વર્તમાન કાળથી પણ આપણે જોઇએ તેટલા સાંપડી શકે છે, માટે જૂના કાળનાં દૃષ્ટાંતો ને તેના પુરાવા આપવાની જરૂરત જણાતી નથી.

બીજા શિક્ષણોની અંદર ધાર્મિક શિક્ષણ પણ એક મોટો ભાગ ભજવે છે. આપણા નૈતિક-આત્મિક જીવનનો સુધાર આલોક અને પરલોકની દૃષ્ટિએ બહુ જરૂરનો છે. આપણે પરલોક, પુણ્ય, પાપને

---

૧ જૈન, ભાવનગર, વર્ષ ૩૩, અંક ૩૮

માનનાર આસ્તિક હોઇએ તો આત્મિક સુધાર તરફ આંખમીંચામણાં કરી શકીએ નહિ. એથી તે શિક્ષણ પણ આપણી ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરનાર વધુ ને વધુ સરલ નિવડે તેવા પ્રયાસો આસ્તિક સમાજ, તેના નેતાઓએ અવશ્ય કરવા જોઇએ.

'શિક્ષણ' નો આધાર તેના પાઠ્યક્રમ (કોર્સ) ઉપર રહેલો છે, તેથી પાઠ્યક્રમનું મહત્વ કેટલું છે? તેના ઘડનાર કેવા જોઇએ? તેમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં જોઇએ? વિગેરે બાબતો સંબંધી હું મારા 'શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ' નામના પુર્વના લેખમાં બતાવી ચુકયો છું, જે લેખ 'મુંબઇ સમાચાર' અને 'જૈન જ્યોતિ'માં તા. ૨૦-૭-૩૫ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

જૈનસમાજ પૂર્વકાલમાં હરેક રીતે ઉન્નત હતો એમ આપણને ઇતિહાસ અનેક વાકયોથી કહે છે, પણ છેલ્લા બે ત્રણ સૈકાઓની આપણી કારકીર્દી, આપણી પ્રવૃત્તિ તો અસંતોષ ઉપજાવે એવી હતી અને છે. શિક્ષણના વિષયમાં આપણે આ મુદતમાં બહુ જ કંગાળ રહ્યા છીએ. ધાર્મિક સંસ્કારો આપણામાં સદીઓથી જો કે ચાલ્યા આવ્યા છે, છતાં તેમાં જોઇએ તેટલી દ્રઢતા યુકિત કે વિવેક ઘણાં જ જુજ રહ્યાં છે અને હવે ફરી જલ્દી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ આપણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાને મજબુત નહિં કરીશું તો મને પૂરો ભય છે કે એક બાજુ સ્પષ્ટ રીતે આપણો સમાજ સંખ્યાબળમાં જેમ વેગથી નિર્બળ થઇ રહ્યો છે તેમ બીજી બાજુ બાહ્ય ક્રિયા ને ચિહ્ન કે ભાષાપૂરતું જ જૈનત્વ, અવશિષ્ટ સંખ્યામાં રહેવા પામશે. અમદાવાદ, સુરત, મુંબઇ, ભાવનગર જેવી કહેવાતી જૈનપુરીઓમાં રહેનાર ધર્મના ઠેકેદાર કુટુંબોમાં પણ આજે કયાં સાચા જૈનત્વ છે? કયાં સાચી અનન્ય જૈનતત્વો ઉપર (સુલસા જેવી) શ્રદ્ધા છે? કયાં સ્યાદ્વાદ, નય નિક્ષેપ અને

સપ્તભંગીનું જ્ઞાન છે? ક્યાં બીજા અસત તત્વોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવામાં વૃત્તિ છે? આ બધું કોનું પરિણામ છે? આપણા ધાર્મિક સંસ્કારો ઢીલા પડ્યા છે તેનું, આપણું જ્ઞાન દબાઇ ગયું છે તેનું, આપણી તત્વજ્ઞાનની રૂચિ મટી છે તેનું. ધર્મનાં તત્વ તો સાધુ મહારાજ જ જાણે, તેઓ પ્રચાર કરે, આપણે તો સામાયિક–પડિક્કમણા કરવા સિવાય બીજું કશુંય કર્તવ્ય નથી, એવી પરાવલંબી ભાવના આપણા શ્રાવકોમાં ઘર ઘાલી બેઠી છે તેનું. આ ભાવનાથી આપણા સમાજમાં ગૃહસ્થ વર્ગ જૈન ધર્મના મૌલિક ગહન તત્વોથી પરાંગમુખ રહે છે, તેથી સામાન્ય રીતે પણ ધર્મપ્રચારમાં તે કામ આવતો નથી. બીજી બાજુ, જે સાધુઓની બધી આશા રખાય છે, તે પણ શ્રાવકાવસ્થાના પોતાના નબળા સંસ્કારો સાથે લઇને સાધુ અવસ્થામાં આવે છે, તેથી તેઓમાં ઘણાખરા સતત મહેનત, અનવરત પ્રયત્ન અને સાચી મહત્વાકાંક્ષા વગરના હોય છે, એટલે તેમનામાં પણ સ્વપરશાસ્ત્રનું પારંગતપણું, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, અલંકાર, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મકલા, વિજ્ઞાનાદિનું ઉંડું તાત્વિક જ્ઞાન આવતું નથી. તેના પરિણામે તેઓ શિક્ષિત બુદ્ધિમાન જૈન જૈનેતર વર્ગમાં જોઇએ તેવો ધર્મપ્રચાર નથી કરી શકતા, એમ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આમ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગ બન્ને તરફથી ધાર્મિક જ્ઞાન સંસ્કાર માટે પૂરો અસંતોષ છે. પુરૂષ જાતિની આવી કફોડી દશા છે તો સ્ત્રીજાતિમાં સાધ્વી અને શ્રાવિકાવર્ગમાં તો કહેવું જ શું? દિવસે દિવસે સાધ્વીઓ વધતી જાય છે અને તેઓ ધારે તો સ્ત્રીસમાજમાં ધર્મપ્રચારનું, નીતિ સમજાવવાનું, કુરૂઢિઓનું નિકંદન કરવાનું કમાલ કાર્ય કરી શકે, બલ્કે વર્તમાનકાળની દેશસેવિકાઓની જેમ પુરૂષ સમાજમાં પણ પોતાના ઉંડા જ્ઞાન, ચારિત્ર અને શીલના તેજથી ઘણાખરા સુધારા કરી શકે, પણ વર્તમાનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારી

ઉલ્ટી દશા છે. તેમની પોતાની દશા હીયમાન છે. શ્રાવિકાવર્ગમાં ઘણે ભાગે તો અક્ષરજ્ઞાન પણ (મારવાડ–મેવાડ–માલવા વિગેરે દેશોમાં,) નથી અને જે થોડી ઘણી સંખ્યામાં (ગુજરાત વિગેરેમાં) અક્ષરજ્ઞાન થયું છે તેનું ફલ ફેશનમાં, ઘાસલેટી સાહિત્ય વાંચનમાં કે બીજા નકામાં કામો કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે.

જો જૈનધર્મ ભવિષ્યમાં હજારો વર્ષ જીવતો જાગતો રાખવો હોય, જો પાંચમા આરાના છેલ્લા સમય સુધી જૈનધર્મની સત્તા ટકાવવી હોય, જો દેશવિદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય, જો જૈનધર્મ પ્રવર્તક જૈનશાસન–સાહિત્યનો મહિમા જગત્માં ફેલાવવો હોય તો આપણી સમાજમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબૂત થાય, તેના સંસ્કારો પેઢીયો સુધી ચાલી શકે, બુદ્ધિશાળી શિક્ષિતવર્ગમાં પણ જૈનતત્ત્વોની સભ્યતા ઘર કરે તેવી ઢબનાં શિક્ષાલયો, છાત્રાલયો કે ગુરૂકુલો સ્થાપી તેમાં વૈજ્ઞાનિક ઢબથી ધાર્મિક શિક્ષણ દાખલ કરી નાનપણથીજ પ્રજાને ધર્મચુસ્ત બનાવવી જોઇએ. જૈનસમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઘણી છે, ગુરૂકુલો પણ (નામથી) થયાં છે, છાત્રાલયો પણ સ્થપાયાં છે, શ્રાવિકાશાળાઓ પણ હસ્તીમાં આવી છે, ધાર્મિક પાઠશાળાઓ પણ ઘણી છે; પણ તેમાં જોઇએ તેવા ધાર્મિક-તાત્ત્વિક જૈનધર્મના સંસ્કારો નથી મળતા. ધર્મનો અભ્યાસ વિસરાઇ જવાય છે, સંસ્કારો ભૂંસાઇ જાય છે. કર્મગ્રંથ સુધી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ પણ સાચી શ્રદ્ધાથી, સાચા આચરણથી વંચિત દેખાય છે.

એટલે સમાજે હવે પછી આપણી તાત્વિક શ્રદ્ધા પોષાય, તેમાં વધારો થતો રહે તેવું શિક્ષણ મળે તેવી દરેક રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી જરૂરની છે. આપણા લેખકોએ, નેતાઓએ આ વિષયમાં પોતાની શક્તિ વાપરતાં શીખવું જોઇએ.

: ૬૯ :

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા[1]

અત્યારે શિક્ષણનો પ્રશ્ન બધાયને મુંઝવી રહ્યો છે. તેમાં પણ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન તો વધુ વિકટ થઇ ગયો હોવાથી વધુ મુંઝવી રહ્યો છે. કોઇપણ દેશમાં કે સમાજમાં ધર્મની જરૂર છે, એમાં બે-મત નથી. ધર્મની વ્યાખ્યામાં અનેક મત ભેદો છે, પણ ધર્મની સાદી અને સરલ વ્યાખ્યા એ છે કે જીવનને સદાચારી બનાવવું, સાદું કરવું, પરોપકાર તથા નૈતિક તત્વોથી ઓતપ્રોત કરવું. આ વ્યાખ્યાથી ધર્મના શિક્ષણની દરેક દેશ, જાતિ કે રાષ્ટ્રમાં એક મતે જરૂરીયાત સ્વીકારાય છે, અર્થાત્ આ વ્યાખ્યામાં હું ધારૂં છું કે કોઇનો મત-ભેદ નથી.

ધર્મ એ એક આત્માનો સ્વભાવ-ગુણ છે. આર્યદૃષ્ટિથી આત્મા રૂપ વગરનો છે, એટલે તેના ગુણ-ધર્મનું પણ રૂપ નથી તેથી તેના પરિણામ-ફળથી તે જાણી શકાય છે અર્થાત્ જેમ સંસારના લાઠી-

---

૧ જૈન ભાવનગર, વર્ષ ૩૩, અંક ૪૪

વાડી-ગાડી વિગેરે રૂપી પદાર્થો પ્રત્યક્ષ થઇ જીવોને મોહમાં નાંખે છે તેમ ધર્મ પ્રત્યક્ષથી-આંખો વગેરે ઇંદ્રિયોથી-જોઇ શકાતો નથી એટલે રાજસિક, તામસિક કોટીના જીવોને ધર્મ તરફ સાચું આકર્ષણ થતું નથી.

જૈનોમાં અત્યારે ધાર્મિક શિક્ષણ જે પ્રદ્ધતિથી અપાઇ રહ્યું છે તે ઘણી ખામીઓવાળું છે. સમજણ શક્તિ વિનાનું છે, હૃદયની સાથે સ્પર્શ કરનારૂં નથી. બીજી તરફ વર્તમાનની ઘણીખરી પ્રજા બાલ્યકાળથી તરૂણાવસ્થા સુધી ઘણેભાગે સરકારી સ્કૂલોમાં જે કેળવણી મેળવે છે ત્યાં કોઇ પણ જાતનું ધાર્મિક શિક્ષણ કે તેનું વાતાવરણ હોતું નથી અને ત્યાંનું શિક્ષણ મોટે ભાગે ભારત માટે અનિતિ-અધર્મ-દરિદ્રતા-કલેશ તથા નબળાઇ વધારનારૂં છે એમ આપણને અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રારંભથી અત્યાર લગીનો અર્થાત્ લગભગ સત્રાસો વર્ષનો ઇતિહાસ તથા અનુભવ આંકડા તથા તેના અનિષ્ટ પરિણામોથી પોકારીને કહી રહ્યો છે. આથી જ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ થઇ રહ્યો છે.

જૈનોમાં છેલ્લા વીસેક વર્ષથી આ સ્થિતિ ઉપર કેટલાકનું ધ્યાન ગયું છે, જેના પરિણામે જૈનોના ત્રણે ફિરકાના આગેવાન સાધુ તથા શ્રાવકોના ઉદ્યોગથી કેટલીક સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવી છે. યોગ્ય બાહોશ તથા સાચી લાગણીઓવાળા સંચાલકોની ખામી, આદર્શ ઉચ્ચ શિક્ષકોની ઉણપ તથા બીજી કેટલીક ન્યૂનતાઓના કારણે તે સંસ્થાઓ ખર્ચના પ્રમાણમાં તથા સમયના પ્રમાણમાં કદાચ કાર્ય નહિ કરી શકી હોય, પણ તેમનો ઉદ્દેશ સારો છે, તેમનો રાહ ઉત્તમ છે અને સારૂં ફળ થાય એવી તેમની મહત્વાકાંક્ષા પણ છે; માંટે તે વસ્તુને મૂળથી ઉખેડી નાખવી કોઇ રીતે ઊચિત નથી; પણ સમાજે

સારો રાહ બતાવી, પ્રગતિકારક ઉત્તમ યોજનાઓ ઘડી, સાધનો પૂરાં પાડી, તેમની માંગણીઓ પૂરી કરી તે સંસ્થાઓને મદદગાર-આલંબનરૂપ થવું ઘટે. એમ થવાથી ભવિષ્યમાં આપણને જોઇતું ફળ મળી શકે બાકી અત્યારે શિક્ષણનું પરિણામ સારૂં નથી એમ લખવાથી કે બરાડા પાડવાથી સેંકડો વર્ષો પછી પણ સારૂં ફળ મળવાનું નથી. એકલી કલ્પના યોજનાઓથી કે લખવા-બોલવાથી કોઇ પણ કાર્ય સાધી શકાતું નથી.

બીજી બાજુ આપણામાં એવી સંસ્થાઓ પણ સમાજની પ્રગતિ સાધવા-ધાર્મિક અભ્યાસ અને તેની સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે સ્થપાઇ છે કે જેના નિયત કરેલ, ધાર્મિક પાઠયક્રમ (Course) પ્રમાણે છાત્રો અન્યત્ર-ગમે ત્યાં અભ્યાસ કરી નિયત સમયમાં તેની પરીક્ષા આપી શકે છે. જેમ સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે કલકત્તા સંસ્કૃત એસોશીએશન તથા બનારસની પરીક્ષાઓ છે, તે પદ્ધતિથી ધાર્મિક પરીક્ષા લેનારી ત્રણે ફિરકામાં થોડીક સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવી છે. જેમ દિગંબરોમાં **મુંબઇ**, **સોલાપુર**, **બિજનોર**, **બનારસ**, સુરેના વિગેરે; સ્થાનકવાસીઓમાં મુંબઇ, રતલામ વિગેરે તથા મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોમાં મુંબઇમાં જૈન શ્વેતાંબર એજયુકેશન બોર્ડ વિગેરે. જૈન મૂ૦ શ્વે૦ એજ્યુકેશન બોર્ડ એ ધાર્મિક પરીક્ષા માટે આપણી મુખ્ય સંસ્થા છે કે જેના નિયત પાઠયક્રમ પ્રમાણે અધ્યયન કરી દેશના હજારો વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસે છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક ગ્રંથોની પરીક્ષા લેવાનો છે. વર્ષોથી આ સંસ્થા દરવર્ષે પરીક્ષા લઇ-લેવરાવી ઉંચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયેલા છાત્ર-છાત્રીઓને યોગ્ય ઇનામો આપે છે, જેથી તેમના ઉત્સાહમાં સારો વધારો થાય છે. સદર સંસ્થાની મુખ્ય ઓફીસ મુંબઇમાં છે ને તેનાં દરેક પ્રાંતમાં અનેક સેંટરો છે અને નવા ઉઘડતાં જાય છે, જેથી સંસ્થાની જવાબદારી વધી છે, એમ

ધારી સંસ્થાના સંચાલકોએ એના પાઠ્યક્રમમાં પરિવર્તન કરવાનો વિચાર કર્યો છે.

શ્વે. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ એ આપણી સમાજમાં મહત્વની અજોડ સંસ્થા છે, તે પ્રમાણે આ સંસ્થાથી લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે, સમાજને સ્પષ્ટ રીતે મદદગારી નિવડે તેવા વિદ્વાનો તૈયાર થઇ શક્યા નથી. જેટલો ધન તથા સમયનો વ્યય થયો તેટલો લાભ મળ્યો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી તે સંસ્થાના સંચાલકોએ નાસી પાસ થવાની જરૂર નથી. હવે પછી સારા સાધનો મેળવી, સારો પાઠ્યક્રમ કરી બેવડા ઉત્સાહથી કામ ચાલુ રાખવું જોઇએ જેથી થોડા વર્ષોમાં જૈન વિદ્વાનોના ટોળે-ટોળા ફરતા દેખાય અને સમાજ સાહિત્ય-ધર્મની સારી જાહોજલાલી થતી આપણી સગી આંખે આપણે જોઇ શકીએ. વાત એ છે કે સદર સંસ્થાના તમામ સંચાલકોએ પોતાના માથે રહેલી જવાબદારી ભૂલવી જોઇએ નહિં. તેને સફલ બનાવવા રાતદિવસ તન-મન-ધનથી પ્રયાસ કરતાં રહીએ તો ફળ જરૂર પ્રાપ્ત થાય જ. સમાજની પણ ફરજ છે કે આ ઉપયોગી સંસ્થાને જોઇતી દરેક જાતની મદદ કરવામાં પાછીપાની ન કરે. આમ ઉભયની મદદથી,ઇચ્છાથી કાર્ય થઇ શકે. એક હાથે તાળી વાગે નહિ, એક પૈડે ગાડું ચાલે નહિ, તેમ એકલા ધનની મદદ કરનારથી કોઇ પણ કાર્ય પૂરું પાડે નહિં.

સમાજને ઘણાં કાર્ય કરવાનાં છે. એક કાર્ય પૂરું કરતાં જવું જોઇએ. હવે ભૂતકાલની વાતો કરી બેસી રહેવાથી કામ સરે તેમ નથી. જે કાંઇ થઇ શકે તેણે તે કામ પૂરું કરી સમાજ, ધર્મ અને દેશના ચરણે પોતાની ફલ-પુષ્પ સમ સેવા ચઢાવી કૃતજ્ઞ થવું એ સિદ્ધિનો અને ડહાપણનો માર્ગ છે.

: ૭૦ :

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા[1]

મુંબઇમાં જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ નામની જૈ. શ્વે. મૂ. કોન્ફરન્સની અંદર પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી સંસ્થા છે. તેનો ટુંક પરિચય હું પહેલાં આપી ગયો છું, જે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સદર સંસ્થાના સંચાલકોએ સમયને ઓળખી ચાલુ જમાનાને ઉપયોગી ધાર્મિક કોર્સ નવો બનાવવાનો વિચાર કર્યો

હું જ્યારે ગયા વર્ષમાં વૈશાખ મહિનામાં આબુ (દેલવાડા) માં હતો ત્યાં મારા ઉપર જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડના કાર્યવાહકોએ સદર સંસ્થાના પાઠ્યક્રમમાં ઘટતો સુધારો વધારો કરી નવો કોર્સ

---

૧ જૈન, ભાવનગર, પું. ૩૩, અંક ૫૫,

બનાવવા સંબંધી મને સૂચના કરી હતી. કેટલાંક વર્ષોથી હું કેળવણીના વિષયમાં થોડોઘણો રસ લઇ રહ્યો છું. મારા પ્રિય વિષયો પૈકી કેળવણી પણ એક વિષય છે, તેથી મેં આ સૂચનાને સ્વીકારી લીધી.

જૂનો પાઠ્યક્રમ અને સમાજની આવશ્યકતા તથા સંસ્કૃતિ જોતાં મને લાગ્યું કે હવે તેમાં પરિવર્તન કરવું જરૂરનું છે, પહેલાં જેટલી જિજ્ઞાસા હતી તે કરતાં હવે વધી છે અને વધતી જશે, તેથી જ્ઞાનની દિશા ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં એવો જમાનો હતો કે લોકો બે પડિક્કમણામાં સ્તવન, સજઝા અને ભજનો ભણવાથી પણ સંતોષ માનતા અથવા વધારેમાં વધારે પાંચ સુધી કે માર્ગોપદેશિકાના બે ભાગ, હિતોપદેશ, રઘુવંશથી પોતાને સંસ્કૃતના નિષ્ણાત સમજતા; પણ હવે તો તે બિલકુલ સાધારણ વાત થઇ છે. એટલા જ્ઞાનથી જરાય ચાલે નહિ. દશ-દશ કે બાર-બાર વર્ષના છાત્રો પણ તે કરતાં વધુ યોગ્યતા મેળવે છે અથવા મેળવવાની ભાવના રાખે છે. બીજી વાત એ છે કે જૈન સમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થા, ગ્રંથ પ્રકાશન સંશોધન સંસ્થાઓ પણ પહેલાં કરતાં ઘણી વધી છે, અને તેમાં દરવર્ષે સારો સરખો વધારો થતો જાય છે. મુનિરાજો કે જેઓ પહેલાં સારસ્વત જેવું વ્યાકરણ ભણી એક-બે ગદ્ય-પદ્ય ચરિત્ર કાવ્યો વાંચી ઘણો સંતોષ માનતા અને પજુસણમાં કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા જેવી ટીકા વાંચી અભિમાન ધારણ કરતા, તેમનામાં સમયના પ્રભાવે **હૈમ-વ્યાકરણ**, તેની **લઘુ-બ્રહદ્દવૃત્તિ**, **સન્મતિતર્ક**, **સ્યાદ્વાદરત્નાકર** **જેવા વ્યાકરણ-ન્યાયના** ગ્રંથો, **કાવ્યાનુશાસન**, **હીરસૌભાગ્ય** જેવા કાવ્યો વાંચવા-ભણવાની તથા જૈનેતર દર્શન-કાવ્યના ગ્રંથો ભણવાની તમન્ના જાગી છે. વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવાની, શાસ્ત્રાર્થો કરવાની વૃત્તિ ઉદ્દભવી છે. એ બધું જોતાં આપણી સમાજમાં સારા સારા સંસ્કૃત પ્રાકૃત જૈન જૈનેતર દર્શનના ગ્રંથો ભણાવી શકે, તેનું

સંશોધન કરી શકે, સારા ભાષાન્તરો–વિવેચનો, ભાષ્યો રચી શકે તેવા શાસ્ત્રી–ધાર્મિક વિદ્વાન્ શિક્ષકો તૈયાર કરવાની નિતાન્ત આવશ્યકતા મને જણાય છે. ચારે બાજુથી જૈન વિદ્વાનોની માંગ છે. આપણી પાસે તેવા વિદ્વાન્ શિક્ષકો નહિ હોવાથી આપણી સંસ્થાઓમાં તથા મુનિરાજોને ભણાવવામાં આપણને અજૈન પંડિતો રોકવા પડે છે જેથી ઘણી વખત આપણી સંસ્કૃતિને ધક્કો પહોંચે છે, આપણને ઘણું સહન કરવું પડયું છે અને હજીય સહન કરવું પડે છે. તેનું સ્પષ્ટ ભાન હજીય આપણને થતું નથી, કારણ કે આપણી જૈન સમાજનો ઘણો ખરો વર્ગ વ્યાપારની વિચારણામાં જ રહી ધર્મનાં કાર્યમાં નાની–મોટી રકમની મદદ આપ્યા વગર કાંઇપણ સક્રિય ભાગ કે તેનું પરિણામ જાણવા તરફ લગભગ બેદરકાર રહે છે. સાધુઓમાં મોટે ભાગે કેળવણીના કાર્યમાં ભાગ લેવાની રૂચિ ઘણીજ ઓછી છે, બલ્કે કેટલાક સાધુઓ તો કેળવણીનો વિરોધ કરવામાં, તેની સારી-નરસી સંસ્થાઓને તોડી પાડવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે અને પોતાના ભક્તોને ઉશ્કેરે છે.

સદર પાઠયક્રમ વખતે જૂના પાઠયક્રમને જોઇને મેં જૈન સંસ્કૃતિ જૈનોની આવશ્યકતા, વર્તમાન કાળને દષ્ટિમાં રાખીને નવો ક્રમ ઘડયો છે. આ હજી પૂર્ણ કોર્સ નથી, તેમાં ઘણી ખામીઓ હશે. મેં જે દષ્ટિથી આ કોર્સ ઘડયો છે તે દષ્ટિથી બીજાઓ પણ પોતાના વિચાર પ્રગટ કરે એમ હું ચાહું છું.

પુરૂષ ધોરણ પહેલાથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો આ પાઠયક્રમ (Course) છે. પરીક્ષાના કેટલાક નિયમો તથા પદવીઓ લખી મેં સદર પાઠયક્રમને એજ્યુકેશન બોર્ડની ઓફીસ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો. બીજી કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલવા મેં ઉક્ત સંસ્થાને વચન આપ્યું

હતું. જે કોર્સ મેં ઘડયો છે તે સમસ્ત પ્રજાની જાણ માટે અહીં આપવો સમુચિત લાગે છે. પાછળથી કેટલીક સૂચનાઓ પણ લખીશ.

શ્વે. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડનો નવો અભ્યાસ ક્રમ

૧ પુરુષ ધોરણ પહેલું.

૧ પંચ પ્રતિક્રમણ–(મૂલ, અર્થ, વિધિ તથા મોટા અતિ ચારે સાથે કંઠસ્થ)

૨ ધર્મબિંદુનાં ત્રણ પ્રકરણો. (ભાષાન્તર)

૩ સામાયિકના પ્રયોગો (સંપૂર્ણ)

૪ ભક્તામર સ્તોત્ર સંપૂર્ણ (કંઠસ્થ)

૫ બે સ્તવન, બે સઝાય અને બે થોય

વાંચન માટે ભલામણઃ–૧ બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન ૨ જગત્શેઠ (ધીરજલાલ ટોકરશીવાળું)

નોટઃ—જનરલ જ્ઞાન વધારવા માટે દરેક ધોરણમાં વાંચનના પુસ્તકો મરજીયાત રાખવામાં આવ્યા છે.

૨ પુરુષ ધોરણ બીજું.

૧ જીવવિચાર સંપૂર્ણ (અર્થ સાથે)

૨ નવતત્ત્વ સંપૂર્ણ (,,)

૩ ત્રણ ભાષ્ય (,,)

૪ ધર્મબિન્દુ સંપૂર્ણ (ભાષાન્તર)

વાંચન માટેઃ—૧ નમોક્કાર કરેમિભંતે ૨ ધર્મોપદેશ.

ધર્મ વિભાગ **૩ પુરુષ ધોરણ ત્રીજું.**

૧ કર્મગ્રંથ પહેલો (અર્થ સાથે)
૨ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર સંપૂર્ણ (અર્થ સાથે પં સુખલાલજીવાળું)
૩ જૈનદર્શન
૪ જ્ઞાનસારના બાર અષ્ટક (અર્થ સાથે)
૫ દંડક અને સંગ્રહણી પ્રકરણ (સંપૂર્ણ)

साहित्य विभाग (संस्कृत)

૧ હૈમલઘુપ્રક્રિયા પૂર્વાર્ધ
અથવા
સિદ્ધાન્તરત્નિકા પૂર્વાર્ધ
અથવા
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા ભાગ પહેલો
૨ ધનંજય નામમાળાના ૧૦૦ શ્લોકો (કંઠસ્થ)

વાચન માટેઃ— ૧ મહાવીરના દશ ઉપાશકો. ૨ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન.
૩ મહાવીર ચરિત્ર દશમું પર્વ (ભાષાન્તર)

નોટઃ—૧ આ ધોરણમાં સંસ્કૃતનો પ્રારંભ થયો છે. આ ' प्रवेशिका ' અથવા प्रथमा परीक्षा કહેવાશે.

૨ આ ધોરણથી तत्त्वज्ञान અને साहित्य એમ બે વિભાગ રાખ્યા છે.

૪ પુરુષ ધોરણ ચોથું.

(ધર્મરત્ન પરીક્ષા)

तत्त्वज्ञान विभाग

૧ કર્મગ્રંથ ૨–૩–૪ (અર્થસહિત)
૨ ગુણસ્થાનક્રમારોહ (સંપૂર્ણ અર્થ સાથે)

૩ જૈની સપ્તપદાર્થી સંપૂર્ણ (ન્યાય)
૪ ષડ્દ્રવ્ય વિચાર

साहित्य विभाग (संस्कृत)

૧ હૈમલઘુપ્રક્રિયા સંપૂર્ણ
અથવા
સિદ્ધાન્તરત્નિકા સંપૂર્ણ
અથવા
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા બીજો ભાગ
૨ હિતોપદેશ–મિત્ર લાભ સુધી
૩ યશોધર ચરિત્ર સંપૂર્ણ (ગદ્ય)
૪ ધનંજયનામમાળા સંપૂર્ણ (બસો શ્લોકનો કોપ છે)
૫ સંસ્કૃત ભાષાના ૨૫ શ્લોકો

વાંચન માટેઃ–૧ પરિશિષ્ટ પર્વ સંપૂર્ણ, ૨ અર્પણ, ૩ જિનવાણી

નોટઃ–૧ આ ધોરણમાં ઇચ્છા હશે તો સિદ્ધાન્તરત્નિકા ભણી કલકત્તાની જૈન શ્વે. વ્યાકરણ પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે.

૨ આ ધોરણમાં ન્યાય અને કાવ્યોનો અભ્યાસ શરુ થયો છે.

૩ આ ધોરણમાં પાસ થયેલને **ધર્મરત્ન**ની પદવી આપવી.

૫ પુરુષ ધોરણ પાંચમું

तत्त्वज्ञान विभाग

૧ કર્મગ્રંથ ૫–૬ (અર્થ સાથે)
૨ યોગશાસ્ત્ર પાંચમાંથી ૧૨ મા પ્રકાશ સુધી
૩ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ
૪ સપ્તભંગી પ્રદીપ

૫ ન્યાયાવતાર મૂલ

૬ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક સંપૂર્ણ (પં. રામગોપાલાચાર્યની વાલવ્રોધિની ટિપ્પણી સાથે)

સાહિત્ય વિભાગ

૧ સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ, સાત અધ્યાય (શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીથી પ્રકાશિત)

૨ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૧થી નવ સુધી

અથવા

ભટ્ટિકાવ્ય સર્ગ ૧થી નવ સુધી

૩ વૃત્તબોધ સંપૂર્ણ

અથવા

શ્રુતબોધ સંપૂર્ણ

૪ ભતૃહરી નીતિશતક અથવા સંસ્કૃતના ૧૦૦ શ્લોકો

૫ સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર નાટક

૬ નેમિનાથ મહાકાવ્ય સર્ગ ૧થી પાંચ સુધી (કીર્તિરાજોપાધ્યાયકૃત)

૭ હૈમપ્રાકૃત વ્યાકરણ અષ્ટમાધ્યાયના પાદ બે

વાંચન માટે—૧ સન્મતિ તર્ક ભાગ છઠ્ઠો. (પં સુખલાલજી કૃત ભાષાન્તરવાળો) ૨ મહાવીર ચરિત્ર દશમું પર્વ. ૩ જૈનિઝમ (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાવાળું) ૪ ૪ વક્તા બનો.

નોટઃ-૧ આ ધોરણમાં બે વર્ષમાં કોર્સ પૂરો કરવાનો છે.

૨ આ ધોરણમાં પાસ થએલને साहित्य विशारद નું પદ આપવું.

૩ આ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી ઇચ્છા હશે તો કલકત્તાની જૈન શ્વે. વ્યાકરણ મધ્યમા પરીક્ષા અથવા જૈન શ્વે. ન્યાયની પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે.

૪ આ ધોરણથી પ્રાકૃત-અર્ધમાગધિ નો અભ્યાસ શરૂ થયો છે.

૬ પુરુષ, ધોરણ છઠ્ઠું.

(સાહિત્ય સ્નાતક પરીક્ષા)

વર્ષ પહેલું

तत्त्वज्ञान

૧ સ્યાદ્વાદમંજરી સંપૂર્ણ
૨ ષડ્દર્શન સમુચ્ચય સંપૂર્ણ (શ્રી મણિરત્નની ટીકા સહિત)
૩ પ્રમેય રત્નકોષ
૪ કમ્મપયડી (અર્થ સહિત)

साहित्य विभाग

૧ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય સંપૂર્ણ (વ્યાકરણ)
૨ હૈમપ્રાકૃત વ્યાકરણના છેલ્લા બે પાદ
૩ પ્રબુદ્ધ રોહિણેય (નાટક)
૪ વાગ્ભટાલંકાર (અલંકારશાસ્ત્ર)
૫ કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય) સર્ગ ૪
૬ ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર સર્ગ ૮-૯-૧૦-૧૩-૧૫
૭ જૈન ગુર્જર કવિઓ (ભાગ ૧) ની પ્રસ્તાવના

ધોરણ છઠું : : વર્ષ બીજું

तत्त्वज्ञान

१ પ્રમાણમીમાંસા ૧ાા અધ્યાય
૨ ગૌતમસૂત્ર વિશ્વનાથ વૃત્તિ (સંપૂર્ણ)
૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ,,
૪ પાતંજલયોગસૂત્ર મૂલ ,,
૫ વિંશતિવિંશિકા સંપૂર્ણ (પ્રો. અભ્યંકરસંપાદિત)
૬ અષ્ટસહસ્રી (અર્ધી)

साहित्य

૧ કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય કાવ્ય) સર્ગ ૫-૮
૨ સમરાઇચ્ચકહા ચાર ભવ સુધી
૩ પાઇઅલચ્છીનામમાળા સંપૂર્ણ
૪ કુમ્માપુત્તચરિયં સંપૂર્ણ
૫ પઉમચરિત્ર બે સર્ગ
૬ નળવિલાસ નાટક સંપૂર્ણ
૭ વાગ્ભટ્ટકાવ્યાનુશાસન મૂલ સંપૂર્ણ
૮ જૈન મેઘદૂત સંપૂર્ણ
૯ અભિજ્ઞાનશાકુંતલ
૧૦ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર મૂલ, અધ્યયન ૨૧ થી ૨૬
૧૧ જિનાગમ કથાસંગ્રહ (પ્રો. બેચરદાસસંપાદિત)

સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં લખવા-બોલવાનો અભ્યાસ:—

વાંચન માટે—

૧ કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય સર્ગ
૨ વીતરાગસ્તોત્ર
૩ મોહપરાજય નાટક
૪ મુદ્રારાક્ષસ નાટક
૫ નંદિસૂત્ર
૬ જૈનતત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્ધ

નોટ:—

૧ આ ધોરણનો અભ્યાસ ઓછામાં ઓછો બે વર્ષમાં પૂરો કરવાનો છે.

૨ આ ધોરણમાં ઉત્તીર્ણ થનારને સંસ્થા તરફથી 'સાહિત્ય સ્નાતકનું' પદ આપવામાં આવશે.

૩ આ ધોરણના પાઠયક્રમમાં અર્ધમાગધી-પ્રાકૃત જૈનેતર દર્શનના સાહિત્ય-કાવ્યના અભ્યાસ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું છે.

કેટલાક સાધારણ નિયમો માટે સૂચના:—

૧ આ ધોરણોમાં પરીક્ષા આપનાર પુરૂષે પહેલાના ધોરણની પરીક્ષા આપેલી હશે તો જ આગળના ધોરણમાં તેને બેસાડવામાં આવશે.

૨ એક સાથે એક વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપી શકાશે નહિં, પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા એક જ સાથે આપી શકાશે.

૩ ચોથા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી સંસ્કૃત અને માતૃભાષામાં અનુવાદ ફરજીયાત રહેશે.

૪ પાંચમા ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષ સુધી પ્રાકૃતમાં પણ અનુવાદ ફરજીયાત રહેશે.

૫ છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષમાં મૌખિક પરીક્ષા પણ આપવી જોઇએ.

૬ પરીક્ષાના પેપરો ગુજરાતી કે હિન્દીમાં કાઢવા જોઇએ.

૭ પ્રશ્ન-પેપરોના ઉત્તર ગુજરાતી, હિન્દી કે સંસ્કૃતમાં લખી શકાશે.

અપવાદ

૧ જેણે કલકત્તા કે કાશીની પ્રથમા પરીક્ષા આપી હશે તે ચોથા ધોરણથી (પહેલાના ધોરણમાં પરીક્ષા આપ્યા વગર પણ) પરીક્ષામાં બેસી શકશે અને **મધ્યમા** આપી હશે તો પાંચમા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે; પણ પ્રાકૃત કોર્સ પૂરો કરવો પડશે.

૨ કોઇપણ મુનિરાજ કે યતિ ચોથા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે. તેમના આચારને બાધા ન આવે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવશે.

૩ કોઇપણ સંસ્થાના ધાર્મિક શિક્ષક કે સંસ્કૃત તથા અર્ધમાગધી લઇને **એફ. એ** પરીક્ષામાં પાસ થયેલને પણ ચોથા ધોરણથી સીધા પરીક્ષામાં બેસવા માટે અનુમતિ મળી શકશે.

૪ આ સંસ્થાના કોઇપણ ધોરણમાં પાસ થએલ સાધુ, યતિ કે ગૃહસ્થને નિર્ણિત થયેલી ઉપાધિ તથા યોગ્યતા મુજબ ઇનામો આપવામાં આવશે.

પ કોઇપણ મુનિરાજ–યતિ, શિક્ષક કે ગ્રેજ્યુએટ એક જ વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપવાની સંમતિ મેળવી શકશે, તે માટે સંસ્થાને અરજી કરવી જરૂરની છે.

૬ છઠ્ઠા ધોરણમાં બે વર્ષનો કોર્સ છે તો તેની દર વર્ષે જુદી પરીક્ષા આપવી હશે તો પણ આપી શકાશે, પણ **સાહિત્ય સ્નાતક**ની પદવી તથા ઇનામ તો બીજા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી જ મળી શકશે.

કોર્સમાં નવીનતા તથા સૂચનાઓ,

સદરહુ સંસ્થાનો પહેલા જે પાઠ્યક્રમ હતો તેમાં પાંચ ધોરણો પુરૂષવિભાગના હતા. પાંચ ધોરણોમાં ગ્રંથો એટલા બધા હતા કે તે એક વર્ષમાં કદી પણ પૂરા થઇ શકે નહિ. ખાલી મોટા મોટા ગ્રંથોના નામથી કામ ચાલી શકતું નથી. શક્ય અને આવશ્યક છે કે નહિ તેનો વિચાર પણ પાઠ્યક્રમ વખતે કરવો જરૂરનો છે.

આ નવા કોર્સમાં તે ગ્રંથોમાં કેટલાક ઓછા કરી બે વર્ષમાં વ્હેંચી નાંખ્યા છે, તથા સમયની આવશ્યકતા ઉપર લક્ષ્ય આપી કેટલાક વિષયો અને ગ્રંથો નવા ઉમેર્યા હોવાથી પુરૂષવિભાગના પાંચને બદલે છ ધોરણ રાખ્યાં છે, તેમ પાંચમાં અને છઠ્ઠામાં બબે વર્ષ રાખ્યાં છે.

જે ગ્રંથો વાંચન માટે લખ્યાં છે તે ફક્ત ભલામણ તરીકે જ લખ્યાં છે, જેથી તે તે ધોરણના વિષય અને ગ્રંથોને ઉપયોગી

હોવાથી તેવા ગ્રંથોથી વિકાસ થાય અર્થાત્ તેનું અધ્યયન, વાંચન જાણનારની મરજી ઉપર જ રાખ્યું છે; આવશ્યક નથી.

સદર સંસ્થાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ભાષાના જૈન-જૈનેતર દર્શન, કાવ્યાદિ ગ્રંથોનો મધ્યમ કોટીનો તો સર્વદેશીય વિદ્વાન થાય એ હેતુથી આ કોર્સ બનાવ્યો છે જેથી સંસ્થાની પણ શોભા વધી શકે, પરીક્ષા આપનારાઓ માન મેળવી શકે અને સમાજને પણ લાભ મળે, એ દષ્ટિબિંદુ રાખવું જરૂરનું છે. એ હિસાબે તો મારા ધારવા પ્રમાણે તો હજુ એક ધોરણ વધારી તેમાં સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, કાવ્ય પ્રાકૃતાદિના આકરગ્રંથો રાખી પરીક્ષા લેવી જોઇએ, જેની પહેલાંનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ પાકો થાય, પણ દરેક કામમાં વ્યાપારિક દૃષ્ટિ રાખનારી આપણી સમાજમાં આટલી ધીરતા અને મહત્ત્વકાંક્ષા ક્યાંથી હોય એમ ધારી મેં ૭ ધોરણ જ રાખ્યાં છે.

ચાલુ વાતાવરણને લીધે કોઇ જાતના પ્રલોભન વગર મનુષ્યો આવા સાત્વિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી એટલે ત્રીજા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી પાસ થનારને મેં જુદી જુદી પદવીઓ આપવાની સૂચના કરી છે. છેલ્લા બંધારણોમાં પાસ થનારને સારૂં સરખું ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ.

જૈન કોમ મોટે ભાગે વ્યાપાર કરનારી છે. કેટલાક લોકો અંગ્રેજી ભણવામાં આળસ કરે છે કે જેની થોડી ઘણી જરૂર વ્યવહારમાં પ્રાયઃ દરેકને પડે છે, એટલે આ કોર્સમાં એક એક ધોરણમાં એક એક પુસ્તક યોગ્યતા મુજબ રખાય તો સારું. જો કે આ ધાર્મિક કોર્સ છે પણ આમાં અંગ્રેજી રાખવાથી કેટલાક એકાંતવેદીયા ચૌદમી સદાના લોકોપણ ઇંગ્લીશથી પણ કાંઇક જાગૃત થશે.

દરેક ધોરણ (પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્ને ધોરણોમાં) અથવા ત્રીજા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી ગુજરાતી–સંસ્કૃત–પ્રાકૃતમાં યોગ્યતા મુજબ બોલવા–લખવાની પ્રેકટીસ રખાય અથવા પરીક્ષાલય તરફથી તે માટે થોડોક નિયમ થાય તો ભણનારાઓનું જ્ઞાન બોલતું–લખતું થઇ શકે તે વિનાનું જ્ઞાન સમાજ, ધર્મ કે દેશને માટે જરાય કામ આવતું નથી.

જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી કિંવા ૭ રૂપીયાથી વધુ કિંમતના છે તેવાં મેં આ પાઠ્યક્રમમાં રાખ્યાં નથી, કેમકે તેથી છાત્રોને હાડમારી ભોગવવી પડે છે.

સદર સંસ્થામાં પહેલાં પુરૂપ તથા સ્ત્રીઓ માટે પાંચ ધોરણ (કક્ષા) હતાં. બાલ વિભાગ માટે બે ધોરણ છે મેં અહીં પુરૂપ ધોરણનો જ પાઠ્યક્રમ લખ્યો છે. સ્ત્રી ધોરણ તથા બાળધોરણનો પાઠ્યક્રમ મેં અહીં લખ્યો નથી, કારણ કે તેમાં મારો ખાસ અનુભવ નથી, તેથી તે વિપયના ખાસ અભ્યાસીઓની મૌલિક સલાહ તથા મદદથી તેમાં પણ સમય–આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં લઇ જરૂર ફેરફાર કરવો. હવે સ્ત્રીઓની પણ બુદ્ધિ તથા જીજ્ઞાસા પહેલાં કરતાં ઘણી વધી છે. સ્ત્રીધોરણમાં પાઠ્યક્રમ કે વાંચન માટે મંજૂર કરવા યોગ્ય થોડાક ગ્રંથો મારી જાણમાં છે તે અહીં લખું છું: ૧ સતી ચેલણા, ૨ રાણી સુલસા, ૩ સતી સુરસુંદરી ચરિત્ર, ૪ જૈનોનાં સ્ત્રીરત્નો, ૫ મહિલા મહોદય, ૬ સ્ત્રી આરોગ્ય દીપક, ૭ ધર્મોપદેશક, ૮ બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન ૯ સામયિકના પ્રયોગો ૧૦ જૈન ગરબાવળી (પં. ચંદુલાલવાળી) ૧૧ ભવકથાઓ ૧૨ વિજયધર્મસૂરિનાં વચન-કુસુમ. ૧૩ અર્પણ ૧૪ જૈન બાલગ્રંથાવળીનાં ઉપયોગી પુસ્તકો (ધીરજલાલ ટોકરશી શાહવાળા.) ૧૫ ગૃહશિક્ષા ૧૬ પાકશાસ્ત્ર ૧૭ સ્ટવનું શાસ્ત્ર ૧૮ તરંગવતી વિગેરે.

પુરૂષ ધોરણની જેમ સ્ત્રી ધોરણ માટે ત્રીજાથી ઠેઠ સુધી **प्रवेशिका, धर्मविशारदा, धर्मभूषणा** એવી અથવા બીજી સારી પદવીઓ રાખવી જોઇએ તથા પાંચને બદલે ૭ ધોરણની પરીક્ષા રાખવી.

છઠ્ઠા પુરૂષ ધોરણમાં દાર્શનિક (ન્યાય તથા આગમના) ગ્રંથોની પરીક્ષા એક દિવસ માટે મૌખિક લેવાનો નિયમ થાય તો તેમાં નક્કરતા વધુ આવશે. અર્થાત્ તે વિષય સંબંધી પાંચ મિનીટ કોઇ પરીક્ષક પ્રશ્ન કરે, તેનો ઉત્તર પણ તે જ વખતે મોઢેથી જ આપવો. પણ તેમ કરવાથી તેવા પરીક્ષકો પરીક્ષાના સ્થાનોમાં મોકલવા જોઇએ. આ કાર્ય ચાલુ સ્થિતિ જોતાં જૈન સંસ્થા માટે દુઃશક્ય છે, તેથી એમ પણ કહી શકાય કે છેલ્લા ધોરણની છેલ્લી પરીક્ષા મુંબઇ તથા અમુક જ સેંટરોમાં લેવાય. જો આમ થાય તો શક્ય અને લાભકારી છે.

જૈનધર્મનો પ્રચાર ગુજરાત ઉપરાંત મારવાડ, મેવાડ, માલવા, પંજાબ, દક્ષિણ વિદેશોમાં પણ છે. તે દેશોમાં પણ એજ્યુકેશન બોર્ડના સેંટરો ઉઘડતા જાય છે તથા ત્યાંના લોકો પરીક્ષામાં ઉત્સાહથી બેસવા લાગ્યા છે. તો સદર સંસ્થાનાં કાર્યો, નિયમાવાળીઓ તથા પ્રશ્નપેપર હિન્દી ભાષામાં છપાવવામાં આવે તો તે દેશોના લોકોને વધુ ઉપયોગી થઇ પડે એમ મને લાગે છે.

ઘણીવાર આગળ ભણી ગએલા વિદ્યાર્થીઓ તથા માસ્તરો ઇનામ લેવાની લોભવૃત્તિથી સદર સંસ્થાની પહેલાં બીજાં વિગેરે નાના ધોરણોની પરીક્ષામાં બેસી વધુ માર્કસ મેળવી પાસ થાય છે અને ઇનામ મેળવી લે છે; તેથી બીજા લોકોને લાભ મળતો નથી તેમ

સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સરતો નથી તો દરેક ધોરણની યોગ્યતા મુજબ પરીક્ષા આપનારની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવે તો સારૂં થાય.

આ લેખમાં સૂચનાઓ કરી છે તે કેટલીક એજ્યુકેશન બોર્ડને, કેટલીક સમાજને, કેટલીક વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી તેમના માટે લખી છે. દરેકે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવી.

આ પાઠ્યક્રમ વર્તમાનકાળ, સમાજ, તેની જીજ્ઞાસા, શક્તિ, સંસ્કૃતિ અને ધીરતાને અનુસરીને લખી છે. સમય ફરતાં બધું ફેરવવું પડે છે. શ્વે. એજ્યુકેશનબોર્ડના સંચાલકો ઉપરાંત જૈનના શિક્ષાલયો વિદ્યાલયો, મંડળો, ગુરૂકુળો અને સ્થાનકવાસી પરીક્ષાલયોના સંચાલકો પણ આ કોર્સ તરફ સાવધાન દૃષ્ટિ રાખી પોતાને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરે એમ ઇચ્છી આ લેખને અહીં સમાપ્ત કરૂં છું.

શ્રી હિમાંશુવિજયજીનાં પુસ્તકો

૧	મહાકવિ શોભન અને તેમની કૃતિ	(ગુજરાતી)	૦—૩—૦
૨	ધર્મવિયોગમાલા	(સંસ્કૃત)	૦—૨—૦
૩	પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોક (સમ્પાદિત)	,,	૦—૧૪—૦
૪	જયન્ત પ્રબંધ ,,	,,	૦—૩—૦
૫	જૈની સપ્ત પદાર્થી ,,	,,	૦—૫—૦
૬	શ્રી પર્વ કથા સંગ્રહ ,,	,,	૦—૬—૦
૭	શ્રી બારવ્રત કથા ,,	,,	૦—૬—૦
૮	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક પ્રસ્તાવના	,,	૦—૩—૦
૯	શ્રી હિમાંશુવિજયજીના લેખો	મિશ્રિત	૨—૦—૦

લખો—

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન (માલવા)